

№1-3188/291



«KAMOLOT»  
KUTUBXONASI

Эрнест  
Хемингуэй

# Чол ва ДЕНГИЗ



2014/38-3337



«KAMOLOT»  
KUTUBXONASI

Эрнест  
Хемингуэй

# Чол ва денгиз

Қисса

# Алвидо, қурол!

Роман



Ўзбекистон МК



ЯНГИ АСР АВЛОДИ

ТОШКЕНТ

2014

УЎК: 621.612.133-3

КБК: 84. (7 АҚШ)

Х - 40

**Хемингуэй, Эрнест.**

Чол ва денгиз. Қисса. «Алидо, қурол». Роман (Русчадан Иброҳим ҒАҒУРОВ таржимаси). – Т.: «Янги аср авлоди», 2014. – 444 бет.

ISBN 978-9943-08-874-0

Ушбу китобга дунё миқёсида машҳур адиб, «Нобель» мукофоти совриндори Э.Хемингуэйнинг энг сара асарлари киририлган. «Чол ва денгиз» қиссасида инсоннинг улуглиги, ундаги ирода ва матонат, оқиллик ва азму қароридан оғишмаслик ўзгача талқинда акс этган.

«Алидо, қурол» романи эса қаҳрамонларнинг фикр-хаёллари, кечмишлари, урушнинг инсоният бошига солган мудҳиш кулфатлари ҳақида ўйлашга, тинчликнинг қадрига етишга чорлайди.

Серқирра ижодкорнинг миллионлаб нусхаларда чоп этилган асарларини муталаа қилишга шопилинг, азиз китобхон.

УЎК: 621.612.133-3

КБК: 84. (7 АҚШ)

Русчадан  
Иброҳим ҒАҒУРОВ  
таржимаси

|                      |                                              |
|----------------------|----------------------------------------------|
| 2014/38<br>А<br>3337 | Alisher Navoiy<br>nomidagi<br>O'zbekiston MK |
|----------------------|----------------------------------------------|

1884/29

ISBN 978-9943-08-874-0

© Эрнест Хемингуэй, «Чол ва денгиз». «Янги аср авлоди», 2014 йил.

## ЧОЛ ВА ДЕНГИЗ

### Қисса

Чол қайиқда ёлғиз ўзи Гольфстримда балиқ оларди. Денгизга чиқаётганига мана саксон тўрт кун ҳам тўлди, аммо ҳали биронта балиқ тутганича йўқ. У билан бола қирқ кун бирга бўлди. Ҳадеганда қўли куруқ қайтавергач, ота-онаси унга энди чолнинг ўтакетган Salao, яъни «ўлгудай омади юришмаган одам» эканини айтиб, бундан буён бошқа қайиқда денгизга чиқиш кераклигини қуловига қуйдилар. Ҳақиқатан ҳам биринчи ҳафтанинг ўзидаёқ бу қайиқда балиқ деса арзигудай учта балиқ тутиб келишди. Деярли ҳар куни чолнинг денгиздан куруқ қайтаётганлигини кўриб бола ич-ичидан эзилар эди. У чолнинг ускуналари, чангак, гарпун ва мачтага ўралган елканларини ташиб олишгани қирғоққа келарди. Дағал матодан тўқилган елкан ямалавериб, ола-қуроқ бўлиб кетган, ўроғлиқ ҳолда яксони чиққан полкнинг яловига ўхшарди.

Чол ориқ ва ҳолдан тойган, энсасини чуқур ажинлар тилиб ўтган, бетлари эса қуёш нурининг тропик денгиз юзидан акс этиб чиқишидан пайдо бўладиган бесозор тери ракиннинг жигарранг доғлари билан қопланган эди.

Доғлар чўзилиб гарданигача тушган, йирик балиқларни тортиб олаётганда, чизимчалар ўйиб юборган қўлларида чуқур чандиқ излари кўринарди. Аммо бу излар ичида янгиси йўқ, ҳаммаси ҳам узоқ сувсизликдан қақраб ётган биёбон дарзлари сингари кўҳна эди. Чолда ниманки бор бўлса, бари ҳам эски, фақат денгиз тусини олган мовий, мардона одамларникига хос қувноқ кўзлари бундан мустасно эди.

— Сантьяго, — деди бола боғасғалиқ қайиқ турган қирғоқдан юқорилаб кетган йўл оша кўтарилишпаркан, — энди яна сен билан денгизга чиқишим мумкин. Ҳозир бир оз пул ишлаб қўйдик.

Чол болани балиқ овига ўргатган, шунинг учун ҳам бола уни яхши кўрарди.

— Йўқ, — деди чол, — сен бахти чоғган қайиқда ов қиялпсан. Ўпанда қолганинг маъқул.

— Эсингда борми, бир вақтлар роса саксон етти кун денгизга чиқиб, қуп-қуруқ қайтувдинг, кейин иккаламиз кетма-кет уч ҳафта кунига катта-катта балиқ ушлаб келтирганмиз.

— Эсимда, — деди чол, — сен менга ишонмаганингдан кетганинг йўқ, биламан.

— Отам мажбур қилди. Ўзим бўлсам, ҳали кичкинаман, шунинг учун уларнинг айтганини қилишим керак.

— Биламан, — деди чол. — Ўзи ҳам шундай бўлиши керак.

— Отам бўлса, унча ишонқирамайди.

— Ҳа, — деди чол. — Биз эса ишонамиз. Тўғрими?

— Бўлмаса-чи. Истасанг, юр, сени Террасда пиво билан меҳмон қиламан. Кейин асбобларни олиб кетамиз.

— Ҳай, майли, — деди чол. — Балиқчи балиқчини сийламоқчи экан, демак...

Улар Террасга келиб ўтиришди. Кўпгина балиқчилар чолни мазах қилишар, аммо у буни кўнглига оғир олмас эди. Ёши улғайиброқ қолган балиқчилар эса унга қараб хафа бўлиб кетишар, бироқ сир бой бермас ва оқим ҳақида, қармоқни қанча чуқурликка ташлашлари, оби-ҳаво, ниҳоят, денгизда нималар кўришгани тўғрисида беозор гурунглашиб ўтиришарди. Бугун иши ўнгидан келганлар овдан алақачон қайтишган ва ўлжа марлинларини тозалаб, бир жуфт тахта устига кўндаланг қўйишганча тўртовлашиб уларни балиқ омборига элиб топширишган эди. Бу ердан балиқлар-

ни рефрижераторда Гавана бозорига келтириб сотардилар.

Акула овлаб келган балиқчилар эса, уларни кўрфазнинг нариги қирғоқидаги заводга топширишарди. У ерда акулаларни блоklarга осиб қўйиб, жигарларини суғуриб олишар, қанотларини кесиб, терисини шилишгандан сўнг, гўштини тузлашга паррак-паррак қилиб кесишарди.

Шамол штаркдан эсди дегунча, ўзи билан акула корхонасининг қўланса ҳидини олиб келарди; аммо бугун ҳид деярли сезилмас, чунки шамол шимолдан эса бошлаб, кўп ўтмай бутунлай тинган эди. Шунинг учун ҳам Террас серқуёш ва сўлим эди.

— Сантьяго, — деди бола.

— Ҳўш? — жавоб берди чол. У стаканидаги пивога тикилиб ўтираркан, узоқ ўтган кунларни эсларди.

— Эртага сенга сардия тутиб келтирсам, майлими?

— Овора бўлма. Яхияси бориб бейсбол ўйна. Ҳали эшкак уришга кучим етади. Роджелио бор — тўр ташлаб туради.

— Йўқ, кўп дея қолгин. Рост, сен билан бирга балиқ овлашим мумкин эмас экан, ул-булингга ёрдамим тегса дейман.

— Ахир, сен мени пиво билан сийлаб юбордингку, — деди чол. — Энди катта йигит бўлиб қолдинг.

— Биринчи марта мени денгизга олиб чиққанингда ёшим нечада эди?

— Бешда Қайиққа тирик балиқни тортиб олганимда, у сағал бўлмаса ҳамма нарсани чилпарчин қилиб юбораёзган ва сен ҳам базўр жон сақлаб қолган эдинг, эсингдами?

— Эсимда. У қуйруғи билан уриб банкани сиғдирган, сен бўлсанг, уни тўқмоғинг билан роса дўппослаган эдинг. Мени қайиқнинг майда-чуйдалар ётган бурнига итқитиб юборгансан. Қайиқ зириллаб қалтировди, худди ўгин чопгандай тўқмоғингни тўқ-тўқ овози эшитилиб турувди. Ҳамма ёқни чучмал қон ҳиди бошиб кетган эди. Буларнинг бари эсимда.

— Ростдан ҳам буларнинг ҳаммаси эсингдами ёки кейин сенга айтиб берганмидим?

— Мени ўзинг билан денгизга олиб чиққан кунингдан тортиб, ҳаммаси эсимда.

Чол офтобда қизариб кетган, инонувчан ва меҳрибон кўзлари билан унга қаради.

— Агар ўз ўғлим бўлганимда, ҳозир ҳам сени ўйлаб-нетиб ўтирмай, денгизга олиб чиқардим. Аммо ўз ота-онанг бор, боз устига бахти чопган қайиқда ов қиляпсан.

— Кел энди, сенга сардин тутиб келтирай, йўқ демагин. Иннайкейин, тўрт-дбна хўрак топиб келаман. Қаердан топишни ўзим биламан.

— Менда ҳали бутунгилари шундўқ турибди. Уларни гузлик қутига солиб қўйдим.

— Сенга тўртта янгисини тутиб келаман.

— Биттаси ҳам етади, — эътироз билдирди чол.

У, шундай ҳам келажакка на иппончини ва на орзу-аъмолини йўқотмаган бўлса-да, ҳозир бу ҳислар унинг қалбида, гўё денгиздан кишининг қулфи-дилини очадиган ипаббода эстандагидек, мустаҳкамлана борарди.

— Иккита, — деди бола.

— Майли, иккита, — таслим бўлди чол. — Мабодо, сен уларни ўғирлаб олмаганмисан?

— Керак бўлса, ўғирлардим ҳам. Аммо уларни сотиб олганман.

— Раҳмат, — деди чол.

Итоаткорлик руҳи қачондан бошлаб ўз қалбида қўним топгани устида бош қотириб ўтирмоқлик учун чол бениқоя соддадил эди. Аммо у ўзининг итоатқўй бўлиб қолганини ва бу итоатдан у ўз номуси, инсонлик қадр-қимматини йўқотмаганлигини билар эди.

— Агар оқим ўзгармаса, эртага кун яхши бўлади, — деди чол.

— Қаерда ов қилмоқчисан?

— Қирғоқдан узоқроқ жойда. Шамол ўзгарганда қайтаман. Тонг отмасдан чиқаман.

— Шеригимни ҳам узоқроқда ов қилишга кўндириш керак бўлади. Агар қармоғингга жуда катта балиқ илиниб қолса, биз ёрдамлашиб юборамиз.

— Унинг қирғоқдан кўпроқ узоқлашишга тобиноби йўқ.

— Шунақа, — деди бола. — Аммо мен унинг кўзи ўтмайдиган бирон нарсани топишга ҳаракат қиламан. Жуда бўлмаса, чайкалар бор-ку. Ўшанда уни тилла макрель тутамиз деб узоқроққа боришга кўндириш мумкин.

— Наҳотки унинг кўзлари шу қадар оғир бўлиб қолган бўлса?

— Нимасини айтасан, кўр деса ҳам бўлади.

— Қизид. У, ахир, ҳеч вақт тошбақа овламас эди, шекилли. Ўзи шу тошбақа ови ҳаммадан ҳам кўзни ўтмас қилиб қўяди.

— Лекин сен шунча йил тошбақа деб, Москит қирғоғига борсанг ҳам, кўзларинг барибир, жойида-ку.

— Менми? Менинг зувалам ўзи бошқача узилган.

— Агар жуда ҳам каттакон балиқ дуч келиб қолса кучинг етармикин?

— Етса керак, деб ўйлайман. Ҳамма гап — эгчилликда.

— Асбобларни уйга элтиб қўяйлик-а. Кейин мен тўрни олиб, сардин тутишга бораман.

Улар асбобларни қайиқдан туширишди. Чол елкасига мачтани олди, бола эса, жигарранг калава илдан чамбарчас тўқилган қармоқ чилвирлари солинган яшик, чантак ва дастали гарпунни кўтарди. Қайиқда ҳўраклар солинган яшик ҳамда йирик балиқларни сув бетига тортиб чиқарилганда, уларни гаранг қилиш учун ишлатиладиган тўқмоқ қолди. Чолнинг асбоб-ускуналарини ўғирлаб кетиш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаса керак эди, аммо елкан ва оғир анжомлар тун шабнамидан нам тортиб қолмаслиги учун уларни уйга олиб бориб қўйган маъқул эди. Гарчи чол ўз нарсаларига шу ерлик одамлардан биронтаси ҳам кўз олай-

тирмаслигига амин бўлса-да, ҳарқалай, чантак ва гарпунини ёмон кўздан ҳолироқ тутишга ҳаракат қиларди.

Улар йўлдан чолнинг кулбасига қўтариладилар ва ланг очиқ эшикдан ичкарига киришди. Чол мачта ва унга ўралган елканини деворга суяди, бола эса, қўлидаги нарсаларни унинг ёнига қўйди. Мачтанинг узунлиги бу ерда аугуо деб аталадиган қирол пальмаларининг япроқларидан қурилган кулбанинг бўйига тенг эди. Кулбада қаравот, стол, стул ва қуруқ саҳнга пис-такўмир билан оби ёврон тайёрлаш учун ўйилган ўчоқ бор эди. Унинг текислаб қуритилган толасимон япроқлардан бўлган жигарранг деворларини Тангри қалби ва Santa Maria del Socгенинг рангдор олеография билан ишланган тасвири безаб турар эди. Булар унга марҳум хотинидан қолган эди. Қачонлардир деворда хотинининг рангдор сурати ҳам осийлиқ турарди, аммо кейин чол уни бекитиб қўйди, чунки кўзи тушса жуда-жуда эзилиб кетарди. Энди сурат бурчакдаги токчада, тоза қўйлак остида ётарди.

— Кечки овқатга ниманг бор? — сўради бола.

— Бир товоқ сариқ гуруч билан балиқ. Ейсанми?

— Йўқ, мен уйда овқатланаман. Сенга ўт ёқиб берайми?

— Керакмас. Кейинроқ ўзим ёқаман. Балки, гуруч-ни совуқлигича ерман.

— Тўрни олсам майлими?

— Бемалол.

Тўр-пўр деган нарсадан алақачоноқ ном-нишон қолмаган — уни қай маҳал пуллаб юборишгани боланинг ёдида эди. Шундай бўлса ҳам, ҳар икковлари буни билмаганга солишар ва ўзларини гўё чолда тўр бордай тутишар эди. Мис товоқда сариқ гуруч билан балиқ ҳам йўқ эди, бола буни ҳам биларди.

— Саксон беш — бахт келтирувчи раҳам, — деди чол. — Қалай, эртага минг қадоқли балиқ тутишимга кўзинг етадими?

— Мен тўр топиб сардин тутгани бораман. Ҳозирча остонада ўтириб тур, бу ерга офтоб тушиб турибди.

— Майли. Менда кечаги газета бор. Бейсбол ҳақида ўқиб тураман.

Чолда ҳақиқатан ҳам газета бормиди ёки бу ҳам ёлғон гапмиди, бола билмасди. Лекин чол каравот тагидан чини билан ҳам газета олди.

— Менга буни вино дўконида Перико берди, — деб тушунтирди чол.

— Мен(сардин) тутаману, қайтаман. Ўзимникини ҳам, сеникини ҳам бирга музга қўяман, эрталаб бўлишиб оламиз. Қайтиб келганимда, бейсбол ҳақида гапириб берасан.

— «Янки»нинг ютқазипи мумкин эмас.

— Кливленд «Ҳиндилари» уларни боплаб қўймаса деб қўрқаман.

— Қўрқма, ўғлим. Улуғ Ди Маджиони бир эслагин-а.

— Мен фақат «Ҳиндилар»дангина эмас, Детройт «Йўлбарслари»дан ҳам қўрқаман.

— Худо кўрсатмасин, сен ҳали цинцинатилик «Қизилтанлилар»дан ҳам, Чикаго «Оқ пайпоқлари»дан ҳам қўрқиб ўтирарсан.

— Газетани ўқиб тур, мен қайтгач, гапириб берасан.

— Менга қара, саксон беш рақамли лотерея билетини сотиб олсак-чи, нима дейсан? Ахир, эртага саксон бешинчи кун-ку!

— Олсак, олаверамиз-да, — деди бола. — Балки саксон етти рақамлиги яхшидир? Ахир, ўтган гал саксон етти кун бўлган эди-ку.

— Бир нарса икки марта ҳеч қачон қайтарилмайдди. Сен саксон беш рақамли билетни топа оласанми?

— Қидириб қўраман.

— Бир дона. Икки доллару элик центлигидан. Буни қаердан қарз олсак экан?

— Бундан осони йўқ. Мен икки доллару элик центни хоҳдаган вақтимда қарз олишим мумкин.

— Оламан десам, мен ҳам иложини қилардим-у, бироқ мен қарз олмасликка ҳаракат қиламан. Олдин қарз олсан, кейин садақа сўрайсан.

— Эҳтиёт бўл, қария, тагин шамоллаб қолмагин. Сентябрь эканлигини унутма.

— Сентябрда йирик балиқ кўпаяди. Май ойида балиқ овлаш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келади.

— Хўп, бўлмаса, мен сардинни тўғрилаб келай, — деди бола.

Бола қайтиб келганда, кун ботган, чол эса курсида ўтирганича, уйқута кетган эди. Бола каравотдан эски солдат кўрпасини олиб, курси суянчиги аралаш чолнинг елкасини ёпиб қўйди. Бу елкалар чолнинг кексайиб қолганига қарамасдан забардаст, бўйни ҳам, ундан қолипмайдиган даражада бақувват ва ҳозир, чол бошини кўкрагига солиштириб ухлаган тобда, ажинлари ҳам у қадар кўзга ташланмас эди. Унинг кўйлаги ҳам худди елканидай қирқ ямоқ бўлиб кетган, ямоқлар қуёш тафтидан ола-була тусга кирган эди. Аммо чолнинг юзи ҳар қалай анча қаримсиқ бўлиб қолган ва ҳозир кўзлари юмулиб уйқута кетганда, худди жонсизга ўхшаб кўринарди. Чолнинг тиззасида, учиб кетмасин деб, тирсак билан босиб олинган газета ётарди. У оёқ яланг эди.

Бола уни уйғотиб ўтирмай чиқиб кетди, қайтиб келганда, чол ҳамон уйқуда эди.

— Тур! — уйғотди уни бола ва қўлини чолнинг тиззасига қўйди.

Чол кўзини очди ва бир муддат қаердандир, жуда узоқлардан қайтаётгандай бўлиб турди. Кейин у жилмайди.

— Нима олиб келдинг?

— Егулик келтирдим. Ҳозир овқатланамиз.

— Ҳали унча очикқанам ҳам йўқ.

— Келсанг-чи энди, оч қоринга балиқ овлаб бўлармишим?

— Баъзан шундай ҳам бўлган, — деди чол ўрнидан кўзраларкан, газетани тахлай туриб, сўнг у кўрпасини йиғиштира бошлади.

— Кўрпани йиғиштирма, — деди бола. — Мен тирик эканман, овқатланмасингдан туриб, сени балиқ овлашга қўймайман.

— Ундай бўлса, дард кўрмагин, умринг узоқ бўлсин, — деди чола. — Қани, нима еймиз.

— Қора ловия билан гуруч, қовурилган банан ва яхна гўшт.

Бола овқатни Террас ресторанидан металл идишда олиб келган эди. У санчқи, пичоқ ва қошиқларни чўнтагига солиб олган, буларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида қоғоз салфеткаларга ўралган эди.

— Шунча нарсани сенга ким берди?

— Ресторан хўжайини, Мартин.

— Унга раҳмат деб қўйиш керак.

— Хотиржам бўл, мен уни рози қилдим, — деди бола.

— Мен унга катта балиқнинг энг сергўшт жойидан бераман, — деди чола. — Ахир, бу унинг бизга қилаётган биринчи ёрдами эмас-ку.

— Йўқ, биринчи эмас.

— Ундай бўлса, бир бўлак гўшт озлик қилади. У бизга кўп яхшилик қилган.

— Бутун-чи, пиво ҳам берди.

— Мен ҳаммадан ҳам консервланган пивони яхши кўраман.

— Биламан. Лекин бутун у шишада пиво берди. Шишасини қайтариб бераман.

— Хўп, раҳмат сенга, — деди чола, — кел, овқатланайлик.

— Мен сенга қачондан бери овқатланайлик, деяпман, — деди меҳрибонлик билан бола. — Овқат совуб қолмасин деб, идишнинг оғзини очмай, кутиб турибман.

— Ҳай майли, ювиниб олсам бўларди-да.

«Қаерда ҳам ювинардинг?» — ўйлади бола. Бу ердан колонкагача икки квартал бор эди. «Унга совун ва яхши сочиқ олиб берип зарур, сувнинг ҳам кетини узмаслик керак. Бу тўғрида нега анвал ўйлаб кўрмаган

эканман. Унга янги кўйлак, қишқи куртка, бирон этик-петик ва яна бир кўрпа ҳам лозим».

— Лаззатли гўшт экан, — мақтади чол.

— Бейсбол ҳақида гапириб бер, — сўради ундан бола.

— Америка лигасида, мен айтганимдек «Янки» ютыпти, — мамнуният билан сўзлай бошлади чол.

— Шундайку-я, лекин бутун уларнинг тозаям тит-питини чиқариб юборипди.

— Бу ҳеч гап эмас. Яна улуғ Ди Маджио ўйиннинг пайховасини олган.

— Гуруҳда унинг бир ўзи эмас-да.

— Тўғри-ю. Лекин ҳамон ўйиннинг натижаси унга боради. Бруклинликлар билан филадельфияликлар ўйнайдиган иккинчи лигада эса ютишга фақат бруклинликларда имконият бор. Дик Сайзлер қандай ўйнаганлигини сен ҳар ҳолда эсласанг керак? Эски паркда бўлган ўйиндаги унинг зарбаларини айтмайсанми? Бай-бай.

— Жуда зўр-э, қурғур! У ҳаммадан узоқда отади.

— Унинг Террасга келгани эсингдами? Мен уни ўзим билан бирга балиқ овиға таклиф қилмоқчи бўлдим-у, лекин иймандим. Сенга таклиф қил десам, сен ҳам уялдинг.

— Эсимда. Мен кўрқиб тентаклик қилдим. Ким билади, балки, рози бўлармиди? Ўла-ўлгунча эсдан чиқмайдиган иш бўларди-да.

— Қани энди улуғ Ди Маджиони ўзимиз билан бирга денгизга олиб чиқолсак, а? — деди чол. — Отаси балиқчи бўлган, дейишади. Ким билади, балки унинг ўзи ҳам бир вақтлар бизга ўхшаган камбағал бўлгандир. Айтганимизда келишга ор қилиб ўтирмасдими, балки.

— Улуғ Сайзлернинг отаси ҳеч қачон камбағал бўлган эмас, менинг ёшимда у чинакам гуруҳда ўйнар экан.

— Мен бўлсам сенинг ёшпингда елканли кемада юнга бўлиб, Африка қирғоқларига сузиб борганман. Кеч-

қурунлари йўлбарсларнинг қирғоққа чиқишини кўрганман.

— Бир гапириб берувдинг.

— Хўш, биз нима ҳақда гаплашмоқчимиз ўзи — Африка тўғрисидами ёки бейсбол ҳақидами?

— Яхшиси бейсбол ҳақида. Менга буюк Джон Мак Гроу ҳақида гапириб бер.

— У ҳам авваллари бизнинг Террасимизга келиб турарди. Аммо ичиб олса, тамом, унга ҳеч ҳам бас келиб бўлмасди. У фақат бейсболгина эмас, от жинниси ҳам эди. Ҳар доим чўнтагида мусобақа дастурини олиб юрар ва телефон орқали отларнинг номини атаб, уларга пул тикарди.

— У улуғ тренер эди, — деди бола. — Отам, у бутун дунёда энг улуғ тренер бўлган, дейди.

— Уни бошқалардан кўпроқ кўргани учун шундай дейди. Агар Дюроше ҳам биз томонларга ҳар йили келиб турганда, отанг уни ҳам дунёда энг улуғ тренер, деб мақтаган бўларди.

— Сенингча, энг улуғ тренер ким? Люкми ёки Майк Гонсалесми?

— Менимча, улар бир-бирларидан қолишмайди.

— Дунёда энг чапдаст балиқчи эса — сенсан.

— Ундай эмас. Мендан ҳам зўр балиқчиларни кўрганман.

— Que Val! — деди бола. — Дунёда яхши балиқчилар кам эмас, жуда ажойиблари ҳам бор. Лекин сенинг олдинта тушадигани йўқ.

— Раҳмат. Сен шундай деб ўйласанг, хурсандман. Менга жудаям катта балиқ тушмайди, деб умид қиламан, акс ҳолда, ишни дўндириб қилиб қўймасам, деб кўркаман.

— Ҳақиқатан ҳам аввалги кучинг бўлса, дунёда сен эпловмайдиган балиқ топилмаса керак.

<sup>1</sup> Қуйсанг-чи.

— Балки, илгариги кучим қолмагандир. Лекин мен-да ғайрат бор, чидамим ҳам етарли.

— Энди сен ётиб ухла, эрталаб тетик бўлиб туришнинг керак. Мен бўлсам идишларни олиб бориб бераман.

— Майли. Хайрли кеч. Эрталаб мен сени уйғотаман.

— Сен мен учун нақ қўнғироқ соатнинг ўзисан, — деди бола.

— Мен учун қариликнинг ўзи қўнғирроқ соат. Чоллар нега жуда барвақт туришаркин-а? Наҳотки, буни қолган умрларидан бир кунини бўлса ҳам чўзиш ниятида қилинса?

— Билмадим. Фақат шуни биламанки, ёшлар қаттиқ ва кўп ухлашади.

— Бошимдан ўтган, биламан, — деди чол. — Мен сени вақтида уйғотаман.

— Негадир мени анави уйғотганини ёқтирмайман. Худди мен ундан қолишадигандек.

— Тушундим.

— Хайрли кеч (Сантьяго).

Бола кетди. Улар чироқ ёқмасдан овқатланишганидан, чол қоронғида ечиниб ётди. У кийимларига газетани ҳам қўшиб ўраб, ёстиқ ўрнига бошига қўйди. Чол кўрпасига бурканиб, каравотнинг қуруқ пружиналарига ташлаб қўйилган эски газеталар устига чўзилди.

У ётди-ю, ухлаб қолди. Уйқусида ёшлик чоғлари ўтган Африка, унинг узун, олтин қирроқлари ва кўзни қамаштиргудек оппоқ саёзликлар, юксак қоя ва ҳайбатли қўнғир тоғлар тушига кирди. Энди у яна ҳар кеча уйқусида шу қирроқларга қўнар, уввос билан отилган тўлқинларнинг шовқинини эшитар ва ерлилар тушган қайиқни тўлқин қирроққа қандай суриб бораётганини кўриб турарди. Тушида у ҳамон палубадан чиқаётган лос ва смола исини туяр, димоғига эрталабки шамол қирроқдан олиб келган Африка нафаси уриларди.

Одатда шу бўй димоғига кирди дегунча, чол уйғониб кетар ва кийиниб, болани уйғотгани жўнарди. Аммо бугун ўша қирроқ қиди жуда эрта димоғига

урилди ва бу тушида бўлаётганини билгач, дентисдан туртиб чиққан қояларнинг оқ чўққиларини, Канар ороларининг гаван ва кўрфазларини яна бир бор кўриш учун уйқусидан бош кўтаргиси келмади.

Сўнгги пайтларда унинг тушига на тўфонлар, на хотинлар ва на буюк воқеалар, на улкан балиқлар ва на жанжал-суронлар, на куч синаш мусобақалари ва на ўз хотини кирарди. Энди тушида узоқ ўлкалар ва қир-роққа чиқаётган шер болаларинигина кўрарди, холос. Улар худди мушукчалар сингари ғира-шира тун қўйнида ғужрон ўйнашар ва чол болага қанчалик муҳаббат қўйган бўлса, буларни ҳам шунчалик севар эди. Аммо бола ҳеч қачон тушига кирмасди.

Чол уйғониб кетди, очиқ қолган эшикдан ойга назар ташлади ва кийиниб ташқарига чиқди, ёзилди, болани уйғотиш учун йўлдан юқорига қараб кетди. Тонгги салқиндан жунжиқди. Аммо бу вақтинча эканини ва тезда қайиққа ўтириб, эшкак эша бошлаши билан исиб кетажagini чол билар эди.

Бола яшайдиган уйнинг эшиги очиқ эди, чол оёқ учида ичкари кирди. Бола олд хонадаги каравотда ухлаб ётар, ойнинг синиқ нурида чол уни таниб ола биларди. У боланинг оёғидан оҳиста ушлади ва у то уйғониб, елкасига аядарилиб ўзига қарамагунча, кутиб турди. Чол унга имо қилди; бола каравот ёнидаги курсидан чалворини олиб, ўтирганича, кийиб олди.

Чол уйдан чиқди, бола ҳам унга эргашди. У ҳамон чала уйқуда эди ва чол унинг елкасидан қучиб, деди:

— Мени кечир.

— QV ue al — деди бола. — Биз эркакларнинг қисматимиз шунақа ўзи. Нима ҳам қилиб бўларди.

Улар чолнинг кулбасига тушиб боришди. Бутун йўл бўйлаб, қоронғида, ўз қайиқларининг мачталарини кўтариб олган оёқ яланг кишилар боришарди.

Кулбага келишгач, бола қармоқ калавалари солинган сават, чангак ва гарпунни кўтарди, чол эса мачта ва унга ўралган елканни елкасига ортди.

— Қаҳва ичасанми? — сўради бола.

— Аввал мана буларни қайиққа элтиб қўяйлик, кейин қаҳва ичамиз.

Улар балиқчилар учун жуда эрта очиладиган тамад-дихонада консерва банкада қаҳва ичишди.

— Яхши ухлаб турдингми, қария? — сўради бола; унинг иссиқ ўринни саҳару мардон бўлмасдан тарк қилганидан қийналаётгани кўриниб турса ҳам, ҳарқалай, у, боягига қараганда аяча тетик тортган эди.

— Жуда яхши, Манолин! Бугун омадимиз келишига ишонаман.

— Мен ҳам, — деди бола. — Энди мен сардинларимизни ва сенинг хўракларингни келтирай. Менинг шеригим майда-чуйдасини ўзи ташийди. Нарсаларига бошқаларнинг қўл уришини ёқтирмайди.

— Сен билан биз бўлсак, ундай эмасмиз. Ёшинг бешларда эканлигидаёқ, сенга у-буни ташитиб ўргатганман.

— Биламан, — деди бола. — Тўхтаб тур, ҳозир қайтаман. Қаҳва ичиб ўтир. Бу ерда бизга қарз беришади.

У маржон рифлари устидан яланг оёқлари билан шилп-шилп одим ташлаб, хўраklar сақланадиган совуқхона томонга кетди.

Чол майдалаб оҳиста қаҳва ҳўлади. Ҳозир қониб қаҳва ичиб олиш кераклиги, чунки шу билан энди уззу-кун туз тотмаслиги чолга аён эди. Овқатланишнинг ўзи алақачоноқ унинг жонига теккан ва чол ҳеч маҳал денгизга ўзи билан егулик олиб чиқмас эди. Қайиқнинг бурнида сув тўлдирилган шиша сақланар — чолга кечгача шунинг ўзи кифоя эди.

Бола сардинлар ва газетага ўралган хўраklarни кўтариб қайтиб келди.

Балиқчилар сўқмоқ бўйлаб майда тошларни шовдирата-шовдирата сув бўйига тушиб келишди. Улар қайиқнинг тагидан кўтариб, сувга силжитишди.

— Ишинг ўнгидан келсин, қария.

— Сеники ҳам.

Чол эшкакларнинг арқондан қилинган ҳалқасини қайиқнинг икки четидаги қозикларга ўрнатиб, маҳкамлади-да, олдинга энкайиб, қайиқни қоронғида гавандан олиб чиқа бошлади. Бошқа ерлардаги қайиқлар ҳам денгизга қараб йўл олган, ой тепаликлар ортига ўтиб кетганидан, чол уларни кўрмас, аммо эшкакларнинг сувга урилган овозини баралла эшитарди.

Ўқтин-ўқтин қулоққа киpillарнинг гоҳ у қайиқдан, гоҳ бу қайиқдан чиқаётган товуши чалинади. Аммо аксар қайиқларда сукунат ҳукм сураp ва ўша ёқдан фақат эшкакларнинг чўпилагани эшитиларди. Кўрфаздан чиққач, қайиқлар турли томонга тарқалиб кетди, қайси балиқчи қаердан балиқ топишга умид болаган бўлса, ўша ёққа йўл тутди.

Чол қирғоқдан анча олисга кетишни аввалданок ўйлаб қўйган эди; у ернинг анвойи бўйини ортда қолдириб, тўғри салқин тонгги океан кучоғи сари эшкак ура бошлади. Океаннинг балиқчилар «буюк қудук» деб аташган еридан ўтиб кета туриб, чол океан қаърида ялтираб турган сув ўсимликларини кўрди. Бу ерда чуқурлик деярли етти юз денгиз саржини<sup>2</sup> миқдорида тиккасига тушиб борар ва бундай оқим океан тубининг ўткир дўнғларига урилиб, айлана ҳосил қилганидан турли-туман балиқлар тўпланишар, хусусан, криветка ва майда балиқларнинг беқиёс тўдалари йиғилиб қоларди, жуда катта чуқурликларда эса, гоҳо кўпдан-кўп қаракатицалар гужғон ўйнашади: улар тунда океан юзига чиқишади ва дайди балиқларга ем бўлишади.

Чол қоронғида тонг яқинлашаётганини сезди, эшкак ураркан, қулоғига титроқ товуш чалинди — учар балиқлар сувдан чиқар ва темирдек қанотлари билан ҳавони кесиб аллақасқларга пойиб бўларди. Чол учар балиқларга меҳр қўйган, улар бу ерда, океанда унга

<sup>2</sup> Сажонъ — саржин — 2,13 м га тенг узунлик

энг яхши ҳамроҳ бўлиб қолган эдилар. Чол қушлар ва айниқса, бетиним озиқ ахтариб учган, аммо деярли ҳеч қачон уни тополмайдиган жимит ва нозик денгиз қалдирғочларига ачиниб кетар ва: «Қушлар турмуши, қиронқора ва катта, кучли қушларни ҳисобга олмаганда, бизнинг кун кечиришимизга қараганда ҳам жуда оғир. Океан гоҳида шу қадар бераҳм бўлар экан, нима учун қушларни мана бу денгиз қалдирғочлари сингари нозик ва шикаста қилиб яратганлар. Океан сахий ва гўзал, аммо у гоҳо тўсатдан шундай шафқатсиз бўлиб кетадики, унинг устида озиқ илинжида чарх уриб шўнғиб, ожиз ва мунгли овоз билан бир-бирларига жўр бўлиб учган бу қушлар унга нисбатан бениҳоя заиф ва мўрт кўринади», деб ўйларди.

У ҳар доим денгизни, унга муҳаббат қўйган ҳамма кишилар каби хаёлидан испанчасига *la mar* деб атарди. Айрим пайтларда денгизга меҳр қўйган одамлар, у ҳақда бадҳазм гаплар айтишпади, аммо доимо бу гаплар денгиз эмас, гўё аёл устида бораётганга ўхшайди. Ақула жигарининг нархи ошган кунларда сотиб олинган моторли қайиқларда юриб, қармоқларига пўкак ўрнига буй<sup>3</sup> ишлатадиганлар хилдан бўлган ёпроқ балиқчилар эса денгизни *Vel mar* деб атайдилар ва унга эр кишига қарагандай қарайдилар. Уларнинг наздида денгиз гўё, ҳудудсиз бир сайҳон, гўё бир рақиб, гоҳида эса, ҳатто бир душман бўлиб кўринади.

Чол бўлса, доимо денгиз дейилганда, гоҳ тенги йўқ саховатлар инъом этиб, гоҳ тумтайиб туриб олувчи хотин кишини кўз ўнгига келтирарди. Агар у енгил-так ёки хунук ишлар қилиб қўйса, нима ҳам қилиб бўларди, табиати ўзи шунақа демоқликдан бошқа иложи йўқ. «Ой хотин кишининг қитиғига тегиб, жўштириб юборгандай, денгизни ҳам жавлон урдиради», деб ўйларди чол.

---

<sup>3</sup> Б у й — бахен (тарж).

У кучанмасдан, бир меъёрда эшкак урар, чунки оқим гирдоб ҳосил қилмаган жойлардан ташқари, океан сирти теп-текис, силиқ эди. Чол ўзи бажариши керак бўлган ишнинг учдан бир қисмини оқимга қўйиб берган ва кун ёришганда, у худди шу маҳалда етишни мўлжаллаган ердан ҳам анча олисга келиб қолганини кўрди.

«Жуда чуқур жойларда бутун бир ҳафта он қилиб, ҳеч нарса тутганим йўқ, — деб ўйлади чол, — бугун мен бонито ва альбакоре тўдалари қаерда бўлса, ўша ерда бахтимни синаб кўраман. Худодан бўлиб, йирик балиқ учраб қолса-я?»

Ҳали тонг оқармасдан, хўрак қистирилган қармоқларини сувга ташлади ва қайиқни оқимда оҳиста бошқариб борди. Хўраклардан бири қирқ денгиз саржинича чуқурликда эди, бошқаси етмиш беш саржин пастта тупди, учинчи ва тўртинчилари эса юз ва юз йигирма беш саржин чуқурликка чўмди. Хўракларнинг бош қисми пастта осилиб турар, қармоқнинг ўқи хўрак-балиқ ичидан ўтказилиб, мустаҳкам қилиб қўйилган, қармоқнинг ўзи — букламаси ва суйриси янги сардинлар билан қопланган эди. Сардинлар қармоққа иккала кўзидан ўтказилган ва улар пўлат букламада маржондек тизилиб турарди. Йирик балиқ қармоққа яқинлашганда, унинг ҳар бир луқмаси нечоғли тотли ва иштға қўзғайдиган даражада мазали эканлигини сезарди-қўярди.

Чол, бола бериб юборган иккита янги тутилган йиртқич балиқ — тунецни энг узун чилвирларга хўрак қилди, қолган икки чилвирга эса, каттакон зангори макрель билан сариқ умбрицани илди. Булардан аввалги овда фойдаланган бўлса-да, улар ҳали ҳам янгидек турар, ажойиб сардинлар эса, уларни хуштаъм қилар, балиқларнинг нафсини қитиқларди. Йўғонлиги катта қаламдай бўлган ҳар бир чилвир пипиқ, эгилувчан чивикда тортилган эдики, балиқнинг емга сал бўлса ҳам тегиб ўтишидан чивик сувга эгиларди. Бун-

дан ташқари, чилвирлар ҳар бири қирқ саржин узунликда бўлган навбатдаги калава учларига уланган, бу калавалар яна бошқа эҳтиёт шарт калаваларга уланиши мумкин эди. Керак бўлганда, илинган балиқни уч юз саржин узоқликка қўйиб юборилса ҳам бўлаверарди.

Энди чол кўк чивиллар бортга эгилмасмикин деб кузатиб ўтирар ва чилвирнинг сувга тик ҳамда лозим бўлган чуқурликка тушишига эътибор бериб, оҳиста сузарди. Ҳамма ёқ ёришиб кетди, қуёш мана-мана чиқаман дерди.

Қуёш денгиздан билинар-билинемас кўтарилди ва бошқа қайиқлар ҳам чолнинг кўзига ташланди, улар қирғоққа анча яқин бўлиб, бутунлай оқим бағрида сувга паст чўккан ҳолда турар эдилар. Кейин офтоб шуъласи ўткирлашди, сувда унинг ёлқини акс этди, қуёш уфқдан батамом кўтарилганда, денгизнинг сипсалиқ сирти ёлқин нурларини тўғри кўзга келтириб урди-ю, қаттиқ азоб бера бошлади: чол сувга қарамасдан, эшкак тортишга ҳаракат қилди. У ўз чилвирлари чўзилиб кетган сим-сиёҳ денгиз тубига тикилиб ўтирарди. Унинг чилвирлари сувга бошқа балиқчиларникига қараганда тикроқ тушар ва емишлар ҳар хил чуқурликларнинг тайин бир ўрнида ўз ўлжасини кутарди. Бошқа балиқчилар ўз қармоқларини оқимга бепарво қўйиб беришар, натижада юз саржинга ташладим деб ўйлаган қармоқлари айрим пайтларда олти-миш саржин чуқурликка зўрға етган бўларди.

«Мен қармоқларимни доимо беҳато ташлайман, — деб ўйлади чол. — Ўзи ишим ўнгидан келмаяпти. Яна ким билади? Эҳтимол, бахт бутун менга ҳам кулиб боқар. Ҳар куннинг ўз таомили бор. Албатта, кишининг иши юришиб турганига нима етсин. Аммо мен ўз ишимнинг пухта бўлишини маъқул кўраман. Бахт келган чоғда, уни кутиб олоққа тайёр тураман».

Қуёш кўтарилгандан бери икки соат атрофида вақт ўтди, энди шарқ томонга бемалолроқ қараш мумкин

эди. Узоқда ҳозир фақат учтагина қайиқ кўзга ташланарди. Бу ердан қараганда, улар сундан зўрға кўтарилиб тургандай туюлар, қирғоқдан ҳеч бир узоқлашмаганга ўхшарди.

«Кўзларимни бир умр тонг ёғдуси қамаштириб келади, — деб ўйлади чол. — Аммо улар ҳали ҳам ўткир. Кунботарда қуёшга бемалол қарай оламан, бироқ шунда ҳам кўзим жимирлашиб кетмайди. Қечқурун бўлса, қуёш кучлироқ нур сочади. Аммо эрталаблари у менга азоб беради».

Шу пайт у қаршисида узун қора қанотларини ёзиб, кўкда чарх урган думдор қуш — фрегатни кўрди. Қуш қанотларини йиғиб, ўзини ўқдек сувга урди, кейин яна гир айланиб уча бошлади.

— Ўлжа сезганга ўхшайди, — деди чол ўзига-ўзи. — Бекорга айланмаяпти.

Чол қайиқни қуш кезаётган томонга қараб оҳиста ва бир меъёрда бошқариб борарди. У чилвирлар сувга тиккасига тушиб борсин деб, шопмасдан уларни кузатиб келарди. Шундай бўлса ҳам қайиқ, ҳарқалай оқимдан кўра пича тезроқ борар ва чол ҳамон расамади билан ов қилаётганига қарамасдан хатти-ҳаракатлари қуш кўринганга қадар бўлгандан кўра, бирмунча тезлашган эди.

Фрегат баландроққа кўтарилди ва қанотларини муаллақ ташлаб, яна чир айлана бошлади. Бирдан у шўнғиди ва чол учар балиқнинг сувдан отилиб чиққанини, денгиз сирти бўйлаб жон-жаҳди билан қанот шопириб уча кетганини кўриб қолди.

— Макрель, — деди чол баланд овоз билан. — Йирик тилла макрель.

У эшкакларни сувдан кўтариб қўйди ва қайиқ бурнидаги тахта кат остидан чилвир олди. Чилвир учига ингичка сим билан маҳкамланган майдароқ қармоққа у сардинлардан бирини илди. Чол чилвирни сувга ташлаб, бир учини қайиқнинг қуйруғига бураб ўрнатишган ҳалқага боғлаб қўйди. Кейин у бошқа чилвирга ҳам

хўрак ўрнатди-да, калавани ёймасдан катнинг соясига тапплади. Эшкакни қўлга олди ва сув устида энди паст учиб ов қилаётган узун қанот, қора қўпни кузатишда давом этди. Қўп қанотларини йиғиб яна сувга шўнғиди. Сўнг учар балиқ ортидан қуваркан, ожиз ва уқувсиз қанот қоқди. Чол сув сал-пал тўзғиётганини кўрди, — тилла макрель ўзидан қочаётган балиқни таъқиб этарди. Балиқ сувга тушадиган онда, худди унинг остида пайдо бўлмоқлик учун, макрель шиддат билан сузиб, балиқ қаршисидан кесиб чиқишга интиларди.

«У ерда жуда катта макрель тўдаси борга ўхшайди, — ўйлади чол. — Улар бир-бирларидан анча нарида сузишади, балиқнинг қочиб қутулиши амри маҳол. Қўшнинг бўлса, уни чангалга олишга ҳеч қандай умиди йўқ. Учар балиқ фрегатга ҳаддан ташқари йириклик қилади. У қўшни ўзига етказиб бўпти».

Чол учар балиқнинг сувдан қайта-қайта отилиб чиқаётганини, қўп эса уни тутиш учун ношуд ва ўнғайсиз ҳаракатлар қилаётганини кузатиб борарди. «Макрель қўлдан чиқди, — деб ўйлади чол. — У жуда ҳам узоққа жуда ҳам тез сузиб кетади. Аммо, балки менга тўдасидан айрилиб қолган макрель дуч келиб қолар, ажаб эмас, яна унинг яқинида менга аталган катта балиқ ҳам сузаётган бўлса! У қаердадир бўлиши керак-ку, ахир».

Ер устида булутлар энди худди тоғ тизмалари каби юксалиб кўринар, қирроқ эса узун яшил қийқага ўхшар, унинг ортида оч зантори тепалар чўзилиб кетган эди. Сув тўқ кўкимтир, деярли бинафша ранг тусга кирди. Чол сувга қараган кезларда, у зим-зиё океан қаърида планктонларнинг қизғимтир жилвалари, ҳамда қуёш нурларининг ажиб товланишларини кўрарди. У чилвирлар сувга тик кириб бораётибдими, йўқми деб кузатиб турар ва атрофида планктоннинг кўпчилигидан, бу эса балиқ иноят қилиши мумкинлигидан шодланар эди. Ҳозир шу тобда, кун кўтарилиб қолганда, нурнинг сувдан аксланиб чиқаётган ажиб

товланиплари ҳам худди қирғоқ тарафда осилиб турган булут авзойи каби яхли ҳаво бўлишидан дарак берарди. Айтгандай, қуш алақачон узоқлаб кетган, сув бетида эса, офтобда куйиб кетган саргасс сув йўсинларининг сап-сарик тутамлари ҳамда қайиқдан пича нарида юзиб юрган нофармон, жилвағўй шилимшиқ хубоб — португал физалиясидан бошқа ҳеч вақо кўринмас эди. Физалияён томонига ағдарилди, кейин яна ўзининг аввалги ҳолатини тиклади ва ўз ортидан деярли бир метрча масофада ажал ташувчи узун сиёҳранг панжаларини судраб келаверди.

— Вой, қанжир-ей! — деди чол.

Енгилгина эшкак эша туриб, у денгиз тубига қаради ва у ерда жуда ҳам майда, сувда судралиб юрган мана шу қисқич-панжалар қандай рангда бўлса, шундай тус олган балиқларни кўрди; улар панжалар орасида ва сув оқизаётган хубоб соясида сузиб юришарди. Буларга панжалардан чиқадиган заҳар таъсир қилмас эди. Одамларга бўлса, бошқа гап: худди мана шунга ўхшаган шилимшиқ ва нофармон панжалар чилвирга ёпишиб олган маҳалларда, чол балиқни чиқариб олгунча, қўллари то тирсагигача, худди заҳарли чирмовуқдай ҳосил бўлган жароҳатлар сингари яралар билан қопланарди. Заҳарланиш жуда тез бўлиб берар ва худди қамчи билан ургандек баданда қаттиқ сирқироқ оғриқ уйғотарди.

Анвойи жиллолар билан товланувчи хубоблар беқиёс рангин кўринади. Бироқ улар денгиз маҳлуқлари орасида энг ападдийси ҳисобланар эдики, чол улкан денгиз тошбақаларнинг уларни ямлаб ютишидан завқланар эди. Физалиялар кўринган замоноқ, тошбақалар кўзларини юмуб, ҳар қандай хавф-хатардан ҳоли бўлган ҳолда, уларга қаришдан яқинлаб боришар ва зум ўтмай, физалияларни чангал-пангаллари билан қўшиб ютиб юборар эдилар. Тошбақаларнинг физалияларни гишлатиб туширишларини томоша қилиш чолга жуда ёқар эди. Унинг ўзи ҳам тўфондан сўнг,

қирғоқда улар устидан юриб, қадоқ товоқлари билан миғиғлаб ўтаркан, пуфакларнинг ёрилишига қулоқ солишни яхши кўрарди.

У яшил тошбақаларни кўркам ва эпчил бўлгани, қолаверса, савдода қадрга эга эканлиги боисидан ёқтирар ва сап-сарик қалқон косасига бурканиб олган, ипқий можароларда инжиқ, португал физалияларини кўз юмуб ютадиган ланж ва ландавур, қалбаки кареттларга бир қадар нафрат билан қарарди.

Жуда кўп йиллар давомида тошбақа овловчилар билан бирга эпкак тортишган бўлса-да, ўзида бу жониворларга нисбатан хурофий бир қўрқинч сезмас эди. Чол уларга ачинар ва ҳатто, териси қалин, узунлиги қайиқ бўйича келадиган, бир тонна чамаси оғирликдаги лут деб аталувчи улкан тошбақаларга ҳам раҳми келар эди.

Кўпчилик одамлар тошбақаларга бераҳм муносабатда бўладилар. Ахир, бу жониворни ўлдириб, нимта-нимта қилганларидан кейин ҳам, унинг юраги анчагача уришдан тўхтамай туради-ку. «Аммо лекин, — деб ўйлади чол, — юрагим юрагидан фарқ қилмайди, қўл-оёқларим бўлса, унинг панжаларига жуда ҳам ўхшаб кетади». У ўзига қувват бўлсин деб, оппоқ тошбақа тухумидан ерди. Ҳақиқий йирик балиқлар кўпаядиган сентябрь ва октябрь ойларида бардам бўлиш учун бутун май ойи шуни истеймол қиларди.

Чол ҳар куни кўпчилик балиқчилар ўз асбоб-ускуналарини асраб қўядиган саройдаги каттакон бочкада сақланувчи акуланинг жигар мойидан ҳам керагича ичиб олар эди. Мойдан кимлигидан қатъи назар, истаган балиқчи фойдаланиши мумкин эди. Аксар балиқчилар бу мойнинг таъминини ўлгудай қўланса деб топишар, бироқ уни ичиш каллаи саҳарлаб туришга қараганда ёқимсиз эмасди, устига устак у шамоллаб қолинганди қўл келар, кўзга ҳам фойдали эди.

Чол кўкка қаради ва яна денгиз устида фрегат айланиб учаётганини кўрди.

— Балиқ топибди, — деди у овоз чиқариб.

На бирон учар балиқ сокин сув бетини безовта қилар ва на атрофда майда чавақлар кўринар эди. Аммо чол шу онда унча катта бўлмаган тунец ҳавога сапчиб кўтарилиб, бир ўмбалоқ ошганча, яна денгизга калла уриб жойиб бўлганини кўрди.

Тунец офтобда қумушдай ярқираб кетди, унинг кетидан майда балиқларга сапчиб-сапчиб отилиб, бошқа тунецлар ҳам чор атрофда сувни мавжлантириб дикирлаша бошладилар. Улар майда балиқлар ёнида чир айланишар, олдиларига солиб қувлашар эди.

Тунецларнинг сувни кўпиклантириб чарх уришию, фрегатнинг тунецлар даҳшати юзага чиқишга мажбур қилган балиқчаларни тута туриб, шўнғиганини кузатар экан: «Агар улар жуда тез сузиб кетишмаса, мен бутун тўдани қувиб етаман», — деб дилидан ўтказди.

— Қуш + балиқчининг садоқатли кўмакчиси, — деди чол.

Шу пайт қуйруқдан туширилган бир ўрами оёғи остида бўлган калта чилвир таранг тортилди. Чол эшакларни ташлади ва калаванинг учидан маҳкам ушлаб олди-да, жон аччиғида қармоқни тортқилаётган ўрта миёна тунецнинг залворини ҳис қилган ҳолда, уни йиғиштира бошлади. Чилвир қўлида борган сари кучлироқ юлқинарди. У ўлжани қайиққа чиқариб олиб, бортдан ошириб ташламасиданоқ, балиқнинг зангори сирти ва олтинсимон жилва қилган биқинларини кўрди.

Миқтидан келган, худди қуйиб қўйилган ўқдек тунец қайиқнинг кунгай саҳнида ётар ва маънисиз катта кўзларини ола-кула қилиб, сип-силлиқ, серҳаракат қуйруғини жон ҳолатда биланглата-биланглата ҳаёт билан видолашарди. Раҳми келиб кетган чол унинг бошига уриб ўлдирди ва ҳали жони тамом чиқиб улгурмаган балиқни катнинг тагига, сояга оёғи билан итариб юборди.

— Албакоре, — деди у овоз чиқариб, — ундан ажойиб хўрак чиқади. Ўзиям ўлдим деганда, ўн қадоқдан кам эмас.

Чол қачондан бошлаб ўз-ўзи билан овоз чиқариб сўзлашадиган бўлиб қолганини энди эслолмас эди. Авваллари танҳо қолганда, у хиргойи қиларди. Катта елканли кемаларда сузиб, нахтада турган ё тошбақа овига борган кезлари гоҳо-гоҳо у кечалари ҳам қўшиқ айтарди. Эҳтимол, бола ундан кетгандан кейин, ёлғиз ўзи қолгач, ўзи билан ўзи гаплаша бошлагандир. Ҳозир бунини эслай олмайди. Аммо бола билан бирга ов қилган маҳалларида ҳам, бунга зарурат туғилган чордагина гаплашар эдилар. Гаплашганда ҳам кўпинча кечалари ёки бузуқ об-ҳаво туфайли мажбуран бўш қолганларидагина гаплашар эдилар. Денгизда ҳуда-беҳудага гапиравермаслик одат тусига кирган. Нурли-нурсиз гапларни чолнинг ўзи ҳам ёқтирмас ва шу одатни ҳурмат қиларди. Мана энди бўлса, у, ўз ўйларини жуда кўп марта овоз чиқариб такрорлар, нафсиламрга бунинг бировга айил ботадиган ўрни ҳам қолмаган эди.

— Агар ўзим билан ўзим гаплашаётганимни битта-яримта эпитиб қолганда, у мени жинни-пиннига чиқариб қўярди, — деди чол. — Аммо мен эсдан ормаган эканман, кимнинг бу билан қанчалик иши бор? Давлатмандларнинг ҳўп ҳам ошиғи олчи-да: қайиқларида радиолари бор, уларга ҳар турли воқеаларни сўзлаб беради, бейсбол янгиликларини эшиттириб туради.

«Ҳозир бейсбол ҳақида ўйлашнинг вақти эмас, — деди чол ўзига. — Энди фақат бир нарса устида бош қотириш керак. Гап менинг нима учун туғилганим устида боради. Эҳтимол, қаердадир, мана бу тунец галалари билан ёнма-ён бўлиб менинг улкан балирим ҳам дайдиётгандир. Ахир, мен бор-йўғи биргина албакоре ушладим, у ҳам тўдасидан айрилиб қолгани. Улар бўлса соҳилдан анча йироқда ов қилишади, яна жуда ҳам тез сузишларини айтмайсиэми. Бугун денгизда нима учраётган бўлса, ҳаммаси ҳам жуда тез

сузиб, шимоли шарққа қараб боряпти. Ёки куннинг мана шу пайтида доимо шундай бўлармикин? Балки, бу ҳавонинг ўзгаришидандир ва мен унинг белгисини билмасман».

Кўм-кўк соҳил сатҳи чолга аллақачон кўринмай қолган эди; узоқда бу ердан худди қор билан қоплан-гандек оппоқ бўлиб кўринувчи зангори тепаликларнинг бошларигина кўзга ташланар эди. Уларнинг устида турган булутлар ҳам юксак қорли тоғларга ўхшаб кўринарди. Денгиз қоп-қора туста кириб, қуёш нурлари сувда сўна бошлади. Энди планктоннинг сон-саноксиз жилвалари тиккага келган қуёш туфайли сўниб қолган, чол ҳозир фақат қорамтир сувда синиб қайтаётган қуёш нурларидан ҳосил бўлган йирик ва рангин дорлару, пастга қараб типша-тик кетган чилвирларнигина кўрарди. Чуқурлик эса бу ерда бир милга етиб қоларди.

Тунецлар (балиқчилар бу туркумга кирувчи ҳамма балиқларни тунец деб аташар ва уларнинг асл номларини бозорга сотиш учун олиб борган ёки хўрак ўрнида пулаган пайтларидагина фарқ қила бошлардилар) яна денгиз тубига тушиб кетишди. Қиздиргандан қиздириб бораётган қуёш энсасини куйдириб ўтаётганини чол сезиб турарди. У эшкак тортаётганда, тер елкасидан дувиллаб оқарди.

«Қайиқни оқимга қўйиб беришим, вақтида уйғониш учун эса чилвирни оёғимнинг бошмакдоғига боғлаб қўйиб, мизғиб олишим мумкин эди, — деб ўйлади чол. — Аммо бугун — саксон бешинчи кун, шунинг учун ҳам ҳушёр бўлиш керак».

Шу пайт у яшил қармоқлардан бирининг қимирлаб кетиб, сувга эгилиб тушганини пайқаб қолди.

— Ана холос, — деди у. — Айтмовдимми! — ва қайиқни безовта қилмасликка ҳаракат қилиб, эшкакларни сувдан тортиб олди.

Чол чилвирга томон энжайиб, уни ўнг қўлининг бош ва кўрсаткич бармоқлари билан авайлаб тутди. У ба-

лиқнинг зўр бериб кучанмаётганини сезиб турар, шундай бўлса керак чилвирни сиқимламай, енгилгина ушлаб олган эди. Бироқ чилвир мана яна қалтираб кетди. Бу сафарги силтов олдингисига қараганда эҳтиёткорона ва заифроқ эдики, чол бунинг нима маъно англатишини аниқ билар эди. Яъни юз денгиз саржинича тубанда марлин қармоқ илгагининг учи билан букламасига тизилган сардинларни ямламай туширар, қўлбола қилиб ясалган қармоқ илгагининг ўзи эса майдароқ тунец калласидан тешиб ўтказилган эди.

Чол калавани енгилгина тутиб туриб, чап қўли билан уни қармоқ дастасидан ечиб олди. Энди калава бармоқлари орасидан балиқни сескантирмай сирғалиб чиқа олар эди.

«Қирғоқдан шунчалик олисда, яна йилнинг мана бу фаслида, балиқ жуда ҳам катта бўлса керак. Еявер. Егин энди, ол, егин. Сардинлар бирам мазали, сен бўлсанг жуда совқотгансан, олти юз фут чуқурликда сув жуда ҳам совуқ ва қоп-қоронғи бўлади. Қоронғида яна бир марта айланиб кел, орқангга қайт ва ол, е, еявер!»

У енгил, сергак силтов сизди, сал ўтмай бу кучлироқ бўлиб такрорланди — битта-яримта сардинни қармоқдан юлиб олиш мушкулроқ бўлаётгани кўриниб турарди. Кейин жимжит бўлиб қолди.

— Бўла қолсанг-чи, — деди чол овоз чиқариб, — яна бир бурилиб кел. Ҳидини қара, ҳидини. Қандай ажойиб-а, тўғри эмасми? Тўйиб-тўйиб еб ол! Кейин қараб-санки, тунецни тотиб кўриш гади келади! Ахир у шундай ҳам сўлақиллаган, муздаккина, бир ширинки, кўяверасан. Қисиниб-қимтиниб ўтирма, балиқ. Егин, ол, есанг-чи, ўтинаман сендан.

У, бош ва кўрсаткич бармоқлари билан калавани тутиб, балиқнинг жойдан-жойга сузиб ўтиш эҳтимоли борлигидан бир пайтнинг ўзида бошқа чилвирлардан ҳам кўз узмай кутарди. Бирдан у яна қармоқ ипининг енгил, билинар-билинмас тортқиланганини пайқади.

— Чўқийди, — деди чол овоз чиқариб. — Чўқийди, худоё дард кўрмагур!

Аммо у чўқитани йўқ. Кетиб қолди. Чилвир ҳам қимир этмасди.

— Унинг бутуналай кетиши мумкин эмас, — деди чол. — Худо шоҳид, унинг кетиши мумкин эмас. У бор-йўғи қайрилиб келяпти. Эҳтимол, у бирон марта қармоққа тушиб чиққан ва бу ҳали хаёлидан кўтарилмагандир.

Шунда у яна қармоқ ипининг оҳиста тортқиланганини сезди ва дили таскин топди.

— Айтмовдимми, у фақат қайрилиб келяпти деб... — деди чол. — Мана энди чўқийди!

У балиқнинг ҳуркиб-ҳуркиб чилвир тортқилашидан ўзини қўярга жой топмасди. Тўсиндан, чол қандайдир, фавқулодда бир зилу замбил оғирлик сезди. Сездю, чилвирни бўшатиб, эҳтиётдаги каланалардан бирини чуватганча, унинг борган сари қуйи, қуйи, қуйига тушиб бориши учун имкон берди. Чилвир бармоқлардан осонгина сирралиб чиқиб пастга кетиб борар, уни ушлар-ушламас тутиб турганига қарамасдан, чол ўрамни ямлаб кетаётган ғоят зўр оғирликни ҳис қилиб турарди.

— Асти қандай бало балиқ бўлди ўзи! — деди у овоз чиқариб — Қармоқни ямлаб олиб, энди узоқроққа жуфтакни урмоқчи.

«У барибир орқасига қайрилади, қармоқни ҳам ютиб юборади», — деб ўйлади чол. Бироқ бир кори ҳол бўлиб ўтирмасин, деб чўчиди шекилли, овоз чиқармади. Чол бу балиқнинг қанчалик тотли эканини билар, хаёлан унинг лунжида кўндаланг тиқилган тунец билан қоронғида борган сари узоқроққа кетаётганини кўз ўнгига келтирарди. Қандайдир бир муддат ичида ҳаракат тўхтади, аммо чол ҳали ҳам балиқ вазнини ҳис қилиб турарди. Кейин тортиш авжга чиқди, чол яна ўрамни бўшатди. У бир нафас чилвирни тўхтатиб кўрди, тортим бирдан кучайиб кетди ва ўрам тиккасига пастга юлқинди.

— Чўқиди, — деди чол. — Энди бир бурнидан чиққунча тўйиб еб олсин-чи.

У чилвирни ўз ҳолига қўйиб берди-да, чап қўли билан икки эҳтиёт калаванинг бўш учини, бошқа қармоқнинг икки эҳтиёт калавасига улади. Шу билан ҳаммаси тахт бўлди. Ҳозир қўлидагидан ташқари, унда яна ҳар бирининг узунлиги қирқ саржиндан келади-ган учта эҳтиёт шарт калава ипи ҳам бор эди.

— Яна пича есанг-чи, — деди у. — Еявер, уялма. Шундай егинки, токи қармоқ илгаги нақ юрагингга бориб етсину, тил тортқизмай гумдон қилсин сени, — деб ўйлади у. — Ўзинг ёнимга чиққин, бу ёнига гарпун санчипни менга қўйиб бер. Шундоқ бўлсин. Қалай, тайёрмисан? Роса тўйиб олдингми?\*

— Бошладик! — деди у овоз чиқариб ва чилвирни қаттиқ юлқиб, бир ярдча<sup>4</sup> тортиб чиқарди, кейин эса қайта-қайта юлқиб, ҳар юлқишда қўллари ва жисмининг бор қувват-мадорини ишга солиб, ўрамни ситир соққандай, гоҳ у қўли, гоҳ бу қўли билан тортиб чиқара бошлади.

Ҳамма уринишлари зое кетди. Балиқ эринмайгина илгарилаб борар, чол уни ўзига бир дюйм ҳам яқин келтира олмасди. Унинг чилвири катта балиқларга мўлжалланган, пишиқ эди. Чол уни елкасига олиб, шундай ҳам таранг тортдики, ҳатто сув зарралари сачраб-сакрашиб кетди. Кейин чилвир сувда заиф вишиллади, чол бўлса, ўриндиққа тираниб, ҳамон уни бўлпатмас эди. Қайиқ бирмунча шимоли-ғарб томонга ора бошлади. Балиқ сузгандан сузиб борар, улар зилол сув бўйлаб оҳиста узоқлаб кетишарди. Бошқа хўрақлар денгизга қандай ташланган бўлса, ҳамон шундайлигича турар, чол уларни нима қилишни билмасди.

— Қани энди, ёнгинамда бола бўлса! — деди у. — Балиқ мени шатакка олди, ўзим-ку буксир битенгги-

\* Я р д — (узунлик ўлчови) — 0,95 м.га баробар.

га<sup>3</sup> ўхшаб қоляпман. Ўрамни асли қайиқда борлаб қўяверса ҳам бўлаверарди. Аммо бунақада балиқ, Худо кўрсатмасин, узиб қочиши мумкин. Мен уни маҳкам ушлашим ва керагича бўшатиб туришим керак. Худойимдан ўргилайки, у чуқурликка кетмайгина сузиб юрибди. Мабодо у чуқурроқ тушишни хоҳлаб қолса, мен нима қилдим? Агар у тош бўлиб денгиз қаърига кетса, ўша ерда ўлиб қолса, нима қиламан? Билмайман. Ўшанда маълум бўлар. Нималар қилмаслигим мумкин менинг!

У ўрамга елкаси билан тиркалиб тураркан унинг сувга қандай оғаётгани-ю, қайиқнинг шимоли-ғарбга томон оҳиста жилиб боришини кузатар эди.

«У кўп ўтмай ўлади, — ўйларди чол. — Доимо сузиб юравериш мумкин эмас».

Бироқ тўрт соат ўтса ҳамки, балиқ ҳамон қайиқни ўз ортидан судраганча, тиним билмай, очиқ денгизга кетиб борарди, чол эса, ўша-ўша, елкасида сиртилган чилвир, оёғи банкага тироғлиқ ўтирарди.

— Уни ушлаганимда, айни пешин эди, — деди чол. — Шу пайтга довура ҳам ўзини кўрганимча йўқ.

Балиқни ушлаш олдидан пешонасига бостириб кийиб олган сомон шяпаси манглайини қийиб юборганидан, оғриқ турган эди. Чол ташна бўлган, сув ичкиси келарди. У ўрамни тортқилаб юбормаслик учун, оҳиста тиззалаб, қайиқ бурнига иложи борица яқин борди ва бир қўли билан шипани олди. Унинг орзини очиб, бир неча қултум ютди. Сўнг шу ерга ёнбошлаб, нафас ростлади. У елкан ўралган мачтага ўтириб, ҳеч нарсани ўйламасликка ва ҳуда-беҳуда куч сарф қилмасликка ҳаракат қилиб дам оларди.

Кейин чол келган йўлига назар ташлади ва ер аллақачон кўринмай кетганини кўрди. «Ҳечқиси йўқ, — деб ўйлади у. — Мен ўзим истаган маҳалда, Гавана

---

<sup>3</sup> Б и т е н г — кеманинг олд қисмига ўрнатилган пулат ёки чуан гўла. Кема шатакка олинганда арқон шунга боғланади.

чироқларини қора қилиб, орқага қайтишим мумкин. Кун ботишга икки соат қолди, у шу пайт ичида сузиб чиқса, ажаб эмас. Агар чиқмаса, ойдинда юқорига кўтарилар! Бу ҳам бўлмаса, балким, тонг билан чиқар. Қўлим ҳам айилиб кетаётгани йўқ, бардам-бақувватман. Қармоқни мен эмас, у ютган-ку. Аммо тортиши шунчалик бўлса, ўзи қандай балиқ бўлдийкин! Афтидан, чилвирни ҳам маҳкам қисиб олганга ўхшайди. Унга шундай бир қараб ололсам эди, ўшанда у билан қандай муомала қилишни ўзим билардим».

Чолнинг юлдузларга қараб қилган тахминига кўра балиқ ўз йўлини ўзгартирмасдан тун бўйи сузиб чиқди. Куёш ботгандан сўнг совуқ турди, бутун орқаси елкалари, кексалик асар қилган оёқларида тер қотиб қолди, у совқотди. Кундузи чол жўракли яшик устига ташлаб қўйилган қопни олиб, қуритиш учун офтобга ёйиб қўйган эди. Кун ботгач, у қопни бўйни атрофини ўради-да, ўрам ипи остидан оҳиста ўтказиб, орқасига туширди. Энди ўрам залворидан елкаси аввалгидек қийилиб-қирчилмас, қайиқ бурнига ёнбошлаганча, қулайгина ўрнашиб олганидан, анчайин енгиллик туғилган эди. Тўғриси айтганда, бу енгиллик номигагина эди. Аммо у ўзини буларнинг бари гўё шоҳона бир қулайлик деб ишонтирарди.

«Мен уни бир ёқли қилолмайман, — лекин у ҳам мени бир ёқли қилолмайди, — деди чол ўзига. — У бошқача бирон лўттибозлик ўйлаб чиқармагунча, шундай бўлади».

У бир марта ўрнидан турди, борт оша ёзилади, юлдузларга қараб, қайиқнинг қаёққа йўл тутаётганлигини белгилади. Чилвир унинг елкасидан тўппа-тўғри сувга тушиб турган нозиккина нур бўлиб кўринарди. Қайиқнинг ҳаракати энди секинлашган, Гавана чироқлари ҳам пилпилаб хира кўринар эди, оқим уларни шарқ томонга суриб кетаётганга ўхшарди. «Гавана чироқлари кўринмай кетяптими, бас, демак биз борган сари шарққа қараб бораёtmиз, — деб ўйлади чол.

— Агар балиқ йўлини ўзгартирмаган бўлганда, мен уларнинг ҳали яна бир неча соат кўриб турган бўлардим. Қизиқ, бугунги ўйинларнинг натижаси қандай бўлдикин? Қани энди қайиғингда радио бўлса! Аммо ўз ўйини ўзи бўлди: «Ҳадеб алаҳсийверма! Қилаётган ишингни ўйла. Қовун туштириб қўймаслик учун, ўйла».

Кейин овоз чиқариб деди:

— Боланинг ёнимда йўқлиги ёмон бўлди. Ҳарна мадад эди. Ҳам буларнинг барини ўз кўзи билан кўрган бўларди.

«Кексайганда, киши ёлғиз ўзи кимсасиз қолмасин экан, — деб ўйларди у. — Аммо бу кўргиликдан қочиб қутулиб бўлармиди. Тунец ҳидланиб қолмасдан бурун еб олишни унутмасам бўлгани, ахир, мен кучдан қолмаслигим керак. Унчалик очиқмаган тақдиримда ҳам, уни эрта билан еб олиш хотирамдан кўтариlmаса бас. Ишқилиб, нима бўлганда ҳам унутмай-да, унутмай», — деб такрорларди у.

Тунда қайиқ ёнига икки денгиз чўчқаси сузиб келди. Чол нар чўчқанинг пишқирганини, модасининг гўё ҳомуза тортгандай, эшитилар-эшитилмас, пишиллаётганини эшитди.

— Қурғурлар-э, — деди чол. — Ўйнашади, шўхлик қилишади ва бир-бирларини яхши кўришади. Улар бизга худди учар балиқлар сингари яқин.

Кейин у қармоғига тушган катта балиққа жуда ҳам ачиниб кетди. «Турган-битгани мўъжиза-ку бу балиқнинг. Унинг дунёда неча йил умр сурганини Худо-йимнинг ўзи билади. Менинг қўлимга ҳеч қачон бунақанги кучли балиқ тулмаган. Ўзини тутишини қаранг, ақл бовар қилмайди-я бунга. Эҳтимол, унинг сақраб чиқмаётгани ҳам бениҳоя ақлли бўлганидандир. Агарда у бор кучи билан олдинга интилса ёки сапчий қолса борми, тирик қўймасди мени, ахир. Аммо, балки бу унинг қармоққа биринчи марта тутиши эмасдир ва у жонини сақлаш учун мана шу алфозда курашмоқни афзал билар. Ўз муҳолифи ёлғиз бир киши, у ҳам

бўлса, чол эканини қаердан билсин. Лекин бу балойи азим балиқ экан, агар унинг гўшти мазали бўлса, қанчадан-қанча пул келтиради! У хўракка ҳам нордай тапланди, нордай судраятти, бунинг устига мен билан кўркув нима билмасдан олишяпти. Қизиқ, у ўзининг нима қилиши кераклигини билармикин ёки худди менга ўхшаб, бош-кетига қарамай сузятганими?»

У, бир сафар қармоқда мода марлин тутганини эслади. Нор балиқ доимо модасини емишга биринчи бўлиб қўяди. Қармоққа тушган мода даҳшат ичида жон-жаҳди билан зўр бериб олиша бошлади, бу уни ҳаш-паш дегунча ҳолдан тойдириб қўйди, нор балиқ бўлса, ундан бир қадам ҳам орқада қолмасдан, денгиз юзида ёнма-ён сузар, чарх айланар эди. У шундай яқин келиб сузардики, чол, балиқ худди ўроқ каби ўткир, кўриниши ҳам деярли ўроқникидан қолишмайдиган думи билан чилвирни қирқиб юборадими, деб кўрқарди. Чол мода балиқни чангак билан санчиб олиб, худди қилич сингари кескир, ғадирбудур оғзидан ушлаб туриб, тўқмоқ билан миясига туширган пайтида ҳам, то унинг ранги ўзгариб, кўзгулар тошига суртиладиган амальгама тусига кирмагунча савалаган чоғларида ҳам ва ниҳоят, бола ёрдамида уни қайиққа тортиб чиқарган кезларида ҳам нор балиқ шу ерда эди. Кейин, чол чилвирни ўраб, гарпун тайёрлаётганда, нор балиқ ўз йўлдошига нима бўлганини кўриш учун қайиқ ёнида ҳавога баланд сакраб кўтарилади, шундан сўнг, тиниқ сафсарранг кўкрак қанотларини ёйиб, умуртқаси узра чўзилиб кетган кенг оч пушти, йўл-йўл тасмалари равшан кўринганича, денгизга чуқур шўнғиб кетди. У қандай фусункор бўлганини чол сира унутолмасди. Бунинг устига ўз йўлдошини то сўнгги дамгача ташлаб кетмаган эди.

«Денгизда мен бунчалик қайғули бўлган бошқа ҳеч нарсани кўрмаганман, — деб ўйлади чол. — Бола ҳам маъюс бўлиб қолганди ва биз мода балиқдан кечирим

сўраб, кўз очиб юмгунча сарагини саракка, пучагини пучакка ажратган эдик».

— Афсуски, ёнимда бола йўқ, — деди у овоз чиқариб ва елкаларини босиб тулган ўрам орқали ўзининг қандайдир нуқтаси сари оғишмай бораётган улкан балиқнинг қудратли кучини муттасил ҳис қилган ҳолда, қайиқ бурғинининг думалоқ тахталарига қулайроқ ўрнашиб олди.

— Менинг ҳийлаам туфайли у ўз фикрини ўзгартишга мажбур бўлди, ақл ҳам бовар қилмайдди бунга!

«Унинг пешонасига турли-туман тузоқлар, тўрлар ва инсон ҳийла-найрангларидаан узоқроқда, зим-зиё океан тубида яппамоқлик ёзилган эди. Менга эса ёлғиз бошим билан унинг кетидан тушиб, ҳали ҳеч ким келиб етмаган жойда топиш насиб бўлди. Ҳа, ҳеч зот келиб етмаган жойда. Энди бўлса ҳар икковимиз тушдан бери бир-биримизга боғланиб қолдик. Шундай. На унга ва на менга ҳеч ким ёрдам қўлини чўза олмайди».

«Эҳтимол, мен балиқчи бўлмаслигим керак эди, — деб ўйларди у. — Лекин худди шу касб учун туғилганман-ку, ахир. Тонг отиши билан тунецни ёб олиш ёдимдан чиқмаса бўлгани».

Қуёш кўтариламасдан сал бурун орқа томондаги қармоқлардан бирига балиқ илинди. У қармоқ дастасининг синган товушини ва чилвирининг қайиқ зийи оша сирғалиб тушаётганини эшитди. Қоронғи ичида у пичоғини филофидан суғуриб олди ва балиқнинг бутун оғирлигини чап елкасига туширган ҳолда, орқасига энкайди-ю, зийдаги чилвирни кесиб юборди. Кейин у ёнидаги чилвирни қирқди ва эҳтиёт калаваларнинг учларини тусмоллаб топиб бир-бирига маҳкам боғлаб қўйди. Чол тутунларни ечиб бўлмайдиган қилиш учун калаваларни оёқлари билан тутиб турганча, бир қўллаб чаққон ишларди. Энди унинг ихтиёрида олти эҳтиёт чилвир ўрами бор эди, — ҳар бир кесилган чилвирдан иккитадан тўртта ва балиқ илин-

ганидан иккита, ҳар бир ўрам бир-бирига уланиб кетар эди.

«Тонг ёриша бошлаши билан, — деб ўйларди чол, — қирқ саржинча ташланган чилвирни олишга ҳаракат қиламан-да, уни ҳам кесиб, эҳтиёт калаваларига улаб қўяман. Тўғри, бундай қилганда, икки юз саржинча пишиқ каталон арқонидан маҳрум бўламан. Илмоқлару, чўктиргичларни ҳисоблаб ўтирмаса ҳам бўлади. Ҳечқиси йўқ, бу нарсаларни қайта топиш мумкин. Аммо агарда қармоққа бошқа қандайдир балиқ илиниб, мана бунисидан бенасиб қилса, ким менга яна худди шунақасини топиб бера оларди? Ҳозир чўқигани қандай балиқ экан, билмайман. Балки, марлиндир, балки найза балиқ ёки акуладир. Нима бўлганини ҳатто пайқамай қолдим. Ундан тезроқ қутулиш керак эди».

Овоз чиқариб деди:

— Эҳ, ёнгинамда бола бўлсайди!

«Аммо ёнингда бола йўқ, — деб ўйларди у. — Сен фақат ўзинггагина ишонишинг мумкин. Шундай экан, ҳозирнинг ўзидаёқ қоронғи бўлса ҳам, анави охиргги чилвирни олиб, кесишинг керак-да, икки эҳтиёт ўрамини улаб қўйганинг маъқул».

У шундай ҳам қилди. Қоронғида ишлаш оғир эди, Бир гал балиқ шундай силталадики, у юз тубан йиқилиб тушди ва кўз остини ёриб олди. Қон ёноғидан оқиб туша бошлади, аммо ҳали иягига етиб улгурмасдан қуюлиб тўхтади ва қотиб қолди. Ўзи бўлса, нафас ростламоқ учун қайиқ бурнига қараб сургалди ва етиб келиб ёнбошлаб олди. Чол қопни ўрнаштириброк қўйди, чилвирни эҳтиёт билан елкасининг ҳали лат емаган қисмига ўтказиб, бутун оғирликни елкасига туширди-ю, балиқнинг қанчалик куч билан тортаётганини аниқлашга уринди, сўнгра, қўлини сувга тушириб, қайиқ тезлигини билишга ҳаракат қилди.

«Нега у бунчалик силтандийкин, қизиқ, — деб ўйлади у. — Ҳар нечук чилвир елкасидаги катта ўрқачдан

сирғалиб тулган бўлса ажаб эмас. Унинг елкаси мени-  
кичалик оғримайди, албатта. Аммо у қанчалик йирик  
бўлмасин, қайиқни бир умр тортиб юролмайди-ку,  
ахир. Энди халақит бериши мумкин бўлган нарсалар-  
нинг барида қутулдим. Бундан ташқари, чилвирни  
ҳам керагича ғамлаб қўйдим, кишига шундан бошқа  
яна нима керак ўзи?»

— Балиқ, — деб чақирди у секингина, — ўлсам ўла-  
манки, сендан ажралмайман.

«У ҳам, ҳар ҳолда мендан айрилмаса керак», — деб  
ўйлади чол ва тонг ёрипишини кута бошлади. Бу азон  
палласи ҳаво совуқ эди ва у сал бўлса ҳам исиниб учун  
қайиқ тахталарига бағрини бериб қаттиқроқ ёпишди.  
«У чидаяптими, мен ҳам чидайман».

Кўп ўтмай тонг шафақи денгиз қаърига кетган та-  
ранг чилвирни ёритди. Қайиқ тўхтовсиз илгари сил-  
жирди: қуёш ҳам уфқ бетида тирноғини кўрсатди-да,  
чолнинг ўнг елкасига нур тўкди.

— Шимолга қараб сузаяпти, — деди чол. — Оқим-ку,  
бизни анча шарқ томонга суриб кетганга ўхшайди. У  
оқимга қараб бурилса қанийди. Унинг ҳолдан тойга-  
нини шундан билса бўладики.

Аммо қуёш яна ҳам юқори кўтарилганда, балиқ  
чарчашни ҳатто хаёлига ҳам келтирмаётганлиги чолга  
аён бўлди. Кўнглига фақат бир нарсаси таскин бериб  
турар, у ҳам бўлса, балиқнинг энди анчагина юзада  
сузаётганлиги эди, буни чилвирнинг сувга қандай  
қияликда кетаётгани аниқ кўрсатиб турарди. Аммо  
бу — балиқ, албатта сув юзига қалқиб чиқади деган  
гап эмас эди. Бироқ, ҳар қалай у чиқиб қолиши ҳам  
мумкин.

— Э Худо, ўзинг уни бу ёққа чиқиш мажбур қил! —  
деди чол. — Суробини тўғрилаш учун эса, Худога шукр,  
етарли калавам бор.

«Ёки чилвирни андак тарангроқ тортсаммикин,  
оғриқ жонидан ўтса, отилиб чиқиб қолармиди дейман-  
да, — деб ўйлади чол. — Мабодо чиқадиган бўлса, кун

ёруғлигида чиқиб қўя қолсин. Ўшанда умуртқаси ёқалаб кетган пуфаклари ҳаво билан тўлиб қолади. Кейин у денгиз остида ўлиш учун ҳеч қачон у ерга тушолмайдиган бўлади».

У чилвирни яна ҳам тарангроқ тортишга уриниб кўрди, аммо чилвир бусиз ҳам аввал бошдан шундай таранглашган эдики, ҳозир уни тортай деб, ўзини орқага тапплаши билан елкасини чунонам ўйиб юбордики, бунақада чол ҳеч вақо чиқара олмаслигини билди. «Силтаб тортиш мумкин бўлмаса, бу фалокатни, — деб ўйлади чол. — Ҳар силтовда қармоқ тишланган жой кенгайиб бўшаппаверади, мабодо балиқ юзага чиқиб қолса, қармоқ ҳам айрилиб кетиши мумкин. Ҳар ҳолда ўзимни ҳозир, қуёш чиқиб турганда, яхши ҳис қиляпман. Бу сафар офтоб ҳам кўзимга тушмаяпти».

Чилвирларни сариқ сув ўтлари чирмаб олди. Аммо чол шунга ҳам хурсанд эди, чунки улар қайиқ ҳаракатини секинлаштириб туришарди. Бу ўша, тунда ялтираб кўринадиган сариқ сув ўтларининг ўзгинаси эди.

— Балиқ, — деди у, — сени жуда ҳам яхши кўраман ва ҳурмат қиламан. Аммо билиб қўй, кун ботмасдан сени гўмдон қиламан.

«Ҳар ҳолда, мен бунинг уддасидан чиқсам керак», — деб ўйлади у.

Тирноқдеккина қуш шимол томондан қайиққа яқинлашди. У сув бетиде пасайиб учарди. Чол унинг ниҳоятда ҳолдан тойганини кўрди.

Қуш нафас ростлаш учун қайиқнинг қуйруғига қўнди. Кейин у чолнинг боши устида айланиб учдида, ўзи учун қулайроқ бўлган чилвир устига қўниб олди.

— Ёшинг нечада? — деб ундан сўради чол. — Ҳойнаҳой, бу сенинг биринчи саёҳатингдир?

Қуш жавоб ўрнига чолга қаради. У жуда ҳам чарчаган эди, ҳатто чилвир ўзини кўтарадимми, йўқми,

шунга ҳам қараб ўтирмади, мурғак панжалари билан уни чангаллаб олганча, чайқалибгина турарди, холос.

— Қўрқма, калава маҳкам тортиланган, — деб уни юпатди чол. — Ҳатто ҳаддан зиёд маҳкам. Сокин тунда сен бу қадар ҳолдан тоймаслигинг керак эди. Эҳ, эндиги қўшлар, эндиги қўшлар!

«Лочинлар бўлса-чи, — деб ўйлади у, — денгизнинг ҳар қаричида сизларнинг тумшугингиз тагидан чиқиб қолиши мумкин». Аммо буни қушга айтиб ўтирмади, айтганда ҳам, у барибир тушуниб етармиди. Ҳечқиси йўқ, ўзи тезда лочиннинг нимаалигини билиб олади.

— Яхшилаб дам олгин, митти қуш, — деди у. — Кейин соҳилга қараб учгин, ҳар бир одам, қуш ва балиқ сингари сен ҳам чинакамита ҳаёт учун қаттиқ туриб курашгин.

Қуш билан бўлган бу суҳбат ўзига андак мадад бергандай бўлди. Чунки туни билан елкасининг акашаги чиққан ва у энди росмана зирқираб оғриб турарди.

— Агар хоҳишинг бўлса, қуш, мен билан яна пича бирга бўл, — деди у. — Нима қилайки, шабада гимираб қолган бўлса ҳам, елкан ўрнатиб, сени қирғоққа олиб бориб қўёлмайман. Бу ерда эса дўстим ҳам бор. Уни ташлаб кетолмайман.

Худди шу онда балиқ тўсатдан қаттиқ юлқинди ва чолни қайиқ қўйруғига юмалатди; агар у қўли билан бортга таянаб қолмаганда, чилвирни бўшатмаганда балиқ уни илаштириб кетиши ҳам ҳеч гап эмас эди.

Чилвир юлқинган пайтда қуш учиб кетган эди. Унинг қандай ғойиб бўлганини чол ҳатто пайқамай қолди. У калавани ўнг қўли билан пайпаслаб кўрганида, қўлидан қон оқаётганини кўрди.

— Балиқнинг ҳам жони роса қийналгандир, — деди у ўзига-ўзи ва балиқни бошқа томонга буриб бўлмасмикин деган ниятда, чилвирни алдаб тортди. Охиригача тортиб бўлгач, аввалги ҳолатида тек қотди.

— Мазанг қочаптимми, балиқ? — деб сўради у. — Худойим кўриб турибди, менга ҳам осон эмас.

Ким билан бўлмасин жуда ҳам гаплашгиси келди. Атрофга аланглаб қушни излади. Аммо ундан номнишон ҳам қолмаган эди.

«Дарров кетиб ҳам қолибсан, — деб ўйлади чол. Аммо сен кетган ёқда шамол хийлагина кучлироқ ва у то соҳилга доғур эсиб боради. Бир силташда балиққа ўзимни ярадор қилишга йўл қўйиб берганимни қара-я? Ростдан ҳам, жуда меров бўлиб қопман. Ёки бўлмаса, шундай ўзим, қушга маҳлиё бўлиб, фақат у туғрида ўйлаб қолгандирман? Энди мен мана бу ҳақда ўйлайман ва мадор бўлсин деб, тунецни тамадди қилиб оламан».

— Афсус, ёнимда бола ҳам йўқ, туз ҳам йўқ, — деди у ўзига-ўзи.

У балиқнинг оғирлигини чап елкасига олиб, оҳиста чўккалади-да, қўлини ювди, уни бир муддат сув ичида тутиб тураркан, ёйилиб бораётган қон изи ҳамда ўткинчи оқимнинг қўлини ялаб, айланиб ўтишини қузатди.

— Балиқ боягидан хийла секин сузаяпти, — деди у. Чол шўр сувда қўлини узоқроқ тутиб туришни истарди-ю, аммо балиқ яна тортқилаб қоладими, деб қўрқди: шунинг учун ҳам у ўрнидан туриб, чилвирни елкаси билан тортиброқ қўйди ва қўлини офтобга тутди. Чилвир қўлнинг бор-йўғи биргина, аммо худди ишга энг асқатадиган юмпоқ жойини тилиб кетган эди. Иш долзарбга келганда қўли ҳали тоза ҳам керак бўлишини чол тушунар, келиб-келиб, бошданоқ унинг дардисар бўлиб қолганлигидан ёнгинарди.

— Энди, — деди у қўли қуригач, — тунецни еб олишим керак. — Уни бу ёқда чангак билан тортиб ололман, кифтини келтириб қорин тўйдириш ҳам қўлимдан келади.

Чол яна чўкка тушди ва қуйруқ тагини чангак билан тимирскилаб, тунецни топди. Чилвир ўрамини авайлаб тутганча, тунецни ўзига томон сурди. Балиқнинг бутун оғирлигини яна чап елкасига олиб, сўла қўли билан қайиқ четига таянди-да, тунецни қармоқдан

ажратиб олди ва чангакни ўз ўрнига қўйди. Балиқни тиззасига сиқиб олди ва унинг қорамтир қизил тусли гўштини бўйнидан тортиб то думигача узунасига тилимлаб чиқди. Тилим-тилим қилиб олти бўлак кесиб олгач, уларни қайиқ бурнининг тахталарига териб қўйди, пичокни почасига суртди, тунец склетины думидан ушлаб олиб денгизга итқитди.

— Ҳойнаҳой, бутун бир бўлакни ея олмасман, — деди у ва бўлаклардан бирини иккига бўлди.

Чол улкан балиқнинг тин олмасдан, кучдан қолмай тортиб бораётганини, чап қўли эса тамомила айрилиб кетаётганини сезиб турарди. Бу қўли оғир арқонни титраб-қақшаб тутамлар эди. Чол унга ижирганиш билан сарасоф солди.

— Худо ҳақи, шу ҳам қўл бўлдию! — деди у. — Кўнглинг суст кетаётган бўлса майли, айрилиб тушавер! Менга деса, қушпанжасидай бўлиб қолмайсанми, барибир бунинг сенга нафи тегмайди.

«Бир оз тотиниб ол, — деб ўйлади у қоп-қора сув ва унга қиялаб кетган ўрамга назар солар экан, — билагинг бақувватроқ бўлади. Бу қўлда нима гуноҳ бор? Ахир, сен қаторасига неча соатдан бери балиқни ушлаб турибсан ўзинг. Аммо барибир охиригача ундан айрилмайсан. Ҳозирча тотиниб ол».

У балиқнинг бир бўлагини олиб, оғзига солди ва оҳиста чайнай бошлади. Мазаси у қадар кўнглил айнитар даражада эмас эди.

«Ҳатто увоғини ҳам таъмини йўқотмаслик учун яхшилаб чайна, — деб ўйларди у. — Қани энди буни лимон ёки жуда бўлмаса, туз билан қўшиб туширсанг, додига ким етсин».

— Ҳўш, қалай, ўзингни яхши сезяпсанми? — деб сўради у худди мурданики сингари тарашага айланиб кетган қўлидан. — Сени деб, яна бир бўлакни ейман.

Чол боя ўртасидан бўлинган тилимнинг иккинчи бўлагини оғзига солди. Эринмай чайнаб, кейин пўстини тупуриб ташлади.

— Хўш, нечук, енгил тортдингми? Ёки ҳали ҳам ҳеч нима сезмаяпсанми?

У яна бир бўлакни олиб, уни ҳам еб олди.

«Ажойиб, этли балиқ экан, — деб ўйлади у. — Яхшиямки, қўлимга макрель эмас, тунец тушди. Макрель ўлғудай чучмал бўлади. Бу балиқда бўлса, шира деярли йўқ ва бунинг устига таом сифатида бақувват. Айтгандай, бекорчи хаёллар билан мия чалғитишнинг нима ҳожати бор, — деб ўйлади у. — Қиттақкина бўлса ҳам тузнинг бўлмагани чатоқ бўлди-да. Бу қолган бўлаклар офтобда нима бало бўлади — қоқланадими ёки ҳидланиб қоладими, билмайман. Шунинг учун, оч бўлмасам ҳам, яхписи уни еб қўя қолай. Улканвой ҳам ўзини мулойим ва мўмин тутяпти. Мен тунецни охиригача еб тугатаману, сўнг бошга тушганини кўришга ҳозир бўламан».

— Сабр қил, қўл, — деди у. — Кўряпсанми сени деб, ўлар-тириларимга қарамай ҳаракат қиляпман.

«Катта балиқни ҳам меҳмон қилишим керак эди аслида, — деб ўйлади у. — Ахир, у мента йўлдош бўлиб қолди. Аммо мен уни ўлдиришим керак. Бунинг учун эса куч-қувват лозим бўлади».

Чол тунецнинг ҳамма тилимларини оҳиста ва пок-покиза еб битирди. Қўлини иптонига сурта-сурта, қаддини ростлади.

— Хўш, энди, қўл, — деди у, — сен чилвирни қўйиб юборсанг ҳам бўлар. Майнавозчилигинг тугамагунча, ўнг қўлим билан эвини қилиб тураман.

Олдин сўл қўли билан ушлаб турган йўғон ўрамни, энди чол чап оёғи билан қисиб олди ва балиқнинг оғирлигини елкасига оларкан, ўзини орқага ташлади.

— Худоё, ипқилиб, бу томир тортиш ўтиб кетса бўлгани! — деди у. — Ким билади, ҳали бу балиқнинг бошига нима хаёллар келмайди.

«Кўринишдан ҳозирча ипакдай, — деб ўйлади у, — бамайлихотир ҳаракат қиляпти. Аммо хаёлида нима бор? Ва мен нима қилишим керак? У шунчалик ул-

канки, мен ўз режамни унинг режасига мувофиқлаштирмасам бўлмайди, ажир. Агар у сузиб чиқса, мен уни ўлдира оламан. Мабодо у бутунлай чиқмай қолса-чи? Унда мен ҳам у билан бирга қоламан».

У томир тортишишдан чангак бўлиб қолган қўлини иштонига суртиб, бармоқларини ёзишга уринди. Аммо қўл очилмас эди. «Эҳтимол, у офтобдан ёзилиб кетар, — деб ўйлади чол. — Эҳтимол, хом тунец ҳазм бўлгандан кейин ёзилиб кетар. Агар у менга керак бўлиб қолса, қандай бўлмасин уни ипга соламан, вассалом. Бироқ, ҳозир мен бунга куч сарф қилиб ўтиришни истамайман. Майли, у ўзи очилсин, ўз ихтиёри билан жонланиб кетсин. Нима бўлганда ҳам, кечаси жамийки калаваларни кесиб, бир-бирига улаш керак бўлганда, у шўрлик мендан кўп азият чекди».

Чол олис-олисларга боқиб, энди ўзининг нақадар ёлғиз эканлигини тушунди. Аммо бу тубсиз сим сиёда синиб аксланган рангин қуёш нурлари, пастга кетган таранг чилвир ва денгиз сатҳининг ажабтовур тўлғоқларини кўриб турарди. Пассат бўлишидан хабар бериб булутлар тўдаланарди. Чол олдинга қараб, осмон бетида яққол кўзга ташланиб учган ёввойи ўрдаклар тўдасини кўрди; ана тўда хираланиб ёйилди, кейин яна аввалгидан ҳам тиниқ бўлиб кўзга ташланди ва чол денгизда киши ҳеч қачон ёлғиз ўзигина қолмаслигини тушунди.

Баъзи одамларга кичкина қайиқ билан очиқ денгизда қолиш жуда ҳам кўрқинчли кўринади. Чол шу ҳақда ўйлар экан, уларнинг бу кўрқинчлари ҳаво тўсатдан айниб қоладиган ойлардагина асосли деган фикрга келди. Аммо, ҳозир довуллар уввос тортадиган фасл кирган-у, довулнинг ўзидан дарақ йўқ экан, демак, йилнинг энг сара вақти ҳам худди шунинг ўзи бўлади.

Довул яқинлашганда, унинг ҳаводаги белгиларини денгизда туриб ҳар доим бир неча кун олдиндан кўриш мумкин. Қуруқликда эса уни пайқамай қола-

дилар, деб ўйларди чол, чунки нимага қараш керак-лигини ўзлари ҳам билишмайди. Бундан ташқари қуруқликдаги булутнинг кўриниши ҳам тамомила бошқача. Нима бўлганда ҳам ҳозир довул туриб қолади, деб кутишга ҳожат йўқ.

Осмонга қараб, у оппоқ тубсиз сентябрь кўкида ўзи суйиб ейдиган музқаймоққа ўхшап уқпар булутларнинг ҳарир пардаларини кўрди.

— Тезда енгил эпкин туради, — деди чол. — У бўлса, балиқ, сенга қараганда, менга кўпроқ қулайлик туғдиради.

Унинг чап қўли ҳали ҳамон тарападай қотганча турар, аммо энди сал-пал қимирлатса бўладиган эди.

«Қўлимнинг томир тортишини шундай ёмон кўраманки, — деб ўйлади чол. — Тана ўзингники бўлса-да, яна мана бундай дард устига чипқон бўлиб турса! Балиқ еб захарлансанг-да, одамлар ичида ҳадеб бурнинг оқиб кетаверса ё қайт қилгинг келаверса, қанчалик шарманда бўласан киши. Аммо томир тортиши (буни у хаёлида *salambre* деб атарди) ундан ҳам ёмон шарманда қилади ва яна, айниқса, бир ўзинг бўлсанг».

«Агар ёнимда бола бўлганда, — деб ўйлади чол, — қўлимни тирсакдан бошлаб уқалаб қўйган бўларди. Майли, ҳечқиси йўқ, шундай ҳам яхши бўлиб кетади».

Қўққисдан чол ҳали сувга тушган чилвирнинг қиялиги ўзгариб қолганини пайқаб улгурмасдан, унинг ўнг қўли тортиш кучи сусайганини сизди. У ўзини орқага ташлади, кучи борича чап қўли билан сонига тушира бошлади ва шунда чилвирнинг аста-секин юқорига кўтарила бошлаганини кўрди.

— Кўтариляпти, — деди у. — Қани, қўл, бўла қол, қимирла! Ўтинаман сендан!

Чилвир узунасига борган сари чўзилгандан чўзилиб борар ва ниҳоят, қайиқ қаршисидаги денгиз сатҳи бўртиб кетди, балиқ сувдан чиқди. У чиққандан чиқиб борар, чиққандан чиқиб борар, гўёки бош-кети

йуқда ўшпар, сув эса унинг ёнларидан дун-дун оқиб тушарди, балиқ бутун борлиги билан қуёшда товланиб ёнар, боши ва усти тўқ бинафша рангда, энли ён тасмалари эса, тиниқ шуъалаларда майин сафсар рангда кўринар эди. Унинг тумшуги ўрнида худди бейсбол чавгонидай узун ва учи рапира сингари ўткир тиг турар эди. У сувдан бор бўйи билан кўтарилиди, кейин худди моҳир сузувчидек жим шўнғиди, унинг ўроқ тигига ўшпаш ҳайбатли қуйруғи сувга ботиб улгурмасдан, калава шитоб билан бўшала бошлади.

— У менинг қайиғимга қараганда, икки фўтча узунроқ, — деди чол.

Чилвир денгизга тез, аммо бир меъёрда кетиб борар, балиқнинг ҳеч бир нарсадан чўчимаганлиги яққол кўриниб турарди. Чол чилвирни икки қўллаб охиригача тортишга уринар эди. Агар балиқнинг ҳаракатини бир меъёрдаги қаршилиқ билан секинлатишга муваффақ бўлмаса, у ҳолда балиқ бор-йўқ калава-сини тортиб, узиб-юқиб кетажagini чол биларди.

«Ўзи ҳам балиқмисан балиқ экан. Энди мен унинг ўзида қандай куч яширинганини билиб олишига йўл қўймайман, — деб ўйларди у. — Агар жуфтакни ростлаб қоладиган бўлса, мени нима қўйларга солиши мумкинлигини унга билдириш керак эмас. Унинг ўрнида мен бўлганимда, ё ўлиш, ё қолиш деб, то ўпка тушгунча олға силжиган бўлардим. Аммо, минг қатла шукрки, балиқлар ўзларини қирувчи одамлар сингари ақлли эмаслар; ваҳоланки, улар бизга қараганда ҳам эпчил, ҳам олижаноброқдирлар».

Чол ўз умрида жуда кўп катта балиқларга дуч келган эди. Вазни минг қадоқдан ҳам оғирроқ келган балиқлардан талайини кўрган, ўзи ҳам бир маҳал шундай хилдан иккисини тутган, аммо ҳеч қачон бундай ишни бир ўзи қилишга тўғри келмаган эди. Мана энди умрида кузи билан кўрмаган, қулоғи билан эшитмаган бу қадар катта балиққа очик денгизда, ёлғиз ўзи чамбарчас боғланиб ўтирибди, чап қўли эса боя-

ги-бояги, акашак. Гүё бургутнинг юмуқ панжаларига ўхшайди.

«Бе, қўлим ёзилиб кетади ҳали, — деб ўйлади у. — Жилла қурса, ўнг қўлимга кўмаклашиш учун, албатта ёзилиб кетади. Бор эканда, йўқ экан, кўк денгиздан нарида уч оғанини: бир балиқ ва менинг икки қўлим бўлган экан... Албатта ёзилиб кетади. Лўқ бўлиб туриши шармандалик-ку, ахир».

Балиқ секинлашди, энди у аввалги тезликда борарди.

«Қизиқ, нима сабабдан у кутилмаганда юқорига чиқиб қолди, — фикрлай бошлади чол. — Ё ўзини қандай эканлигини менга кўрсатгани чиқдим. Ҳай, бу ҳам ёмон эмас, энди уни биламан. Аттанг, унга мен ўзимнинг қандай одам эканлигимни кўрсата олмайман. Айтайлик, бунда у менинг мана бу расвойи олам бўлган қўлимни кўрган бўларди. У мен ҳақимда аслида ўзим арзимасам ҳам яхшироқ фикрда бўлишини истайман. Ўшанда мен чиндан ҳам яхши бўламан. Мен балиқ бўлишни, унинг ихтиёрида нимаики бўлса, менда ҳам бўлишини, ёлғиз чидам ва калла билан чекланиб қолмасликни хоҳлардим».

Қайиқнинг тахта қопламасига суяниб, чол ўзини бетўхтов қийнаган оғриққа ёнғ демай дош бериб, жимгина, хотиржам ўтириб олди, балиқ бўлса, бояги-бояги, ҳеч тўхтамай олға сузиб борар, қайиқ ҳам қорамтир сувда аста ҳаракат қиларди. Шарқдан эсанг шамол пича йирик тўлқин кўтарди.

Тушга келиб чолнинг чап қўли асл ҳолига қайтди.

— Шўринг қуриди энди, балиқ, — деди у ва елкасидаги чилвирни бир оз суриб қўйди.

Оғриқ ўша-ўша, жондан ўтиб турганига қарамай, чол ўзини яхши ҳис қиларди; фақат оғриқдан қанчалик азият чекаётганлигини ҳаёлига келтирмас, тан олмасди.

— Мен Худога ишонмайман, — деди у. — Аммо бу балиқни тутиш учун ўн қайта «ё падар»ни ва яна шун-

ча маротаба «Биби Марям» дуосини тиловат қилишга тайёрман. Агар уни чини билан тутсам, онт ичаман-ки, бир кўп табаррух жойларга топинмоққа бораман. Сўз бераман.

Чол дуо ўқий бошлади. Айрим ўринларда у ўзини шундай ҳам ҳорғин сезар эдики, айтиладиган сўзларни унутиб қўяр, шунда улар ўз-ўзидан, қироат ичида айтилиб кетсин учун, иложи борича тез ўқишга ҳаракат қиларди. «Ё падар»га қараганда «Биби Марям»ни қайтариш осонроқ, — деб ўйлади у.

— Муфаррах ўл, ё тангри онаси биби Марям, тангри сенга ёр бўлсин. Ўзинг ифбатли завжаи муҳтарам, зурёдинг бошимизга халоскор ўзинг яратгансан, ўзинг посбон бўлгайсан. Омин. — Кейин қўшиб қўйди:— Ё мукаррам Биби Марям она, дуо қил, балиқ ўлсин. Тенги йўқ, топиламас бўлса ҳам дуо қил, ўлсин.

Дуодан чол ўзини бир қадар яхши сеза бошлади, бироқ оғриқ қиттаккина бўлсин пасаймади, балки баттарроқ азоб бера бошлади. У қуйруқ қопламасига суяниб олди-да, чап қўлининг бармоқларини беихтиёр машқ қилиб уқалай бошлади. Қуёш қиздиргандан қиздирар, шабада аста-секин кучайиб борарди.

— Хўп, энди майда қармоққа хўрак жойлаб қўйсак ҳам бўлар, — деди чол. — Балиқ бу кеча ҳам юзага чиқмаса, мен яна тотиниб олишим керак бўлади. Сув бўлса-ку, шишанинг тагидагина қолган. Бу ерда макрелдан бошқа бирон нарсани тутиб бўлмаса ҳам керак дейман. Аммо уни дарров ейилса, унчалик ёқимсиз туюлмайди. Қани энди тунда учар балиқ тушиб қолса. Аммо уни жалб қилишга менда чироқ йўқ. Ажойиб таом-да бу учар балиғи, уни тозалаб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Мен бўлсам, куч асрашим керак. Ё Худовандо, ахир мен унинг бунақа каттакон бўлиштини қайдан билай!.. Аммо барибир мен уни етгаман, — деди у. — Нечоғли улкан, нечоғли буюк бўлмасин, барибир.

«Гарчи адолатдан бўлмаса-да, — фикран давом этди у, — мен одам боласининг нималарга қодир эканлиги

ва ҳамда нималарга дош бериб, чидаши мумкинлигини кўрсатиб қўяман.

— Менинг зувалам бошқача узилган деб болага айт-мовдимми, ахир, — деди у. — Буни амалда исбот қилишнинг пайти келди.

У аллақачон буни юз карра, минг карра амалда исбот қилган эди. Нима бўлибди энди? Яна қайтадан исбот қилиш керак бўлса, исбот қилаверади. Бунинг саноғи ҳар сафар янгидан бошланади: шу сабабдан ҳам у бирон нарсани қилаётганда, ҳеч қачон ўтиб кетган нарсаларни эслаб ўтирмас эди.

«Қани энди уйқута кета қолса, кейин мен ҳам мизғиб олардим ва тушимда шерларни кўрган бўлардим, — деб ўйлади у. — Нима учун шерлар менинг ҳаётимда қолган нарсаларнинг энг яхшисийикин?»

— Хаёл сурмаслик керак, қария, — деди у ўзига. — Тахталарга суянгин-да, осойишта бўл, дам ол, ҳеч нарса тўғрисида ўйлама. У ҳозир уриниб ётибди. Сен-чи, сен иложи борича камроқ урингин.

Қуёш уфққа оғиб қолган, қайиқ бўлса, секин, аммо бетўхтон сузгандан сузиб борар, сузгандан сузиб борарди. Уни шарқдан эсаётган шамол оҳиста ҳайдамоқда, чол елкасини ўйиб тушган арқон етказаётган оғриқни енгилгина, билинтирмай ўтказиб беозор тўлқинларда аста-аста чайқалиб борарди.

Нима бўлдию, тушдан кейин чилвир яна кўтарила бошлади. Бироқ айтганли ҳеч нарса юз бермади. Балиқ сал юзароқда суза бошлаган эди. Қуёш чолнинг орқаси, чап қўли ва елкасини қиздирар эди. У бундан балиқнинг шимоли-шарққа томон бурилганини билди. Энди у, балиққа бир назар солгандан кейин унинг сув остида бинафшаранг кўкрак қанотларини чарх урган қушдек кенг ёйиб, қудратли қуйруғи билан қоронғиликни тила-тила сузиб боришини кўз ўнгига келтира оларди. «Қизиқ, бунақанги чуқурликда у нимани ҳам кўра оларди? — деб ўйлади чол. — Кўзлари жуда йирик-йирик, лекин отнинг кўзи, уникидан неча ҳисса

кичигу, аммо қоронғида кўради. Мен ҳам қачонлардир кечаси яхши кўрардим. Тўғри, зим-зиё тун бўлса, унда бошқа гап, аммо бир ҳисобга кўзимнинг ўткирлиги мушукникидан қолишмас эди.

Чангак бўлиб қолган чап қўл тўхтовсиз машқ ҳам қуёш туфайли ўз ҳолига қайта бошлади, чол арқондан тортаётган азобини бир озгина бўлса ҳам енгиллатиш учун елка мушакларини ишга солиб, бутун оғирликни аста-секин сўл қўлига ўтказишга киришди.

— Агар сен ҳали ҳам чарчамаган бўлсанг, — деди у овоз чиқариб, — гапнинг ўтиб боласи шуки, мислсиз балиқ экансан.

Энди у ўзини бениҳоя ҳорғин сезар, бунинг устига тезда қоронғи тушажаги юрагини тимдалар, шу сабабдан бошқа бир чет нарсалар устида ўйлашга ҳаракат қилар эди. У ўзи учун Gran Liga бўлиб қолган машҳур бейсбол лигалари ҳамда Нью-Йорк «Янки»си билан Детройт «Йўлбарс»и ўртасида бўладиган бутунги ўйин устида ўйларди.

«Juegos»<sup>6</sup> натижалари ҳақида мана икки кундан бери ҳали ҳеч нарсани билмайман, — деб ўйлади у. — Аммо мен ўз куч-қувватимга ишонимим ва нима ишга қўл урмайин, барини қотириб ташлайдиган, бунда ҳатто товонидаги суяк қадоғи берадиган азобга ҳам қараб ўтирмайдиган буюк Ди Маджиога лойиқ бўлишим керак. Суяк қадоғининг ўзи нима? Un espuela de hueso.

Биз, балиқчиларда бу нарса бўлмайди. Наҳотки, бунинг оғриғи уришқоқ ҳўроз пихи билан товонга тепганчалик бўлса? Мен эҳтимол, на бу каби тепкига ва на бир ёки ҳар икки кўздан айрилишга тоби тоқат қилган ва на уришқоқ ҳўрозлар сингари жангчи дивом эттира олган бўлардим. Кишини бениҳоя ҳайратга соладиган ажойиб қўшлар ва ҳайвонлар олдида

---

<sup>6</sup> Спорт ўйинлари (исп.).

одам боласи — нима деган гап ўзи. Мен ҳозир шу тобда, ҳув ўша денгиз тубида сузаётган махлуқ бўлиб қилишни истар эдим.

— Ҳа, фақат акулалар босқин ясамасагина, бу яхши, — деди у овоз чиқариб. — Акулалар ҳужум қилиб қолса-чи, унда менга ҳам, унга ҳам ўзинг раҳм қил, Худо!

«Наҳотки, буюк Ди Маджио балиқни ҳозир сен ушлаб турганчалик матонат билан ушлаб тура оларди, деб ўйлайсан? — деб сўради у ўзидан. — Ҳа, аминманки, у ҳам худди шундай қилган бўларди ва эҳтимол, менга қараганда навқирон ҳам забардаст бўлганлиги учун, яхшироқ қилиши ҳам мумкин эди. Устига устак отаси балиқчи ўтган... Суяк қадоғи жуда кўп азоб берармикиш унга?»

— Қайдам, — деди у ўзига-ўзи. — Мен умрим бино бўлиб суяк қадоғининг нималигини билмайман.

Қуёш ботгандан кейин чол ўзига далда бериш учун бир маҳаллари Касабланка тавернасида бутун портда энг кучли одам ҳисобланган сьенфуэгослик барзанги негр билан куч синашганлигини эслай бошлади. Улар стол устига бўр билан чизилган чизиққа тирсакларини тираганларича, билакларини эгмай, панжаларини чамбарчас сиққан ҳолда бир сутка қимир этмай, ўтириб чиққан эдилар. Ҳар иккови ҳам бир-бирларининг қўлларини столга ётқизишга уринар эди. Атрофдаги одамлар гаров ўйнашар, керосин лампа ғира-шира ёритган хонага кириб чиқишар, у бўлса негрнинг қўли, тирсаги, башарасидан кўз узмас эди. Саккиз соат ўтгандан кейин, судьялар ухлаб олиш мақсадида, ҳар тўрт соатда алмашадиган бўлди. Ҳар икки рақибнинг ҳам тирноғи остидан қон силжий бошлади, ўзлари бўлса, ҳамон бир-бирларининг кўзлари, қўллари ва тирсакларидан кўз олмас эдилар. Баҳс бойлашганлар хонага киришар, чиқишарди; улар девор ёқалаб қўйилган баланд стулларга ўтириб олиб, мусобақанинг нимо натижа билан тамом бўлишини кутишарди. Ёроч

деворлар тўқ зантори бўёқ билан бўялган, лампалардан уларга соялар таппаларди. Негрнинг сояси жуда ҳам баҳайбат бўлиб, шамол лампаларни тебратган пайтларда деворда лопиллар эди.

Бутун кеча давомида гоҳ унинг, гоҳ бунинг қўли баланд келиб турди, негрга ром қуйиб тутишар ва сигареталарини тутатиб бериларди. Ромни ичиб олгандан сўнг негр шундай ҳам зўр берардики, ҳатто бир сафар чолнинг қўлини (чол у пайтларда чол эмасди, уни Сантьяго EL Campeon<sup>7</sup> деб аташар эди) деярли уч дюймга букиб ҳам қўйди. Аммо чол билагини қайта тўрилаб олди. Шундан кейин у ўзи яхшигина йигит ва обрўли полвонлардан бўлган бу негрни енгитишга шубҳа қилмади. Ниҳоят, тонгда одамлар судьядан дуранг талаб қила бошлаган, судья эса нима қиларини билмай, фақат елка қистанда, чол бутун кучини бир ерга тўплади ва то негрнинг қўли столга қапишмагунча букиб тушаверди.

Олишув дам олиш куни эрталаб бопланиб, дупанба куни саҳарда тамом бўлди. Баҳс бойлашганлардан кўпчилиги дуранг бўлсин, деб талаб қила бошладилар, чунки уларнинг портга ишга чиқиш вақтлари бўлиб, бу ерда Гавана кўмир компанияси учун кўмир ёки қопланган ипакар юклашарди. Шу бўлмаса, ҳаммаси ҳам мусобақани охирига етказишнинг тарафдори эди. Аммо чол енгди, енгганда ҳам юк тапшувчиларнинг иш вақти бопланмасдан бурун енгди.

Кейин уни узоқ вақт Чемпион деб атаб юришди, баҳор чиққанда эса у негр билан яна олишди. Бироқ бу сафар гаровлар оз пулга ўйналди ва чол иккинчи марта ҳам осон ғалаба қозонди, чунки сьенфуэгослик негрнинг ўз кучига бўлган ишончи биринчи ўйиндаёқ шикаст топган эди. Кейин Сантьяго яна бир қанча мусобақаларда қатнашди, аммо кўп ўтмай бу ишни

---

<sup>7</sup> Чемпион (исп.).

ташлади. Чунки астойдил хоҳласа, ҳар қандай одамни ҳам енгипига амин бўлди ва энди бундай мусобақалар балиқ овлаш учун керак бўладиган, ўнг қўлига зарар келтириши мумкинлигини англади. Бир неча маротаба у чап қўли билан куч синашмоққа ҳаракат қилиб кўрди. Аммо бу қўли уни доимо уялтириб қўяр, эгасига бўйсунитишни истамас ва чол ҳам унга ишонмас эди.

«Энди уни қуёш яхшилаб қиздиради, — деб ўйлади чол. — Агар кечаси жуда ҳам совуқ бўлмаса, бундан кейин жўрттага, менга аччиқ қилиб увушиб ўтиргани журъат қилмайди. Қани, кўрайлик-чи, бу тун бизга нималарни раво кўраркин?»

Унинг тепасидан Маямига учган самолёт ўтиб кетди, чол самолётнинг сояси ҳуркитиб учирган учар балиқларнинг тўдасини кўрди.

— Бу ерда учар балиқ шунчалик кўп экан, демак, шу яқин ўртада макрель ҳам бўлиши керак, — деди у ва балиқни салгина бўлса-да, яқинроқ силжитишнинг иложи йўқмикин деб, елкаси билан чилвирга қаттиқроқ тиркалди. Аммо бунинг мумкин эмаслиги тезда англашилди, чунки чилвир худди тор каби узилиб кетай деб, яна зириллаб қалтиллади, ундан сув зарралари сакраб отила бошлади. Қайиқ олдинга оҳиста сузиб борарди. Чол то самолёт кўздан йўқолгунча, уни кузатиб турди.

«Самолётдан ҳамма нарса жуда ғалати бўлиб кўринса керак, — деб ўйлади у. — Қизиқ, шунча баландликдан денгиз қандай кўринаркин? Агар улар бунчалик юқорида учмаганларида ўша ердан менинг балиғимни аниқ кўрган бўлишарди. Ўз балиғимга юқоридан бир назар тапплаш учун икки юз саржин баландликда секин-секин учиб ўтишни хоҳлардим. Бир пайтлар тошбақа овига чиққан кезларим, мачта учига чиқиб, ўша ердан ҳам жуда кўп нарсаларни бир-биридан ажрата олардим! Макрель юқоридан кўжимтирроқ бўлиб кўринади ва ҳатто унинг бинафшаранг йўл-йўл

чизиклари-ю, доғларини ажратиб олиш, бутун тўда қай йўсинда сузаётганлигини ҳам кўриш мумкин. Қоронғи чуқурликларда сузувчи барча учқур балиқларнинг усти, кўпинча, йўл-йўл тасмалари олабула доғлари ҳам нима сабабдандир, бинафша рангида бўлади. Нега энди шунақа бўларкин? Макрель кўринишдан кўкимтир бўлса ҳам, аслида ранги тиллага ўхшайди. Аммо у роса ҳам очиқиб бирон нарсанинг кетидан қувганда, биқинларида худди марлиники сингари бинафша ранг йўл-йўл чизиклар пайдо бўлади. Наҳотки бу қаҳрдан бўлса? Балки, одатдигидан тез ҳаракат қилганидандир?\*

Қоронғи тушмасдан сал олдин, енгил тўлқинлар кўйида гўё сариқ кўрпа остида океан ким биландир кучоқлашаётгандек чайқалган ва тўлғонган саргасс сув ўсимликларининг каттагина ороли ёнидан ўтиб кетаётганларида, кичик қармоққа макрель илindi. Балиқ қуёшнинг сўнгги нурларида мусаффо олтин жилолар билан турланиб, кўрқувдан ярим букилган ҳолда, қанотларини ҳавода жон ҳолатда силкита-силкита юқорига сапчиганда, чол уни кўриб қолди. Макрель шоввоз акробатдек қайта-қайта сапчиб кўтариларди. Чол бўлса қуйруққа ўтиб олди, чўнқайди, йирик чилпирни ўнг қўли ва тирсаги билан тутганича, балиқ тушган дастани яланг сўл оёғида босиб туриб, макрелни чап қўли билан чиқариб олди. Макрель қайиқнинг шундоқ ёнгинасига келиб, жон аччиқ талваса ичида ўзини ҳар томонга урганда, чол қуйруқ оша энгапди ва қайиққа мисли олтиндек лов-лов ёнган, бинафша-ранг тасмали балиқни кўтариб олди. Макрель изтироб ичида оғзини очиб ёпар, жон ҳолатда қармоқни тишларди. Унинг узунчоқ ясси танаси, боши ҳам думи то чол тилларанг тусда товланиб турган калласига уриб тинчитмагунча, қайиқ тубига урилиб турди, кейин бир оз титраб-қақпади-да, қимир этмай қолди.

Чол балиқни қармоқдан чиқариб олди, унга яна қайтадан хўрак илди-да, денгизга ташлади. Кейин у

оҳиста қуйруққа ўтиб олди. Чап қўлини чайиб, иштонига суртди, чилвирни ўнг елкасидан чап елкасига ўтказди ва қуёшнинг океанга ботиб бориши билан чилвирнинг сувга қандай қияликда кетаётганини кузатган ҳолда, ўнг қўлини ювди.

— Ҳаммаси бояги-боягича, — деди у.

Аммо сувга қўл тикиб, чол қайиқнинг ҳаракати анча сусайиб қолганини сезди.

— Кечаси ҳаракатни пича сусайтириш учун ҳар иккала эшкакни бир-бирига боғлаб, қайиққа кўндаланг қилиб маҳкамлайман, — деди у. — Бу балиқнинг кучи ҳали бутун кечага етиб ортади. Мен ҳам ундан қолишмайман, албатта.

•Макрелни яна бир оз туриб, кейин тозаласам, маъқул бўладиганга ўхшаб қолди, — деб ўйлади у. — Шунда ҳамма қони оқиб кетмайди, мен буни салдан кейин қиламан ва бирваракай эшкакларни ҳам боғлаб қўяман. Унгача, яна айниқса кун ботар чоғида балиқни безовта қилмаганим дуруст. Қуёшнинг ботиши ҳар қандай балиққа ҳам ёмон таъсир қилади».

У қўлини шамолда қуритиб олди, кейин чилвирни тутди-да, балиққа бирмунча эрк берди. Балиқ уни тахта қоплама томон яқинроқ суриб келди ва чол шу билан оғирликни ўз гавдасидан қайиққа кўчирди.

•Қўлимдан унча-мунча иш келадиган бўлиб қолибди, — деб ўйлади у. — Ҳозирча мен балиқни уddaлайман. Бунинг устига у жұракни ютиб юборганидан бери ҳали ҳеч нарса тотимаганини ҳам унутиш керак эмас, ўзи каттакон бўлса, унга жуда кўп озиқ керак. Менку, бутун бошли бир тунецни еб олдим-а. Эртага макрелни ейман. — Чол макрелни dorado деб атарди. — Эҳтимол, уни тозалаётганимда, бир бўлакчасини еб оларман. Макрелни ейиш тунецни ейишдан оғирроқ. Аммо дунёда осонлик билан битадиган ишнинг ўзи йўқ».

— Аҳволларинг қалай энди, балиқ? — баланд овоз билан сўради у.

— Мен ўзимни жуда яхши ҳис қиляпман. Сўл қулимнинг оғриғи пасайди, озиқ ҳам бутун бир кечаю, яна бир кунга етади. Майли, балиқ, қайиқни тортавер.

Чол ўзини, айтганидай, жуда яхши ҳис қилаётгани йўқ эди. Чунки елкасига арқон бераётган аъзоб энди шунчаки оғриқдан ўтиб, зирқ-зирқ лўқиллашга айланган, бу эса чолни хавотирга солаётган эди. «Бундан баттарроқ нарсаларни ҳам кўрганмиз, — деб юпатарди у ўзини. — Бир қулим сал-пал шикастланган, иккинчиси бўлса, энди томири тортипаётгани йўқ. Оёқларим бардам. Озиқ-позик масаласида ҳам мен балиққа қараганда ўзимни пошшо деб ҳис қилсам бўлади».

Қоронғи тушди, сентябрь ойида тун доимо бирдан, қуёш ботиши биланоқ киради. У, туздан сийилиб кетган тахталарга ёнбошлаб ётар ва бор кучи билан дам олишга ҳаракат қиларди. Осмонда илк юлдузлар кўринди. У Раҳул юлдузининг номини билмасди, аммо унга кўзи тушиши биланоқ тезда барча қолганлари ҳам чиқишини ва шунда, бу олис ҳамроҳлар яна ўзига эш бўлишини тушунди.

— Балиқ ҳам менга ошна, — деди у. — Мен бундай балиқни ҳеч қачон кўрган эмасман, шундайлари бўлишини эшитмаганман ҳам. Аммо мен уни гумдон қилишим керак. Яхшиямки, юлдузларни ҳам гумдон қилишга зарурат йўқ!

«Тасаввур қилиб кўргин-а, одам уззукун ойни бўғизлашга ҳаракат қилиб юрса! Ой бўлса, ундан қочиб кетади. Бу ҳам майли-я, агар одамга ҳар куни қуёшни онлашга тўғри келиб қолганда, нима бўларди? Йўқ, нима десанг ҳам бизнинг толесимиз бор», деб ўйлади у.

Кейин у тотиниб олишга имкони бўлмаган катта балиққа ачиниб кетди. Аммо бу қайғуриш, унинг балиқни ўлдириш ҳақидаги қатъий қарорига ҳеч қандай монелик қилмас эди. Қанчадан-қанча одамларни тўйдиради у! Бироқ кишилар у билан қорин қаншай-

тиришга арзишпармикин? Йўқ, албатта. Дунёда ҳеч ким уни оғзига олишга лойиқ эмас; ахир, унга бир қаранг, ўзини қандай тутяпти, қандай шарофат кўрсатяпти.

«Мен жуда кўп нарсаларни тушунмайман, — деб ўйлади у. — Аммо бизга қуёш, ой ва юлдузларни ўлдиришга тўғри келмаганлиги қандай яхши. Денгиздан бор-йўқ ризқи рўзимизни қоқипптириб олаётганимиз ва яна ўз биродарларимизни ўлдираётганимиз ҳам етиб ортади.

Энди мен эшкаклардан бўладиган тормоз ҳақида ўйлаб кўришим зарур. Бунинг ҳам яхши, ҳам ёмон томони бор. Мен анча-мунча калавадан айрилиб қолишим мумкин, кейин, балиқ силтаниб қолса, тамом, уни ҳам қўлдан чиқариб қўяман, тормоз бўлса, қайиқни тез ҳаракат қилишдан маҳрум қилиб қўяди! Қайиқнинг енгиллиги эса ҳам балиқнинг, ҳам ўзимнинг азобуқубатларимни оширади, аммо бу уқубатдан халос бўлишимнинг гарови ҳам шунда. Ахир, бу балиқ, агар истагудай бўлса, бундан ҳам тез сузиши мумкин. Ҳай, нима бўлса бўлар, ҳозир, ҳидланиб қолмасдан бурун макрелни тозалаб қўйиш ва пича тотиниш керак. Қувват бўлади.

Энди яна бирор соат дам оламан, кейин агар балиқ ўзини тинч тутадиган бўлса, қуйруқ томонга ўтиб, лозим бўлган ишларни қиламан ва эшкаклар тўғрисида бир фикрга келаман. Унгача балиқнинг ўзини қандай тутишини кузатиб бораман. Эшкак билан бўладиган қангома яхши ўйлаб топилди, бироқ ҳозир бўлса-бўлмаса ишга қатъий киришиш керак. Балиқ ҳали кучга тўлиқ. Мен қармоқ балиқ лунжининг худди ўзигинасида санчилиб турганини, оғзи эса маҳкам қисиб олинганини пайқаган эдим. Қармоқнинг унга бераётган азобини азоб демаса ҳам бўлади. Уни кўпроқ очлик ва ўзи нималитини аниқ билиб етмайдиган хавфхатар сезгиси қийнайди. Ҳордиқ олавер-чи, чол. Сенга навбат келгунча, балиқ заҳмат тортаверсин».

Унинг назарида, ўзи икки соатга яқин дам олган эди. Ой энди кеч кўтарила бошлаганидан, у вақтни аниқ белгилай олмади. Тўғриси айтганда, унинг дам олиши шунчаки, хўжақўрсинга бўлган дам олиш эди. У балиқнинг оғирлигини ўз елкасида бояги-бояги ҳис қилар, шундай бўлса ҳам чап қўли билан қуйруқ планширига таянган ҳолда оғирликни имкони борича қайиққа солишга уринарди.

«Чилвирни қайиққа борлаб қўйишим мумкин бўлганида, ҳамма нарса оппа-осон ҳал бўлган бўларди-қўярди, — деб ўйлади у. — Аммо у салгина силтана қолса борми, тамом, чилвир чирт узилади-кетади. Мен чилвирга тушадиган кучни ўз гавдам билан бетўхтов қирқиб, ҳар дақиқада калавани икки қўлаб бўшатишга тайёр туришим керак».

— Аммо сен, ахир, ҳали ухлаганинг йўқ-ку чол, — деди у овоз чиқариб. — Ярим кун ва бир кеча, кейин яна бир кундуз ўтса ҳамки, сен ҳамон ухлаганингча йўқ, ҳа. У тўполон кўтармай, хотиржам турган маҳалда, сен нима қилиб бўлса ҳам озгина ухлаб олишнинг гамини е. Бўлмаса, каловланиб қоласан.

«Ҳозир миям жуда яхши ишляяпти, — деб ўйлади у. — Ҳатто жуда ҳам равшан. Шунчалик равшанки, гўё ҳамшираларим бўлган юлдузларга ўхшайди. Аммо нима бўлганда ҳам, мен ухлаб олишим керак. Юлдузлар ҳам ухлайди, ой ҳам ухлайди, қуёш ҳам ухлайди ва ҳатто оқим бўлмаган, жимжит сукунат чўккан кезлари океан ҳам ухлайди.

— Ухлаб олишни ёдингдан чиқарма, — деб уқтиради ўзига-ўзи чол. — Ухлашга ўзингни мажбур қил. Калавадан бир амаллаб ҳоли бўлишнинг осон ва тўғри йўлини ахтар. Энди қуйруққа ўтиб, макрелни тозалаб қўй. Эшкакдан қилинган тормоз эса, Худо кўрсатмасин ухлаб қолгудай бўлсанг, ниҳоятда хатарли бўлади.

— Аммо мен уйқудан воз кечишим ҳам мумкин, — деди у ўзига. — Ҳа, мумкин, бироқ бу ҳам ўлгудай хавфли.

У балиқни безовта қилмасликка ҳаракат қилиб, эмак лаб қуйруқ томонга силжий бошлади. «У ҳам эҳтимол, пинакка кетаётган бўлса ажабмас, — деб ўйлади у. — Аммо мен унинг нафас ростлаб олишини истамайман. У то жон бергунча қайиқни тортиб бориши керак».

Қуйруққа етиб олгач, у айланиб балиқнинг бутун оғирлигини чап қўлига ўтказди, ўнг қўли билан эса пичоқни филофдан суғуриб олди. Юлдузлар бодраб-бодраб нурланар, макрель уларнинг шуъласида яққол кўзга ташланар эди. Чол унинг калласига пичоқ санчиб, қуйруқнинг тахта кати остидан тортиб олди-да, оёғи билан босиб туриб, думидан то остки жарининг тагигача чаққон тилиб чиқди. Сўнг пичоқни қўйди. Ўнг қўли билан балиқнинг ичак-чавоғию, жабрасини суғуриб олди. Унинг қорин қопчиғи оғир ва шилимшиқ эди. Тилинганда, ичидан икки учар балиқ чиқди. Улар ҳали бузилмаган, қаттиққина эди, чол ҳар икковини ҳам қайиқ тубига ёнма-ён қўйди, ичак-чавоқларни эса денгизга улоқтирди. Улар чўккан жойда ялтилаган из қолди. Юлдузларнинг рангсиз шуъласида макрель ифлос бўз тусига кирган эди. Чол балиқ бошини оёғи билан босиб туриб, унинг бир ёнидан терисини шилиб олди. Кейин макрелни ағдариб қўйди ва иккинчи ёнининг терисини шилди. Гуштини бошидан то думигача тилиб чиқди.

Макрель скелетини денгизга улоқтиргач, сувда доиралар пайдо бўладими, йўғми деб, қараб турди, аммо секин-секин чўкиб бораётган балиқ ашқол-дашқолининг ялтироқ изидан бошқа ҳеч вақо кўринмади. Чол ўтирилиб олди, ҳар иккала учар балиқни макрель бўлаклари орасига қўйди ва пичоқни филофига солиб, яна қайта қайиқ бурнига томон оҳиста ўтиб олди. Унинг елкаси чилвир залворидан эгилган, ўнг қўли билан эса балиқни тутиб борарди.

Жойига қайтиб келгач, макрель бўлакларини тахталар устига терди, буларнинг қаторига учар балиқларни қўйди. Шундан кейин чилвирни елкасининг

ҳали лат емаган жойига суриб олди ва яна оғирликни планиспирга таянган чап қўлига ўтказди. Борт оша энгашиб, учар балиқни денгизда чайиб олди. Бу орада қўли остида сувнинг қандай оқаётганига ҳам эътибор берди. У макрель пўстини шилганида, ятираб қолган қўли атрофида сувнинг доира ясаб ўтишига маҳлиё бўлиб турди. Ҳозир у аввалгидан секинроқ оқарди. Чол кафтининг четини қайиқ зийига ишқаб туриб, қуйруқ тарафга оҳиста сузиб кетаётган фосфор зарраларини кўрди.

— У ё толди, ё нафас ростлаяпти, — деди чол. — Тезроқ овқатланиб, озгина ухлаб олиш керак.

У ғўшт бўлакларидан бирининг ярмини ва юлдузлар ёруғида тозалаб қўйилган учар балиқлардан бирини еб олди. Овқатланар экан, чол тун ҳавоси борган сари совуқлашаётганини сеза бошлади.

— Агар қонуриб ейилса борми, макрелдан кўра лаззатлироқ нарса йўқ, — деди у. — Аммо хомлигида нақадар бемаза бу. Денгизга баний тузсиз ва лимонсиз чиқмаганим бўлсин.

«Менда калла деган нарса бўлганда, — деб ўйлади у, — кун бўйи қайиқ бурнига сув қуйиб, селгитиб турмасмидим, — кеч кирганда, қўлимда тузим бўларди. Айтмоқчи, макрелни кун ботиш олдидангина тутган эдим-а. Шундай бўлса ҳам мен жуда кўп нарсаларни назардан қочириб қўйибман. Қаранг-а, бутун бир бўлакни чайнаб бўлибман-ку, аммо кўнглимни айлантиётгани йўқ».

Шарқ томонда осмон бети булутларга бурканмоқда эди ва таниш юлдузлар бирин-сирин ўча бошлади. У ғўё булутлар дарасига кириб бораётгандай кўринар эди. Шамол тинди.

— Уч ёки тўрт кундан кейин ҳаво айнийди, — деди у. — Аммо бу ҳали на бугун бўлади, на эртага. Балиқ ўзини осойишта тутаётган экан, мизғиб ол, қария.

У чилвирни ўнг қўлига олди ва бор гавдаси билан бортга ёнбошлаган ҳолда, қўлини думгазаси билан бо-

сиб тушди. Кейин елкасидаги чилвирни сал қуйироққа силжитди ва уни чап қўли билан ушлаб олди.

«Бармоқларим бўшашиб кетмагунча, ўнг қўлим чилвирни қўйиб юбормайди. Мабодо уйқуда бармоқлар чилвирни қўйиб юборса, унинг денгизга қараб силжишини чап қўлим сезади-да, мени уйғотади. Албатта ўнг қўлга осон бўлмайди. Аммо у қийинчиликка бардош беравериб, ўрганиб қолган. Жуда бўлмаганда йигирма дақиқа ёки ярим соат ухлаб олсам, шу ҳам катта гап».

У бортга ёнбошлади, балиқнинг оғирлигини ўнг қўлига ўтказди ва ухлаб қолди.

Бу сафар тушига арслонлар эмас, саккиз ёки ўн милга чўзилиб кетган денгиз чўчқаларининг ҳудудсиз тўдалари кириб чиқди. Ҳозир ҳирс фаслига кирганларидан, улар ҳавога баланд сакрашар, кейин ўзлари чиқиб келган сув ўйиғига шўнғишар эди.

Кейин тушида кўрса қиплоқда ўз каравотида ётибди. Кулбасида шимолдан эсган шамол ғувиалар эмиш. Чол жуда совқотибди. Бошига ёстиқ ўрнига қўйган ўнг қўли бўлса, увушиб қолибди.

Ва ниҳоят, унинг тушига чўзиқ зардобранг соҳил кирди ва ғира-ширада бу ерга чиққан биринчи арслонни кўрди, унинг кетидан бошқалари ҳам чиқиб келарди. Чол лантар ташлаб турган кеманинг бортига иягини тираб қарармиш, қирғоқдан эсган кечки шамол уни елиб ўтармиш, ўзи бошқа арслонлар пайдо бўлмасмикин деб кутаётганмиш ва бахтиёр эмиш.

Ой бўлса аллақачон чиққан, у эса ҳамон уйқудан бош кўтармас, ухлар, балиқ бўлса қайиқни булутлар дараси томон сокин судраб борарди.

У силтовдан уйғониб кетди, ўнг қўли мушт бўлиб юзига келиб урилади, чилвир қўли қиздиргандан қиздириб, шитоб билан денгизга кетиб борарди. Чап қўли ҳеч нарсани ҳис қилмаганидан, у чилвирни ўнг қўли билан тўхтатишга уринди, аммо чилвир аллақандай кучли бир суръат билан денгизга кетиб борарди. Ниҳоят чап қўл ҳам чилвирни сеза бошлади, чол чилвир-

га елкаси билан тиркалди, энди чилвир орқаси билан балиқнинг бутун оғирлигини ўзига олган чап қўлини жизиллатиб ўта бошлади. Чол эҳтиёт калаваларга ўтирилиб қаради ва уларнинг жуда тез бўшалаётганини кўрди. Шу он балиқ океан сиртини ўпириб, отилиб чиқди ва яна денгизга залвор билан тушиб кетди. Кейин бу яна такрорланди, ундан сўнг яна ва яна. Чилвирнинг денгизга тўхтовсиз кетиб боришига қарамай, қайиқ олға босарди, чол чилвирни бор кучи билан тортишга ҳаракат қилар, гоҳ бир зумгина бўш қўйиб берар, гоҳ яна узилиб кетадими деб қўрқа-қўрқа ўзига тортарди. Унинг ўзи ҳам қайиқ бурнига ёпиштириб ташланган эди. Юзи бир бўлак макрель гўштига тиркалганча ётар, чолнинг қимирлашга имкони йўқ эди.

«Бизга худди мана шу нарса керак эди, — деб ўйлади у. — Энди маҳкам бўл... Чилвирни қандай суғуриб кетишни кўрсатиб қўяман унга! Ҳа, кўрсатиб қўяман ҳали!»

Унга балиқнинг ирғиб чиқишлари кўринмас эди. У океан бағрининг шов-шув сурон билан қўпорилганию, балиқ қайтиб сувга тушаётганда, қулоқни батанг қилиб шалоपлаганини эшитарди, холос. Бортдан опиб бораётган чилвир қўли аёвсиз тилиб ўтар, аммо чол шундай бўлишини аввалдан билар ва кафти ё панжалари яраланмасин учун чилвир йўлига қўлининг қадоқли ерини тўғрилашга ҳаракат қиларди.

«Бола ёнимда бўлганда, — деб ўйлади чол, — чилвирни ҳўллаб берган бўларди. Эҳ, бола ёнимда бўлганда-я! Қанийди, у шу ерда бўлса! Қанийди!»

Чилвир кетгандан кетиб борар, кетгандан кетиб борар, аммо боятига қараганда суръати сусайинқираб қолган ва чол балиқни чилвирнинг ҳар тутамини машаққат билан юлиб олишга мажбур қиларди. У бошини кўтариб юзини парчинланиб кетган макрель гўштидан четга олишга муваффақ бўлди. У аввал тиззасига турди, сўнг оҳиста оёққа босди. Чол чилвирни

ҳамон бўшатиб турар, лекин борган сари ўлармонлик билан оз-оздан бўшатарди. У калана ўрамлари туриши керак бўлаги жойга сурилди-да, оёғи билан пай-паслаб ҳали ўрамда чилвирнинг кўплигига қаноат ҳосил қилди. Сувга эса, шунчалик кўп чилвир кетган эдики, ҳали балиқ шунинг ўзини эплаб улгурса ҳам ҳўп гап эди.

«Мана энди, — деб ўйлади у. — Балиқ ўн маротабадан ҳам кўп ирғишлаб чиқиб пуфакларини ҳаво билан тўлдирди. Энди унинг борса келмасга қочиб қутулиши ва у ерда ўлиб кетиши мумкин эмас. У тезда доира ясаб, чир айлана бошлайди, ана ўшанда қўл-қўлга тегмай иплашга тўғри келади. Қизиқ, нима сабабдан у бунчалик безовта бўлдийкин? Очлик жонидан ўтдими еки қоронғида бирон нарса ҳуркитдими? Балки у тўсиндан даҳшатга тушгандир. Аммо бу вазмин ва кучли балиқ эди-ку. У менга жуда дов ва ўзига амин бўлиб кўринган эди. Тавба!»

— Менга қара, чол, яхписи кўрқиб-пўрқиб ўтириш-ни бир ёққа йиғиштириб қўй-да, кўпроқ ўз кучингга ишон, — деди у. — Сен уни қўлингга ўшлаб турган бўлсанг ҳам, бир қаричгина чилвирни ўзингга тортиб ололмайсан. Аммо у тезда айлана бошлайди.

Чол энди чилвирни чап қўли ва елкалари билан тўхтатиб гурарди; юзидан макрель гўштининг парчаларини ювиб ташлаш учун эгилиб ўнг қўлида сув олди. У кўнгли беҳузур бўлиб, қайт қилишдан, натижада, мадорсизланиб қолишдан кўрқарди. Юзини ювиб бўлгач, чол субҳи содиқ уйғониб келаётган кўкка термилганча, ўнг қўлини бортдан ошириб, шўр сувда тутиб турди. «Ҳозир у айтарли оғишмай, тўғри шарққа қараб сузипти, — деб ўйлади у. — Бу унинг чарчаб қолиб, оқим бўйлаб бораётганини кўрсатади. Унга ҳали замон доира қилишга тўғри келиб қолади. Ўлиб-тириладиган пайт ана ўшанда бошланади».

Қўлини шўр сувда бир неча муддат тутиб тургач, чол уни кўздан кечирди.

— Унчаям хавфли эмас экан, — деди у. — Огриқ бўлса эр киши учун бир гапи, холос.

Чол чилвирни қўлининг янги қирқилиб кетган ерларига текизиб юбормасликка ҳаракат қилиб, авайлабгина ушлади ва чап қўлини ҳам иккинчи бортдан ошириб сувга солиш учун гавдасини қулай ўрнаштириб олди.

— Ўлгудай гирик нотавон бўла туриб ҳам, ҳар ҳолда, ўзингни ёмон тутганинг йўқ, — деди у чап қўлига. — Аммо мени чув тушириб қўяй деган пайтинг ҳам бўлади.

«Нимага ҳам мен тоғни урса талқон қиладиган икки забардаст қўл билан туғилмадим? — деб ўйларди у. — Балки чап қўлимнинг мана шу қўйга тупишига ўзим айбдордирман? Уни аччиқ-чучукка бардош беришга ўз вақтида ўргатиш керак эди. Аммо бандаси бўлмаса, Худойимнинг ўзи кўриб тургандир, бу нарсаларни унинг ўзи ҳам ўрганиб олса бўларди. Ростини айтганда, бугун кечаси у менга ёмон хизмат қилмади, бор-йўри бир марта томир тортишди, холос. Лекин, мабодо, бу яна қайтариладиган бўлса, яхшиси чилвир уни чўрт қирқиб кета қолсин!»

Шуни ўйлагандан сўнг, чол боши айланиб кетаётганлигини сезиб қолди. Аслида яна бир бўлак макрель гўштини еб олиш керак эди-я. «Йўқ, ея олмайман, — деди у ўзига. — Кўнгила озиб, беҳол бўлгандан кўра, бош айланиб тургани маъқул. Бундан ташқари, юзи мижиғлаган гўштни оқзимга соломмайман. Бу гўштни то бузилмагунча, ҳар эҳтимолга қарши сақлаб қўяман. Барибир ҳозир у-бу татиб олишнинг вақти ўтди. Каллаварам чол! — деб койинди у. — Ахир, қолган бир учар балиқни ейишнинг мумкин-ку».

— Мана, у мени е деб, тозалаб қўйилганча ётибди, — чол уни чап қўлига олди-да, суякларигача қўймай мижиб, пақ-паққос еб битирди.

«У бошқа ҳар қандай балиққа қараганда ҳам тўқ тутади, — деб ўйлади у. — Ҳарқалай унда менга ке-

ракли бўлган нарсa бор... Мана энди қўлимдан нима келса шуни қилиб бўлдим. Қани, у айланаверсинчи, беллашиб кўрамиз ҳали».

У денгизга чиққандан бери қуёш мана учинчи марта бош кўтариб чиқяпти, худди шуни кутиб тургандай балиқ ҳам доира чизилишни бошлаб юборди.

Чилвирнинг денгизга қандай қияликда тушиб боришига қараб балиқ айланаётибдими ёки йўқми, чол биласмасди. Билишнинг ҳали фурсати ҳам етмаган эди. У чилвирнинг пича бўшашганлигини сезди, холос ва ўнг қўли билан уни оҳиста ўзига торта бошлади. Чилвир бояги-бояги яна қаттиқ тортилди, аммо ол, ана энди узилиб кетади деб турганда, у тўсиндан бўшашиб қолди. Шунда чол энкайиб елкаларини эзиб турган чилвирдан бўшатди ва шопмасдан, мароми билан уни ўзига тортмоққа киришди.

У бутун эркини қўлларига бериб ипларди. Ёшлик куч-қувватини йўқотган оёқлари билан елкалари уларга кўмак бериб турарди.

— У жуда ҳам олислаб айланыпти, аммо нима бўлса ҳам ишқилиб айланыпти-ку.

Тўсатдан чилвир силжишдан тўхтаб қолди. Аммо чол чилвирни то ундан қуёшда товланиб порлаган сув кукунлари сачраб чиқмагунча ўзига тортаверди. Кейин чилвир орқага тортилиб кета бошлади. Чол чўккалаб олганча, хушламайгина, аста-секин яна сим-сиё сувга бўшатмоққа кирди.

— Энди балиқ ўз доирасининг энг олис қисминини ўтаяпти, — деди у.

«Уни иложи борица қаттиқ ушлаш керак. Таранг тортилган чилвир доирани ҳар сафар торайтираверади. Эҳтимол, бирор соатдан кейин у кўриниб ҳам қолар. Мен уни аввал ўз кучимга ишпантиришим керак, кейин тушовлаб сламан».

Бироқ икки соат ўтибди ҳамки, балиқ ҳамон қайиқ атрофида имилаб айлангани айланган эди. Чол қора терга ботган, чарчаганидан бурни ерга теккудай

бўлган эди. Тўғри, балиқ айланаётган доира анчайин қисқариб қолган, бундан ташқари, чилвирнинг сувга тушиб боришидан балиқнинг борган сари юқорига кўтарилиб келаётганлиги кўриниб турарди.

Бир соатдан бери чолнинг кўз ўнги қоронғилашиб борар, сел бўлиб оққан тер кўзини ҳам, кўзи устидаги жароҳатни ҳам, ва яна манглайдаги бошқа бир ярани ҳам ачиштиргандан ачиштирарди. Кўз ўнгининг қоронғилашиб бораётгани уни қўрқитмас эди. Чилвирни шунчалик зўриқиб билан тортаётгани олдида бу унчалик ҳайрон қоларли иш эмасди. Лекин икки сафар унга жисми гўё сочилиб кетаётгандай бўлиб туюлди, бу эса уни ҳазилакам ташвишга солмай қўймади.

«Наҳотки, мен повилронилик қилиб қўйсам ва Худо беҳабар бир балиқ деб ўлиб кетсам? — ўз-ўзига савол берарди у. — Келиб-келиб, ҳозир — ҳамма нарса кўнгилдагидай бўлаётган маҳалда-я. Ё Раббий, ўзинг менга чидам бер! Мен юз бор, «ё падар» билан яна юз бор «Биби Марям»ни ўқиганим бўлсин. Фақат ҳозир эмас. Ҳозир ўқий олмайман».

«Ҳозирча уларни гўё ўқигандай бўла қолай, — деб ўйлади у. — Кейинроқ ўқиб қўйман».

Шу дам у икки қўллаб ушлаб тургани чилвирга зарб тушаётгани, ҳамда силтаниш рўй берганини сезиб қолди. Силтов жуда ҳам кескин ва бениҳоя кучли эди.

«У қармоқ уланган симга қилич тумшуги билан уряпти, — деб ўйлади чол. — Худди ўзи. Унинг шундай қилиши ҳам керак эди. Бироқ бу уни сакраб чиқишга мажбур қилиб қўйиши мумкин, мен бўлсам унинг ҳозир айлана тургани маъқул деб билардим. Боя унга ҳаво олиш учун юзага сакраб чиқиб керак бўлган эди, аммо энди ҳар бир янги сакраш қармоқ илиниб турган жойни кентайтириб қўйиши, оқибат натижада балиқ қўлдан чиқиши мумкин».

— Балиқ, сакрамагин, — илтимос қиларди у. — Ўти-наман, сакрама!

Балиқ қайта-қайта симга зарб урар ва ҳар гал чол бош чаиқаб, чилвир бўшатар эди.

«Мен унга қуюшқондан ташқари азоб бермаслигим керак, — деб ўйларди у. — Менинг дардим — ўзимда. Уни енгиб ўтишим мумкин. Аммо балиқ оғриқдан эсини йўқотиб қўйиши ҳеч гапмас».

Бирмунча муддатдан сўнг балиқ симга уришдан тўхтади ва яна оҳиста айлана бошлади. Чол мароми билан чилвирни ўзига тортиб йиғиштирарди. Аммо у яна ўзини лоҳас сеза бошлади. Чол денгиз сувидан ҳовучлаб олиб бошидан қўйди. Кейин яна бир оз сув олиб бошига қўйгач, энсасини уқалаб қўйди.

— Шукрки, ҳартугул томир тортишмаяпти, — деди у. — Балиқ тезда юзага чиқади, мен бўлсам ҳали туриб бераман. Сен туриб беришинг керак, чол. Чидамим етмайди деб, ҳатто хаёлингга ҳам келтира кўрма.

У тиззалаб ўтириб олди ва омонатгина бўлса ҳам чилвирни яна елкасига олди. «Балиқ айланиб тургунча, мен нафас ростлаб оламан, кейин ўрнимдан турман-да, у яқинлаб келиши билан чилвирни ўзимга торта бошлайман».

Чол қайиқ бурнида туриб кўпроқ дам олгиси, чилвирни ўз ҳолига ташлаб, ортиқча бир айланиб чиқиш учун балиққа йўл қўйиб бергиси келарди. Аммо тортиш маромидан балиқнинг бурилиб, яна қайиқ томонга қайтаётганлиги маълум бўлган замон чол ўрнидан турди ва қўлга иложи борица кўпроқ чилвир киритай деб, гавдасини дам у томонга, дам бу томонга ўтирганча қулочлаб чилвир торта бошлади.

«Шундай чарчабманки, умрим бино бўлиб бунақанги аҳволга тушмаганман, — деб ўйлади чол, — мана шамол ҳам кучайиб боряпти. Нафсиламрга балиқни уйга олиб бораётганимда, бу шамол асқатади. Ҳа, жуда, жуда асқатади бу шамол».

— У янгидан айлана бошлаши билан мен дам оламан, — деди у. — Ўзимни ҳам боягидан кўра анча яхши

ҳис қиялпман. Ўлдим деганда, яна икки-уч айланишдан кейин балиқ меники бўлади-қўяди.

Унинг похол шаяпаси энсасига сурилиб тушган эди. Балиқ олдинга қараб яна судраб кета бошлаши билан чол бутунлай ҳолдан тойиб, ўзини қайиқ бурнига ташлади.

«Мана энди сен чигианингни ёз, балиқ, — деб ўйлади у. — Сен орқага қайтдинг дегунча, мен ишимни бошлайман».

Денгиз бўйлаб йирик долға сирпана бошлади. Аммо сувни очиқ ҳавонинг йўлдоши бўлган хайрали шамол ҳайдаб келмоқда эди. У чолнинг уйга етиб олипида ҳали ҳам мадор, ҳам мадад бўлади.

— Қайиқни жануб ва ғарбга томон бошқариб бораман, — деди у. — Вассалом. Денгизда ҳам адашиб бўлармишми? Оролимиз-ку, кичкина эмас, чўзилгандан чўзилиб кетган.

Чол балиқни учинчи айланиш вақтида кўрди.

Назари аввало қайиғи остидан бош-кети кўринмай чўзилиб ўтган тийқора сояга тушди. Ўз кўзларининг кўрганига ўзи ишонмай қолди.

— Йўқ, — деди у. — Унинг бунақанги ботмондаҳсар бўлиши мутлақо мумкин эмас.

Аммо балиқ чиндан ҳам улкан эди. Учинчи айланиш охирига қолганида, у қайиқдан ўттиз ярдча нарида юзага сузиб чиқди. Унинг қуйруғи денгиздан қанчалик кўтарилиб чиққанини чол ўз кўзлари билан кўрди. У энг катта ўроқдан ҳам каттароқ бўлиб, қорамтир-мовий сув бетидан нимсафсар тусга киргандек кўринарди. Балиқ яна бошқатдан шўнғиб кетди, аммо бу гал у қадар чуқур тушмади. Унинг бутун алп сиёсат гавдасини чирмаб олган бинафшаранг тасмалари чолга яққол кўриниб турарди. Балиқнинг умуртқа қаноти шалпайиб тушган, жуда ҳам улкан кўкрак сузғичлари бўлса кенг ёйилган эди.

Балиқ айланар экан, чол унинг кўзларини, шу кўзлар атрофида сузиб юрган икки кулранг елим балиқни

кўрди. Ўқтин-ўқтин улар балиқнинг баданига зулукдек ёпишар, кейин жон ҳолатда ура қочишарди. Гоҳида эса йирик балиқнинг соясида ўйноқлаб сузишарди. Елим балиқлардан ҳар бирининг бўйи уч футдан ошиқроқ келар эди. Улар сузаётганларида худди илон балиққа ўхшаб, бор бўйлари билан биланглаб кетишарди.

Чолнинг юзидан энди фақат қуёш тафтидангина эмас, азбаройи зўриққанликдан ҳам тер реза-реза бўлиб оқарди. Кўринишдан жуда сокин ва бамайлихотир доира ясаётган балиқнинг ҳар янги айланишида чол борган сари кўпроқ чилвир йиғиб олар, яна икки айланишдан кейин балиқ кўксига гарпун уришига энди у амин бўлиб қолган эди.

«Аммо мен уни бундан ҳам яқинроқ олиб келишим керак, ҳа, яқинроқ, — деб ўйларди у. — Мўлжалга ҳам бошини олмасдан, нақ юрагига уриш керак».

«Ўзингни бос, бардам бўл, чол», — деди у ўзига-ўзи.

Кейинги айланиш вақтида балиқнинг сирти сув юзасида кўринди, аммо у ҳали ҳам қайиқдан анча нарида сузиб борарди. Балиқ яна бир марта айланиб чиқди, бироқ сув бетига боягидан кўра сезиларлироқ чиқиб қолган бўлса-да, ҳамон ўша-ўша қайиқдан анча олисда эди. Чол чилвирни яна бир оз тортқилаб олганида, ҳозир балиқни нақ бортнинг ёнгинасига келтириб қўйган бўлишини биларди.

У гарпунни аллақачон шай қилиб қўйган эди; ингичка трос ўрами кажава саватда ётар, унинг бир учи қайиқ бурнидаги илгакка маҳкамланган эди.

Беқиёс вазмин ва сулув бўлган бу балиқ доирасини ясаб, улкан қуйруғини билинар-билинимас қимирлатиб яқинлашиб келарди. Чол уни қайиққа мумкин қадар яқинроқ олиб келиш учун қуйиб-пишиб чилвир тортарди. Бир муддат балиқ ёнбошига ағдарилиб қолди. Кейин у ўзини ростлаб олди ва янгидан айланишга ўтди.

— Мен уни ўрнидан жиддирдим, — деди чол. — Нима бўлганда ҳам мен уни ағдарилишга мажбур қилдим.

Унинг яна боши айланиб кетди, шунга қарамасдан чилвирни ўлиб-тирилиб тортишдан тўхтамади. «Ахир, бўлса-бўлмаса, уни ёнига тўнтариб қўйиб қўлимдан келади-ку, — деб ўйлади у. — Ажаб эмас, уни бу сафар чалқанчасига афдариб олсам. Торт хоо-о, торт! — Ўз қўлларига буюрди у. — Қани, ҳа-ҳа, оёқлар, бардам-бардам! Калла, бўла қол, анқайма! Иш кўрсат! Ахир, сен ҳеч қачон мени ерга қаратмагансан-ку. Бу сафар мен уни чархпалак қилиб ташлайман!»

Ҳали балиқ қайиққа яқин келиб улгурмасданоқ, у бор кучини йиғиб, ўлар-тириларига қарамай торта бошлади. Бироқ балиқ ёнбошига афдарилиди, холос. Кейин яна ўзини ўнглаб олди-ю, олислаб кетди.

— Менга қарагин, балиқ! — деди чол унга. — Сен барибир ўласан. — Шундай бўлгач, мени ҳам ўзингга қўшмозор қилишдан бир маъно борми?

«Бунақада икки қўлимни бурнимга тиқиб қолаверишим ҳам ҳеч гап эмас», — кўнглидан ўтказди у. Оғзи шундай ҳам қақраб кетган эдики, ҳатто лабини лабига қовуштиришга мажоли етмас, сув солинган шишани чўзилиб олиш учун эса мадори йўқ эди. «Бу гап мен энди уни қайиққа судраб келтирмасам бўлмайди, — деб ўйлади у. — Кунинг битиб қолганга ўхшайди, чол». «Йўқ, — деб чўрт кесди у ўзини, — битиб қолгани йўқ. Умринг ҳали юз йилларга етади, чол».

Кейинги айланиш пайтида чол сал бўлмаса балиқни қўлга киритай деди-ю, бироқ у яна ўзини ростлаб олиб, оҳиста узоқлаб кетди.

«Мени хароб қияпсан, балиқ, — ўйларди чол. — Бу, албатта, сенинг ишинг. Умрим бино бўлиб ҳали бирон мартаба сенчалик улкан, сенчалик сулув, осуда ва олижаноб махлуқни кўрмаганман. Майли, истасанг мени ўлдир. Ким-кимни ҳалок қилади — энди менга барибир».

«Яна миянг айниятипти, қария! Ўзинг биласан-ку, бошинг равшан бўлиши шарт. Эсингни йиғиб ол. Уқубатни инсонларча... ё бўлмаса, худди мана бу ба-

лиқчаалик енгиб ўтишга ҳаракат қил», — деб хаёлан қўшиб қўйди у.

Сўнг ўз-ўзига:

— Қани, бўл-чи, каллани ишлат, — деди. Овози шундай ожиз чиқдики, уни ҳатто ўзи базўр эшитди. — Ишлат, деярман сенга.

Яна икки айланиб давомида ҳам ҳеч нарса ўзгармади.

«Нима қилсам бўларкин? — ўйлаб ўйига етолмасди чол. Ҳар гал балиқ олислаб бошлаши билан унга гўё ўзи ҳушдан кетаётгандай бўлиб туюларди. — Нима қилиб керак? Яна бир уриниб кўраман».

У яна бир уриниб кўриб, ҳушдан ажралаётганини сизди. Аммо шундай бўлса ҳам балиқни чалқанча ағдаришга муваффақ бўлди. Кейин балиқ қайтадан ўзини ростлаб олди ва баҳайбат думини ҳавода биланглата-биланглата йироқлаб кетди.

Кўллари жонсиздай бўлиб қолгани ва кўз олди хиралашиб, туман босганига қарамай чол: «Яна бир уриниб кўраман», — деб аҳд қилди.

Шундай қилди ҳам, бироқ балиқ яна чап бериб кетди. «Э, ҳали шундайми? — деб ўйлади у. Ўйладию, ўзини музлаб кетаётгандек ҳис қилди. — Мен яна бир уриниб кўраман».

У ўзининг бутун азоб-уқубати, қолган-қутган куч-қуввати ва алақачонлардан буён йўқолиб кетган ғурур, ориятини бир ерга тўпладию, уларни балиқ чекаётган абгорликлар билан яккама-якка олишувга ташлади. Шунда балиқ ёнбошига ағдарилиб тушди ва шу кўйича оҳиста, қайиқ қопламасига қилич тумшуги билан тегай-тегай деб сузиб ўта бошлади; узун дегандан узун, энли дегандан энли, кумушдайин товланган, бинафшаранг тасмалардан камар боғлаган, боши ҳў атта, кети ҳў батта бўлиб туюлган бу балиқ сал бўлма-са қайиқ ёнидан қилпилаб ўтиб кетай деди.

Чол чилвирни ташлаб, уни оёғи билан босиб олди, гарпунни қурби етганча баланд кўтариб, шу онда йиқ-

қан бор кучи билан балиқнинг денгиз сиртидан одам кўкрагича кўтарилиб турган тўш қанотларининг худди орқасига урди. У темирнинг юмшоқ гўштга қандай кириб бораётганини туйди ва бутун оғирлигини гарпунга солиб, уни борган сари чуқур суқа борди.

Шунда балиқ ўлим билан ҳамнишин бўлиб қолганига қарамай ҳаракатга кирди, гўё ўзининг тенги йўқ бўй-басти, бор гўзаллиги ва қудратини намоёйиш қилгандай денгиздан баланд кўтарилиб чиқди. Гўё у чол билан қайиқ устида муаллақ осилиб қолди. Кейин у чол ва чолнинг бутун қайиғига кўлоб-кўлоб сув ёғдириб денгизга гүмбурлаб тушди.

Чолни беҳоллик ва беҳузурлик ўз комига олди, кўзлари деярли ҳеч нарсани илғамай кўйди. Бироқ гарпун арқонини бўш қўйиб, уни тилимлиниб кетган кўлларида оҳиста тутамлай бошлади. Кўзлари яна равшан тортганда эса, у балиқнинг кумушранг қоринини осмонга қаратиб тўнтарилиб ётганини кўрди. Орқасидан гарпун дастаси қиялаб чиқиб турар, денгиз теграси эса унинг қора қонига бўялган эди. Бошда гўё бутун бир чақирим келадиган мовий сувниғиғ-ғиғ балиқлар тўдаси қошлаб юборгандай қора доғ босди. Кейин бу доғ ёйилиб кетди ва паға-паға булутга ўхшаб қолди. Кумушсимон балиқ тўлқинларда оҳиста тебраниб турарди.

Чол то кўзи яна тиниб кетмагунча, балиқдан кўз узмай турди. Сўнгра у гарпун арқонини битенгга устма-уст икки марта ўраб боғлади ва кўллари билан икки чаккасини ушлаб мункайди.

«Нима бало бўла қолди-я, бу бошимга ўзи? — деди у юзини қуйруқ қоппамасига босаркан. — Мен кексайиб қолган одамман. Қаттиқ чарчадим. Аммо мен нима бўлганда ҳам мана бу балиқни ўлдирдим. У менга туғишган биродаримдан ҳам ортиқроқ. Энди бўлса майда-чуйда ишни бир ёқлик қилишгина қолди.

Ҳозир балиқни қайиққа қантариб олишим учун арқонни тахт тутиб, уни сиртмоқ-сиртмоқ қилиб қўйи-

шим керак. Мабодо биз икковлашиб балиқни қайиққа ортсаг-у, уни сувга лиқ тўлдириб қўйсаг-у, боринтки, кейин челахлаб бўшатсаг-у, барибир, қайиқ бунақанги юкка дош беролмайди. Мен нима лозим бўлса ҳаммасини таппа-тахт қилиб қўйишим керак. Кейин балиқни бортга тортиб келтиришиму, чандиб таппашим, елканни кўтариб, куч-кўрон билан жуфтакни ростлашим керак бўлади».

Чол арқонни балиқ жабраси ва жағларидан ўтказиб, бошини қўйруққа тирбанд қилип мақсадида уни бортга тортиб келтира бошлади.

«Уни кўргим келяпти, — деб ўйлади у, — ўз қўлларим билан ушлагим, қандай балиқ эканлигини билиб қўйгим келяпти. Ахир у — менинг бойлигим. Лекин, фақат шунинг ўзи учунгина уни ушлаб кўргим келаётгани йўқ. Мен аллақачон, ҳў ўпанда, гарпунни сопига довур урганимда, унинг юрагига қўл текизиб кўргандай бўлдим, — деб ўйларди у. — Ҳай, майли, энди уни яқинроқ олиб кел, бойла, думига сиртмоқ таппа, қайиққа ёпишиб турсин десанг, танасини ҳам сиртмоқлаб ол».

— Қани, қария, ҳаракатингни қил, — деди у ўзига ва бир қултум сув ютинди. — Энди жанг тамом бўлди, аммо ҳали майда-чуйда иш бошдан ошиб ётибди.

Чол аввал зилол осмонга, кейин улкан балиққа назар солди. Айрича диққат билан қуёшга қаради. «Ҳозир кун пешиндан сал оғибди. Пассат бўлса, авжига миняпти. Шу тобда чилвирни улаб-чатиб қўяй десам, бундан наф йўқ. Буни бола билан уйда дўндириб қўямиз».

— Қани, бери кел-чи, балиқ!

Аммо балиқ бери келишни ҳатто хаёлига ҳам келтирмас, тўлқинлар оғушида сокин чайқалар эди. Чолнинг ўзига қайиқни унга томон олиб боришга тўғри келди.

Чол унга шундоқ ёнма-ён келиб, балиқнинг боши қайиқ қўйруғига учма-уч келганда, яна бир карра

унинг азим ҳайбатидан донг қолди. Кейин гарпун арқонини битентдан ечиб олиб, уни балиқ жабраларидан ўтказди, бир учини жағидан тортиб чиқарди, балиқнинг қилич тумшугига айлантириб ўради, кейин арқонни яна жабралардан ўтказди, яна балиқ тумшугига ўради ва устма-уст битентга чандиб тапплади. Қолган арқонни кесиб олиб, балиқ думини сиртмоқлаш учун қуйруққа ўтди. Балиқнинг туси заррин бинафша рангдан соф қумуш рангга ўтди, тасмалари бўлса, худди қуйруғи каби синиқ сафсар тусини олди. Бу тасмалар эркак кишининг керилган қўлларидан энлироқ эди, балиқнинг кўзлари эса, худди перископ ойнаклари сингари лўқ бўлиб қолган, айни чоғда салб чопқинлари вақтидаги авлиёларнинг қиёфасини эслатиб турарди.

— Мен уни бундан бошқача қилиб ўлдиролмас эдим, — деди чол.

У сув ичиб, ўзини анча тетик ҳис қилди. Энди у ўзининг бундан кейин ҳушдан кетмаслигини биларди, мияси ҳам равшан тортган эди. «Бу балиқ ярим тонна келса келадики, кам эмас, — деб ўйлади у. — Балки, ундан ҳам кўпроқдир». Агар бунақанги байталмоннинг учдан икки қисми гўшт бўлса, ҳар фунти ўттиз центдан турганда, қўлга қанча пул кираркин?

— Қалам-қоғоз бўлмаса, ҳисобига етиб ҳам бўлмайди буни, — деди чол. — Ҳисобини чиқариш учун бош тиниқ бўлиши керак. Аммо, фаҳмимча, улуғ Ди Маджио бутун мен билан фахрланса арзийди. Тўғри, менда суяк қадоғи бўлган эмас. Лекин қўлларим ва елкам бебилиска оғриди-е. Дарвоқе, суяк қадоғининг ўзи нима? Эҳтимол, у бизда ҳам бўлса бордир, фақат борлигини ҳаёлимизга келтирмасак керак, холос.

Чол балиқни қайиқ бурни, қуйруғи ва ўриндиқларига боғлаб қўйди. Балиқ шунчалик ҳам азим эдики, чолга гўё у қайирини йирик кеманинг бортига тиркаб қўйгандай туюлар эди. Чилвирдан бир бўлак ке-

сиб олди-да, балиқнинг оғзи очилиб қолиб, сузишни қийинлаштирмасин учун унинг пастки жарини тигига кўтариб боғлаб қўйди. Кейин у мачтани ўрнатди, таёқдан гафель ўрнида фойдаланди, шкотни тортиб қўйди. Олақуроқ елкан қўппайди, қайиқ олға жилди, чол қўйруққа ярим ёнбошлаб, жануби-ғарбга сузиб кетди.

Жануби-ғарб томонни аниқлаш учун чолга компаснинг кераги йўқ эди. Бунинг учун унга пассатнинг қайга эсаётгани-ю, елканнинг қай тарафдан шамолга тўлаётганини билиш кифоя эди. «Ҳарқалай қармоқни сувга ташлаб қўйсам ёмон бўлмасди — ёлғондакам хўракка балиқ-малиқ илиниб қолармиди дейман, бўлмаса очдан ўламан-ку». Аммо у ёлғондакам хўракни ахтариб тополмади, сардинлар эса ҳидланиб қолибди. Шунда у сариқ сув ўсимликлари ёнидан сузиб ўта туриб, улардан бир тутамини чангак билан олиб олиб, силкитди. Қайиққа майда қисқичбақалар тўкилиб тушди. Деярли бир дюжинадан ошиқроқ бўлган бу махлуқлар худди бургалар сингари дикирлаб сакрашар, ўрмалашарди. Чол уларнинг бошини икки бармоғи орасига олиб узиб ташлади ва ҳеч нарсасини қўймай обдан чайнаб еб юборди. Қисқичбақалар ниҳоят майда эди. Аммо чол уларнинг кишини жуда ҳам тўқ тутиши, бунинг устига беҳад лаззатли эканлигидан хабардор эди.

Чол уларни батамом еб битиргандан сўнг, шиппада қолган озгинагина сувнинг чорак қисмини ичди.

Бортига зил-замбил балиқ тиркалганига қарамай, қайиқ расамади билан борар, чол румпелни тирсаги билан тутганча, уни бошқарар эди. Балиқ унга муттасил кўриниб турар, ўз қўлларига қўзи тушиб қолса ёки елкаси қайиқ четига тегиб кетган ҳамон — буларнинг бари тушида эмас ўнгида содир бўлганини бутун вужуди билан ҳис қилар эди. Хув бир пайт, ҳамма нарса ҳал бўлишга келиб қўққисдан мазаси қочиб қолганда, буларнинг бари чолга роппа-роса туш каби кўриниб

кетган эди. Нимасини айтасиз, ундан кейин ҳам балиқ сувдан чиқиб қайта тушиб кетип олдидан ҳавода муаллақ осилиб қолганда, унга буларнинг ҳаммасида қандайдир антиқа бир гаройибот бордек туюлди ва чол ўз кўзларига ишонмай қолди. Тўғри, у пайтда кўзлари ҳам нафсиламрга яхпи илғамай қолган эди, энди бўлса улар яна равшан тортди.

Мана энди балиқнинг ҳақиқатан ҳам мавжудлиги, қўллари ва елкаларидаги оғриқнинг ҳам тупида бўлмаётганлиги унга аён. «Қўлларимнинг яраси тез битиб кетади, — деб ўйлади у. — Яралар ифлосланиб зўрайиб кетмасин деб, озмунча қон оқиздимми, шўргина сув бўлса, қойнаҳой уларга малҳам бўлади. Кўрфазнинг қорамтир суви — дунёда тенги йўқ даво. Фақат ҳаёлим чағғиб кетмаса бўлгани! Қўллар ўз вази-фасини адо этиб бўлди, қайиқ ҳам жойида кетяпти. Балиқнинг оғзи бекик, қуйруғи бўлса тигдек тик, ўзимиз ҳам ёнма-ён худди биродарлардек сузиб боряпмиз». Унинг боши яна бир оз гангиб кетди. «Ким кимни уйга элтаяпти ўзи — мен уними ё у меними? Агар мен уни шатакка олиб бораётган бўлганимда, бошқа гап эди. Ёинки, у ўзининг турган-битган савлатини бой бериб, қайиқ ичида ётганда эди, бунда ҳам ҳамма нарсаси бошқача, очиқ-ойдин бўла қоларди. Аммо биз ёнма-ён, бир-биримизга занжирбанд бўлиб сузиб кетяпмиз. Бор-э, менга нима, мени етаклаб кетаётган бўлса кетавермайдими. Унга шу маъқул бўлса, биз рози. Нафсиламрга, мен устомонаик ишлатибгина ундан устун чиқдим; баҳарҳол, у менга ҳеч қандай ёмонлик кўзлагани йўқ».

Улар сузгандан сузиб боришар, чол ўқтин-ўқтин қўлини денгиз сувига чайқаб олар, каловланиб қолмасликка ҳаракат қилиб борарди. Тўп-тўп булутлар баландда имиллар, улардан ҳам юксакда укпар булутлар сузишар эди; чол, шамол тунни билан эсиб чиқшини биларди. У ҳақиқатан ҳам, балиқни тушида эмас, ўнгида кўриб турганига амин бўлиш учун, дам-бадам

унга қараб қўярди. Биринчи акула уни қувиб етгунча, бир соат чамаси вақт ўтди.

Акула уни тасодифан қувиб етгани йўқ. Балиқ қонининг қорамтир булутлари аввал қуюқлашиб, кейин сув бўйлаб бутун бир чақирим чуқурликка ёйилиб кетиши биланок, у денгиз қаъридан бош кўтариб, ҳеч бир ҳадик билмасдан, ойнадай мовий денгиз сиртини шитоб билан тилиб, ёруғ дунёга сузиб чиққан эди. Кейин яна ортига қайтди, яна қон ҳидини туйди ва ниҳоят балиқ ҳам қайиқ қолдирган издан кетма-кет таъқиб эта бошлади.

Гоҳида у изни йўқотиб қўярди. Бироқ, ёхуд яна изга тушиб олар, ёинки билинар-билинемас анқиб турган исдимоғига уриларди-да, янғидан тинимсиз таъқиб эта бошларди. Бу — денгизнинг энг учкур балиғи қанчалик тез суза билса, шунчалик тез суза олиш учун дунёга келган, мако жинсидан бўлган жуда ҳам йирик акула эди. Унинг коми дейилмаса, бутун сумбати билан мана мен деб турар эди. Усти худди қилич балиқни ки каби мовий, қорни қумушранг, сирти силлиқ ва чиройли, ҳозир маҳкам қисиб олинган жаҳаннам дарвозасидай жарларини ҳисобга олмаганда, турган-битгани қилич балиққа ўхшарди. У чўққайиб чиққан тепа қаноти билан сувни енгил ёриб, денгиз юзидан тез сузиб келарди. Оғзининг маҳкам юмуб олинган қўш табақа лаблари ортида саккиз қатор бўлиб ўроқ тишлари тизилиб кетар эди. Улар қўпчилик акулаларнинг аксар қиррадор тишларига ўхшамас, балки йиртқич човути синтаври қайрилган одам бармоқларини эслатарди. Узунлиги ҳам чолнинг бармоқларидан қолишмас, зийлари бўлса устарадай ўткир эди. Акула жамики денгиз балиқларини жиридонига уриш учун яратилган, бундан ҳатто бошқа ҳеч қандай душмандан тап тортмайдиган, бениҳоя эпчил, кучли ҳамда яхши муҳофаза қилинган балиқлар ҳам ҳоли эмас эди. Шу тобда у ўлжанинг яқинлигини сезиб, шошилар, шу сабабдан ҳам мовий тепа қаноти сувни шиддат билан тиликлаб борарди.

Чол акулани кўриши билан унинг ҳеч нарсадан қайтмаслигини, хоҳлаган номаъқулчилигини қилишини тушунди. У акуланинг яқинроқ келишини кутаркан, гарпунни шайлаб, арқоннинг охирини маҳкамлаб қўйди. Балиқни боғлаб олаётганида, унинг бир бўлагини кесиб ишлатганидан, арқон калта бўлиб қолган эди.

Чолнинг боши ҳозир батамом тиниққан, ўзини ҳеч нарсадан умидвор тутмаса-да, ҳарқалай, қатъият билан белни маҳкам боғлаган эди.

«Ҳамма иш ҳамирдан қил суғургандай бораётган эдики, охиригача шундай давом этиши мумкин эмасди ҳам», — деб ўйларди у.

Акуланинг яқинлаб келишидан кўзини узмай, чол азим балиққа назар ташлади. «Буларнинг бари, нафсиламрга, туш бўлиб қолса ҳам ёмон бўлмасди. Мен унинг ўзимга ҳужум қилишининг олдини ололмайман, аммо, балки, уни гумдон қилиш қўлимдан келар? Dentuso<sup>8</sup>, — хаёлидан ўтказди у. — Падарингга минг лаънат!»

Акула нақ қўйруқнинг ўзига яқинлашиб келиб, балиққа ташланиши билан чол унинг ўпқондек очилган оғзини ва фанқулодда дўлайган кўзларини кўрди, балиқ думидан сал юқорига санчилган тишларининг картиллаб, қисирлаганини эшитди. Акуланинг боши сувдан чиқиб турар, унинг кетидан кўп ўтмай елкаси ҳам кўриниб қолган эди. Чол акула жағлари улкан балиқнинг танасини хунук товуш чиқариб, нимта-нимта қилаётганини эшитаркан, унинг бошига, кўзларини қўшиб турган чизик тумшугидан юқорига кетган чизик билан кесишган жойнинг ўзгинасига гарпун урди. Ҳақиқатда эса, бундай чизиклар йўқ эди. Оғир, тифсимон зангори калласию, лўқ очилган кўзлар ва ғижирлаган, туртиб чиққан, нима тўғри кел-

---

<sup>8</sup> Акуланинг тишли бир тури (исп.).

са, шуни ғажиб ташлашга тайёр турган жағларгина бор эди. Аммо ўша ерда акуланинг мияси жойлашганидан чол уни нишонга олиб найза урган эди. Қийилиб-қирчилиб кетган, қонга бўялган қўлларида маҳкам қисилган гарпунни урди, урганда ҳам жон-жаҳди билан урди. Ураркан, зарбидан ҳеч бир умидвор бўлгани йўқ, аммо қатъият ва аламжон қаҳру ғазаб билан урди.

Акула тўнтарилиб тушди, чол унинг кўзлари сўнганини кўрди, кейин акула арқонни танига икки қайта ўралаштириб, яна бир ағдарилди. Чол акуланинг жон берганини, аммо ҳамон ўлим билан келишпипни истаётганини тушунди. Тўнтарилиб ётаркан, у думи билан урар, жағларини ғижирлатар, сувни пойга қайиридай кўпиртирар эди. Денгизнинг у думи билан савалаган жойи оппоқ бўлиб кетган эди. Акула гавдасининг тўртдан уч қисми сувдан кўтарилиб чиқди, арқон таранг тортилди, қилтиллаб-қалтиради ва охири чўрт узилиб кетди. Акула бир муддат сув бетида қалқиб тураркан, чол ҳамон ундан кўз узмай, қарагани қараган эди. Кейин у имиллабгина сув қаърига кириб йўқолди.

— У ўзи билан қирқ қадоқча балиқ гўштини гумдон қиладди, — деди чол овоз чиқариб.

«Устига-устак, гарпун билан қолган-қутган арқонни ҳам олиб кетди, — хаёлан кўшиб кўйди у, — балиқдан бўлса яна қон оқяпти, демак, бу акула кетидан ҳали замон бошқалари ҳам келиб қолади».

Дабдаласи чиққан балиққа энди унинг бошқа қаргиси ҳам келмасди. Акула балиққа ташланган чоғда, чоғда у гўё балиққа эмас, ўзига ташлагандай бўлиб кўринди.

«Аммо, ҳарқалай, мен балиғимга кўз олайтирган акулани ўлдирдим, — деб ўйлади у. — Бу умрим бино бўлиб кўрганларим ичида энг балойи азим dentuso эди. Мен бўлсам, Худо ҳақи, улкан акулаларнинг кўпини кўрганман.

Ишларим ҳаддан зиёд силлиқ кетаётувди. Бунинг узоқ давом этиши мумкин эмасди. Мендан ҳозир тила тилагингни дейишса, буларнинг бари-бари туш бўлиб қолишини тилардим: балиқ-малиқ тутдингми — йўқ, газеталар тўшалган каравотингда ялло қилиб ётибсанми — ётибсан, тамом, вассалом эди».

— Аммо инсон болаеси енгилиб, енгилганига рози бўлиб кетавериш учун яратилмаган, — деди у. — Одамзодни янчиб ташлаш мумкин, лекин уни енгиб бўлмайди.

«Ҳарқалай балиқни ўлдирганим увол бўлди, — деб ўйлади у. — Энди менга жуда оғир тушади, ҳатто гарпундан ҳам мосуво бўлдим. Dentuso — чаққон ва ёвуз, ақлли ва кучли махлуқ. Аммо мен ундан кўра ҳам ақллироқ бўлиб чиқдим. Балки, ақллироқ ҳам эмасдирман. Эҳтимол, ҳаммаси дурустроқ қуроланган бўлганлигимдандир».

— Хаёл суриш керак эмас, чол, — деди у овоз чиқариб. — Шамол бўйлаб сузавер ва фалокат рўй берадиган бўлса, қарши олишга тайёр тур.

«Йўқ, мен ўйлашим керак, — фикран ўз-ўзига эътироз билдирди у. — Шундан бошқа яна нима ҳам қолди менда, ахир. Шу-ю, бейсбол, холос. Дарвоқе, акуланинг қоқ миясига туширганим улур? Ди Маджниога ёқармиди ё ёқмасмиди? Умуман, мақтаса арзийдиган бир иш ҳам бўлгани йўқ, ҳар кимса ҳам шундай қила оларди. Айтмоқчи, менга қара, қария, нима деб ўйлайсан: қўлларинг суяк қадорига қараганда, кўп халақит бердимми ё йўқ? Қаёқдан билай? Товонимга йўлига бўлсин бирон марта ҳам ҳеч бало урган эмас, фақат бир сафар чўмилаётиб электр скатини билмай босиб олганимда, уни илон чаққандай бўлган эди; ўшанда оёғим тиззамгача акашак бўлиб қолган, оғриғи ҳам чидаб бўлмайдиган оғриқ эди».

— Кўй, бунини. Яхшиси, бошқа бирон юракни хун қилмайдиган нарса ҳақида ўйлагин, қария, — деди у овоз чиқариб. — Дам ўтган сайин уйга яқинлашиб

қоляпсан. Нимасини айтасан, қирқ қадоқ гўштдан айрилиб қолганингдан бери сузиш ҳам анча осонлашиб қолди.

Оқимнинг қоқ ўртасига кирганидан кейин у ўзининг нимага гирифтор бўлишини жуда ҳам яхши биларди. Аммо энди бунинг олдини олиб бўлмасди. Бошқа илож қолмаган эди.

— Бекор айтибсан, ҳали бунинг иложи бор, — деди у. — Пичоқнинг эшаклардан бирининг дастасига боғлаб қўйишининг мумкин.

У румпелни қўлтиғида қисиб туриб, елкан арқонини оёғи билан босиб олганча, айтган ишини қилди.

— Ана бўлмаса, — деди у. — Мен чол бўлсам-да, одамнинг хўрлигини келтирар даражада ожиз ва яроқсиз эмасман.

Сарин шамол эсар, қайиқ ҳам питоб билан олға борарди. Чол балиқнинг фақат олд томонигагина қарар, қараган сари кўнглида умид учқунлари уйғона борарди.

«Умидсизлик — ҳалокат, — деб ўйларди у. — Бунинг устига, фаҳмимча, умидсизлик ҳатто — гуноҳ. Нима гуноҳу, нима гуноҳ эмас, деб бош қотириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бусиз ҳам дунёда бошни қотирадиган нарсалар тўлиб-тошиб ётибди. Тўғриси айтганда, мен гуноҳ бўлган нарсаларни яхши тушунмайман.

Тушунмайман ҳам ва эҳтимол, уларга ишонмайман ҳам. Балки балиқни ўлдиришим гуноҳ бўлгандир. Мен уни очдан ўлмаслик ва яна талай одамларнинг қоринини тўйдириш учун ўлдирган бўлсам ҳам, фаҳмимча, ҳа, гуноҳ бўлди. Унда, сен нима қилаётган бўлсанг, бари гуноҳ-ку. Нима гуноҳу, нима ногуноҳ — буни ўйлаб ўтиришдан ҳожат йўқ. Боз устига вақти ҳам ўтди, бундан ташқари, гуноҳлар билан шу тўғрида бош қотириб, бош қотирганликлари учун ҳақ оладиганлар шуғулланаверсин. Ҳа, худди ўшалар гуноҳнинг нималиги устида бош қотираверсин. Худди

балиқ — балиқ бўлиш учун турилганидек, сен ҳам балиқчиликка турилгансан. Авлиё Пётр ҳам балиқчи эди, улуф Ди Маджионинг отаси ҳам шу касб соҳиб адоси бўлган».

Бироқ чол ўзини қуршаган нарсалар ҳақида мулоҳаза юритишни яхши кўрар, ўқийдиган китоби, эшитадиган радиоси бўлмагандан кейин, жуда кўп ўйлар, шу жумладан, гуноҳ устида ҳам бош қотирар эди. «Сен балиқни бошқаларга сотиб, шу билан бир кунингни кўриш учунгина ўлдирганинг йўқ, — деб ўйларди у. — Сен уни бир сираси орият туфайли ва қолаверса, балиқчи бўлганинг учун ҳам ўлдирдинг. Бу балиқ тириклигида сен унга кўнгиш қўйдинг, ҳозир ҳам уни яхши кўрасан. Кимнидир севсанг, уни ўлдириш ҳам гуноҳ эмас. Балки, аксинчадир, оғирроқ гуноҳдир?»

— Сен ҳаддан ташқари кўп ўйлаяпсан, қария, — деди у овоз чиқариб.

«Бироқ сен dentuzони жон-жон деб асфаласофилинга жўнатдинг-ку, — ўйлади чол. — У бўлса худди сенга ўхшаб, балиқ ўлдириб бир кунини кўради. Ҳаром-харишни ҳам жиғилдонига шунчаки бир қорин тўйдириш учун уриб қўя қолмайди ва худди бошқа акулаларга ўхшаб, номигагина еб тўймас палид эмас. У кўрқинч нима билмайдиган чиройли ва олижаноб махлуқдир».

— Мен уни ўз жонимни ҳимоя қила туриб, ўлдирдим, — деди чол овоз чиқариб. — Ўлдирганда ҳам, бошлаб ўлдирдим.

«Яна денг, — деб ўйлади у, — ҳамма ҳам нима бўлмасин, кимнидир ёки ниманидир ўлдиради. Балиқ ови мени ҳам гўрга тикяпти, ҳам гўр оғзидан қайтариб олиб келяпти. Қўй, суйилма, чол. Балиқ ови эмас, бола сени гўр оғзидан қайтарапти».

У бортдан эгилиб, балиқнинг акула ражиган еридан бир лўқма гўшт узиб олди. Гўштни чайнар экан, унинг сифати ва таъмига ўзича баҳо берди. У рангсиз бўлсада, худди сўқим гўшти каби лаҳм ва барра эди. Бун-

дай чандирсиэ гўштининг бозори чаққон эканлигини чол биларди. Аммо денгиз унинг мазасини олиб қочар ва чол бунинг олдини олишдан ожиз эди. У ўзига ҳали осон бўлмаслигини, олдида заҳмат ва машаққат йўли турганини тушунарди.

Шамол ҳали-вери сусаядиганга ўхшамасди. У ўз йўлини шимоли-шарққа томон бирмунча ўзгартирган, шундай бўлгач, тўхташини кутмаса ҳам бўлаверарди. Чол олис-олисларга қарар, бироқ на биронта кеманинг елканини, на тутуни ва на корпусини кўрар эди. Фақат учар балиқларгина денгиздан кўтарилиб чиқишар ва қайиқ бурнидан икки томонга сапчиб, ғойиб бўлишарди, яна сув ўсимликларининг бўлтаклари сарғайиб кўзга ташланар эди. Ҳатто қушлар ҳам кўринмасди.

У икки соатдан бери қуйруққа ёнбошлаб олиб, балиқ гўштини оғзидан қўймай чайнаб, тезроқ ҳордиқ чиқариб, куч йиғишга ҳаракат қилганча, сузиб бораркан, икки акуладан бирини кўрди.

— Их! — кафтини мих тешиб ўтиб, ёючга кириб бораётганда, одам тилидан беихтиёр отилиб чиқади-ган, маъноси йўқ сўз, тўғрироғи, ун берди чол.

— Galanos<sup>9</sup>, — деди у овоз чиқариб.

Чол, биринчи сузғич ортидан иккинчисининг ҳам пайдо бўлганини кўрди ва шу уч қиррали жигарранг сузғичлардан, ҳамда думининг шитоб билан биланглашидан, булар керик бурун акулалар эканини билди. Улар балиқ ҳидини туйиб, ўзларини қўярга жой тополмай қолишган ва очликдан тамомила ўлар ҳолатга келиб, иштаҳани карнай қилувчи бу ҳидни гоҳ йўқотиб, гоҳ яна топиб келишарди. Улар дақиқа сайин тобора яқинлашар эдилар.

Чол елканни мусти-метин қилиб маҳкамлаб ташлади, рулни ҳам чув қоқиб қўйди. Кейин у пичоқ бора

---

<sup>9</sup> Акуланинг олачипор бир тури (исп.).

ланган эшкакни кўтарди. Қўллари чидаб бўлмас даражада оғриб турганидан, уни авайлаб, бир амаллаб кўтарди. Қўлларим жила қурса бир озгина ёзилсин деб, бармоқларини бетўхтов чақачум қилар эди. Сўнг қўллар бутун оғриққа бира тўла бардош берадиган бўлиб қўниксин, кейин яна ишдан бўйин товлаб юрмасин учун эшкакни бор кучи билан чангаллаб олди ва акулаларнинг яқинлаб келишини кузата бошлади. Чол уларнинг керик бурун, япасқи бошларию, оқ ҳошияли кўкрак сузғичларини кўриб турарди. Булар — акулалар ичида энг палид, энг ярамас ва энг сассиқ болохўрлари ҳисобланарди: нафс тугён урган маҳалларда улар, ҳатто қайиқнинг эшқаги билан рулга ҳам тапланишдан тоймас эдилар. Агар тошбақа денгиз юзида мабодо пинакка кета қолса, бундай акулалар унинг оёқларини чўрт узиб кетишади, жуда ҳам очиққан маҳалларида эса, ҳатто балиқ қони ёки шилим-пиғининг ҳиди келмаётган одамга ҳам сувда ҳужум қилишаверади.

— Их! — деди чол. — Ҳай, майли энди кела қолинглар.

Ҳа, улар сузиб келишди. Аммо улар макога ўхшаб келишгани йўқ. Улардан бири ялт-юлт қилди-ю, ўзини қайиқ остига урди. У балиққа тапланганда, қайиқнинг қанчалик қалтираб кетгани чолга, айниқса, билинди. Бошқа бири бўлса ўзининг қисик саришп кўзлари билан чолга пинграйиб турди, кейин оғзини тарвақай очиб, балиқнинг мако важиган ерига ўзини урди. Чолга унинг жигарранг боши устидан елка томонига чўзилиб ўтган, мия билан умуртқа бири-бирига уланиб кетадиган жойдаги чизик аниқ кўриниб турарди, у эшкакка маҳкамланган пичоқни худди шу ерга санчди. Кейин пичоқни суғуриб олиб, уни яна акуланинг мушукникига ўхшап сариқ кўзларига урди. Акула жон талвасасида балиқдан айрилди ва оғзида қолган гўштни йўл-йўлакай қўймай ютаркан денгиз қаърига сирғалиб кетди.

Қайиқ ҳамон иккинчи акуланинг балиққа бўлган ҳужумидан қалтираб турарди. Чол акулани қайиқ остидан чиқариш учун елканни ёйиб, қайиқни кўндаланг айлантириб қўйди. Акулани кўрган ҳамона, у борт оша энкайди ва пичоқ урди. Пичоқ акуланинг лаққа гўшт ерига тўғри келди-ю, аммо қаттиқ тери унинг чуқурроқ кириб боришига йўл қўймади. Зарбдан чолнинг қўлларигина эмас, елкалари ҳам сирқираб кетди. Бироқ акула комини сувдан чиқариб, яна балиққа ташланди, ана шунда чол унинг япасқи бошининг қоқ ўртасига урди. Тирни суғуриб олди. Яна ўша ерга урди. Акула ҳамон жарларини маҳкам қисганча, балиққа олиб турарди. Шундан кейин чол, унинг чап кўзига пичоқ санчди. Акула бояги-боягича балиқни қўйиб юбормасди.

— Э, вой, ҳали шунақами? — деди чол ва пичоқни мия билан умуртқалар орасига урди.

Ҳозир бунинг қийин жойи қолмаган эди. Чол кемиртакни чўрт кесиб юборганини пайқади. Акуланинг жарларини бўшатиш учун чол эпкакнинг бошқа томонини айлантириб, унинг оғзига тикди. У эпкакни бураб-бураб олди ва акула балиқдан ажралиб кетгандан сўнг деди:

— Жўнаб қол, galapos. Менга деса, денгиз қаърига гумдон бўл. У ерда чиқонинг билан юз кўришгин. Ким билади, балки у сенинг онанг эдими?

Чол пичоқ дамини артди ва эпкакни қайиқ ичига қўйди. Кейин елканни ёйди, шамол уни тўлдиргач, қайиқни аввалги йўлига қараб бурди.

— Улар балиқнинг, ҳарқалай, чорак бўлагини олиб кетипди, буниси ҳам майлита-я, яна гўштнинг сарасини олиб кетганига ўласизми, — деди у овоз чиқариб. — Ўлай агар, буларнинг бари бир рўё бўлиб қолишини, балиқ ҳам қўлимга тушмаган бўлишини хоҳлардим. Мана шундай бўлиб чиққани жуда ёмон бўлди-да, балиқ, жуда ёмон бўлди.

Чол жимиб қолди, энди унинг балиққа қарагиси келмасди. Танасида қондан асар қолмаган, бўжкан, шабби-шалаббо бўлган бу балиқ кўзгулар ортига суртиладиган сир-амальгама тусига кирган, аммо йўл-йўл тасмалари ҳали ҳамон ўз изини йуқотмаган эди.

— Мен денгизда бунчалик олисга кетиб қолмаслигим керак эди, — деди у. — Шунақа бўлиб қолгани жуда-жуда ёмон бўлди, балиқ, жуда-жуда ёмон бўлди. Сенга ҳам, менга ҳам.

«Қани, бўл, анқайма! — деди у ўзига-ўзи. — Пичоқ борланган арқон қирқилиб кетмадимикин, қараб қўй. Қўлингни ҳам қайғусини қил, чунки иш ҳали тамом бўлганича йўқ».

— Куриб кетсин, қайроқнинг бўлмагани чатоқ бўлди, — деди чол эшкак дастасидаги арқонни кўздан кечира туриб. — Ўзим билан қайроқ олиб келишим керак эди.

«Ўзинг билан бу ерга ола келипинг керак бўлган нарсалар сон минг эди, қария, — деб ўйлади у. — Нима қила-сан энди, олганинг йўқми, олганинг йўқ. Ҳозир нима бор, нима йўқ деб ўй ўйлашнинг вақти эмас. Қўлингдаги нарсаларнинг ўзи билан иш битиришнинг пайида бўл».

— Оббо-ей, маслаҳат қилавериб жонга тегдинг! — деди у овоз чиқариб.

Чол румпелни қўлтиғига қистирди ва иккала қўлини сувга солди.

Қайиқ олға кетиб борарди.

— Ўша, кейинги ақула гўштнинг қанчасини уриб кетди, Худойимнинг ўзи билади, — деди у. — Аммо кетганда балиқнинг тоши кетди.

Балиқнинг расвойи олам қилинган қорни тўғрисида чолнинг ўйлагиси келмасди. У ақуланинг қайиққа кўрсатган ҳар бир турткиси юлқилаб олинган бир бўлак гўштни билдиришини, балиқ бўлса, денгиз бўйлаб худди катта карвон йўлидай кент, дунёдаги барча ақуалар учун очиқ йўл қолдираётганини биларди.

«Бунақа балиқ одамни бутун қиш бўйи боқиб чиқиши мумкин эди... Қўй, бунини ўйлама, чол! Дам олгин, қўлингни эпақага келтиришга ҳаракат қил, чунки ҳали бор буд-шудингдан айрилганингча йўқ, қолган-қутган нарсаларни сақлаб қолишнинг пайида бўлишинг керак. Қўлларимдан келаётган қон ҳиди — анави балиқнинг сувдан анқиётган ҳиди олдида ип эшолмайди. Бундоқ десам, қўлларимдан қон ҳам оқаётгани йўқ. Нафсиламрга, чуқур тилинган эмас-да. Қўп эмас, озгина қон оқизилган бўлса, чап қўлни томир тортипиш балосидан асрайди.

Ниманинг ўйини сурсам экан ҳозир? Нимани бўларди? Ҳеч нарсани. Яхшиси, ҳеч вақони ўйламаганим маъқул. Ақулаларни кутишим керак, вассалом. Қанийди, буларнинг бари туш бўлиб қолса. Дарвоқе, ким билсин, ҳали ишнинг дови юриши мумкинدير. Билиб бўлармиди бунини?»

Кейинги ақула ёлғиз ўзи сузиб келди, бунисия ҳам керик бурунлар сирасидан эди.

Келганда ҳам, тосини қўмсаган тўнғиздай бўлиб келди, зотан, одам бошини бир йўла, паққос ямлаб ютиш учун чўчқада бундай ялмоғиз оғиз йўқ, холос.

Чол унинг балиққа тапланишига қўйиб берди, шундан кейингина эшкакка маҳкамланган пичоқ билан бошига туширди. Аммо балиқ елкасига думаларкан, ўзини орқага отди. Пичоқ тиғи синди.

Чол рулга ўтирди. У ҳатто ақуланинг дам ўтган сайин кичрайиб, ниҳоят зигирдаккина бўлиб кўринганча, чўкиб боришига ҳам қарамай қўйди. Авваллари бундай манзарадан у кўз узолмасди. Бироқ ҳозир унинг қайрилиб қарагиси ҳам келмади.

— Қўлимда энди чантаккина қолди, — деди у. — Аммо унинг нима нафи ҳам тегарди? Менда яна икки эшкак, румпель ва тўқмоқ бор.

«Мана энди улар алоҳа мени мункитиб қўйишди, — деб ўйлади у. — Ақулаларни тўқмоқ билан уриб ўлдириш учун мен энди қариб қолганман. Шундай бўлса

ҳам, қўлимда эшкак, тўқмоқ, қолаверса, румпель бор экан, мен улар билан олишавераман».

У қўлини яна шўр сувга солди.

Кеч кира бошлаган, атрофда денгизу осмондан бўлак ҳеч вақо кўринмас эди. Шамол боягига қараганда кучлироқ эсар, бундан чол кўп ўтмай ерни кўришига умид боғлар эди.

— Чарчабсан, чол, — деди у. — Руҳинг чарчабди.

Унга акулалар яна говгум маҳалда босқин ясапди.

Чол энди балиқ ҳеч шак-шубҳасиз ўз ортидан денгиз бўйлаб қолдираётган кенг йўлни қоралаб сузган жигарранг сузғичларни кўрди. Улар ҳатто бу изни топиш учун ўзларини тўрт томонга уришмас, балки ёнма-ён бўлиб тўғри қайиққа қараб келишарди.

Чол румпелни маҳкамлаб қўйди, елканни қайта боғлади ва қуйруқ остидан тўқмоқни олди. Бу — узунлиги икки ярим футча келадиган синиқ эшкакнинг аралаб олинган бўлаги эди. Чол унинг дастак бўлган жойидан фақат бир қўллабгина тузукроқ ушлай олар эди. У акулани кутиб, тўқмоқни ўнг қўлига маҳкам сиқиб ушлаб олди, панжасида айлантириб ҳам кўрди. Улар иккита эди, иккиси ҳам галапоз эди.

•Биринчиси балиққа қаттиқ ёпишиб олгунча, сабр қилишим керак, — деб ўйлади у, — ўшанда, мен унинг ё бурни учига, ё худди миясининг ўзига тушираман».

Ҳар икки акула ҳам биргалашиб сузиб келишди. Улардан сал олдинроқда бўлгани жағларини кериб балиқнинг кумушранг биқинига тишларини қадаган замон, чол тўқмоқни баланд кўтарди ва залвор билан акуланинг япасқи бошига туширди. Гўё ичи тўқ резинка тошга ургандай қўли зирилади, қалқон каби суякларнинг мустин-метин қаттиқлиги билиниб кетди ва чол акуланинг бурни учига яна жон-жаҳди билан айлантириб урди. Акула сувга сирғилиб кетди.

Бошқа акула бўлса зиндонасига урадиганини уриб бўлиб, ўзини четга олишга улгурган, энди эса, у яна оғзини ўтқондай йириб яқинлашган эди. Акула ба-

ликқа тапланиб, унга ёпишиб олмасдан бурун, чол унинг жағларида қолган оппоқ гўшт парчаларини кўрди. Чол айлантириб урди, аммо зарб каллага тушди-ю, акула унга бир қараб қўйиб, балиқдан бир парча гўшт юлиб олди. У ўлжасини ютиш учун ўзини четга оларкан, чол яна айлантириб қўйиб юборди, аммо зарб яна акула бошининг қайишқоқ ва қаттиқ ерига тўғри келди.

— Қани, берироқ кел-чи, galapos, — деди чол. — Яна бир марта бери келгин!

Акула балиққа бало-қазодай тапланди, у жағларини картилатиб ёпган онда, чол тўқмоқ туширди. Туширганда ҳам, тўқмоғини иложи борича баланд кўтариб, бор кучи билан туширди. Бу сафар зарб акула бош суягининг негизига тўғри келди, чол худди шу ернинг ўзига яна қайтадан урди. Акула балиқдан бир луқма гўштни тилар-тиламас узиб олди-ю, денгиз қаърига кетди.

Чол акулалар яна пайдо бўлмасмикин деб, кутди, аммо улардан дарак бўлмади. Кейин у, улардан бирининг қайиқ ёнида ўралишаётганини пайқаб қолди. Бошқа акуланинг бўлса ўзи тугул сузғичи ҳам кўринмай кетган эди.

«Мен уларни гумдон қиларман деб ҳатто хаёлимга ҳам келтирмаган эдим, — деб ўйлади чол. — Авваллари, рост, бу қўлимдан келарди. Дарҳақиқат, мен уларнинг ҳар икковини ҳам ўласи қилиб майиб қилдим, ўлдим эди, шунда ҳам ўзини ҳеч бало урмагандай тутса. Агарда тўқмоқни икки қўллаб ушлай олганимда эди, унда мен биринчисини турган гап — ўлдирардим: ҳатто ҳозир ҳам, шу ёшимга қарамай, ўлдирган бўлардим».

Чолнинг балиқ бетига айланиб қарагиси келмасди. Чунки унинг ярми талон-тарож бўлганлигини биларди. У акулалар билан олишаркан, қуёш ҳам ботиб, говгум кирган эди.

— Ҳадемай қош қораяди, — деди у. — Ўшанда мен, эҳтимол, Гавана чироқларининг ёлқинини кўрарман.

Мабодо шарққа қараб ҳаддан ташқари оғиб кетган бўлсам, унда мен янги курортлардан бирининг чироқларини кўраман.

«Мен соҳиладан жуда ҳам йироқда бўлмасам керак, — деб ўйлади чол. — Фаҳмимча, у ёқда бекордан-бекорга қайғуришмаётган бўлса керак. Дарвоқе, қайғурганда ҳам фақат бола қайғуриши мумкин. Аммо, ахир худди унинг ўзи менга жуда ипонади-ку! Каттароқ балиқчилар-ку, ҳойнаҳой, хавотир олишаётгандир. Нимасини айтасан, ёшлар ҳам шундай деяр, — деб ўйларди у. — Ахир мен яхши одамлар орасида яшайман».

Энди у балиқ билан бошқа ўртоқлашолмасди. Балиқ бошдан-оёқ тифипаррон қилинган эди. Лекин бирдан унинг хаёлида янги бир фикр туғилди.

— Ҳой, яримта балиқ! — чақирди у. — Номигагина қолган балиқ! Денгизда мана шунчалик йироқлаб кетганимга ачинаман. Мен ҳар иккимизни ҳам хонавайрон қилдим. Аммо биз сен билан бирга кўп акулаларни борса келмасга гумдон қилдик ва яна қанчасининг белини синдирдик. Ў, қари балиқ, ҳойнаҳой, сен ўзинг ҳам умринг бино бўлиб, уларнинг қанчадан-қанчасини денгиз қаърига жо қилганийкинсан? Ахир, бошингдаги тифининг туриши бежиз эмас-ку.

Чол балиқ ҳақида ва агар у денгизда эркин сузиб юрса, акула бошита не кунларни солган бўлиши ҳақида ўйлашдан ором олар эди.

«Мен акулалар билан олишиб учун унинг тифини чопиб олишим керак эди-я, асли», деб ўйлади у. Аммо, унинг бошданоқ болтаси йўқ эди, энди бўлса, ҳатто пичоқдан ҳам айрилиб қолганди.

«Лекинига унинг тири менда бўлганда, ол, деб эш-как дастасига бораб кўярдим — қуролмисан қурол бўларди-де, ўзиям! Ана ўшанда, биз у билан чинакамига ёнма-ён туриб олишган бўлардик! Тўхта-чи, агар анавилар мабодо кечаси келиб қолишса, унда нима қиласан?»

— Олишаман, — деди у, — ўлгунимча олишаман.

Аммо қоронғида на чироқ ва на шуъла кўринарди, елкан ва уни тўлдирган шамолдан ўзга ҳеч нарса йўқ эди, шунда тўсиндан чолга ўзи ўлиб қолгандай бўлиб туюлди. У панжаларини панжаларига қўйиб кўрдию, ўз кафтини сездди. Кафтлари жонсиз эмасди, уларни чақачум қилиб, чол оғриқ ва иссиқ жонини уйғотиши мумкин эди. У қўйруққа суяниб кўриб, тирик эканлигини билди. Тирикликдан унга хабар берган нарса — елкалари эди.

«Мен агар балиқни утласам, ўқийман деб аҳд қилганим — ўша ҳамма дуоларни ўқиб қўйишим керак, — деб ўйлади у. — Бироқ ҳозир ўлгидай чарчаганман. Яхписи, қопни олай-да, елкамга ёпиниб ола қолай».

У қўйруқда ётганча, қайиқни бошқариб борар ва осмонда Гавана чироқларининг ёлқини қачон кўринаркин деб кутарди. «Менда унинг ярмигина қолди, — деб ўйларди у. — Балки, омадим келиб, уйга жуда бўлмаганда, унинг бош қисмини олиб борарман. Ишим ҳеч ўнгидан келиши керакми, йўқми ўзи!.. Йўқ, — деди у ўзича. — Сен денгизга шунчалик узоқ кириб боришинг билан ўз омадинг, ўз бахтингни поймол қилдинг».

«Бемаза гапларни қўй, қария! — ўзини-ўзи койиди у. — Пинакка кетмай, рулдан огоҳ бўлиб тур. Ишинг ҳали бароридан келиши мумкин».

— Агар бирон-бир жойда пулашаётган бўлса, ўзимга қиттаккина толе сотиб олишни истардим, — деди чол.

«Хўш, қани, қайси ошиб-тошиб ётган жойингга сотиб оласан? — сўради у ўзидан. — Ҳеч замонда уни бой берилган гарпун, синган пичоғу, ишдан чиққан қўлларга сотиб олиб бўладими?»

Ким билсин? Ахир, сен денгизда ўтказган саксон тўрт куннинг бадалига бахт сотиб олишни кўзлаган эдинг. Ҳа-я, дарвоқе, оз бўлмаса, уни сенга сотиб қўяй ҳам дедилар...

Бўлар-бўлмас нарсаларни ўйлайверма. Бахт деган нарса одам боласига турланиб келади, уни билиб

бўлармиди! Борингки, мен қандай бўлиб келмасин, ўзимга жиндаккина бахт олган бўлардим ва унинг эвазига нима сўрамасинлар, икки қўллаб бахш қилардим. Қанийди, энди Гавана шуълаларини кўрсам, — деб ўйларди у. — Сен беш қўлингни барабар оғзингга тикаяпсан чол. Бироқ, мен шу тобда Гавана чироқларини кўришдан бошқа ҳеч нарсани истамасдим».

У руль ёнида қулайроқ ўрнашиб олишга уриниб кўрди, шунда оғриқнинг зўрайганидан, ўзининг ҳақиқатан ҳам ўлмаганлигини билди.

Шаҳар чироқларининг шуъласини у кечки соат ўнларга яқин кўрди. Шуъла аввал ой осмонга чиқиши олтидан пайдо бўладиган оч пушти ёғду каби кўринди. Кейин тобора зўрайиб бораётган шамол сарбаланд тўлқинни қуваётган океан бўлаги ортидан чироқлар яққол кўзга ташлана бошлади. У қайиқни шу чироқларга қараб бошқарар ва энди қўп ўтмай, тезда Гольфстримга кириб оламан, деб ўйларди.

«Хў-ўш, шу экан энди, — деб ўйларди у. — Албатта, улар менга яна ҳужум қилишади. Аммо одам қуруқ қўл билан қоронғида уларга қарши нима ҳам қилиши мумкин ўзи?»

Унинг бутун аъзойи бадани қақпаб, лўқиллаб оғрир, тунги аёз бўлса, жароҳатлар ва заҳмат чеккан оёқ-қўлларининг оғригини зўрайтирар эди. «Менга яна олишиб ўтиришга тўғри келмас, деб умид қиламан, — деб ўйлади у. — Фақат бошқа жанг қилмасам бўлгани!»

Бироқ ярим кечада у акулалар билан яна олишди. Олишарди-ю, бундан энди ҳеч қандай умид йўқлигини биларди. Улар чолга бир гала бўлиб ҳужум қилишди, у бўлса, фақат акула сузғичлари сувда қолдираётган йўл-йўл изларни-ю, балиқни юлиб-юлқитиш учун ташланган човларига ўзларидан чиқараётган шуълаларнигина кўрарди, холос. У тўқмоғи билан акула калаларига туширар экан, қулоғига жағларнинг ражир-ғужури чалинар, балиқ пастдан туриб юлқиланган

пайтларда эса қайиқнинг алғов-далғов бўлиб, қарсиллагани эшитиларди. У фақат эшитиши ва тусмоллаб билиши мумкин бўлган қандайдир кўзга кўринмас жойларга жон-жаҳди билан тўқмоқ урарди. Кейин тўсатдан тўқмоғи ғойиб бўлиб қолганини сизди.

У румпелни жойидан суғуриб олди ва уни икки қўллаб тутганча, устма-уст зарб уриб, савалай кетди. Бироқ акулалар энди тамомила қайиқ бурнига довор келиб бўлишган, гоҳ бирин-кетин, гоҳ бутун тўда бир бўлиб балиққа ёпирилишар, денгизда оқариб кўринган гўштларни ипилиб олишарди; кейин яна ўз ўлжаларига ташланиш учун орқага қайтишар эди.

Алоҳида акулалардан бири балиқнинг нақ боши олдига сузиб келди ва шунда чол энди ҳамма-ҳаммаси тамом бўлганини тушунди. У балиқ бошининг метин суякларига тақалиб қолган тишларни мўлжаллаб, акула тумшугига румпель билан туширди. Бир урди, икки урди, кейин яна, яна урди. Румпелнинг қарсилаб, синиб тушганини кўргач, у акулани мажари чиққан соп билан солди. Чол дастанинг гўштга санчилиб кирганини сизди-ю, унинг қирраси ўткир эканлигини билиб, яна акулани қулочкашлаб урди. Акула балиқни қўйиб юбориб, ўзини четга олди. Бу — хужумга келган акула галасидан қолган энг сўнгги акула эди. Энди уларнинг ейдиган нарсаси қолмаган эди.

Чол базўр нафас олар, оғзида аллақандай нотаниш маза сезарди. Маза чучмалгина бўлиб, мис таъмини берар, шунинг учунми бир муддат чол кўрқиб кетди. Аммо тезда ҳаммаси ўтиб кетди. У океанга тупуриб деди:

— Еб қолларинг, *galanos*, тешиб чиқсину тўнғиз қўпларинг, ишқилиб! Тушларингга одам ўлдирганларинг кириб чиқсин.

Чол энди ўзининг узи-кеси ва батамом енгилганини биларди. У қуйруққа қайтиб келиб, румпелнинг синган бир бўлаги руль тешигига кириб турганини

кўрди ва бошқа илож қолмагандан сўнг қайиқни у билан ҳам бошқариш мумкинлигини билди.

Елкаларига қопни ёпиб олгач, у қайиқни манзилга томон тўғрилаб бурди. Энди қайиқ енгилгина елиб борар, чол бўлса ҳеч нарсани ўйламас, ҳеч нарсани сезмас, ҳис қилмас эди. Энди унга ҳамма нарса барибир бўлиб қолган, фақат қайиқни жонажон соҳилга тезроқ ҳам омон-эсон еткизса бўлгани эди.

Тунда акулалар гўё стол устида қолган-қутган салқит овқатга ўзини урган очофатлардай балиқнинг ражиб тапланган гавда суягига тапланишди. Чол уларга эътибор бермади. Унинг энди ўз қайиғидан бўлак ҳеч нарсага қайрилиб қарагиси келмасди. Чол фақат зил-замбил оғирликдан бўшаган қайиқнинг эркин қушдай елиб, сузаётганини ҳис қилиб борарди, холос.

«Яхши қайиқ, — деб ўйлади у, — румпели демаса, ўзи бус-бутун. Нима, янги румпель қўйиш қийинми-ди?»

Чол илиқ оқимга кирганини сезиб турар, шундай кўз ўнгида қирроқ бўйи посёлкаларнинг чироқлари миаллаар эди. У ўзининг ҳозир қаерда турганлигини биларди; энди уйга етиб олиш ҳам ҳеч гап эмас эди.

«Шамол — бу, сўзсиз, бизга биродарку-я, — деб ўйлади у ва кейин қўшиб қўйди: — дарвоқе, ҳар доим ҳам шундай эмас. Кўз илғамас дентизни олсак — у ҳам дўсту душманларимизга тўла. Тўшак-чи... — ўйларди у, — тўшак — биродарим. Ҳа-ҳа, худди шундай, оддий тўшак. Ўринга оёқ чўзиш айни ҳикматнинг ўзи. Енгилиб бўлганингдан кейин елкангдан тош ағдарилгандай енгил тортасан-қўясан! — хаёл қилди у. — Мен бунинг шунчалик осон бўлишини билмасдим... Ким ҳам сени енга қолди ўзи, чол? — сўради у ўзидан. — Ҳеч ким, — жавоб берди у. — Айбим шуки, мен дентизда ҳаддан тапқари узоқ кетиб қолдим».

У кичик кўрфазга кирган маҳалда, Террас чироқлари ўчган эдики, бундан чол ҳамма уйқута кетгани-

ни тушунди. Шамол тўхтовсиз зўрайиб борар, шу тоб-да бўлса, айниқса, кучли эса бошлаган эди. Лекин гаван осойишта эди. Чол қоялар остидаги тошлоқда тўхтади. Ўзига ёрдам берувчи ҳеч ким бўлмаганидан, у қайиқни соҳилга имкони борича яқинроқ олиб келди. Кейин қайиқдан чиқиб, уни қояга қантариб боғлаб қўйди.

Мачтани суғуриб олди-да, унга елканни ўраб боғлади. Сўнг мачтани елкасига ортиб, тепаликка кўтарила бошлади. Мана худди шунда у ўзининг қанчалик ҳолдан тойганини билди. Бир зум тўхтади-да, орқасига ўтирилиб қараб, кўча чироғининг ёруғида ҳайбатли балиқ думининг қайиқ қўйруғи орқасидан нечоғлиқ юксалиб турганини кўрди. Кўзи балиқ умуртқасининг оппоқ яланғоч чизиги билан тиги олдинга туртиб чиққан бошининг қуюқ соясига тушди.

Чол яна юқорига чиқишда давом этди. Тепалиқдан ўтгач, беҳол йиқилди ва шу кўйи елкасида мачта билан бир муддат чўзилиб ётди. Кейин оёққа туришга уринди, аммо бу осон эмас эди ва у шу ҳолича йўлга термилганча, ўтириб қолди. Ўз кори билан чошиб мушук ўтди, чол унинг орқасидан узоқ қараб турди, сўнг бўм-бўш йўлга кўз тикди.

Ниҳоят, у мачтани ерга улоқтириб ташлаб, ўрнидан турди. Уни яна елкасига олиб, йўл бўйлаб юқорига қадам босди. То кулбасига етгунча йўл-йўлакай беш марта дам олишга тўғри келди.

Уйга киргач, у мачтани деворга суяб қўйди. Қоронғида суван шишани топиб, тўйиб ичди. Сўнг каравотга чўзилади. У кўрпани елкасига тортиб орқасини ва оёқларини ёпди-да, юзи билан газетага мук тушиб, кафтлари юқорига қараган қўлларини узатганча ухлаб кетди.

Эрта билан бола кулбага кўз тапплагани кирганда, у ухлаб ётарди. Шамол шундай ҳам кучайган эдики, бундан қайиқлар денгизга чиқолмай қолган, шундан бўлса керак, бола қониб ухлаб, кейин одати бўйича

канда қилмай, чол кулбасига келган эди. Чолнинг на-  
фас олаётганига ўз кўзи билан кўриб ишонч ҳосил  
қилди-ю, аммо назари унинг қўлларига тушгандан  
кейин йиғлаб юборди. У қаҳва келтириш учун кулба-  
дан оҳиста қадам таплаб чиқди ва бутун йўл бўйи  
йиғлаб борди.

Қайиқ теварагига жуда кўп балиқчилар тўпланган,  
уларнинг бари қайиққа боғловлиқ нарсани томоша  
қилишарди; балиқчилардан бири почасини шимариб  
қўйганича сувда турар ва чизимча билан балиқ су-  
ягини ўлчар эди.

Бола уларнинг ёнига тушиб ўтирмади; у бу ерда  
бўлишга боя улгурган ва балиқчилардан бири қайиққа  
қараб туришга ваъда берган эди.

— Қалай, аҳъоли тузукми? — қичқирди балиқчи-  
лардан бири болага.

— Ухлаяпти, — жавоб берди бола. Ўзининг йиғлаёт-  
ганини кўраётганлари ҳам энди барибир эди. — Уни  
безовта қилмаслик керак.

— Бунинг тумшугидан думигача ўн саккиз фут чи-  
қар экан! — қичқирди ўлчаётган балиқчи.

— Чиқмай ҳам кўрсин, — деди бола.

У Террасга келиб, бир қаҳва сўради:

— Менга қайноқ қаҳва беринг, сути ва шакари  
кўпроқ бўлсин.

— Яна бирон нарса олгин.

— Керак эмас. Унинг нима ейиши мумкинлигини  
кейин қараб кўраман.

— Оҳ, ана балиғ-у, мана балиқ! — деди хўжайин.  
— Тенги йўғ-а, тенги. Аммо сен ҳам кеча икки зўр  
балиқ тутдинг.

— Э қўйсанг-чи, менинг балиғимни! — деди бола ва  
яна йиғлаб юборди.

— Бирон нарса ичиб олмайсанми? — сўради ундан  
хўжайин.

— Керакмас, — деди бола. — Уларга айтиб қўй, Сан-  
тьягонинг меъдасига тегтишмасин. Мен яна келаман.

— Шундай бўлиб чиққанига менинг ҳам жуда ачинаётганлигимни айтиб қўй унга.

— Раҳмат, — деди бола.

Бола кулбага қайноқ қаҳвани келтириб қўйди ва то чол уйғонмагунча унинг ёнида ўтирди. Бир сафар болага гўё у уйғонаётгандай бўлиб кўринди, аммо чол яна оғир уйқуга чўмди, шундан сўнг бола қаҳвани иситиш учун қарзга бир оз ўтин олгани қўшниларикига кетди.

Ниҳоят, чол уйғонди.

— Ётавер, турма, — деди унга бола. — Мана буни ичиб ол! — стаканга қаҳва қуйиб узатди у.

Чол ундан стаканни олиб, қаҳвани ичди.

— Улар мени енгиб қўйишди, Манолин, — деди у. — Улар мени енгишди.

— Аммо унинг ўзи сени енгмабди-ку, ахир. Ахир балиқ сени енгмабди-ку!

— Йўқ енгмади. Тўғри гапдан қочиб қутулиб булармиди. Бу воқеа кейин бўлди.

— Қайиқ билан асбоб-ускуналарга Педрико қараб турадиган бўлди. Балиқнинг бошини нима қилмоқчисан?

— Уни Педрико тўрларга жўрак қилиб майдалай қолсин.

— Тирини-чи?

— Хоҳласанг, уни эсдалик учун ўзингга олиб қўя қол.

— Хоҳламай-чи, — деди бола. — Кел энди, бундан кейин нима қилишимиз ҳақида гаплашиб оламиз.

— Мени қидиришдими?

— Бўлмаса-чи. Қирғоқ соқчилари ҳам, самолётлар ҳам қидиришди.

— Океан поёнсиз, қайиқ бўлса зигирдаккина, уни топиб бўлармиди, — деди чол. У, ўз-ўзинг ва яна денгиздан тапқари ҳам гаплашадиган бирон одамнинг бўлса қандай ажойиб бўлишини ҳозир ич-ичидан сездди. — Мен сени роса қўмсадим, — деди у. — Сен бирон нарса ушладингми?

— Биринчи кунн битта. Иккинчи кунн яна битта, учинчи кунн бўлса, иккита катта балиқ ушладик.

— Қойил!

— Энди биз яна биргалашиб ов қиламиз.

— Сираям. Менда толе йўқ. Ишим тескари кетяпти.

— Э, қўйсанг-чи, шу тескари-пескарингни! — деди бола. — Мен сенга толе келтираман.

— Ота-онанг-чи, улар нима дейишади?

— Аҳамияти йўқ. Кеча мен иккита балиқ ушлаб бердим-ку. Аммо энди биз икковлашиб балиқчилик қиламиз, чунки, мен ҳали жуда кўп нарсани ўрганишим керак.

— Зўр бир санчқи топишга ва денгизга доимо уни олиб чиқишга тўғри келади. Тигини эски «форд»нинг рессоридан қилса ҳам бўлади. Гуанабакоада чархлатиб оламиз. У жуда ўтқир бўлиши керак, аммо синиб кетмаслиги учун тобланмаган бўлиши шарт. Пичорим бутунлай синиб кетди.

— Мен сенга янги пичоқ топиб бераман, рессорни ҳам ўзим чархлатаман. Яна неча кун кучли *bpsa*<sup>10</sup> эсиб туради?

— Эҳтимол, уч кундир. Балки, ундан ҳам кўпроқдир.

— У пайтгача ҳамма нарса жойида бўлади, — деди бола. — Сен ҳозирча қўлларингни давосини қилгин.

— Мен уларни нима қилиш кераклигини биламан. Кечаси алақандай ғалати бир нарса тупурдим, шундан менга, худди кўкрагимда бир нарса ёрилиб кетгандай бўлиб туюлди.

— Бунинг ҳам давосини қил, — деди бола. — Дам ол, қария, мен сенга тоза қўйлак келтираман. Яна овқат-повқат дегандай.

— Мен йўқлигимда чиққан газеталардан биронтасини ўзинг билан ола келгин, хўшми? — илтимос қилди чол.

---

<sup>10</sup> Соҳил шамоли (исп.).

— Сен тезроқ тузалашинг керак, чунки мен ҳали сендан жуда кўп нарсаларни ўрганиб олишим зарур, сен бўлсанг мени дунёдаги етмиш икки ҳунарга ўргатишинг мумкин. Сенга жуда ҳам оғир бўлдимми?

— Жуда, — деди чол.

— Мен овқат ва газета келтираман. Сен дам ол, қария. Дорихонага ҳам кириб ўтаман, қўлларингга бирон дори-дармон ола келаман.

— Педрико балиқ бошини ўзига олсин, айтиб қўй, ёдингдан чиқмасин.

— Эсимдан чиқмайди, айтаман.

Бола кулбадан чиқиб, эски тошлоқ йўлдан пастга тушиб бораётганида яна йиғлади.

Шу куни Террасга бир гуруҳ туристлар келган эди, улардан бири шарқдан эсаётган шамол кўрфазнинг даҳанасида ҳайбатли тўлқин шопираётганига қараб туриб, пиводан бўшаган идишлар ва ўлиб ётган медузалар орасида соҳилга урилаётган тўлқинларда чайқала-чайқала юксалиб турган, улкан думли узун оқ умуртқани кўриб қолди.

У ҳозир, энди йўловчи тўлқин суриб кетувчи ахлатгина бўлиб қолган улкан балиқнинг узундан-узун умуртқасини кўрсата туриб, официантдан сўради:

— Нима бало экан бу ўзи?

— The big one — деди официант. — Акулалар. — У сўраган аёлга бўлган воқеани батафсил тушунтириб бериш ниятида эди.

— Ана холос, шу пайтгача акулаларнинг мана бундақа чиройли, нафис қайрилган думлари бўлишини билмаган эканман-а!

— Нимасини айтасан, мен ҳам билмасдим, — қўшилди унга ҳамроҳи.

Чол ўз кулбасида ҳамон ухлаб ётарди. У яна мук тушиб ухлар, бола эса ёнида ўтириб, унинг уйқусини ардоқларди. Чолнинг тушига арслонлар кирар эди.

1952.

# АЛВИДО, ҚУРОЛ!

Роман

## МУАЛЛИФ СЎЗ БОШИСИ<sup>1</sup>

Бу китоб Парижда, Ки-Уэстда, Флоридада, Питгота, Арканзас, Канзас-Сити, Миссури, Шеридан, Вайомингда ёзилди; 1929 йил кўкламида Парижда сўнгги таҳрирдан чиқарилади.

Биринчи вариантни ёзаётганимда Канзас-Ситида ўғлим Патрик туғилди, уни онасининг қорнини кесиб олдилар. Мен Оук-Паркда, Иллинойсда, сўнгги вариант устида ишлаётганимда отам ўзини отиб қўйди. Бу китобни тугатганимда ҳали ўттизга кирмагандим, у биржада бухрон рўй берган кун дунё юзини кўрди. Мен доим, отам шопди, деб ўйлайман, бироқ, балки унинг сабр косаси тўлиб кетгандир. Отамни ниҳоятда севардим, шунинг учун у ҳақда бир нарсa деб мулоҳаза юритишим лозиммас.

Мен барча ушбу воқеаларни ва ўзимиз яппаган жойларни, ўша йили бўлган яхши-ёмон гапларнинг ҳаммасини эслайман. Лекин ҳаммасидан ҳам китобда яппаган ҳаётимни, ўзим кунба-кун тўқиб чиқарган ҳаётни яхшироқ хотирлайман. Шу мамлакат, шу одамлар ва уларнинг бошдан кечирганларини тўқир эканман, дунёда мендан ҳам бахтлироқ одам йўқ эди. Ҳар куни мен ёзилганларни бир бошдан ўқиб чиқар ва шундан сўнг давом эттирар ва ҳар куни яхши ёзиб турганимда, бундан бу ёрига нима ёзишим маълум бўлган бир пайтда ишни тўхтатар эдим.

Китоб фожиа билан тугаётгани мени ранжитмасди, чунки, мен умуман ҳаёт — фожиадан иборат, унинг ҳамма кўчалари бир жойга олиб боради, деб билар-

---

<sup>1</sup> Сўз боши 1948 йида чиққан безакли нашрга ёзилган.

дим. Бироқ ёза олишингдан, ёзганда ҳам ҳаққоний қилиб, кейин ўзинг ўқиганда ҳам лаяззатланадиган қилиб ёза олишингдан ва ҳар кунингги мана шу ёқимли иш билан бошлангдан қувончлироқ нарса йўқ бўлса керак. Бунинг олдида бошқа ҳамма нарса арзи-мас гаплардир.

1926 йилда бир романим чиққан эди. Лекин уни ёзган пайтларим ҳали роман устида қандай ишлаш кераклигини мутлақо билмасдим: мен жуда ҳам тез ёзар ва айтадиган гапим қолмагандагина тўхтардим. Шунинг учун биринчи варианты жуда ҳам ёмон чиқ-ди. Мен уни ярим йилда ёзиб тугатдим, кейин мут-лақо қайтадан кўчириб чиқдим. Лекин қайта ишлаёт-ганда мен жуда кўп нарсаларни ўргандим.

Ноширим, Чарльз Скрибнер отларнинг яхши-ёмо-нини ажратишга уста, наприёт ишлари ҳақида ни-мани билиш керак бўлса, барини, эҳтимол, билса ҳам керак, ўрганмаган кулоққа гарчи ғалати эшитилса-да, китобларни ҳам унча-мунча тушунади, мендан безак-ларга қандай қарайсиз, китобингизни безакли қилиб чиқарсак, розимисиз, деб сўраб қолди. Агар расом ёзувчидай ўз ишининг устаси бўлмаса, бунга жавоб бериш осон бўлади, чунки ёзувчи ўзи жонли гувоҳ бўлиб кўрган-билган ҳодисаларни, мамлакатларни, нарсаларни булардан беҳабар бир кимса томонидан билар-билмас акс эттирилишига сира рози бўлолмай-ди.

Агар мен воқеаси Багам оролларида кечадиган роман ёзганимда эди, мен унинг безакларини Уинс-лоу Хомер ишлашини истаган бўлардим, бироқ шун-даям ундан бирон нарсани безапни эмас, Багам орол-ларини ва у ерда кўрганларини чизишни сўраган бўлардим. Агар мен Мопассан бўлганимда (қани эди, ундай бўлиш ўликларга ҳам, тирикларга ҳам насиб бўлса) мен ўз китобларимга безак сифатида Тулуз-Лотрекнинг расм ва суратларини, Ренуар умрининг ўртасида чизган айрим пленерларини олган бўлардим,

Норманд табиати манзараларига эса ҳеч кимнинг қўлини урдирмаган бўлардим, чунки ҳеч бир рассом бунда у билан тенглашолмасди.

Агар фалон ё пистон ёзувчи бўлганимда дейиладиган бўлса, уларга муносиб рассомларни топса бўларди. Лекин у ёзувчилар ҳозир бўлмаганларидай, у рассомлар ҳам ҳозир ўлиб кетишган, Макс Перкинс ва яна бошқа кўшлар ҳам ўтган йили ўлиб кетишди. Бу йилнинг шуниси яхшики, олдинда бизни қандай айрилиқлар кутаётган бўлмасин, у ўтган йилдан кўра ёмонроқ бўлмайди, ёки 1944 йил, ёки 1945 йилнинг эрта қиш ва кўклам чоғларичалик ёмон бўлмас. Булар айрилиқларнинг мўл ҳосиллари кўтаришган йиллар эди.

Биз ушбу йилни ўртада пул йиғиб шампан сотиб олиб Сан-Валлида, Айдахода кутиб олганимизда, кимдир бир ўйин таклиф қилди: тортилган арқон ёки ёроч калтак тагидан елкада судралиб ўтиш керак эди, ўтаётганда ҳеч қаерингиз арқон ёки таёққа тегиб кетмаслиги шарт қилинганди. Мен бир бурчакда Ингрид Бергман билан халфана шампанни ичиб ўтирардим, унга дедим: «Қизим, бу йил йилларнинг энг Худо ургани бўлади» (Сифатлар тушириб қолдирилади).

Мисс Бергман, нега ундай деб ўйлайсиз, деди. Унга ҳозирча ҳамма йиллар бир-биридан яхши бўлиб келган, шунинг учун менинг фикримга қўшилиши қийин эди. Мен сўзга бой эмасман, сўзнинг кифтини келтириб гапиролмайман, шунинг учун бунинг сабабларини сизга батафсил тушунтириб беролмайман, лекин қатор, бир-бирига боғланмаган аломатларга қараганда, яхшилик бўлишини кутиш қийин, таёқнингми, арқоннингми тагидан ўрмалаб ўтаётган бойваччаларнинг қўриниши ҳам яхшиликдан дарак бермайди, дедим. Шу билан гапни тугатдик.

Шундай қилиб, бу китоб биринчи марта 1929 йилда, Нью-Йорк биржасида талафот юз берган куни майдонга чиқди. Безакли нашри бу йил кузда чиқиши керак. Бу вақт ичида Скотт Фицджеральд ўлди, Том

Вулф ўлди, Жим Жойс ўлди (у биографлари томонидан ўйлаб ёзилган Жойсга сира ўхшамайди, антиқа ўртоғимиз эди. Бир кун у ичиб ўтирганимизда, менинг китобларим сизга жуда ҳам ибтидий бўлиб кўринмайдими, деб сўраганди); Жон Бишоп ўлди, Макс Перкинс ўлди. Ўлиши керак бўлган яна бир қанча одамлар ўлиб кетишди; бир хилари Милан бензен шохобчаларида оёқларидан осидилар, бошқалари яхшим, ёмонми бомбардимон қилинган немис шаҳарларида осиб қўйилди. Қанчадан-қанча номатлум, номсиз, нитпонсиз, бироқ ҳаётни жуда ҳам севган кишилар йўқ бўлиб кетишди.

Бу китоб «Алвидо, қуро!» деб аталади, у ёзилгандан кейинги уч йилдан бу ёғига ер юзининг қаериядир тўхтовсиз уруш бўляпти. Кўплар ўшанда нега бу одам мунча уруш билан банд бўлиб кетди, деб ҳайрон бўлиб юришганди, лекин 1933 йилдан кейин эндиликда ҳаттоки уларга ҳам ёзувчи одам сурбетларча қилинаётган муттасил қирғинларга, разил жиноятлар билан тўла урушларга ҳеч қачон бефарқ қараб туролмаслиги равшан бўлиб қолди. Мен кўп урушларда қатнашдим, шунинг учун бу масалада ярашим қаттиқ, ҳатто жуда ҳам қаттиқ. Бу китобнинг муаллифи онгли суратда шу фикрга келдики; урушларда жанг қилаётган одамлар дунёдаги энг ажойиб одамлардир, фронтнинг қизгин қисмларига кириб борганинг сари бундай ажойиб кишиларга кўпроқ дуч кела бошлайсан. Лекин урушни бошлаганлар, унинг оловига яна олов ташлаб турганлар иқтисодий рақобатдан, фойда ундиришдан бошқа нарсани ўйламайдиган тўғрилардир. Мен урушда бойлик орттирганлар, уруш оловини ёққанлар урушнинг биринчи кунларидаёқ мамлакат фуқароларининг мухтор вакиллари томонидан отиб ташланмоғи зарур, деб ҳисоблайман.

Бу китобнинг муаллифи, агар жангга кетаётганлар унга лутфан топширсалар, бунақанги отиб ташлаш

бўладиган бўлса, уни ташкил этишни ўз зиммасига жон-жон деб олган бўлур эди ва бу ишнинг ҳаммаси имкони борича одабийлик ва ахлоқ-одоб доирасидан чиқмай адо этилишига (ахир отилаётганлар орасида ҳар хил одамлар бўлиши мумкин-да) ҳамда уларнинг жасадлари, шубҳасиз, дафн этилишига риоя қилган бўлурди. Ҳаттоки, уларни целлофанда ёки шунга ўхшаш бирор замонавий синтетик нарсада ўраб кўмилишига ҳам қаршилиқ қилмасди. Мабодо, охири бориб бошланган урушда менинг ҳам ҳиссам борлиги аниқлангудай бўлса, қанчалик қайғули бўлмасин, майли, мени ҳам ўша ўқчилар вазоди отиб ташласин. Кейин мени ҳам истасалар целлофанга ўраб ёки ўрамасдан кўмсинлар, ёхуд менинг урғун танимни тоғ ёнбағридан улоқтириб юбора қолсинлар. Розиман.

Шундай қилиб, орадан йигирма йилча ўтди, бинобарин, мана сизга китоб ва мана унга сўз боши.

*Финка-Вижиа,  
Сан-Франциско-де-Паула, Куба  
30 июнь 1948 й.*

## ВИРИНЧИ КИТОБ

### Биринчи боб

Ўша йили ёз охирларида биз қишлоқда, кулбада турардик. Кулбадан нарида дарё билан водий, улардан ҳам олисроқда тоғлар ястаниб ётарди. Дарёнинг ўзани офтобда оқарган, қуруқ қайрағочлар ва майда шағал билан қопланган, дарё шохобчаларида эса сув тип-тиниқ ва кўм-кўк бўлиб, шўх шалдираб оқиб борарди. Кулба олдидаги йўлдан қўшинлар ўтиб борар, уларнинг оёғидан кўтаришган тўзон оғочларнинг баргларига ўтирарди. Оғочларнинг шохлари ҳам чангта бурканганди, ўша йили япроқлар эрта тўкила бошлаганди, биз бўлсак, йўлдан қўшинларнинг ўтиб боришини, чанг-тўзоннинг кўкка ўрлашини, шамол япроқларни юлқиб-сулқиб учириб кетаётганини, солдатларнинг одимларини, сўнгра эса кимсасиз, бўм-бўш тупроқ йўлда ёлғиз япроқларгина тўкилиб ётишини томоша қилардик.

Водий ерлари ҳосилдор эди, унда боғзорлар сероб эди, водий этагидаги тоғлар эса тақир қўнғир тоғлар эди. Тоғларда жанг кетмоқдайди, кечалари портлашлардан ёлқинлар кўтаришарди. Қоронғида улар шафаққа ўхшаб кўришарди. фақат тунлари этни жунжиқтириб совуқ турар, ҳаво қуруқ эди.

Баъзан қоронғида деразадан қўшинларнинг ўтиб боришини, тўп-тўпхоналар тортиб келаётганини эшитиб қолардик. Тунда йўлда қатнов зўраяр, иккала томонига яшик-яшик ўқ-дори ортган хачирлар, устига солдатлар тушган, юкларига брезент ташлаган кулранг машиналар шошиламай тўхтовсиз ўтиб турарди. Кундузлари ҳам шатак машиналар оғир тўпларни судраб борар, тўпларнинг оғир стволларига кўм-кўк шохшаббалар ташлаб қўйилган, шатакчилар ҳам қуюқ яшил шохлар ва ток занглари билан беркитилган эди.

Биздан шимол ёқда водий, водийдан нарида каштанзор, каштанзордан ҳам нарида — дарёнинг бу бетида баланд тепалик бор эди. Шу тепаликни эгаллашга бир неча марта уриниб кўрилди, лекин бундан ҳеч нарса чиқмади. Куз кириб, ёмғир кетидан ёмғир қуйиб бергач, каштанларнинг япроқлари дув тўкилдилар-да, шохлари қип-яланғоч бўлиб қолдилар, дарахтларнинг тепалари ёмғирдан қорайиб кетди. Токзорларнинг ҳам ораси очилиб, қуруқ навдаларгина қолди, теварак-атроф қўнғир тусга кирди, ҳамма ёқ рутубат, кузги сўлғинликка чўмди. Дарё усти туман билан қопланган, тоғлар тепасида булутлар сузиб юрарди; юк машиналари йўллардан лой сачратиб борар, ёмғирпўш кийган солдатлар ҳам лойга беланган, ивиган ҳолда борардилар: уларнинг милятиқлари ҳам ҳўл эди; қайишларидаги иккита кулранг чарм патрон сумка 6,5 миллиметрли интичка патронлар жойланган обоймалардан зил тортиб, ёмғирпўш тагидан кўтарилиб турар ва гўё йўлдан бораётган солдатларни олти ойлик ҳомиладордай қилиб кўрсатарди.

Кичкина оч тусли енгил машиналар ҳам ўтар, уларни тез ҳайдаб боришарди; кўпинча ҳайдовчининг ёнида офицер ўтирар, орқа томонда ҳам офицерлар бўларди. Булар юк машиналарга қараганда кўпроқ лой сачратиб кетарди. Агар офицерлардан бири жуда ҳам пакана бўлиб, орқа ўриндикда икки генерал ўртасида ўтирган бўлсаю, азбаройи бўйи калталитидан юзи кўринмай, фақат папкасининг тепасию, торгина елкасигина кўриниб турса ва бунинг устига машина ғоят тез кетаётган бўлса — ажабмаски, шу киши қирол эди. Унинг қароргоҳи Удинада бўлиб, деярли ҳар куни шу йўлдан аҳволни билиш учун ўтиб турар, аҳвол эса жуда ёмон эди.

Қиш бошланиши билан сурункасига ёмғир қуйиб берди, ёмғир билан бирга вабо тарқалди. Лекин унинг олди олинди, вабо давомида кўшинда фақат етти минг кишигина ўлди, ҳолос.

## Иккинчи боб

Янги кирган йилда анча ғалаба қозонилди. Водий этагидаги баландлик ва каштанзорлар ишғол қилинди, водийнинг жануб томонидаги ерларда ҳам ғалаба қозонилди ва биз август ойида дарёдан ўтиб, Горицияда жойлашдик; биз турган уйнинг деворларига арғувон вистария чирмашиб кетган, баланд четан билан тўсилган борда фанвора отилиб турар, қалин, серсоя дарахтлар кўп эди. Энди жанглар шу атрофдаги тоғларда, биздан бир чақирим ҳам келмайдиган жойларда борарди. Шаҳар жуда ажойиб, биз турган уй эса жуда чиройли эди. Дарё бизнинг оптимизда оқарди, шаҳарни ҳам осонгина қўлга киритдик, лекин нарироқдаги тоғларни ишғол қила олмадик; мен шунисига хурсанд эдимки, австрияликлар қачонлардир уруш тугаса, қайтиб борамиз-ку, деган ўй билан бўлса керак, шаҳарни айтарли бомбардимон қилишмас, йўлга пўписа қилиб қўярдилар, холос. Аҳоли кетмай, шаҳарда қолган эди, бу ерда госпиталлар ҳам, қаҳвахоналар ҳам, муюлишларда артиллерия ҳам, бири солдатларга, иккинчиси офицерларга мўлжалланган исловатхона ҳам бор эди; ёз охирлаб, тунлар совуқ бўлиб қолди, яқин тоғлардаги жанглар, снарядлар майиштириб, пачақланган кўприкларнинг темири, жанг бўлиб ўтган дарё бўйидаги бузилган туннель, майдон атрофидаги дарахтлар ва майдонга чиқадиган кўчанинг икки бетидаги қўша-қўша оғочлар — буларнинг бари ва яна шаҳарда ойимтиллаларнинг борлиги, қирол ўзининг оч рангли машинасида ўтиб-кешиб турганлиги, энди унинг бапарасини ва дутор бўйин кичкина гавдасини, эчкиникига ўхшаш бир тутам оппоқ соқолини кўриш мумкин бўлиб қолгани — буларнинг бари ва яна деворлари ўпирилган, ичи кўришиб ётган уйлар, боғларда, баъзан эса кўчаларда уқулиб ётган синган рипт уюмлари, тахта-ёғочлар, Карсода ишлар жўнашиб кетганлиги бу йилги мавсум биз қил-

лоқда турган пайтимиздаги бултурги кузакдан бутунлай бошқача эканлигини кўрсатиб турарди. Уруш ҳам бошқачароқ бўлиб қолганди.

Шаҳарнинг нариги томонидаги тоғдаги эманзор ўрмон хароб бўлди. Биз шаҳарга кирган маҳалда ёзда бу ўрмон кўм-кўк кўкариб турганди, эндиликда эса ўрмондан фақат тўнкалару, мажақланган урён таналаригина қолди; ер ҳам бутунлай ағдар-тўнтар қилиб юборилганди: куз охирлаган кезлар эди, бир кун мен илгариги эманзор ўрмон харобасида туриб, тоғ ортидан бостириб келаётган булутни кўрдим. Булут шитоб билан келдию, бир зумда офтоб хиралашиб, сарғайиб қолди, кейин ҳамма ёқдан нур ўчди, кўк юзи қоронғи тортди, тоғ устини булут ўради ва ҳаш-паш дегунча устимизга ёпирилди, қор келмоқда эди. У шамол билан бўралаб урди, яланғоч ер унинг тагида қойиб бўлди, фақат тўнгаларгина серрайиб қолдилар, тўпларнинг усти ҳам қор билан қопланди. Хандақларнинг орқа томонидаги ҳожат жойларига излар тушди.

Кечқурун шаҳарга тушиб, мен офицерлар кирадиган исловатхонанинг деразаси олдида ўртоғим билан бир шипа асти ичиб ўтирардим. Тапқарида қор ёғар ва биз унинг оғир ва шошимай ёғаётганига термилиб ўтириб, қор бу йилги ипларга ҳам ёғаётганлигини аңлардик. Дарёнинг юқори қисмидаги тоғлар қўлга киритилмади; дарё орқасидаги тоғларнинг ҳам биронтаси эгалланмади. Буларнинг бари келаси йилга қолади. Оғайним кўчада балчиқлардан оҳиста ўтиб бораётган полкимизнинг руҳонийсини кўриб қолди-да, деразани чертиб уни чақира бошлади. Руҳоний бошини кўтарди. У бизни кўргач, жилмайди. Оғайним уни бармоғи билан имлади. Руҳоний бошини лиқиллатиб, ўтиб кетди. Кечқурун офицерлар ошхонасида спагетти еб бўлингач, спагеттини ҳамма жиддий қиёфада ўтириб, вилакага осилтириб илиб оларди-да, шопшопи дамини чиқармай ичига тортар, кейин эса ка-

жава идишга солинган винодан ҳўпларди. Вино солинган кўза металл токча устида чайқалиб турар, кимга керак бўлса, кўрсаткич бармоғи билан унинг бўғзиди энгаштирар, шунда стакан тип-тиниқ, ўткир ва ёқимли арғувоний май билан тўлиб чиқарди, спагетти еб бўлингач, капитан кашинининг жигига тега бошлади.

Кашин ёш эди ва сал нарсага дарров қизариб кетарди, у ҳаммамиз қатори форма кийган, фақат кулранг френчининг сўл кўкрак чўнтағи устида тўқ қизил духобадан салб қадалган эди. Капитан мени назарда тутиб, италянчани бузиб-нетиб гапирар, чамаси, шундай қилсам, гапимни яхши англайди, деб ўйларди.

— Руҳоний бутун ойимчага борди, — деди капитан дам кашинга, дам менга қараб. Кашин жимлайди ва қизариб кетди, бошини чайқаб қўйди. Капитан у билан ҳазил-мазах қилишни яхши кўрарди.

— Йўқ, денг-чи? — деди капитан. — Мен руҳонийни ойимчада кўрдим.

— Йўқ, — деди кашин. Бошқа офицерлар капитаннинг майнабозчилигига қўшилиб ўтиришарди.

— Руҳоний ойимчага йўқ, — унамасди капитан. — Руҳоний ойимча билан ҳеч қачон, — тушунтирди у менга. У стаканимни олиб мендан кўз узмай, айнаи чоғда кашинга ҳам қараб-қараб қўйиб, тўлдириб берди.

— Руҳоний ҳар кечаси ўзини ўзи... — Ҳамма кулиб юборди. — Сиз тушундингизми? Руҳоний ҳар кечаси ўзини ўзи... — Капитан қўли билан қилиб кўрсатди-да, хаҳолаб кулди. Кашин буни ҳазилга йўйиб ўтирарди.

— Папа урушда австрислар ютиб чиқишини хоҳлайди, — деди майор. — У Франц-Иосифни яхши кўради. Австрислар пулни кимдан олаётганликлари энди равшандир. Мен — худосизман.

— Сиз «Қора тўнғиз»ни ўқимаганмисиз? — сўради лейтенант. — Сизга топиб бераман. Шу китобни ўқиб, динга ишонқирамай қўйдим.

— У ифлос ва расво китоб, — деди кашип. — У сизга чиндан ёққан бўлиши мумкин эмас.

— Жуда фойдали китоб, — деди лейтенант. — Унда нуқул руҳонийлар ҳақида ёзилган. Сизга маъқул бўлади, — деди у менга.

Мен кашипга қараб жилмайдим, у ҳам шам ортидан менга кулимсиради.

— Ўқиманг уни, — деди у.

— Сизга топиб бераман, — деди лейтенант.

— Калласи бор одамларнинг ҳаммаси атеист бўлади, — деди майор. — Мен ҳатто масонликни<sup>11</sup> ҳам тан олмайман.

— Мен эса масонликни тан оламан, — деди лейтенант. — У жуда олижаноб ташкилот.

Аллаким ичкарига кирди, эшик очилганида ташқарида ҳамон қор ёғаётганини кўрдим.

— Энди ҳужумга ўтмасак керак, қор тушди, — дедим мен.

— Албатта-да, — деди майор. — Энди таътил олсангиз соз бўларди. Римга борсангиз, Неаполга, Сицилияга...

— Қўйинглар, у Амалфига боради, — деди лейтенант. — Мен сизга Амалфида турувчи ота-онамга хат ёзиб бераман. Улар сизни ўз ўғилларидай қарши олишади.

— У Палермога бора қолсин.

— Капри ундан ҳам яқини.

— Сиз Абрुццага бориб, Капракоттада менинг қариндошларимникида қўноқ бўлсангиз деб эдим, — деди кашип.

— Абруццага бераман деб, кўзи учиб турибди. У ёқда қор бу ердагидан ҳам қалин. Деҳқонларга анқайиб ўтирадимиз у ерда? Яхписи, фан ва маданият марказларига борсин.

---

<sup>11</sup> Черковга эркин муносабатда бўлувчилар (тарж).

— Чиройли қизлар бор ерларга демоқчисиз-да. Мен сизга Неаполдаги манзилларни бераман. Шундоқ ҳурилиқо қизлар — яна ҳаммалари оналари билан бирга. Ва-ха-хо-хо!

Капитан панжасини очди-да, бош бармоғини кўтариб, қолганларини деворга соя тушадиган қилиб йирди. Унинг панжа сояси деворга тушди. У яна бузук талаффузда сўзлай бошлади:

— Сиз кетганда мана бундай бўлиб кетасиз, — у бош бармоғини кўрсатди, — қайтганда эса мундоқ бўлиб қайтасиз, — у жимжилоғини ушлаб қўйди. Ҳаммалари кулишди.

— Қаранглар, — деди капитан. У яна панжаларини йирди. Яна шам алангаси панжанинг соясини деворга туширди. У бош бармоқдан бошлаб, ҳамма бармоқларга бирма-бир ном бериб чиқди: — *sotto-tenete*<sup>12</sup> (бош бармоқ), *tenete*<sup>13</sup> (кўрсаткич), *capitano*<sup>14</sup> (ўрта бармоқ), *maestro*<sup>15</sup> (кичик бармоқ), *tenente-colonello*<sup>16</sup> (жимжилоқ). — Сиз *sotto-tenente* бўлиб кетасиз! Сиз *tente-colonello* бўлиб қайтасиз!

Ҳаммалари кулиб юборишди. Капитаннинг соя ўйини ҳаммага маъқул тушди. У капишга қараб қичқирди:

— Руҳоний ҳар кечада ўзини ўзи! — ҳамма кулди.

— Дам олишни бир кунга ҳам кечиктирманг, — деди майор.

— Афсус, сиз билан бирга боролмайман, ҳаммасини ўзим кўрсатган бўлардим, — деди лейтенант.

— Қайтиб келаётганингизда граммафон ола келинг.

— Яхши опера пластинкаларидан обкелинг.

— Карузони обкелинг.

---

<sup>12</sup> Кичик лейтенант (итал.).

<sup>13</sup> Лейтенант (итал.).

<sup>14</sup> Капитан (итал.).

<sup>15</sup> Майор (итал.).

<sup>16</sup> Подполковник (итал.).

- Карузо керак эмас, увиллайди.
- Ўзингиз ўшанақа увиллаб кўринг-чи!
- Увиллайди. Увиллайди деяпман сизга.

— Абруццага борсангиз деган эдим, — деди кашипш. Бошқалар ўз гаплари билан овора эди. — У ерда мазза қилиб он қилиш мумкин. Одамлари жуда ҳам ажойиб, қипи совуқ бўлсаям, лекин ҳаво қуруқ ва очиқ бўлади. Сиз менинг ота-онамникида турипингиз мумкин. Отам овга муккасидан кетганлардан.

— Қани кетдик, — деди капитан. — Харобатхонага борайлик, яна ёпиб қўйишмасин.

— Хайри тун, — дедим кашипшга.

— Хайри тун, — деди у.

### Учинчи боб

Мен дам олиб қайтганимда, биз ҳамон ўша-ўша шаҳарда турардик. Теварак-атрофда тўплар анча кўпайиб қолганди, илк баҳор кирганди. Далалар кўм-кўк майса билан қопланган, узум новдалари найча-куртак отганди; йўл ёқасидаги дарахтлар япроқчалар чиқарган, денгиз томондан шабада эсиб қолганди. Мен шаҳарни, тепаликни, тепаликдаги қалъани, улардан ҳам нарида тоғларни, ён бағирлари олачалоқ кўкарган қўнғир тоғларни кўрдим. Шаҳар ичида тўплар олдингидан кўпроқ эди, бир қанча янги госпиталлар очилган, кўчаларда инглизлар, аҳён-аҳёнда инглиз хотинлар ҳам учраб қоларди; тўп отишмасидан яна бирмунча уйлар вайрон бўлганди. Кун илиқ эди, кўклам ҳиди эсарди, мен деворга қуёш нури тушиб турган, офтобда иситган қатор дарахтзор кўчадан ўтиб бордим ва биз ҳамон ўша ўзимизнинг уйда турганлигимизни, шунча вақт ўтса-да, ҳамма нарса қандай бўлса шундай қолганлигини кўрдим. Эшик очиқ эди, девор олдидаги «эшик»да ўзини офтобга солиб бир солдат ўтирибди, санитар машина уйнинг биқинидаги эшикда махтал турарди, эшикдан ичкарига қадам қўйишим билан

димоғимга нам ғишт билан касалхона ҳиди урилади. Фақат ҳозир баҳор кирган, бошқа ҳамма нарса ўз эски ҳолича қолганди. Мен катта уйнинг эпитидан қараб, стол ёнида майор ўтирганини, дераза очилиб, уй ичига офтоб тушиб турганини кўрдим. У мени кўрмасди, мен эса аввал унга кўринишимни ҳам ёки олдин юқорига чиқиб, ювиниб-тараниб олишимни ҳам билмасдим. Мен аввал юқорига чиқа қолай деб ўйладим.

Мен лейтенант Ринальди билан турадиган уй ҳовлига қараган эди. Дераза ланг очиб юборилган, менинг каравотимга кўрпа тўшаб қўйилган, юмуш-яроқларим эса деворда осиблиқ турарди, газга қарши кийиладиган мослама узунчоқ тулука ғилофда, пўлат қалпоқ ўша илгакда илғилигича қолганди. Каравотнинг оёқ томонида сандиқчам, сандиқча устида эса йилтиратиб мойлаб қўйилган қишлоқ этигим турарди. Менинг саккиз қиррали, стволи тим қора ва қулай, қўндоғи қорамтир ёнғокдан чиройли ишланган австрис милтиғим иккита каравотнинг ўртасига осиб қўйилганди. Мен унинг нишонга олувчи телескопини сандиқчага беркитиб қўйганимни эсладим. Ринальди, лейтенант, иккинчи каравотда ухлаб ётарди. Менинг қадам товущимни эпитиб, у ёстикдан бошини кўтарди.

— Сiao<sup>17</sup> — деди у. — Қалай, яхши ўйнаб келдингизми?

— Зўр.

Қўл олишиб кўришдик, кейин у мени бўйнимдан қучоқлаб, ўпди.

— Уф! — дедим мен.

— Кирлаб кетибсиз, — деди у, — ювиниб олинг. Қаерларга бордингиз, нималар қилдингиз? Бир бошдан айтиб бering.

— Бормаган жойим қолмади. Милан, Флоренция, Рим, Неаполь, Вилла-Сан-Жованни, Мессина, Таормина...

---

<sup>17</sup> Италиянча салом.

— Нақ темир йўл маълумотномасининг ўзи-я. Қизиқ саргузаштлар ҳам бўлдимми?

— Бўлди.

— Қайда?

— Milano, Firenze, Roma, Napoli...

— Бўлди-е. Энг зўри қайси бирида бўлди?

— Миланда.

— Чунки биринчи учратганингиз шу-да. Уни қаерда учратдингиз? «Кова»дами? Қаёқда бординглар? Қандай бўлди? Оқизмай-томизмай айтинг. Ухладингларми?

— Ҳа.

— Ол-а. Ҳозир бу ерда ҳам онаси ўпмаган ойимтилалар бор. Попукдеккина, фронтни шу ерга келиб кўриб турган қизлар.

— Қўйинг-е?

— Ишонмайсизми? Бугун борайлик, ўзингиз кўрасиз. Шаҳарда бўлса олмадеккина, ёш инглиз қизлар ҳам бор. Мен ҳозир мисс Барклига опсиқ бўлиб юрибман. Сизни таништириб қўяман. Мен, эҳтимол, мисс Барклига уйлансам керак.

— Мен ювиниб, майорга кўриниб беришим керак. Нима, иш йўқми дейман?

— Сиз кетгандан бери бошимиз совуқ урганлардан, сариққа чалинганлардан, сўзак бўлганлар, атай ўзини майиб қилганлар, ўпкаси шамоллаганлар, ҳар турли чакмазакка йўлиққанлардан чиқмай қолди. Унда-мунда битта-яримтани қоядан тош учиб йиқитмаса. Бир нечта росмана ярадорлар бор. Келаси ҳафтадан яна уруш бошланади. Яъни, демоқчиманки, бошланиб қолса ажабмас. Шунақа миш-мишлар бор. Нима дейсиз, мисс Барклига уйланаверсаммикин, албатта, уруш тугагач?

— Шубҳа бўлиши мумкинмас, — дедим мен тосга сув тўлдирарканман.

— Кечқурун менга оқизмай-томизмай ҳикоя қилиб берасиз, — деди Ринальди. — Ҳозир мен мисс Баркли-

нинг ҳузурига чарақлаб чиройли бўлиб бориш учун ухлаб олишим керак.

Мен френч ва кўйлагимни ечиб, тосдаги муздек сувга ювиндим. Сочик билан артинарсанман, атрофга разм солиб чиқдим, деразага, ўринда кўзларини юмиб ётган Ринальдига қарадим. У Амалфида туғилган, мен билан тенгдош, келишган йигит эди. Жарроҳ эди, касбига меҳр қўйганди, икковимиз қалин дўст тутингандик. Менинг қараб турганимни сезиб, у кўзини очди.

— Пулингиз борми?

— Бор.

— Менга элик лир бериб тулинг.

Мен қўлимни артиб, деворда илгарик турган френчимнинг ён чўнтагидан ҳамёнини чиқардим. Ринальди пулни олиб, буклади-да, ўрнидан кўзгалмай шимининг чўнтагига солди. У кулимсираб қўйди.

— Мисс Баркли мени давлатманд одам экан деб ўйлашини хоҳлайман. Сиз менинг меҳрибон, садоқатли дўстим, молиявий ҳомийимсиз.

— Олиб қочдингиз-ку, — дедим мен.

Кечқурун офицерлар опхонасида мен кашпи билан ёнма-ён ўтирдим, у кутилмаганда, Абруццага бормаганим учун, мендан қаттиқ хафа бўлиб қолди. У мен тўғримда отасига ёзиб юборган, боришимга ҳозирлик кўриб қўйишган экан. Ўзим ҳам бормаганимдан қаттиқ пушаймон эдим, нега бормаганим ўзимга ҳам қоронғи эди. Мен боришга қатъий аҳд қилганим, лекин бир нарсга кетидан бошқаси чиқиб, ўралашиб қолганимни тушунтиришга уриндим, у ҳам охирида менинг чиндан ҳам бораман, деб отланганимга ишонгандай бўлиб, кўнгли бирмунча таскин топди. Мен жуда кўп вино ичдим, ундан кейин қаҳва ичдим, кайфим тарақ, одам қандай қилиб ўзи кўнглига туғиб қўйган ишни кўнглидагидай қила олмай қолишини гапирдим; ҳақиқатан ҳеч омадинг келмайди.

Бошқалар ровур-кувур қилиб, талашиб-тортишиб билан овора экан, биз у билан ундан-бундан сўзлашиб

ўтирдик. Мен Абрўццага бормоқчи эдим. Лекин мен йўллари худди темирдай қаттиқ, қатқалоқ, совуғи қуруқ ва аччиқ, қори қуруқ ва майда, қуёнлар қорда из қолдириб кетадиган, деҳқонлари қалпоқларини қўлга олиб, сизни «дон» деб атайдиган, ов бароридан келадиган ерларга боролмадим. Шундоқ жойларга бормадиму, тутунга тўлган қаҳвахоналар, тунлари уй ичи кўз ўнгингда чир айланадиган, айланишини тўхта-тиш учун кўзни деворга қадаб туриш керак бўладиган ерларга бордим; бундай учиб қолинган кечаларда, дунёда шундан бошқа ҳеч нарса йўқ деб биласан, уйғонилишнинг ҳам жуда ғалати бўлади, ёнингда ким борлигини ҳам билмайсан ва ғира-шира қоронғида дунё кўзингга рўё бўлиб кўринади, рўё ичра ўткир ҳаяжонлари бордай туюладики, шу кечанинг ўзидаёқ ўйлаб-нетиб ўтирмай барини яна бошдан бошлагинг келди, шундан бошқа ҳеч нарса йўқ дейсан, ҳеч нарса йўқ, йўқ, буни ўйлаб ўтирилишнинг ҳожати ҳам йўқ. Шунда дафъатан чуқур ўйларга толасан, сўнг уйқу элтади, баъзан эрталаб уйғонганингда, кечаги нарсалар бугун йўқолган бўлади ва ҳаммаси юракда сирқироқ оғриқ уйғотади, барчаси аниқ, равшан бўлади, баъзан палатада тортишиб қоласан. Гоҳо ҳарқалай ўзингни яхши ҳис қиласан, меҳрибонинг, қадрдонинг бордай, нонуштанг ва тушлигинг тайёрдай кўринади. Баъзан ҳаммаси кўнглига уриб кетади, тезроқ кўчага чиқа қолсам дейсан, аммо эртаси куни яна шу такрорланади, кечанг ҳам шундай ўтади. Мен кечалар ҳақида, кечаси билан кундузнинг фарқи ҳақида, нима учун кечаси яхшироғу, кундуз куни фақат совуқ ва ҳамма нарса равшан эканлиги ҳақида айтиб бормоқчи бўлдим, аммо уддалай олмадим, ҳозир ҳам айтиб беролмайман. Буни бошингиздан кечирган бўлсангиз, биласиз. У бундай аҳволга тушмаган экан, мен чиндан ҳам Абрўццага бормоқчи бўлиб, нега боролмай қолганлигимни тушунди ва биз яна дўстлашиб кетдик. Биз бир-биримизга жуда ўхшардик, шунга қарамас-

Ўксик кўринган машина олдида қолдириб, ўзим тимга ўтиб, барча машиналарни бирма-бир қараб чиқдим. Улар бир нави, артиб, тозалаб қўйилганди, баъзилари ҳозиргина ювилган, бошқа бирларини билинар-билинмас чанг босган эди. Мен тошлар қириб, ёриб юбормаганмикан деб, ҳамма филдиракларни диққат билан кўздан кечирдим. Ҳаммаси жойидадек эди. Кўринишдан мен бу ерда ҳаммасини назорат қилиб тураманми, йўқми, фарқсизга ўхшарди. Мен, машиналарнинг қандай аҳволда бўлиши, у ёки бу қисмларни топиб келтириш, тоғлардаги тез ёрдам пунктларидан касал ва ярадорларни кечиктирмай кўчириш, уларни тарқатиш пунктига келтириш ва ҳужжатларда кўрсатилган госпиталларга жойлаштириш кўп жиҳатлардан менга боғлиқ, деб кеккайиб юрарканман. Лекин, афтидан, менинг бу ерда бор-йўқлигимнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ эди.

— Керакли қисмларни олишда қийналмадингларми? — сўрадим катта механикдан.

— Йўқ.

— Ёнидаги омбори ҳозир қаерда?

— Ўша, ўз жойида.

— Жуда соз, — дедим мен ва уйга қайтиб офицерлар опхонасида яна бир стакан қаҳва ичдим. Қаҳва оч бинафша рангли, қуюлган сут қўшилганидан пирин эди. Ташқарида кўкламнинг эрталабки аломат ҳавоси эди. Кун иссиқ бўлишидан дарақ бергандай димоққа енгил ҳовур уриди. Шу куни мен тоғлардаги постларни айланиб, уйга кеч кирганда қайтдим.

Мен йўқлигимда ишлар бирмунча ўнгланиб кетгандай кўринарди. Қулоғимга тезда ҳужумга ўтсак ажабмас, деган гаплар чалинди. Биз хизмат кўрсатадиган дивизия дарёнинг юқори томонларида ҳужум қилиши белгиланган эди, шунинг учун майор менга постлар ҳужум пайтига тайёр турсин, деб тайинлади. Ҳужум қилувчи қисмлар даранинг юқорироғида дарёдан кечиб, тоғ этаклари бўйлаб ёйилиши керак эди.

Машиналар турадиган постлар иложи борича дарёга яқин бўлиши, панада жойлашиши шарт эди. Жойларни, албатта, пиёда қисмлар кўрсатиши керак бўлиб, режани эса биз ишлаб чиқишимиз кўзда тутиларди. Бу биз ҳам ҳарбий фаолият олиб бораётганимизни кўрсатувчи хўжа кўрсинга қилинадиган тадбирлардан эди.

Ҳамма ёрим чанг-чунг, лойга ботиб қайтдим, ювиниб олиш учун хонамга кўтариладим. Ринальди Хюгонинг инглиз тили грамматикасини қўлида тутиб, қараётда ўтирган экан. У бошдан-оёқ кийинган — оёғида қора туфли, сочи ялтирар эди.

— Тасанно, — деди у мени кўриб. — Сиз мен билан бирга мисс Барклининг олдига меҳмонга борасиз.

— Йўқ.

— Ҳа. Сиз борасиз, чунки мен буни сиздан ўтиняпман, яна бир гап, унга ёқишга ҳаракат қилинг.

— Ҳай, майли. Сал одамбашара бўлиб олай унда.

— Ювининг-да, шундоқ бораверинг.

Мен ювиндим, сочимни тарадим, йўлга отландик.

— Шошманг, — деди Ринальди, — озгина ичиб олсакмикин дейман, — у сандиқчасини очиб, ичидан шиша олди.

— Фақат стрега ичмаймиз, — дедим мен.

— Йўқ. Граппа.

— Майли.

У икки стаканга қуйди ва биз кўрсаткич бармоқларимизни чиқариб, уриштирдик. Граппа жуда ҳам ўткир эди.

— Яна биттаданми?

— Майли, — дедим мен. Граппанинг иккинчи стаканини ҳам ичиб олдик. Ринальди шишани олиб қўйди, биз пастга тушдик. Шаҳардан кета туриб исиб кетдик, лекин қуёш ботиб бормоқда эди, ўзимизни енгил ҳис қилардик. Инглиз госпитали уруш арафасида аллақандай бир немис қурган каттакон вилада жойлашганди. Мисс Баркли борда экан. Унинг ёнида яна бит-

та ҳамшира бор эди. Биз дарахтлар орқасидан уларнинг оқ кийимларини кўрдигу, тўғри олдиларига бо-равердик. Ринальди ҳарбийча салом берди. Мен ҳам шундай қилдим, лекин ўзимни босиқроқ тутдим.

— Салом, — деди мисс Баркли. — Сиз, италиялик эмассиз, шекилли?

— Ҳа.

Ринальди бошқа ҳамшира билан гаплашаётган эди. Улар ҳиҳилашди.

— Италия армиясида хизмат қилип — ғалати-я.

— Буни армия демаса ҳам бўлади. Бу санитар отряди, холос.

— Барибир ғалати туюлади. Нега бундай қилдингиз?

— Билмадим, — дедим мен. — Сўз билан англатиб бўлмайдиган нарсалар бор.

— Ростдан-а? Менга бўлса, бунақа нарсалар йўқ, деб ўргатишган.

— Хўп қилишган экан.

— Албатта шу йўсинда гаплашишимиз керакми?

— Йўқ, — дедим мен.

— Худога шукр.

— Қўлингиздаги қанақа асо? — сўрадим мен.

Мисс Баркли санамарастадай қиз эди. Унинг эгнидаги мен ҳамшира кийими деб ўйлаган нарса оқ кўйлак бўлиб чиқди, сочлари оқ сарғишдан келган, бадани қизғимтир, тилла ранг, кўзлари ним кўк тус. У менга жуда ҳам чиройли бўлиб кўринди. Унинг қўлида ўйинчоқ таёқчага ўхшаш ингичка ротаг асо бор эди.

— Бу — бир офицерники, у ўтган йили ҳалок бўлди.

— Кечиринг...

— У жуда ҳам ажойиб эди. Мен унга турмушга чиқадиغان эдим, уни Соммда ўлдиришди.

— Тоза қирғин-барот бўлган унда.

— Сиз у ерда бўлганмисиз?

— Йўқ.

— Менга айтиб беришганди, — деди у. — Бу ерда уруш унчалик эмас, дейишади. Менга шу таёқчани жўнатишди. Онаси юборибди. Таёқчани бошқа нарсалари билан бирга қайтаришган экан.

— Унашганларингизга анча бўлганмиди?

— Саккиз йил. Бирга катта бўлгандик.

— Нега унга олдинроқ тегмадингиз?

— Ўзим ҳам билмайман, — деди у. — Аҳмоқлик. Унга олдинроқ тегсам бўлаверарди. Лекин мен унга жанр қиламанми, деб қўқдим.

— Тушундим.

— Сиз ҳеч севганмисиз?

— Йўқ, — дедим мен.

Биз «эшак»ка ўтирдик ва мен унга қарадим.

— Сочингиз чиройли экан, — дедим мен.

— Сизга ёқдими?

— Жуда.

— У ўлганда кесиб ташламоқчи бўлувдим.

— Қўйинг-э.

— Унинг хотирасига шундай қилмоқчийдим. Мен бундай нарсаларга аҳамият бермасдим; агар у истаса, мен ундан ҳеч нарсамни аямасдим. Агар сал фаҳмига етсайдим, у истаган нарсасига эриша оларди. Мен унга турмушга чиққан бўлардим ёки турмушга чиқмай ҳам кўнглини олардим. Энди мен буларнинг барини тушунаман. Лекин ўшанда у урушга кетадиган эди, мен эса ҳеч нарсани тушунмасдим, фаросатим етмасди.

Мен индамай қулоқ солиб турдим.

— Мен у пайтда умуман ҳеч нарсага тушунмасдим. Мен шундай қилсам, унга ёмон бўлади, деб ўйлардим. Мен у бунга бардош бериб кетолмайди дердим. Кейин уни ўлдиришди, энди ҳаммаси тамом бўлди.

— Ким билсин.

— Ҳа, ҳа, — деди у. — Энди ҳаммаси тутади.

Биз бошқа ҳампира билан гаплашаётган Ринальдига қарадик.

— Унинг оти нима?

— Фергюсон. Эллен Фергюсон. Сизнинг дўстингиз, врач, шундайми?

— Ҳа. У жуда ҳам яхши врач.

— Қандай яхши. Фронт яқинида яхши врачлар камдан-кам учрайди. Бу фронт яқини-ку ахир, шундай эмасми?

— Албатта.

— Аҳмоқона фронт, — деди у. — Лекин бу ер жуда чиройли экан. Нима, ҳужум бўлармишми?

— Ҳа.

— Роса ишимиз кўпаяркан-да. Ҳозир ҳеч қандай иш йўқ.

— Сиз анчадан бери ҳамшира бўлиб ишлайсизми?

— Ўн бешинчи йилнинг охиридан бери. У кетиши биланоқ мен ҳам кетдим. У мен ишлайдиган госпиталга тушади, деб ўйлайманми тентак бўлмасам. Қилич зарбидан ярадор бўлиб, боши дока билан ўралган бўлади, деб юрибман. Ёки елкасини ўқ тешиб ўтади, дебман. Шунга ўхшаш романтик ҳаёлларда юрардим.

— Энг романтик фронт шу ерда, — дедим мен.

— Ҳа, — деди у. — Одамлар уруш Францияда қандоқ бўлишини тасаввур ҳам қилолмайдилар. Агар тасаввур қилганларида, бу узок давом этмаган бўларди. У қилич зарбидан яралангани йўқ. У парча-парча бўлиб кетди.

Мен индамадим.

— Сиз бу узок давом этади, деб ўйлайсизми?

— Йўқ.

— Охири нима бўлади?

— Бирон ерда чирт узилади-кетди.

— Биз узиламиз. Биз Францияда узиламиз. Соммдагига ўхшаш қилғиликни қилиб қўйиб ҳам узилай бўладими?

— Бу ерда узилайди, — дедим мен.

— Наҳотки?

— Ҳа. Бултур ёз ишлар ёмон бўлмади.

— Узилиппи мумкин, — деди у. — Ҳамма ёқда узилиппи мумкин.

— Немисларда ҳам.

— Йўқ, — деди у. — Ундоқ эмас.

Биз Ринальди билан миссис Фергюсоннинг олдига бордик.

— Сиз Италияни севасизми? — деб суради мисс Фергюсондан Ринальди инглизчалаб.

— Тузук, ёмон эмас.

— Тушунмадим. — Ринальди бошини чайқаб қўйди

— *Abbastanza bene*<sup>19</sup>, — тилмочлик қилдим мен. У бошини чайқади.

— Бу яхши эмас. Сиз Англияни севасизми?

— Унчамас. Биласизми, мен шотландияликман.

Ринальди менга савол назари билан қаради.

— У шотландиялик, шунинг учун Англиядан кўпроқ Шотландияни севади, — дедим мен италянчалаб.

— Аммо Шотландия — ахир Англия-ку.

— Мен унинг сўзларини мисс Фергюсонга таржима қилиб бердим.

— *Rasencore*<sup>20</sup>, — деди мисс Фергюсон.

— Бўлганича йўқ?

— Ва ҳеч қачон бўлмайди. Биз инглизларни ёқтирмаймиз.

— Инглизларни ёмон кўрасиз? Мисс Барклини ёмон кўрасизми?

— Э, бу бутунлай бошқа гап. Бундай яланғоч тушунип ярамайди.

Бир оз ўтгач, биз хайрлашдик. Йўл-йўлакай Ринальди деди:

— Сиз мисс Барклига мендан кўра кўпроқ ёқиб қолдингиз. Бу қундай равшан. Лекин анов шотландиялик қиз ҳам ёқимтойгина экан.

---

<sup>19</sup> Ёмон эмас (итал.).

<sup>20</sup> Бўлганича йўқ (франц.).

— Жуда ҳам, — дедим мен. — Мен унга тузукроқ қарамаган эканман. У сизга ёқдими?

— Йўқ, — деди Ринальди.

### Бешинчи боб

Эртаси куни мен яна мисс Барклининг олдига бордим. Бояда у кўринмади, шунинг учун мен санитар машиналар келиб-кетиб турган вилла ёнидаги эшикка яқинлашдим. Ичкарига кириб, госпиталнинг катта ҳамширасини кўриб қолдим. У менга, мисс Баркли навбатчилик қияпти, деди.

— Уруш, биласиз-ку.

Мен, биламан, дедим.

— Сиз италян армиясида хизмат қилиб юрган ўша америкаликмисиз? — деб сўради у.

— Ҳа, мэм.

— Нега ундай қилдингиз? Нега ўзимизга ўтмадингиз?

— Ўзим ҳам билмайман, — дедим мен. — Энди сизларга ўтсам бўлармикин?

— Энди ўтиб бўлмас дейман. Айтинг-чи, нега италян армиясига кирдингиз?

— Мен Италияда япаганман, — дедим мен, — мен италянча гаплашаман.

— О! — деди у. — Мен италянчани ўрганишман. Жуда чиройли тил.

— Уни икки ҳафтада ўрганиб олса бўлади, дейишадди.

— Йўқ-э, мен икки ҳафтада ўрганолмасман. Мен бир неча ойлардан бери шуғулланаман. Агар уни кўрмоқчи бўлсангиз, соат еттидан кейин кела қолинг. Унгача ишини топшириб бўлади. Лекин ўзингиз билан қаланги-қасанги италянларни судраб юрманг.

— Тили чиройли бўлишга қарамасдан-а?

— Ҳа. Ҳатто чиройли мундирларига ҳам қарамасдан...

— Кўришгунча, — дедим мен.

— *Arrivederci, tenente*<sup>21</sup>.

— *Arrivederci*. — Мен ҳарбийча қўл силажиб, чиқиб кетдим. Чет элликларга италянчасига ҳарбий салом бериб, одам ўзини ғоят ўнғайсиз сезади. Италянча ҳарбий салом четга чиқаришга мўлжалланмаган экан, шекилли.

Кун иссиқ эди. Мен эрталаб Плава томондаги кўприк олди истеҳкомига бориб келдим. Хужум шу ердан бошланиши керак эди. Ўтган йили нариги қирғоқдан деярли юриб бўлмасди, чунки довондан понтон кўприккача ёлғиз биргина йўл бўлиб, у ҳам бир чақирим масофада пулемётлар на тўплардан ўққа тутилиб турарди. Бундан ташқари хужумни таъминлаб берувчи барча транспорт воситалари учун торлик қилганидан, австрислар бизнинг тоза абжағимизни чиқаришлари мумкин эди. Аммо италянлар дарёдан ўтиб, қирғоқ бўйлаб иккала томонига шунчалик силажиб боришган эдики, энди улар дарёнинг Австрияга тегинли қирғоғида бир ярим чақиримча майдонни эгаллаб олишганди. Улар қўлга киритган энг катта устунлик шу эди, австрислар эса энди уларнинг бу ерда мустаҳкамланиб олишларига йўл қўймасликлари керак эди. Ўйлайманки, иккала томон ҳам ўзаро дилозорлик қилишдан тийилгандай, дарёнинг қуйи томонидаги бошқа бир кўприк олди истеҳкоми эса ҳамон австрислар қўлида эди. Австрия хандақлари қуйироқда — тоғнинг этагида, италянлар турган жойдан бир неча қадам нарида эди. Аввал қирғоқда шаҳарча бор эди, лекин ундан ном-нишон қолмади. Булардан нарироқда темир йўл станциясининг вайроналари ҳамда очиқ ялангликда бўлганлигидан тузатиб-нетиб бўлмайдиган бузилган кўприк бор эди.

Мен тор йўлдан дарёга томон тушиб бордим-да, машинани тепалик этагидаги тез ёрдам пунктида қол-

---

<sup>21</sup> Кўришгунча, лейтенант (итал.).

дириб, тоғ пана қилиб турган понтон кўприкдан ўтдим ва вайрон бўлган шаҳар ўрнида ҳамда тоғ ёнбағрида жойлашган хандақларни айланиб чиқдим. Ҳамма блиндажларга кириб олган эди. Мен артиллериядан ўт очиб ёрдам сўрашга ёки алоқа узилиб қолганлигини маълум қилишга тайёрлаб қўйилган ракеталарни кўрдим. Ҳамма ёқ жимжит, ҳамма ёқ ифлос, кун эса иссиқ эди. Мен сим тўсиқлардан австрия позицияларига қарадим. Жон асари кўринмасди. Мен таниш капитан билан блиндажлардан бирида ичдим-да, кўприкдан ўтиб орқага қайтдим.

Тоғнинг бели оша янги кенг йўл буралиб-буралиб кўприккача бориб тушарди. Мана шу йўл битиши биланоқ ҳужум бошланиши керак эди. У ўрмон ичидан буралиб ўтарди. Режа қуйидагича эди: олдинги қаторга ҳамма нарсалар янги йўлдан олиб келинади; қолган бўш юк машиналари, аравалар, ярадорларни ташувчи санитар машиналари, хуллас, орқага кетадиган барча транспорт эски тор йўлдан қайтиши керак эди. Тез ёрдам пункти Австрия томонидаги тепалик тагида жойлашган бўлиб, ярадорларни замбилларда понтон кўприк орқали олиб ўтиларди. Ҳужум пайтида ҳам шу тартибни сақлаш кўзда тутилмоқда эди. Назаримда, йўлнинг охириги қисмидан бир чақиримдан ошди-роқ масофа қиялик тугаган жойдан бошлаб австрияликлар артиллерияси томонидан ўққа тутилиши мумкин эди. Бунинг оқибати жуда хунук бўларди. Лекин мен йўлнинг мана шу сўнгги хатарли қисмидан ўтилгач, ярадорларни понтон кўприкдан бу томонга олиб ўтилгунча машиналарни қўйиб тургани пана жой топдим. Мен янги йўлдан юрмоқчи ҳам бўлдим-у, лекин ҳали у тугалланмаган эди. Йўл кенг бўлиб, тархи ва кўриниши яхши ҳисобга олинган, ўрмон билан қопланган тоғ ён бағрининг очиқ жойларида унинг қайрилиб кетган жойлари жуда ҳам чиройли кўринарди. Тормозлари кучли бўлган машиналар пастга қийнамай тушибади, бундан ташқари ҳар ҳолда ахир улар

пастга бўш кетипади-ку. Мен тор йўл билан орқага қайтдим.

Икки карабинер машинани тўхтатишди. Йўлнинг олд томонида снаряд портлади, биз тўхтаб турган вақт ичида яна учтаси портлади. Булар 77 миллиметрли снарядлар бўлиб, улар учиб бораётганда шувиллаб ҳуштак чалиб ўтар, кейин бирдан қисқа портлаш эпителилар, аланга кўтарилиб, йўл кўкжимтир дуд билан қопланарди. Карабинерлар йўлга тупишга ишора қилишди. Снаряд портлаган жойларга яқинлашганда, мен ўйиқ чуқурчаларни айланиб ўтдим, димоғимга портловчи модданинг иси ва онтариб ташланган тупроқ, шағал ва кукун бўлиб кетган чақмоқтошнинг ҳиди урилди. Мен Горицияга, ўзимизнинг вилага қайтиб келдим ва боя айтганимдай, мисс Барклининг олдига жўнадим, у эса навбатчилик қилаётган экан.

Тушлик овқатни апил-тапил еб бўлиб, яна тўғри инглиз госпитаали жойлашган вилага қараб кетдим. Вилла жуда ҳам катта ва кўркам эди, унинг олдида гўзал дарахтлар ўсиб турарди. Мисс Баркли бовдаги ўриндикда ўтирган экан. Ёнида мисс Фергюсон бор эди. Улар мени қувониб қарши олишди, кўп ўтмай мисс Фергюсон уэр айтиб, ўрнидан турди.

— Сизларни ёлғиз қолдираман, — деди у. — Мен ортиқчага ўхпайман.

— Кетманг, Эллен, — деди мисс Баркли.

— Йўқ, энди кета қолай. Мен хат ёзишим керак эди.

— Хайрли тун, — дедим мен.

— Хайрли тун, мистер Генри.

— Цензорга озор берадиган гапларни ёзиб ўтирманг яна.

— Хотиржам бўлинг. Мен фақат қандай чиройли ерда турганлигимиз, италянларнинг ҳаммаси нечоғлик ботир эканликлари ҳақидагина ёзаман.

— Шундоқ ёзишда давом этинг, орден олмасангиз, мен кафил.

— Хурсанд бўлардим. Хайрли тун, Кэтрин.

— Мен тезда олдингизга бораман, — деди мисс Баркли.

Мисс Фергюсон қоронғиликка сингиб кетди.

— Яхши қиз экан, — дедим мен.

— О, албатта. Жуда ҳам яхши. У ҳамшира.

— Нима, сиз ҳамширамасмиз?

— О, йўқ, мен VAD<sup>21</sup> ларданман. Биз тиним билмай ишлаганимиз-ишлаган, лекин бизга ипонишмайди.

— Нега энди?

— Иш йўғида ипонишмайди, иш кўпайса, ипонишади.

— Нима фарқи бор?

— Ҳамшира доктордай одам. Узоқ ўқиш керак. VAD лар эса қисқа муддатли курсларни тамомлаб чиқадилар.

— Тушундим.

— Италиялар аёлларни фронтга бунчалар яқинлаштиришга қаршилар. Шу сабабдан биз алоҳида тартибга бўйсунамиз. Биз ҳеч қачон чикмаймиз.

— Лекин мен келиб турсам бўладими?

— Ҳа, албатта. Бу ер монастыр эмас.

— Қўйинг, урушни ўйламайлик.

— Бу осон эмас. Бундай жойда урушни ўйламасдан туриш қийин.

— Барибир, унутайлик.

— Яхши.

Биз қоронғида бир-биримизга қараб турардик. У менга жуда ҳам чиройли бўлиб кўринди ва мен унинг кўлидан ушладим. У кўлини тортиб олмади ва мен интилиб, унинг белидан кучдим.

— Керакмас, — деди у. Мен кўйиб юбормадим.

— Нимага?

— Керакмас.

---

<sup>21</sup> Voluntary Aid Department (ингл.) — ҳаракатдаги армияга хизмат кўрсатувчи аёлларнинг кўнгилли корпуси.

— Керак, — дедим мен. — Шундай яхши.

Мен қоронғиликда уни ўпай деб энгашидим, шунда юзимга қамчи тегиб, куйдириб ўтгандай бўлди. У юзимга қаттиқ урганди. Қўли кўзим аралаш қаншаримга тушди. Кўзим ачишиб, ёшланди.

— Мени кечиринг, — деди у.

— Ўзимни бир қадар устуналикка эга бўлгандай сездим. Сиз тўғри қилдингиз.

— Йўқ, сиз мени, илтимос, кечиринг, — деди у. — Дам олиш куни кечқурун ҳамшира офицер билан шундай қилиб ўтирса-я, деб хафа бўлиб кетдим. Қаттиқ тегади, деб ўйламовдим. Оғрияттимиз?

У қоронғида менга қараб турарди. Мен аччиқланган бўлсам ҳам, лекин шахмат ўйинидагидек, ҳаммасини аниқ олдиндан кўриб турганимдан ўзимга ўзим иппонардим.

— Сиз жуда ҳам тўғри қилдингиз, — дедим мен. — Сиздан сираям хафа эмасман.

— Бечора!

— Биласизми, мен жуда ҳам бемаъни турмуш кечиряпман. Ҳатто инглизча гаплашишга ҳам имконият йўқ. Бунинг устига сиз жудаям чиройлисиз.

Мен унга тикилиб турардим.

— Нимага буларни гапириб ўтирибсиз. Мен ахир кечирим сўрадим-ку. Биз ярашдик.

— Ҳа, — дедим. — Биз урушни ҳам унутдик.

У кулиб юборди. Унинг кулгисини биринчи марта эшитиб турибман. Кўзимни унинг юзидан узмасдим.

— Сиз яхписиз, — деди у.

— Ундаймас.

— Ҳа. Сиз меҳрибонсиз. Истасангиз, сизни ўзим ўпиб қўяман?

Мен унинг кўзларига тикилиб, яна белидан кучдимда, ўлдим. Мен уни қаттиқ ўпиб, азот барримга тортдим; лабларини очишга ҳаракат қилдим; у лабларини қаттиқ қиштиб олганди. Мен ҳамон аччиқдан тушмагандим, уни барримга куч билан тортганимда, у тўсин-

дан титраб кетди. Мен уни қўйиб юбормай, маҳкам қисиб турардим, унинг юраги қандай ураётганини эшитдим, шунда унинг лаблари очилди ва бошини қўлимга тапплади, у елкамга бош қўйиб йиғлаб юборди.

— Жоним! — деди. — Сиз мени ҳеч қачон хафа қилмайсиз, тўғрими?

«Нима деяпти ўзи», деб ўйладим. Мен унинг сочларини силаб, елкасига қоқиб қўйдим. У йиғларди.

— Хафа қилмайсиз-а? — у кўзларини менга кўтарди. — Чунки бизнинг ҳаётимиз жуда ҳам ғалати бўлади.

Сал ўтгач, мен уни вилланинг эшигигача кузатдим, у кириб кетди, мен уйга жўнадим. Уйга келиб, юқорига кўтариладим. Ринальди ўринда ётган экан. У менга қаради.

— Шундай қилиб, мисс Баркли билан ишларингиз олға жиялгитими?

— Биз у билан дўстмиз.

— Сиз ҳозир овдаги итга ўхшайсиз.

Тушунмадим.

— Кимга?

У тушунтирди.

— Ўзингиз, — дедим мен, — итга ўхшаб, худди...

— Тўхтанг, — деди у. — Сал бўлмаса бир-биримизни ҳўп ҳақорат қиладиганга ўхшаймиз. — У кулиб юборди.

— Хайрли тун, — дедим.

— Хайрли тун, ишратпараст.

Мен ёстиқ билан унинг шамини уриб туширдим-да, қоронғида ўринга ётдим. Ринальди шамни олиб ёқди ва ўқишда давом этди.

## Олтинчи боб

Икки кунгача постларни айланиб юрдим. Уйга қайтганимда вақт алламаҳал бўлиб қолганди, мисс Баркли билан фақат эртаси кунигина учрашолдим. У борда кўринмади, шунинг учун ҳам мен госпиталнинг идорасида ўтириб, қачон пастга тушаркин деб, кутдим. Идора жойлашган хонанинг девори бўйлаб рангдор ёроч постаментларда жуда кўп мармар бюстлар турарди. Идора олдидаги пепайвон ҳам бюстларга тўла эди. Мармар ҳайкалчаларнинг умумий хусусиятларига кўра улар гўё бир одамга ишлангандай кўринарди. Мен ҳайкал кўрсам, юрагим сиқилади; бронзадан ишланган бўлса ҳарнов-а, лекин мармар бюстлар доимо мозористонни эслатади. Айтгандай, битта чиройли қабристон бор — Пиза шаҳрида. Бўлмагур мармар ҳайкаллар ҳаммадан ҳам Генуяда кўп. Бу виланинг собиқ хўжайини қандайдир немис бойларидан экан, бюстларга унинг хийлагина пули кетгандир. Қизиқ, буларни ким ишлагану, уларга қанча ҳақ тўланган. Мен булар насаб шажарасига тегишли одамларми ёки бошқа бир кипиларми эканлигини аниқлашга уриндим; лекин уларнинг ҳаммасининг кўриниши қадимий бир хил тусда эди. Уларга қараб туриб, ҳеч нарса англаб бўлмасди.

Мен стулда кепкамни ушлаб ўтирган эдим. Биз ҳатто Горицияда ҳам пўлат каскалар кийиб юришимиз керак эди, лекин аҳолиси ҳали эвакуация қилинмаган шаҳарда каска кийиб юриш ўнғайсиз ва фаросатсиз одамнинг қалбаки безагидай бўлиб кўринарди. Мен ўзимникини постларга борганимда кийиб юрардим, бундан ташқари менинг инглиз противогазим ҳам бўлиб, у пайтда буни противогаз ниқоби, деб юритишарди. Биз энди-энди ола бошлаган эдик. Улар чиндан ҳам ниқобга ўхшашиб кетарди. Врачлар ва санитар қисмларнинг офицерларидан тортиб, ҳаммамиз автомат пистолет тақиб юриши-

миз зарур эди. Мен стул суянчиғига суянсам, пистолет рашимни келтириб турарди. Пистолетсиз юрган одам қамоққа олиниши керак эди. Ринальди пистолет ўрнига рилофни ҳожатхона қоғози билан тўлдириб юрарди. Мен ўзимникини ростакам тақиб юрар, то ундан отишга тўғри келгунча, ўзимни худди қуроллангандай ҳис қилардим. Бу «астра» тизимидаги 7,65 калибрлик, тепкиси босилганда, калта стволи дириллаб турганидан азбаройи отиб нишонга тегизиб бўлмайдиган тўппонча эди. Отишни машқ қилганларимда мен нишондан пастроқни мўлжалга олардимда, ярамас стволнинг қалтиллашини тўхтатишга уринардим, ниҳоят, мен йигирма қадамдан туриб, нишонга сал яқин урадиган бўлдим, шунда ёнда пистолет кўтариб юриш умуман бўлмағур бир нарсаяканлигини англадим ва мен унга бутунлай эътибор бермай қўйдим, энди унинг орқамда лопиллаб туриши билан ишим йўқ эди, фақат инглизлар ёки америкаликлар билан учрашиб қолинган кезларда бир оз ўнғайсизланар эдим, холос. Мана ҳозир бўлса, мен курсида ўтирар, навбатчи идора хизматчиси эса контора орқасидан менга ўқрайиб қараб қўяр, мен эсам мисс Баркли қачон чиқаркин деб, мрамар полни, мрамар ҳайкалларни ва деворларга ипланган суратларни томоша қилиб ўтирардим. Девордаги суратлар дид билан ишланганди. Бундай суратлар бўёқлари ёрилиб, кўчиб туша бошлаганда, айниқса, чиройлироқ бўлиб кўринади.

Мен Кэтрин Баркли пешайвонга кирганини кўриб, ўрнимдан турдим. Қаршимда юриб келаётганда унчалик бўйдор бўлиб кўринмади, лекин роят дилбар эди.

— Хайрли оқшом, мистер Генри, — деди у.

— Хайрли оқшом, — дедим мен. Контора ортидаги идора хизматчиси қулоғини динг қилиб турарди.

— Шу ерда ўтирамизми ё боққа чиқамизми?

— Юринг чиқайлик. Боя салқинроқ.

Мен унинг изидан эшикка юрдим, идора хизматчиси кўзи билан таъқиб этиб турарди. Қумтош ётқизилган йўлақадан кетаётганимизда, қиз сўради:

— Қаерларда қолиб кетдингиз?

— Постларни текшириб чиқдим.

— Лоақал икки энли хат ёзиб, айтиб қўйсангиз бўлмасмиди?

— Йўқ, — дедим мен. — Ўнг келмади. Мен шу кунгёқ қайтаман дедим.

— Бари бир менга бир оғиз айтиб қўйиш керак эди, жоним.

Биз хиёбондан бурилиб, дарахтлар остидаги йўлақадан юрдик. Мен унинг қўлидан тутдим-да, тўхтаб уни ўпдим.

— Бирон ерга борсак бўлмайдимиз?

— Йўқ, — деди у. — Биз фақат сайр қилишимиз мумкин. Сиз жуда узоқ йўқ бўлиб кетдингиз.

— Бугун учинчи кун. Лекин мана, келдим-ку.

У менга қаради.

— Сиз мени яхши кўрасиз-а?

— Ҳа.

— Ростдан ҳам ахир сиз мени яхши кўраман, деган эдингиз, а?

— Ҳа, — ёлғонладим мен. — Мен сизни севаман.

Мен унга бундай деб айтмагандим.

— Мени Кэтрин деб чақирасиз-а?

— Кэтрин.

Биз яна озроқ юриб, яна дарахт тагида тўхтадик.

— Бундай денг-чи: кечаси мен Кэтрин олдида қайтдим.

— Кечаси мен Кэтрин олдида қайтдим.

— Жоним, сиз ахир қайтиб келдингиз, тўғрими?

— Ҳа.

— Сизни шундай севаманки, мен шундай ёмон аҳволга тушдимки... Энди бошқа кетмайсиз-а?

— Йўқ. Мен ҳар доим қайтиб келаман.

— Сизни шунчалар севаман. Қўлингизни мана бу ерга қўйинг.

— У доим шу ерда турибди.

Мен уни ўзимга қаратиб олдим, ўпганимда юзи менга кўриниб турарди, кўзларини юмуб олганди. Унинг юмуқ кўзларидан ўпдим. Мен унинг табиатида бир оз девонасорлик бордир, деб ўйладим. Аммо бари бир эмасми? Мен бунинг оқибати қандай бўлишини ўйлаб ўтирмасдим. Бу ҳар куни кечқурун офицерлар харобатхонасига боришдан кўра маъқулроқ эди, у ерда ойимтиллалар бўйнингизга осилиб олишадиди-да, кўнгиллари сизда эканлигини кўрсатиш учун. Бошқа офицерлар билан юқорига чиқиб-тушиб туришаркан, сизнинг шапкангизни олдини орқага қилиб кийиб олишди. Мен Кэтрин Барклини яхши кўрмаганимни, яхши кўриб қолиш ниятим ҳам йўқлигини билардим. Бу худди ёлғондакам қимордай гап, фақат бунда қарта ўрнини гап босарди. Ўша ўйинда ўзингни худди кулгилик учун ёки бошқа бирон нарсага ўйнаётгандай қилиб кўрсатасан. Бунда ҳам шундай. Ўйин нима бадалига ўйналаётгани ҳақида бир оғиз ҳам гап бўлмади. Лекин менга бари бир эди.

— Қаёққа борсак экан, — дедим мен. Бошқа эркаклар каби мен ҳам узоқ тик оёқда туриб ишқибозлик қилишни ёқтирмасдим.

— Ҳеч қайга, — деди у. У хаёлидаги оламдан ерга қайтди.

— Шу ерда бирпас ўтирайлик.

Биз япаски тош ўриндиққа ўтирдик, мен Кэтрин Барклининг қўлини тутдим. У ўзини кучоғимдан олиб қочди.

— Сиз жудаям чарчадингизми?

— Йўқ.

У ерга, майсаларга қараб турарди.

— Сиз билан номаъқул ўйин бошлаб қўйдим.

— Қанақа ўйин?

— Ўзингизни гўлликка солманг.

— Бу хаёлимда ҳам йўқ.

— Сиз ажойибсиз, — деди у, — шунинг учун сиз иложи борича яхшироқ ўйнашга уриняпсиз. Лекин бу ўйин чиндан ҳам жуда ярамас ўйин.

— Сиз доимо бировнинг фикрини ўқийсизми?

— Доим эмас. Лекин сиз нима ўйлашингизни биламан. Сиз ўзингизни мени яхши кўргандай қилиб кўрсатишингизнинг ҳожати йўқ. Бугунга шунчаси етиб ортади. Энди нима ҳақда гаплашмоқчи эдингиз?

— Лекин мен сизни ростданам севаман.

— Қўйинг, бекордан-бекорга бир-биримизни алдаб нима қиламиз. Сиз ўз ролингизни ғоят дўндириб адо қилядингиз, мана энди ҳаммаси ўз ўрнига тушди. Мен ахир унчалар девона эмасман. Баъзан-баъзан хаёлим опқочади, лекин узоққа эмас.

Мен унинг қўлини қисдим.

— Кэтрин, азизим...

— Қандай кулгил эпитиляпти-я: «Кэтрин». Сиз буни доимо бир хил айтмайсиз. Лекин сиз жуда ажойибсиз. Сиз жуда оқ кўнгилсиз, жуда.

— Руҳоний ҳам шундай дейди.

— Ҳа, сиз оқ кўнгилсиз. Сиз олдимга келиб тура-сиз-а?

— Албатта.

— Менга севаман деб айтишингизнинг ҳожати йўқ. Бу ҳозирча тамом бўлди. — У ўрнидан туриб, менга қўлини узатди. — Хайрли тун.

Уни ўпгим келди.

— Йўқ, — деди у. — Қаттиқ чарчадим.

— Бари бир мени ўпиб қўйинг, — дедим.

— Қаттиқ чарчадим, жоним.

— Ўпиб қўйинг мени.

— Жуда ҳам керакми?

— Жуда.

Биз ўпишдик, лекин у тўсатдан юлқиниб чиқди.

— Қўйинг. Хайрли тун, жоним.

Биз эшиккача бордик ва мен унинг остона ҳатлаб пешайвондан юриб бораётганини кўриб турдим. Унинг

ҳаракатларини кузатиб завқланардим. У даҳлизга ўтиб кўздан йўқолди. Мен уйга кетдим. Жуда дим кеча эди, юқорида, тоғларда ҳамон тўплар отилмоқдайди. Сан-Габриеле томонда ёлқинлар кўринарди.

«Вилла-Росса» олдидан тўхтадим. Деразалар тўсиб қўйилган, лекин ичкаридан ҳали шовқин эшитилиб турарди. Кимдир ашула айтарди. Ётоққа кўтарилдим. Ечиниб турганимда, Ринальди кириб келди.

— Э-ҳа, — деди у. — Иш чатоққа ўхшайди-ку. Бэби нохуш кўринади.

— Қаерда эдингиз?

— «Вилла-Росса»да. Юракка малҳам-да, бу, бэби. Биз хор бўлиб ашула айтдик. Ўзингиз қаёқда эдингиз?

— Инглизларнинг олдига борувдим.

— Худого шукрки, мен инглизлардан қутулганман.

## Еттинчи боб

Эртасига тоғдаги биринчи постдан қайта туриб, мен машинани *insstemento*<sup>22</sup> олдидан тўхтатдим, бу ерда ярадор ва касаллар ҳужжатларига кўра жойларга тарқатилар ва ҳужжатга қайси госпиталга юборилгани ҳақида ёзиб қўйиларди. Мен машинани ўзим ҳайдаб борган эдим, рулдан тушиб ўтирмадим, ҳужжатларни шофёр кўрсатгани олиб кетди. Кун иссиқ эди, осмон артиб қўйилгандай тиниқ ва кўм-кўк, йўл эса тупроғи ўйнаган, оппоқ эди. Мен «фиат»нинг баланд ўриндигида ўйсиз ҳолда ўтирардим. Ёнимда йўлдан полк ўтиб борарди, мен сафлар қандай қадам ташлаётганига қараб турардим. Одамлар ҳолдан тойган, терга пишган эдилар. Баъзи бировлар пўлат қалпоқлар кийиб олишган, лекин кўпчилик уларни халталарига осиб олганди. Қалпоқлар кўпларнинг бошига катта бўлиб, деярли кулоқларини ҳам бостириб тушганди. Офицерлар-

<sup>22</sup> Кўчириш пункти (итал.).

нинг ҳаммаси қалпоқ кийган, лекин уларники бошла-  
рида ўрнашиб турарди. Бу Базиликат бригадасининг  
бир қисми эди. Мен уларни оқ-қизил йўл-йўл петлица-  
ларидан танидим. Полк аллақачон ўтиб бўлганига қара-  
масдан, йўлдан ҳамон орқада қолганлар ўтиб бори-  
шарди, булар ўз бўлинмалари билан баробар боришга  
қурблари етмай қолганлар эди. Уларнинг ҳаммалари  
абгор, ҳаммаларини тер ва чанг босганди. Баъзи бир-  
лари бутунлай касалга ўхшардилар. Орқада қолганлар-  
нинг охиргиси ўтиб кетгач, йўлда яна бир солдат кўрин-  
ди. У оқсоқланиб борарди. У тўхтаб, йўл чеккасига ўтир-  
ди. Мен машинадан тушиб, унинг олдига бордим.

— Нима қилди?

У менга қараб қўйиб, ўрнидан турди.

— Бўлди, кетдим.

— Нима қилди ўзи?

— Уруш-да, падарига...

— Оёғиммас. Чуррам тушган.

— Нега бўлмаса яёв кетяпсиз? — сўрадим мен.

— Нега госпиталга ётмадингиз?

— Қўйишмайди. Лейтенант, сен белбоғингни атай  
ечиб тапплагансан, дейди.

— Менга кўрсатинг.

— Кўтарилиб чиққан.

— Қайси томондан?

— Мана бу ерда.

Мен унинг қоринини ушлаб кўрдим.

— Йўталинг, — дедим мен.

— Яна баттар бўлмасин дейман. Ҳозирнинг ўзида  
эрталабгисидан икки марта катта бўлиб кетди.

— Машинага ўтиринг, — дедим мен. — Менинг яра-  
дорларимнинг қорозлари тайёр бўлгач, сизни ўзим са-  
нитар қисмингизга элтиб қўяман.

— У жўрттага қилдинг, дейди.

— Улар бунга тирғилишполмайди, — дедим мен. —  
Бу жароҳат эмас. Аввал ҳам шундай бўлгансиз-ку,  
тўғрими?

- Лекин мен боғични йўқотиб қўйдим.
- Сизни госпиталга ётқизишади.
- Сиз билан қолсам бўлмайдими, а *tenente*?
- Йўқ, менда сизнинг ҳужжатингиз йўқ.

Эшикда биз олиб бораётган ярадорларнинг ҳужжатларини кўтарган шофёр кўринди.

— Тўрттасини бир юз бешинчига. Иккитасини бир юз ўттиз иккинчига, — деди у. — Булар нариги қирғоқдаги госпиталлар эди.

— Рулга ўтиринг, — дедим мен.

Мен чурраси тушган солдат ёнимизга чиқиб олишига ёрдам бердим.

— Сиз инглизча сўзлай оласизми?

— Ҳа.

— Бу лаънати уруш ҳақида нима дейсиз?

— Расво нарса.

— Расво деб секинроқ айтасизми, жин урсин. Расво бўлмасинми яна.

— Сиз Штатларда бўлганмисиз?

— Бўлганман. Питтсбургда. Мен сизни америкалик бўлса керак, деб ўйловдим.

— Наҳотки италянчани бузиб гапираётган бўлсам?

— Сизни кўришим билан америкалик, деб ўйладим.

— Яна бир америкалик, — деди шофёр чурраси тушган солдатга қараб италянчалаб.

— Менга қаранг, лейтенант. Сиз мени албатта полкка элиб тапшадингиз керакми?

— Ҳа.

— Гап шундаки, бош врач чуррам тушганлигини билади. Мен яна жангга кирмаслик учун касалим зўрайсин, деб боғичимни йўқотган эдим.

— Тупундим.

— Балки сиз мени бошқа бирон жойга олиб бориб қўярсиз?

— Биз фронтга яқин бўлганимизда, сизни биринчи тез ёрдам пунктига топширган бўлардим. Лекин бу ерда, фронт орқасида ҳужжатсиз юриш мумкин эмас.

— Мен қайтиб борсам, мени операция қилиб, сўнг доим жангга ташлашади.

— Мен ўйланиб қолдим.

— Сиз доим олдинги сафда бўлишни истармидингиз?

— Йўқ.

— О, лаънати! — деди у. — Қандоқ ярамас нарсаси бу уруш.

— Қулоқ солинг, — дедим мен. — Машинадан тушиб, йиқилинг-да, бошингизни мўматалоқ қилинг, мен орқага қайтишда сизни оламан-да, госпиталга элиб ташлайман. Машинани тўхтатиб юборинг-чи, Аадо.

Биз йўл чеккасига ўтиб, тўхтадик. Мен унга тушишга ёрдамлашиб юбордим.

— Мени мана шу ерда топасиз, лейтенант, — деди у.

— Хайр бўлмаса, — дедим мен. Биз йўлимизга кетдик ва бир чақиримча юргач полкни қувиб ўтдик. Сўнг қорлар эриб, бўтана бўлиб қолган, кўприкнинг тагидан шитоб билан оқаётган дарёдан ўтиб, водийни кесиб ўтган йўлдан госпиталларгача бордик ва ярадорларни топширдик. Қайтишда рулга ўзим ўтирдим ва питтсбурглик солдат кутиб ўтирган жойга қичаб ҳайдадим. Биз янада қолдан тойган, ҳаракати янада сусайиб кетган полк олдидан ўтиб кетдик; кейин орқада қолганларга дуч келдик. Сўнг йўл ўртасида санитар аравасини кўрдик. Иккита санитар чурраси тушган солдатни кўтаришаётган эди. Уни қидириб келишганди. Мени кўриб, у бошини чайқади. Унинг каскаси тушиб кетган, лепанаси қонга беланган эди. Бурнининг усти шилиниб тушган, мўматалоқ бўлиб ётган жараларига тупроқ ёпишганди. Сочлари ҳам чангга беланганди.

— Қаранг, қандақаси шил-а, лейтенант, — қичқирди у. — Аммо нима ҳам қилиб бўларди. Мени олиб кетгани келишибди.]

Мен вилага қайтиб келганимда, соат беш бўлган эди, мен машиналарни ювадиган ерда душга тушгани бордим. Кейин ётоқда — очиқ дераза олдида ёлғиз кўйлак-шимда ўтириб, рапорт тузиб чиқдим. Хужум эрта ўтиб индинга бошланадиган бўлиб, мен ўз мапиналарим билан Плавага боришим керак эди. Мен Штатларга алавақтлардан бери хат ёзмасдим, мен ёзмаса бўлмаслигини билардим, лекин бу ишни шунча замонлардан бери орқага суриб келганимдан, энди деярли мутлақо ёзиб бўлмасди. Ёзадиган нарсанинг ўзи йўқ. Мен Zona di Guerra<sup>23</sup> деган бир қанча хабарномалар юбордим, матндан «соғ-саломат юрибман» деган сўзлардан бошқа ҳаммасини ўчириб чиқдим. Шундай қилса, тезроқ боради. Америкадагиларга бунақанги ғалати ва сирли хабарномалар жуда ҳам ёқиб тушади, албатта. Уруш бу зонада ғалати ва сирли эди, лекин австрисларга қарши олиб борилган бошқа урушлар ичида бу энг пухта ўйланган ва ёвузроқ бўлиб туюларди менга. Австрия армияси Наполеоннинг ва умуман ўзини Наполеон деб ҳис қилувчи ҳар қандай кишининг ғалаба қозониши учун яратилганди. Бизнинг ҳам Наполеонимиз бўлганда ёмон бўлмасди, лекин бизда фақат семиз ва боқи беғам Le Generale Cadorna билан дутор бўйин, эчки соқол одамча Vittorio-Emmanuele бор эди, холос. Ўнг соҳидаги қўшинларга герцог Аоста бошлиқ эди. Ҳар нечук, улуғ саркарда даъвоси учун у ҳаддан ташқари хушрўй эди, лекин ташқи кўринишдан у чинакам эркакларга ўхшарди. Кўплар унинг қирол бўлишини истарди. Унинг қирол бўладиган савлати бор эди. У қиролнинг амакиси бўлиб, учинчи армияга қўмондонлик қиларди. Биз иккинчи армияда эдик. Учинчи армияда бир қанча инглиз батареялари бор эди. Миланда мен шу батареяларда хизмат қилган иккита тўпчи билан танишгандим. Улар

---

<sup>23</sup> Ҳарбий зона (итал.).

жуда ҳам одамшаванда йигитлар экан, ўша кунни вақ-тихушлик билан ўтди. Улар давангирдай-давангирдай йигит бўлишларига қарамай, кўп нарсаларда тортин-чоқлик қилар, айни замонда тортинган нарсаларини ёқтирар ҳам эдилар. Аслида инглиз армиясида хиз-мат қилсам бўларкан. Унда ҳаммаси жўнгина ўтарди. Бироқ тирик қолишим даргумон эди. Санитар қисм-ларда эса ундай эмас. Тўғри, инглиз санитар машина-ларининг шофёрлари ҳам ҳалок бўлишарди. Лекин мен ҳалок бўлмаслигимни билардим. Бу урушда эмас. Унинг мента ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. У мента ки-нодаги урушдан фарқсиздай туюларди. Шунга қара-масдан мен чин юракдан унинг тезроқ тугагини ис-тардим. Балки, шу бу йилнинг ёзида тамом бўлар. Бал-ки, австрисларни савалашар. Олдинги урушларда уларни ҳар доим савалашган. Бу урушнинг нимаси бор ўзи? Ҳамманинг оғзида французларнинг ҳоли-қудра-ти кетиб қолди, деган гап. Ринальди, француз солдат-лари бош кўтаришибди, кўпинлар Парижга қараб юраётган эмип, деб айтувди. Мен ундан кейин нима бўлди, деб сўрасам, «уларни тўхтатишган-да», деб жа-воб берди. Мен уруш бўлмасаю, Австрияни бир кўриб келсам, деб юрардим. Мен Шварцвальдга боришни истардим. Гарцни кўргим келарди. Айтмоқчи, Гарц-нинг ўзи қаерда? Уруш ҳозир Карпат тоғларида кета-ётган эди. У ёқларга боргим йўқ эди. Гарчи борилса, албатта, ёмон бўлмасди. Уруш бўлмаганда мен Испа-нияга боришим мумкин эди. Қуёш ботиб бормоқда, салқин тушиб келмоқда эди. Кечки овқатдан сўнг Кэ-трин Барклининг олдига бораман. Мен, қани энди у ҳозир ёнимда бўлсайди, дердим. Мен у билан бирга Миланга боришни истардим. У билан «Кова»да овқат-ланиб олсанг-да, кейин кечки дим ҳавода Виа-Ман-цони бўйлаб кетсанг, кўприқдан ўтиб, канал ёқалаб бурилсанг-да, Кэтрин Баркли билан отелга кирсанг. Эҳтимол, у ҳам кирган бўлармиди. Эҳтимолки, у мени Соммада ўлдирилган офицер деб тасаввур қилармиди,

унда биз катта эшикдан ичкарига кириб борган бўлардик, швейцар шапкасини олиб кутиб олган, мен калитни олиш учун борган, қиз эса мени лифт олдида кутиб турган бўларди, кейин биз лифт ичига кириб, лифт ҳам ҳар қаватда оҳиста жиринглаб, юқорига кўтарилаган ва ниҳоят, бизнинг қаватга ҳам чиқарди, лифтчи бола эшикни очади, шунда у чиқади, мен чиқаман, биз даҳлиздан юриб борамиз, мез калит билан эшикни очаман, ичкарига кирамиз ва мен телефон кулоғини кўтариб, бир шиша муз тўла кумуш пақирчага солинган капри бьянка келтиришларини сўрайман, сал ўтмай коридордан челақчадаги музнинг ширқиллаши эшитила бошлайди, кейин бола эшикни тақиллатади, мен эшикнинг олдида қўйиб кета қолинг, дейман. Чунки биз эгнимиздаги бор нарсани ечиб ташлаган бўламиз, чунки кун жудаям иссиқ, деразалар ланг очилган, қалдирғочлар уйларнинг томлари узра учиб юришган бўлади, кейин қоронғи туша бошлайди, дераза олдида келсангиз, уйларнинг ва дарахтларнинг тепасида энди кўршапалаклар учиб юрганини кўрасиз, шунда биз капри ичамиз, эшик берк, хона иссиқ, чойшаб ва тундан бўлак ҳамма нарса унутилади ва биз Миланнинг шу оташин кечасида ўзимизни муҳаббатнинг оғушига батамом топширамиз. Ҳаммаси мана шундоқ бўлиши керак. Мен тезгина овқатланиб олиб, Кэтрин Барклининг олдида бораман.

Овқат устида ровур-рунур гап кўп бўлади, мен вино ичдим, чунки агар бутун кечқурун озгина ичмасам, ошна-оғайнигарчиликдан чиқиб қолардим, мен яна кашин билан архиепископ Айрленд ҳақида суҳбатлашиб ўтирдим. Гап анчайин ҳурмат-эътиборга лойиқ бўлган бир одамнинг тақдиридаги адолатсизлик, унга нисбатан қилинаётган ноҳақликлар ҳақида кетди, бу ноҳақликларга мен ҳам америкалик сифатида қисман сабабчи эканман, мен айбим нимадан иборат эканлигини билмасам ҳам ўзимни гўё ростданам айби бордай қилиб кўрсатардим. Бу ишнинг бутун моҳи-

ятига тўла етмасдан туриб, у менга шунчалар тушунтириб кетдики, охирида йўқ ҳеч нарса билмайман, хабарим йўқ, деб туриш одобдан бўлмай қоладиганга ўхшайди. Менга унинг номи жуда ҳам чиройли туюлди, бунинг устига у миннесоталик эди, шунинг учун оти ҳам чиндан ажойиб жаранглар эди: Айрленд Миннесотий, Айрленд Висконсиний, Айрленд Мичигоний. Йўқ, гап бундамас. Масала бундан кўра чуқурроқ. Ҳа, отахон. Тўғри, отахон. Эҳтимол, отахон. Йўқ, отахон. Балки, эҳтимол, шундай бўлса бордир, отахон. Булар сизга кўпроқ маълум, отахон. Кашиш яхши одам эди, лекин одамни зериктириб юборарди. Офицерлар бўлмағур одамлар эди, уларга қараб одамнинг эсноғи келарди. Қирол яхши, лекин зерикарли эди. Вино ёмон, лекин зерикарли эмасди. У тишларимизнинг сирини кўчириб, танглайимизга ёпиштириб қўймоқда эди.

— Шундай қилиб, ўша кашишни қамаб қўйишибди, — дерди Рокка, — чунки унинг ёнидан уч процентли қоғозлардан чиқибди. Бу Франциядаги гап, албатта. Бу ерда уни ҳеч қачон қамаб-памаб ўтиришмасди. У бўлса, беш фоизли қоғозлардан мутлақо беҳабарман, дебди. Булар ҳаммаси Безье шаҳрида бўлган гаплар. Мен ўшанда у ерда эдим, бу тўғрида газеталардан ўқиб қолиб, қамоққа бордим ва мени кашишнинг олдига киритишларини сўрадим. Қоғозларни у ўтирлаб олгани тайин эди.

— Фирт ёлғон гаплар, — деди Ринальди.

— Сизга шундоқ туюлгандир, — деди Рокка. — Лекин мен буни ўзимизнинг кашишга айтяпман. Бу жуда ибратли воқеа. У руҳоний бўлгани учун бунинг маъносини тузукроқ чақади.

Руҳоний жилмайди: — Давом этинг, — деди у. — Қулоғим сизда.

— Албатта, қоғозларнинг бир қисмини барибир топишолмаган, бироқ уч фоизлиларнинг бари руҳонийнинг ёнида экан, яна, қанақалиги аниқ эсимда йўғу,

аллақандай маҳаллий заёмларнинг облигациялари ҳам чиққан. Шундай қилиб, мен турмага бордим, — энг қизиги ҳам шу ерда, — у турган камеранинг олдига келиб, худди тавба қилаётгандай бўлиб: «Менга оқ фотиҳа беринг, падари бузрукворим, зотан сиз гуноҳкор бандасиз», дедим.

Ҳамма хахолаб кулиб юборди.

— У нима деди? — сўради кашип.

Рокка унга эътибор қилмасдан менга ҳазилининг маъносини тушунтира кетди: — Ана энди тушундингизми маънисига? — агар уни тўғри тушунилса, афтидан, жуда ўткир ҳазилга ўхшайди. Менга яна вино қуйишди ва мен душга туширилган инглиз солдати ҳақидаги латифани айтиб бердим. Кейин майор ўн бир чехословак билан бир венгер каптали ҳақидагисини айтди. Яна винодан ичиб, мен бир тийин топган улоқчи ҳақидаги латифани бошладим. Майор, кечалари ухломмай чиқадиган герцогиня ҳақида ғалати бир италян латифаси бор, деди. Шунда кашип ўрнидан туриб чиқиб кетди ва мен Марселга эрталаб соат бешда мистрал эсиб турган пайтда келган коммивояжер ҳақидаги латифани айтиб бердим. Майор, эпитишимга қараганда, сиз ичиб маст бўлмас экансиз, деди. Мен, ундаймас, дедим. У, мен тўғрисини айтяпман, Бахус гувоҳ, мен буни текшириб кўраман, деди. Фақат Бахус эмас, дедим. Бахус эмас. Ҳа, Бахус, деди у. Мен Басси Филиппо Винченца билан ким кўп ичарга ўйнашим керак экан. Басси, бу адолатдан эмас, чунки мен ҳозирнинг ўзида ундан икки ҳисса кўп ичиб қўйдим, деди. Мен, бу ғирт ёлғон, Бахусми, Бахусмасми, Филиппо Винченца Бассими ёки Басси Филиппо Винченцами, ҳали оғзига бир томчи ичкилик олгани йўқ, умуман олганда, унинг номи нима ўзи? У, сизни нима деб чақиришади — Энрико Федерико дебми, ёки Федерико Энрико дебми? — деб сўради. Мен, йўқолсин Бахус, ким кучли бўлса, ўша ютади, дедим ва майор бизга бошламасига бир кружкадан қизил вино берди. Круж-

канинг ярмини ичиб, қолганини ичгим келмай қолди. Қаёққа кетаётганим эсимга тушди.

— Басси ютди, — дедим мен. — У бақувватроқ. Мен боришим керак.

— Тўғри, бориши керак, — деди Ринальди. — Учрашувга боради. Мен биламан-ку.

— Мен боришим керак.

— Келаси сафаргача, — деди Басси. — Келаси сафаргача куч йиғиб келинг.

У елкамга қоқиб қўйди. Стол устида шамлар ёниб турарди. Ҳамма офицерларнинг кайфлари жойида эди.

— Хайрли тун, жаноблар, — дедим мен.

Ринальди мен билан бирга чиқди. Биз ҳовлига кираверишдаги эшик олдида тўхтадик, у деди:

— Сиз у ерга ичиб бормаганингиз тузук эди.

— Маст эмасман, Ринин. Чин сўзим.

— Жуда бўлмаса қаҳва донидан чайнаб юборинг.

— Бекор гап.

— Ҳозир сизга келтириб бераман, бэби. Шу ерда айланиб турунг. — У бир ҳовуч қовурилган қаҳва донидан кўтариб келди. — Чайнаб юборинг, бэби, Худо сизни ёрлақасин.

— Бахус, — дедим мен.

— Сизни кузатиб қўяман.

— Ҳожати йўқ. Маст эмасман.

Икковлон шаҳар бўйлаб кетдик, мен қаҳва дони чайнаб бордим. Инглизларнинг боғ уйига элтадиган хиёбон олдида Ринальди менга хайрли тун тилаб қолди.

— Хайрли тун, — дедим мен. — Юринг, ўзингиз ҳам. У бош чайқади.

— Йўқ, — деди у. — Мен бош оғриғи ишларга тобим йўқ.

— Қаҳва учун раҳмат.

— Арзимаиди, бэби. Арзимаиди.

Хиёбондан юриб кетдим. Икки чеккадаги сарв оғочларининг гавдаси яққол кўзга таппанарди. Мен ор-

қамга ўтирилдим-да, Ринальди изимдан қараб турганини кўрдим, унга қўл силкиб, хайрлашдим.

Мен бор уй қабулхонасида Кэтрин Барклини кутиб ўтирардим. Кимдир пешайвонга кирди. Ўрнимдан турдим, бироқ бу Кэтрин эмасди. Кирган мисс Фергюсон эди.

— Хэлло, — деди у. — Кэтрин бутун, афсуски, сиз билан кўришолмас экан. Мендан шуни айтиб қўйиш-ни сўради.

— Афсус. Ҳойнаҳой бетоб эмасми?

— Сал тоби қочиб турибди.

— Унинг кўнглини сўраб қўйинг.

— Ҳўп.

— Балки эртага эрталаб келаймикан?

— Келинг.

— Катта раҳмат, — дедим мен. — Тунингиз хайрли бўлсин.

Қабулхонадан чиқдим, бирдан олам бўм-бўш бўлиб қолди, юрагим сиқилди. Мен Кэтрин билан учрашувга менсимай, назар-писанд қилмай қарадим, кўп ичиб қўйдим, сал бўлмаса келиш эсимдан чиқай деди, энди эса уни кўролмаганимдан сўнг юрагимга қил сирмасди, дунёда ўзимни ёлғиз, таппандик сездим.

### **Саккизинчи боб**

Эртасига биз дарёнинг юқори томонида кечаси ҳужум бўлади, деб эшитдик, биз у ерга тўрт машина билан боришимиз керак экан. Ҳеч кимдан тайинли бир гап чиқмас, лекин ҳамма ўзининг ҳарбий билимини намойиш қилиб, донолик қиларди. Мен биринчи машинада ўтирган эдим. Инглиз госпиталининг олдидан ўтиб кетаётганимизда машинани тўхтатишни буюрдим. Бошқа машиналар ҳам тўхташди. Мен машинадан тушиб, бошқа шофёрларга агар биз етиб олмасак, Кормон йўлининг кесишган жойида кутиб туришни айтдим. Мен хиёбондан шоша-пиша ўтиб, қабулхона-

га кирдим-да, мисс Барклини чақиришларини сўрадим.

— У навбатчилик қияпти.

— Уни бир дақиқага кўра оламанми?

Санитарни билиб келгани юборипди, у қиз билан бирга қайтиб келди.

— Соғ-саломатлигингизни билгани кирувдим. Сизни навбатчиликда дейипди ва мен чақириб беришларини сўрадим.

— Соғлигим дуруст, — деди у. — Кеча иссиқдан бир оз лоҳас бўлдим, шекилли.

— Мен кетишим керак.

— Бир дақиқага сиз билан чиқаман.

— Ўзингиз тузукмисиз, ҳеч қаерингиз оғримаяптими? — сўрадим мен ташқарига чиққанимиздан сўнг.

— Тузукман, жоним. Сиз бутун келасизми?

— Йўқ. Мен ҳозир кетяпман — бутун Плавада масхарабозлик бўлади.

— Масхарабозлик?

— Шунга яқин.

— Ўзингиз қачон қайтасиз?

— Эртага.

У ниманидир ечиб, бўйнидан олди. Менинг қўлимга берди.

— Бу авлиё Антоний, — деди у. — Эртага кечқурун келинг, жўпми?

— Сиз католикмисиз?

— Йўқ. Лекин айтишларига кўра авлиё Антоний бало-қазолардан сақлармиш...

— Сизни деб уни эҳтиёт қиламан. Хайр энди.

— Йўқ, — деди у. — Хайр эмас.

— Ҳўп.

— Ақлли бўлинг-да, ўзингизни эҳтиёт қилинг. Йўқ, бу ерда ўпишиш мумкин эмас. Керакмас.

— Ҳўп.

Мен орқамга қараб, унинг зинада турганини кўрдим. У менга қўл силкиб қўйди, мен унга ғойибона

ўпич тақдим қилдим. У яна қўлини силкиди, кейин хиёбон тугади, мен машинага ўтирдим, йўлга тушдик. Авлиё Антоний оқ металлдан ишланган кичкина медалонга жойланган эди. Мен медалонни очиб, қўлимга қоқдим.

— Авлиё Антонийми? — сўради шофёр.

— Ҳа.

— Менда ҳам бор. — У ўнг қўлини рулдан олиб, тутмачасини ечиб, қўйлаги ичидан мендагига ўхшаш медалон чиқарди. — Кўрдингизми?

Мен авлиё Антонийни яна медалон ичига жойлаб, ингичка тилла занжирини йирдим-да, ҳаммасини ён чўнтагимга солиб қўйдим.

— Сиз уни бўйнингизга осмайсизми?

— Йўқ.

— Яхписи осиб керак. Бўлмаса нима ҳожати бор?

— Яхши, — дедим. Тилла занжирчани ёздим-да, бўйнимга осиб, занжирини қулфлаб қўйдим. Авлиё ҳарбий френчим устида туриб қолди, мен ёқамни очиб, қўйлагимнинг ёқасини бўшатдим-да, авлиё Антонийни ичимга солиб қўйдим. Машинада ўтирарканман, кўкрагимга унинг металл филофи суйкалиб борарди. Кўп ўтмай у эсимдан чиқди. Яраланганимдан сўнг уни қайтиб кўрмадим. Кимдир уни борлаш пунктида ечиб олган бўлса, ажабмас.

Кўприкдан ўтгач, биз машинани тезроқ ҳайдадик ва кўп ўтмай олдинда бошқа машиналар кўтараётган чангни кўрдик. Бурилишдан ўтганимиздан сўнг учала машина ҳам кўринди; улар қўнғиздай бўлиб кўринмоқда эди, чанг гилдирақлар остидан кўтарилиб, дарахтлар ортига сингарди. Биз уларга етиб олдик, қувиб ўтиб, тоққа томон кетган бошқа йўлга бурилдик. Агар олдинги машинада кетаётган бўлсанг колоннада юриш ёмон нарсас эмас, шунинг учун мен ўрнашиброқ ўтириб олиб, атрофни томоша қила бошладим. Биз дарё томондан тор этаги билан кетмоқда эдик, йўл юқорилагач, шимол томонда баланд қорли чўққилар кўрин-

ди. Орқамга назар ташлаб, қолган учта маппинанинг баландликка қандай чиқиб келишини кузатдим, машиналар чанг-тўзон ичида элас-элас кўзга чалинарди. Биз юк ортилган хачирлар карвонини қувиб ўтдик, хачирларнинг ёнида қизил феска кийган ҳайдовчилар боришарди. Булар берсальерлар эди.

Хачирлар карвонидан кейин йўлимизда ҳеч нарса учрамади ва биз адирма-адир ошиб, сўнг узун тоғ ёнбағри бўйлаб дарё этагига тушдик. Бу ерда йўл бўйига дарахтлар экилган экан, ўнг ёқдаги қатор дарахтлар орқасида мен саёз, тиниқ, шошқин дарёни кўрдим. Дарёнинг суви пасайиб, тошлар ва қумлар оралаб арна-арна бўлиб оқарди, баъзан эса таги тошлоқ ўзанидан тонг шафағидай ёйилиб кетарди. Қирғоққа чиқаверишда чўнқир ўрларни кўрдим, уларга тўлиб турган сув осмон каби мовий эди. Дарё узра ёйсимон ғишт кўприкчалар ташланганди, уларга томон йўлдан тармоқ отиб сўқмоқлар тушиб борарди. Мен яна жанубий девори ёқалаб нокзорлар қад кўтарган деҳқонларнинг ғиштин иморатларини ва далавлардаги пастактош тўсиқларни кўрдим. Йўл анча вақтгача водий бўйлаб борди, кейин биз бурилдик-да, яна тоқда кўтарила бошладик. Йўл юқорига тик кўтарилиб чиқар, қаптанзор ичидан илон изи бўлиб ўтиб, ниҳоят, тоғ тизмалари ёқалаб кетарди. Дарахтлар сийрак жойлардан водий кўриниб турарди, ҳув олисда, пастда икки армияни ажратиб, қуёшда ярқираб илангбиланг дарё оқарди. Биз адирларнинг нақ белидан тушган янги ҳарбий тош йўлдан кетдик, шимолда икки тоғ тизмаси чўзилиб ётарди, тоғлар асрий қорликларгача арча билан қопланганидан тўқ кўкимтир бўлиб қоронғиликда чулғаниб кўринар, қорли чўққилар эса қуёш нурида ярқираб оппоқ бўлиб ётарди. Кейин яна юқорилаганимизда, мен учинчи тоғ тизмасини, худди бўр сингари оппоқ юксак қорли тоғларни, тоғларнинг ғаройиб ажинларини кўрдим, булардан ҳам нарида яна тоғлар юксалиб борар, лекин улар

ни кўраётганингни ҳам, кўрмаётганингни ҳам билиб бўлмасди. Буларнинг бари Австрия тоғлари эди, бизда бундай тоғлар йўқ. Олдинда йўл ўнг томонга доира ясаб ўтганди, мен дарахтлар орасидан йўл пастга қараб қанчалар тик тушганини кўрдим. Бу йўлдан қўшинлар, юк машиналари, тоғ тўпларини ортган хачирлар ўтиб борарди, биз шу йўлнинг нақ чеккасидан пастга тушиб борарканмиз, ҳув қуйида, олисда оқаётган дарё, унинг ёнидан ўтган темир йўл излари, темир йўл кўпригини кўрдим, дарёнинг нариги ёғида, тоғ ёнбағрида биз ишғол қилишимиз керак бўлган шаҳарчанинг вайрон бўлган уйлари кўринарди.

Биз пастга тушиб, дарё қирғоғи ёқалаб солинган катта йўлга чиққанимизда қоронғи чўка бошлаган эди.

### **Тўққизинчи боб**

Йўл одамлар ва транспортга тиқилиб кетганди; йўлнинг иккала бети бўйлаб чипта ва похолдан қилинган бўйралар чўзилиб кетган, ҳатто йўлнинг тепаси ҳам бўйралар билан қопланганидан, у худди циркнинг йўлкасига ёки ёввойиларнинг қишлоғига ўхшарди. Шу чайлага ўхшаган йўлдан имилаб ўтиб, ниҳоят тоза, текис сайқонликка чиқдик, аввал бунда темир йўл бекати бўлган эди. Йўлнинг бу томони қирғоқ бўйи кўтармасини кесиб тушган эди. Бутун йўл давомида кўтармада пана жойлар қилинган бўлиб, уларга пиёдалар жойлашганди. Кун ботиб борарди, мен кўтарма оша қараб, дарёнинг нариги юзидаги тоғларда қорайиб кўринган Австриянинг кузатув аэростатларини кўрдим. Биз машиналарни ғишт заводининг харобалари панасига қўйдик. Ғишт куйдириладиган ўчоқлар ва бир қанча чуқур ўраларда ярадорлар учун пунктлар қилинганди. Врачлар ичида менинг учта танишим бор эди. Бош врач менга жанг бошланиши билан бизнинг машиналар ярадорларни олиб,

қирғоқ бўйлаб пана йўлдан бориб, кейин юқорига, довонга томон юради, довонда ҳамширалар пости бор, бу ерда ярадорларни бошқа машиналар кутиб туради. Йўл тўсилиб қолмаса бўлгани, деди у. Бошқа йўл йўқ эди. Йўл австрисларга кўриниб тургани учун уни кўздан япириш чоралари кўрилганди. Бу ерда — ғишт заводида қирғоқ кўтармаси бизни милтиқ ва пулемётларнинг ўқидан сақлаб турарди. Дарёнинг у бетидан бу томонга фақат битта бузилай деб қолган кўприк бор эди. Тўплар отишмаси бошлангач, яна битта кўприк солинади, қўшиннинг бир қисми эса дарс қайрилишидаги кечувдан ўтади. Бош врач бўйи пастаккина, шоп мўйлов киши эди. У майор унвонида бўлиб, Ливия урушида қатнашган, икки марта яраланган эди. У, агар ҳаммаси қўнгилдагидек ўтса, мени мукофотга тавсия этажагини айтди. Мен, ҳаммаси жойида бўлади, дедим ва унга меҳрибончилиги учун раҳмат айтдим. Мен шофёрларни жойлаштирадиган каттароқ блиндаж бор-йўқлигини сўрадим, у бир солдатни чақириб, менга жой кўрсатишни тайинлади. Солдат билан сал юрмасимиздан шинамгина блиндаж устидан чиқдик. Шофёрлар ундан мамнун бўлишди, уларни шу ерда қолдирдим. Бош врач мени ва яна икки офицерни ичкиликка таклиф қилди. Биз ром ичдик ва мен ўзимни дўстлар ўртасида ўтиргандай сездим. Қош қорая бошлади. Мен, ҳужум қачон бошланади, деб сўрадим, бутунлай қоронғи тушганда, деб жавоб беришди. Мен шофёрлар олдига қайтдим. Улар блиндажда гаплашиб ўтиришарди, мен киришим биланок жим бўлиб қолишди. Мен уларга бир қутидан «Македония» сигаретаси бердим, бу сигарета бўш жойланган бўлиб, чекишдан олдин учини бураб қўйиш керак эди. Манъера зажигалкасини ёқиб, ҳаммага чекиб олгани тутди. Зажигалкаси «фиат»нинг радиаторига ўхшатиб ишланган экан. Мен уларга бор билган гапларимни айтиб бердим.

— Бу ёққа келаётганимизда йўлда пост йўқ эдику?  
— деди Пассини.

— Биз бурилган жойнинг орқасида қолиб кетган эди.

— Бу йўлда тоза онамизни кўрамиз ҳали, — деди Манъера.

— Австрислар кунимизни кўрсатишади, фалонига фалон уларни.

— Бўлмаса-чи.

— Овқат-повқат ҳам бўладими, лейтенант? Бошла-  
ниб қолса, бош қашигани вақт бўлмайди.

— Ҳозир билиб келаман, — дедим мен.

— Шу ерда ўтирайликми ё тапқарига чиқип ҳам  
мумкинми?

— Ўтира турганларингиз маъқул.

Мен бош врач олдига бордим, у сайёр опхона ҳозир  
етиб келажагини, шофёрлар овқатни олиб кетишлари  
мумкинлигини айтди. Идишлари бўлмаса, идипи бе-  
раман, деди. Мен идишлари бўлса керак, дедим. Мен  
изимга қайтиб, шофёрларга овқат келтиришлари би-  
лан хабар беришимни айтдим. Манъера, отишма бош-  
ланмасдан бурун олиб келинса соз бўларди, деди. Мен  
кетгунимча улар миқ этишмади. Уларнинг тўртовла-  
ри ҳам механик бўлиб, урушни кўрарга кўзлари йўқ  
эди.

Мен атрофда нималар бўлаётганини кўргани бор-  
дим, сўнг блиндажга, шофёрлар олдига қайтдим.  
Ҳаммамиз ерга ўтириб, деворга суянганча сигарет ту-  
татдик. Фира-шира қоронғи тушди. Блиндажнинг саҳ-  
ни қуруқ ва илиқ эди, мен деворга суяниб, ҳордиқ чи-  
қардим.

— Жангга ким боради?

— Берсальерлар.

— Берсальерларнинг ўзими?

— Шундайга ўхшайди.

— Росмана жанг қилиш учун бу ердаги одамлар  
камлик қилади.

— Чамаси бу шунчаки йўлга бир жанг бўлади, чинакам уруш бошқа ерда бўлади.

— Хужумга борадиган солдатлар буни билишади-ми?

— Билишмаса керак.

— Албатта, билишмайди, — деди Манъера. — Билишса, жангга кириб ўтиришармиди.

— Шундай ҳам киришардики, — деди Пассини. — Берсальерлар аҳмоқ.

— Улар мард солдатлар, интизомга риоя қилишадди, — дедим мен.

— Бақувват йигитлар, ҳаммаси ҳам яғриндор. Лекин барибир, ҳаммаси аҳмоқ болалар.

— Мана гренадерлар зўр, — деди Манъера.

Бу ҳазил эди. Тўртовлари хахолаб кулишди.

— Улар жангдан бош торттишганда сиз бормидингиз, *tenente*, кейин ҳар ўн кишидан биттасини отишувди, эсингиздами?

— Йўқ.

— Шундай бўлган эди. Уларни қатор қилиб турғизишди-да, ўнинчи бўлиб турган одамни ажратиб отаверишди. Карабинерлар уларни отиб ташлашди.

— Карабинерлар, — деди Пассини ва ерга тупурди. — Гренадерларни қаранг-а: бўйлари икки метрдан ошиғу, бормаимиз деб туришса-я.

— Агар ҳамма баравар бош тортганда эди, уруш тутаган бўларди, — деди Манъера.

— Бе, гренадерлар буни хаёлга ҳам келтиришмаган. Қўрқинган, холос. Офицерларнинг бари асизодаалардан эди-да.

— Баъзи бир офицерлар бир ўзлари жангга киришди.

— Сержант иккита офицерни бош тортганликлари учун отиб ташлади.

— Баъзи оддий солдатлар ҳам жангга киришувди.

— Буларни отишга ўнинчи одам ажратиладиган сафга киритишмаган.

— У ерда менинг ҳампаҳаримни отиб ташлашди, — деди Пассини. — Баланд бўйли, келишган йигит эди, қўйиб қўйган гренадер дейсиз. Римдан бери келмасди. Ёнидан ойимчалар аримасди. Доим карабинерлар билан бирга юрарди. — У кулди. — Энди бўлса уйининг эшигига милятиқ кўтарган соқчи қўйиб қўйишибди, ҳеч ким унинг онаси, отаси, опа-сингилларини бориб қўриши мумкин эмас, отасини бўлса, барча фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум қилишди, ҳатто сайловда ҳам қатнашолмайди. Қонун ҳам энди уларни ҳимоя қилмайди. Истаган одам келиб, қўнган тусаган нарсасини олиб кета олади.

— Оиласининг боши мана шундай маломатга қолишидан кўрқмаганда, ҳеч ким жангга кириб ўтирмасди.

— Албатта-да. Альп ўқчилари эса жангга киришаверган бўларди. Виктор-Эммануилнинг полки ҳам. Берсальерлар ҳам.

— Берсальерлар ҳам думини кўрсатган пайтлар бўлган. Ҳозир бунга эслагилари келмайди.

— Сиз бекор бизни валақлашимизга йўл қўйяпсиз, *tenente. Evviva l'esercito!*<sup>24</sup> — истеҳзоли қўшиб қўйди Пассини.

— Мен бундай гапларни эшитганман, — дедим мен. — Бироқ ҳамонки сиз рулда ўтириб, ўз ишингизни бажараётган экансиз...

— ...ва бошқа офицерлар эшитмайдиган қилиб секин гаплашаётган экансиз, — деб тугатди Маньера.

— Урушни охирига етказиш керак деб ҳисоблайман, — дедим мен. — Бир томон жангдан воз кечгани билан уруш тамом бўлиб қолмайди. Урушмай қўйсак, ҳолимиз бундан бепаттар бўлади.

— Бундан бепаттар бўлмайди, — деди одоб билан Пассини. — Урушдан бепаттарроқ нарса йўқ.

---

<sup>24</sup> Яшасин армия! (итал.).

— Маълумият бешбаттар.

— Ундаймасдир, — деди Пассини ҳамон ҳурмат сақлаб. — Маълумият нима ўзи? Хўш, уйга қайтамиз.

— Душман орқангиздан боради. Уйингизни олади. Опа-сингилларингизни олади.

— Унчаликмасдир, — деди Пассини. — Ўлибди-да, ҳар кимнинг ортидан борса. Ҳар ким ўз хонадонини ҳимоя қилсин. Опа-сингилларини эпикка чиқармасин.

— Сизни осипади. Сизни қўлга олиб, яна уруш қилгани жўнатишади. Санитар транспортга эмас, пиёдалар сафига.

— Ўлдими, ҳаммани осипса.

— Бегона давлат ўзи учун урушишга мажбур қилолмайди, — деди Манъера. — Биринчи жангнинг ўзидаёқ ҳамма қочиб кетади.

— Чехларга ўхшаб.

— Сиз маълум бўлиш нималигини ҳали яхши билмайсиз, шунинг учун ҳам бу сизга унчалик ёмон эмасга ўхшаб туюлади.

— Tenente, — деди Пассини, — сиз бизга гапираверишга изн бергандай бўлдингиз. Мана, эпитинг бўлмаса. Урушдан кўра даҳшатлироқ нарса йўқ. Биз санитар бўлимларда ўтириб уруш қанчалар даҳшатли нарса эканлигини тушуниб етмаймиз. Бунинг даҳшатини фаҳмлаб улгурганлар эса, унга қаршилиқ қилишга улгуролмайдилар, чунки ақлдан озадилар. Ҳеч қачон ҳеч нарсани тушунмайдиган одамлар бўлади. Ўз офицерларидан кўрқадиган одамлар бор. Мана шундайлар билан урушни давом эттиришади.

— Мен уруш даҳшатли нарса эканлигини биламан, лекин биз уни охирига етказишимиз керак.

— Охири йўқ. Урушнинг охири бўлмайди.

— Йўқ, охири бўлади.

Пассини бошини чайқади.

— Урушни ғалабалар билан ютиб бўлмайди. Хўш, борингки Сан-Габриелени олдик. Хўш, Карсо, Мон-фальконе ва Триестни олдик. Кейин-чи? Бутун анови

узоқ тоғларни кўрдингизми? Хўш, сиз ўпаларнинг барини биз ололамиз дейсизми? Агар австрислар урушмай қўйса бошқа гап. Бир томон урушни бас қилиши керак. Нега биз қилишимиз мумкин эмас? Агар улар Италиягача боришса, ҳориб-чарчаб, орқага қайтиб кетишади. Уларнинг ўз юртлари бор. Шундоқ экан, ҳайронман, уруш қилмаса, куни ўтмайдими буларнинг.

— Гапни қотирар экансиз.

— Ўйлаяпмиз. Ўқияпмиз. Деҳқон эмасмиз. Биз механиклармиз. Бироқ деҳқонлар ҳам урушга ишонадиган аҳмоқлардан эмас. Бу уруш ҳамманинг жонига теккан.

— Мамлакатни калтафаҳм, ҳеч нимани тушунмайдиган синф бошқармоқда. Шунинг учун ҳам биз урушиб юрибмиз.

— Улар урушдан яна давлат орттирмоқдалар.

— Кўплари ҳатто бойий олмаётти, — деди Пассини.

— Шунчалар бефаросат улар, қўлларидан бошқа иш келмагани учун шундай қилишмоқда. Тентакликдан.

— Бўлди, бас, — деди Манъера. — Тилимизга жуда эрк бериб юбордик, *tenente* ҳам хафа бўлиппи мумкин.

— Гапимиз унга ёқяпти, — деди Пассини. — Биз уни ўз томонимизга тортамыз.

— Лекин ҳозирчалик етади, — деди Манъера.

— Нима бўлди энди, овқат беришармикан, *tenente*? — сўради Гавуцци.

— Ҳозир билиб келаман, — дедим мен. Гордини ўрнидан туриб, мен билан чиқди.

— Балки, бирон нарса қилиш керакдир, *tenente*? Сизга ёрдам беролмайманми? — У тўртовлари ичида энг ювош, индамас одам эди.

— Истасангиз, мен билан юринг, — дедим мен, — нима гаплагини билиб келамиз.

Қороғи тушиб қолганди, прожекторларнинг узун тиллари тоғлар узра кезарди. Бизнинг фронтда юк машиналарига ўрнатилган каттакон прожекторлар

эди, гоҳо тунда фронт чизиги яқинидан ўтилаган-  
йўлдан чеккада турган мана шундай юк машина-  
ни, прожекторни бошқараётган офицерни, қўрқиб  
акаси ёрилган гуруҳни кўриш мумкин эди. Биз за-  
д ҳовлисида ўтиб асосий боғлаш пунктига келдик.  
раверишда тепага шох-шаббалардан чоғроқ чайла-  
б қўйилган эди, тунги шамол қуёшда қуриган барг-  
ни шитирлатарди. Ичкари ёруғ эди. Бош врач  
икда ўтириб телефонда гаплашмоқда. Врачлардан  
ри менга ҳужум бир соатга кечиктирилганини айт-  
ди. У мени коньяк ичишга таклиф қилди. Мен узун-  
қ столларни, ёруғда ялтилаб турган асбобларни,  
слар ва пробкалари маҳкамланган шиша идишлар-  
кўздан кечирдим. Гордини орқамда турган эди.  
ш врач телефондан бўшади.

— Ҳозир бошланади, — деди у. — Кечиктирмайди-  
н бўлишибди.

Мен ташқарига қарадим, қоронғи эди, австрис про-  
кторларининг нурлари бизнинг ортимиздаги тоғ-  
да изғирди. Бир сония жимлик чўкди, сўнг орқа-  
зда турган барча тўп-замбараклардан ўт очилди.

— Савойя, — деди бош врач.

— Овқат қани? — сўрадим мен. У эпитмади. Мен  
йтардим.

— Ҳали обкелишгани йўқ.

Катта снаряд учиб ўтиб завод ҳовлисида портлади.  
а биттаси ёрилади, портлаш шовқинида ғишт пар-  
лари ва майда-чуйда нарсалар пастга ёмғирдай  
лагани эшитилди.

— Еб олишга бирон нарса топиладими?

— Бир озгина *pasta asciutta*<sup>26</sup> бор, — деди бош врач.

— Ейдиган бўлса беринг.

Бош врач санитарга нимадир деб айтди, у уйнинг  
кари томонига кириб кетди-да, у ердан совиб қол-

---

<sup>26</sup> Макарон овқат (итал.).

ган макарон овқат солинган металл идиш кўтариб чиқди. Мен уни Гординига бердим.

— Пиплоқ йўқмикан?

Бош врач санитарга тўнғилаб бир нима деди, у яна ичкарига шўнғиб, чорак доира оқ пиплоқ олиб чиқди.

— Раҳмат, — дедим мен.

— Ҳозир ташқарига чиқмай қўя қолинглар. Ташқарида эшик олдида ниманидир қўйишди. Уни олиб келган санитарлардан бири ичкарига қаради.

— Олиб кириш бу ёққа, — деди бош врач. — Қани, нима бўлди? Нима, ўзимиз чиқиб бу ерга олиб кирайликми, а?

Санитарлар ярадорни қўлтиғи ва оёғидан кўтариб ичкарига олиб киришди.

— Енгини кесинглар, — деди бош врач.

У қўлида бир парча дока ҳамда пинцет ушлаб турган эди. Бошқа икки врач шпинелларини ечишди.

— Боринглар, — деди бош врач санитарларга.

— Юринг, *tenente*, — деди Гордини.

— Ўт очиш тухтамагунча чиқмасанглар бўларди, — деди бизга қарамасдан бош врач.

— Одамлар очқашган, — дедим мен.

— Хўп, ўзларинг биласизлар.

Заводнинг ҳовлисига чиқа солиб, чопа кетдик. Шундоқ қирғоқда снаряд портлади. Бошқасининг учиб келаётганлигини ёнимизда ёрилмагунча пайқамай қолдик.

Икковимиз ҳам ўзимизни ерга отдик ва тўполонқасирга ичида осколаларнинг чийиллашини, ғиштларни шатирлаб тушишини эшитдик. Гордини оёққа қалқиб блиндаж томон чоғиб кетди. Мен сарғиш чангга беланган пиплоқни кўтариб унинг орқасидан чопдим. Блиндажда учала шофёр ҳамон чекиб ўтиришарди.

— Мана сизга, ватанпарварлар, — дедим мен.

— Машиналар қалай? — сўради Манъера.

— Жойида, — дедим мен.

— Қўрқдингизми, *tenente*?

— Шундан бўлди, — дедим.

Мен пичоғимни чиқариб, очдим-да, тиғини артиб, пишлоқнинг уст қаватини қириб ташладим. Гавуцци менга макарон солинган тоғорани узатди.

— Сиз бошлаб беринг.

— Йўқ, — дедим мен. — Ерга қўйинг. Биргалашиб еймиз.

— Санчқимиз йўқ.

— Йўқ бўлса бўлар, — дедим инглизчалаб.

Мен пишлоқни бўлак-бўлак қилиб кесиб макароннинг устига ташлаб қўйдим.

— Олинглар, — дедим. Улар яқинроқ сурилишиб, кутиб туришди. Мен макаронга қўлимни тикиб кўтардим. Қўлимга елимга ўхшаб илашиб чиқди.

— Юқорироқ кўтаринг.

Мен қўлимни елкамга довуз кўтарганимдагина макарон тоғорадан узилди. Мен уни оғзимга солдим, кейинги учини лабим билан ушлаб, ичимга тортдим-да, чайнай бошладим, кейин бир бўлак пишлоқ олиб, оғзимга солдим, орқасидан вино ҳўпладим. Винодан занг ҳиди келарди. Мен флягани Пассинига бердим.

— Расво, — дедим мен. — Флягада узоқ туриб қолибди. Мен уни машинада ёнимда олиб юрувдим...

Тўртовлари ҳам тоғорага энгашганча, макаронларни сўриб ейишарди. Мен яна оғзимни тўлдириб олдимда, пишлоқдан тишлаб, вино ҳўпладим. Ташқарида нимадир гупиллаб қулади, ер зириллаб кетди.

— Тўрт юз йитирма миллиметрли ёки миномёт, — деди Гавуцци.

— Тоғларда бундай калибрли тўплар бўлмайди, — дедим.

— Уларда Шкода замбараклари бор. Мен снаряднинг чўнқирини кўрдим.

— У уч юз беш миллиметраги.

Овқатни давом эттирдик. Йўтал овози эшитилди, паровоз юриб кетгандай вишиллаган товуш чиқди, кейин ерни ларзага солиб портлаш бўлди.

— Блиндаж юзагина экан, — деди Пассини.

— Ана мановиси энди миномёт.

— Рост.

Мен пишлоқдан бир луқма тишлаб, вино ичдим. Шовқин-сурон ичида қулоғимга йўтал овози чалинди, кейин чух-чух-чух-чух, деган овоз эшитилди, сўнг худди домна эшиги очилган каби нимадир ярақлаб кетди, кейин аввал оппоқ, сўнг борган сари қизил тусга кириб, қип-қизил, қип-қизил қуюндай бўлиб ғувилаш, гумбурлаш садоси келди. Мен нафас олиб кўрай десам, нафас ололмадим, назаримда ўзлгимдан чиқиб, қуюн ичра учиб кетаётгандай, учиб кетаётгандай, учиб кетаётгандай эдим. Бир зумда борлигим пардай учиб, йўқ бўлиб кетди дедим, ўликдай бўлдим, ўлганингдан кейин ҳеч гап бўлмайди деганлар хато қилдилар, деб ўйладим. Кейин ҳавода суза бошладим, бироқ олдинга эмас, нуқул орқага кетиб қолардим. Сўлиш олдим, шунда мен ўзлгимга қайтганлигимни англадим. Ер титилиб кетганди, шундоқ бошимнинг олдида мажақланган ёғоч тўсин ётарди. Бошим қалтираб турарди, шунда кимнингдир йиғлаётганини эшитдим. Кейин аллақим гўё қичқиргандай бўлди. Мен қимирлай десам, қимир этолмадим. Мен дарёнинг нариги томонида, бутун дарё бўйлаб милтиқ ва пулемётларнинг отишмасини эшитдим. Бир нарсa қаттиқ шалооплади ва мен ёритувчи снарядларнинг осмонга учганини кўрдим, улар ёрилиб, ҳамма ёқ сутдай ёриб кетди, ракеталар учди, миналар портлади, мен буларни бир зум ичида кўрдим. Кейин нақ ёнгинамда кимдир: «Mamma mia! O, mamma mia!»<sup>27</sup> — деди. Мен ўзимни ҳар томонга уриб, ниҳоят, оёғимни бўшатдим, ик-

---

<sup>27</sup> Онажон! [итал.].

кинчи томонга афдарилиб, инграган кишини пайпас-  
лаб кўрдим. Бу Пассини экан, қўлим тегипи ҳамоноқ  
у чинқириб юборди. У оёғини мен томонга узатган  
ҳолда ётарди, ўқтин-ўқтин лип этиб тушган ёруғда  
унинг тиззадан юқориси мажақланган оёқлари кўри-  
нарди. Бир оёғи чўрт узилган эди, иккинчиси эса пай-  
ларига ва шимининг уадаларига илиниб турар, дам-  
бадам гўё ўзидан-ўзи лиқир-лиқир қилиб қўярди. У  
ўз қўлини тишлаб туриб, инграрди: «O, mamma mia,  
mama mia!» — Кейин: «Dio te Salve, Maria Dio Te Salve  
Maria»<sup>28</sup>

— Ё Исо, тезроқ жонимни ол! Христос, жонимни ол,  
Mamma mia, mama mia. Ё бокира биби Марям, жоним-  
ни ол. Чидолмайман. Чидолмайман. Чидолмайман. Ё  
Исо, ё биби Марям, чидай олмайман. О-о-о-ол Сўнг:  
«Mamma mia, mama mia!» деб хирқиради. Сўнг  
қўлини тишлаганча жим бўлиб қолди, илиниб турган  
оёғи эса ҳамон қимирлаб турарди.

— Portafertil — деб қичқирдим ҳовучимни орзимга  
қилиб. — Portafertil<sup>29</sup> — Мен Пассинига ёрдам берай  
деб, уриниб, ўрнимдан жилолмадим. Мен яна ҳара-  
кат қилиб кўрдим, бу сафар оёғим бир оз сурилган-  
дай бўлди. Энди мен тирсагим билан сурила олардим.  
Пассини жим эди. Унинг ёнига ўтириб, френчимнинг  
тутмаларини ечдим-да, кўйлагимнинг баридаан йир-  
тиб олишга уриндим. Ҳадеганда йиртилавермади,  
шунда кўйлак четини тишим билан йиртдим. Шунда  
мен унинг обмоткаси бор эди-ю, деб эсладим. Мен жун  
пайпоқ кийган эдим, лекин Пассини обмотка ўраб  
юрарди. Ҳамма шифёрлар шундай қилишарди. Бироқ  
Пассинининг бир оёғи қолганди. Мен обмотканинг  
учини топиб, бўшатаётганимда, унинг оёғини боғлаб  
ўтиришга ҳожат қолмаганлигини, Пассини ўлганлиги-

---

<sup>28</sup> Худо паноҳ бўласин, Марям! (итал.).

<sup>29</sup> Замбил (итал.).

ни кўрдим. Мен ўзимга ишпонмай яна қарадим, у чиндан ҳам ўлган эди. Бошқа уч кишига нима бўлганлигини аниқлап озим эди. Туриб ўтирдим, шунда миямда худди қўғирчоқнинг кўзи қимирлагандек, бир нарсга чайқалиб кетди, кўзимдан ўт чиқди, деб ўйладим. Оёқларим иссиқ ва ҳўл бўлиб қолди, оёқ кийимининг ичи ҳам иссиқ ва ҳўл бўлди. Мен ярадор бўлганимни пайқадим, энгашиб, қўлимни тиззамга қўйдим. Тиззам йўқ эди. Қўлим билан пастроқни пайпасладим, тиззам шу ерда эди, айланиб кетганди. Мен қўлимни қўйлагимга артдим, алақаёқдан яна оппоқ ёруғ қўйилиб кела бошлади, шунда оёғимга қарадим, этим жимирлаб кетди. «Худоё, — дедим, — омон-эсон бу ердан қутқар!» Лекин мен яна уч киши ҳам бўлиши кераклигини билардим. Шофёрлар тўрт киши эди. Пассини ўлди. Уч киши қолади. Аллаким қўлтиғимдан олди, яна кимдир оёғимдан кўтара бошлади.

— Яна уч киши бор эди, — дедим мен. — Биттаси ўлди.

— Мен Манъераман. Биз замбилга боргандик, топмадик. Тузукмисиз, tenente?

— Гордини билан Гавуцци қани?

— Гордини пунктда, ярасини боғлашяггги. Гавуцци оёғингиздан кўтариб турибди. Бўйнимдан ушлаб олинг, tenente. Оғир яраландингизми?

— Оёғимдан. Гординига нима бўлди?

— Арзимаган гап. Мина тушибди. Миномёт снаряди.

— Пассини ҳалок бўлди.

— Ҳа, ҳалок бўлди.

— Ёнгинамизда снаряд портлаб, икковлари ҳам ўзларини ерга отипди, мен йиқилиб тушдим.

— Кечиринг, tenente, — деди Манъера. — Бўйнимдан ушлаб олинг.

— Сиз мени яна ташлаб юборасиз.

— Кўрқиб кетдик.

— Сизлар яраланмадингларми?

— Икковимиз ҳам яраландик, лекин енгил.

— Гордини машина ҳайдай оладими?

— Қийин-ов.

Пунктга боргунча улар мени яна бир марта ташлаб юборишди.

— Аблахлар! — дедим.

— Кечиринг, *tenente*, — деди Манъера. — Бошқа қилмаймиз.

Борлаш пунктида қоронғи ерда анча ярадорлар ётишарди. Замбил кўтарган санитарлар кириб-чиқиб туришарди. Улар ўтиб кета туриб, дарпардани кўтарганларида, менга ичкаридаги ёруғ кўринарди. Ўликлар бир чеккага қўйилганди. Врачлар енг шимариб ишлашар, қассобга ўхшаб қонга беланилган эди. Замбил етишмасди. Баъзи ярадорлар инграшар, лекин кўпчилик жим ётмоқда эди.

Шамол кираверишда эшик соябони устига ташланган шохлардаги япроқларни шитирлатар, совуқ тун ёпирилмоқда эди. Санитарлар тинимсиз келиб туришар, замбилларни ерга қўйиб бўпатишарди-да, яна кетишарди. Пунктга келишимиз биланоқ Манъера фельдшерни бошлаб келди, у оёғимни боғлаб қўйди. Ярангиз тупроқ билан тўлиб кетгандан кам қон йўқотибсиз, деди у менга. Имкон бўлиши билан мени операцияга ётқизишаркан. У пункт биносига кириб кетди. Гордини машина ҳайдолмайди, деди Манъера. Унинг елкаси мажақланган, боши ёрилган. Яра қизиғида оғриғи унча билинмай, ҳозир елкаси оғриқдан қотиб қолибди. Ҳозир анов гишт деворлардан бирида ўтирибди. Манъера ва Гануцци ўз машиналарига ярадорларни ортиб жўнашди. Уларга яралари озор бермаётган эди. Иккитадан санитарии бор учта инглиз машинаси келди. Менинг олдимга инглиз шофёрларидан бири келди, уни жуда мазаси қочиб қолган, ранги оқариб кетган Гордини бошлаб келди. Шофёр менга томон энгашди:

— Оғир яраландингизми? — сўради у. — Бу баланд бўйли, пўлат кўзойнак таққан киши эди.

— Иккала оёғимдан.

— Хавфли эмасдир, а. Сигарета чекасизми?

— Раҳмат.

— Иккита шофёрдан айрилибсиз, деб эшитдим?

— Ҳа. Биттаси ўлди, иккинчиси — сизни боплаб келган одам.

— Расво бўлибди. Ёки уларнинг машиналарини биз олиб турайликми?

— Худди шуни сиздан сўрамоқчийдим.

— Бизда улар бузилиб-нетмайди, кейин қайтариб берамиз. Сиз икки юз олтинчидансиз-ку, а?

— Ҳа.

— Ажойиб ерга жойлашгансизлар. Сизни шаҳарда кўрганман. Менга сизни америкалик деб айтишди.

— Шундоқ.

— Мен англизман.

— Наҳотки?

— Ҳа, англиз. Сиз италян деб ўйладингизми? Бизнинг бир отрядимизда италянлар ҳам бор.

— Агар машиналаримизни олсангиз жуда соз бўларди, — дедим мен.

— Уларни сизга бузмай-нетмай, қандай бўлса шундай топширамыз. — У қаддини кўтарди. — Шофёрингиз сиз билан келишиб олишимни жуда яратимос қилди. — У Гординининг елкасига уриб қўйди. Гордини сесканиб тушиб, жилмайди. Инглиз италян тилида чала-чулпа сўзлай кетди:

— Бўлди, ҳаммаси жойида. Боплашнинг *tenente* билан келишдик. Сизнинг иккала машинангизни оламыз. Энди ташвиш чекмасанг ҳам бўлади. — У сўзини бўлди. — Сизларни бу ердан олиб кетишнинг ҳам йўлини топиш керак. Ҳозир врачлар билан гаплашман. Кетаётганда сизларни ҳам олиб кетамиз.

У ярадорлар орасидан оҳиста ўтиб, эшикка томон борди. Мен эшикка тутилган кўрпа кўтарилганини, ичкаридаги ёруғни, унинг ичкарига кирганини кўрдим.

— У сизни шундоқ қолдирмайди, *tenente*, — деди Гордини.

— Ўзингиз қалайсиз, Франко?

— Дуруст.

У ёнимга ўтирди. Шу пайт эпикнинг ёпинғичи кўтарилиб, у ердан иккита санитар билан баланд бўйли инглиз чиқишди. Олдимга келишди.

— Мана америкалик, *tenente*, — деди у италянчалаб.

— Мен кутиб туришим мумкин, — дедим мен. — Бу ерда мендан кўра оғирроқ ярадорлар бор. Аҳволим унчалик ёмонмас.

— Бўлди, бўлди, — деди у, — ўзингизни қаҳрамон қилиб кўрсатмай қўя қолинг. — Кейин италянчалаб деди: — Секин кўтаринглар, айниқса оёғини. Қаттиқ оғрияпти. Бу президент Вильсоннинг қонуний ўғли.

Улар мени кўтаришиб, пункт ичига олиб киришди. Ҳамма столларда жарроҳлар ишламоқда эди. Кичкина бош врач бизга жаҳл билан ўтирилиб қаради. У мени таниди ва қўлидаги асбобларини силкиб қўйди.

— *Ga va bien?*<sup>30</sup>

— *Ga va.*<sup>31</sup>

— Уни мен олиб келдим, — деди баланд бўйли инглиз италянчалаб. — Америка элчисининг ёлғиз ўғли. Қўлингиз бўшагунча шу ерда ёта турсин. Кейин мен биринчи қатновдаёқ уни олиб келаман. — У мен томонга эгилди. — Мен ҳужжатларингизни тўғрилашга бораман, шунда иш тезроқ кўчади. — У эпикдан энгашиб чиқиб кетди. Бош врач қисқичларни бўшатиб, тосга ташлади. Мен унинг ҳаракатларини кузатиб ётардим. Энди у боғлай бошлади. Кейин санитарлар ярадорни столдан олишди.

---

<sup>30</sup> Қалай, дурустми? (франц.).

<sup>31</sup> Дуруст (франц.).

— Америкалик tenentни менга берингла, — деди врачлардан бири.

Мени кўтариб столга олдилар. Стол қаттиқ ва сир-ранчиқ эди. Ҳаво турли-туман ўткир ҳидларга тўла эди, дориларнинг ачимсиқ ҳиди, чучук қон иси келарди. Шимимни ечиб олишди, врач қўли ишдан бўшамай, айни чоқда фельдшер-ассистентга ёздира кетди:

— Чап ва ўнг сони, чап ва ўнг тиззаси, ўнг товонининг юза қисми яраланган ва шиланган. Ўнг тиззаси ва товонининг яраси чуқур. Бошида йиртма яралар бор (у зонд қўйиб кўрди: «Оғриягтимми?» — «О-о-о, ярамас! Ҳа!»), бош суяги дарз кетган бўлиши эҳтимол. Жанговар вазиятда яраланган. Шундай десак, жуда бўлмаганда сизни жўрттага ўзини майиб қилган, деб дала судига беришмайди-ку, — деди у. — Бир қултум коньяк ичасизми? Қандай қилиб бу аҳволга тушдингиз? Ўзингизни ўлдирмоқчи бўлдингизми э? Менга кўкшолга қарши дорини беринг-да, карточкасида иккала оёғини белгилаб қўйинг. Хўп, раҳмат. Ҳозир мен сал тозалаб юваман-да, боғлаб қўяман. Қонингиз тез қотар экан.

Ассистент қороздан бошини кўтариб, сўради:

— Нимадан яраланган?

Врач:

— Нима қилиб яраландингиз?

Мен кўзимни юмиб ётарканман, дедим:

— Мина тегди.

Ярамни азоб бериб қовлаётган врач теримни кеса туриб деди:

— Ростданми?

Индамай туриб беришга уриниб, тиг баданимни тилганда қорнимда қалтироқ турганини сезганча, дедим:

— Ростдан, шекилли.

Врач қизиқарли бир нарсга топди, шекилли, деди:

— Душман миналарининг парчаси. Хоҳласангиз, мен зонд қўйиб бу томонни ҳам текшираман, лекин

бунинг кераги йўқ. Энди мен бу ерга дори суркаб қўяман ва... Нима, куйдирыяптими? Буниси ҳолва. Ҳамма ҳунарини кейин кўрсатади. Ҳали оғриқ бошлангани йўқ. Унга коньяк беринг. Лат еганда оғриқ ўлгандай бўлади. Аммо барибир кўрқинчли ҳеч нима йўқ. Заҳарланиш рўй бермаса бўлгани, ҳозир бу ҳам кам учрайди. Бошингиз қалай?

— О, Худойим! — дедим.

— Унда кўп коньяк ичмаганингиз маъқул. Агар дарз кетган бўлса, яллиғланиб кетиши мумкин, яхши бўлмайди. Нима, мана бу ерингиз оғрияптими?

Мен қора терга тушдим.

— О, Худойим! — деб юбордим.

— Афтидан, дарз борга ўхшаб қолди-ку. Мен ҳозир боғлайман, сиз бошингизни қимирлатманг.

У боғлашга тушди. Қўллари жуда чаққон ҳаракат қилар, қаттиқ ва маҳкам боғларди.

— Ана бўлди, оқ йўл ва *Vive la France!*<sup>32</sup>

— У америкалик, — деди бошқа врач.

— Мен уни французми деб эшитибман. У французча сўзларкан, — деди врач. — Мен уни олдин ҳам билардим. Мен доим уни француз деб юрардим. — У ярим стакан коньяк ичди. — Хўп, қани жиддийроқларидан беринглар-чи ва кўкшол дорисидан тайёрланг. — У менга қўл силакиб қолди. Мени кўтариб олиб кетишди; дарпарда ўрнига тутилган кўрпа юзимдан сирғалиб ўтди. Мени жойлаштиришгач, фельдшер-ассистент, ёнимга тиз чўқди.

— Фамилиянгиз, — оҳиста сўради у. — Исмингиз? Ёшингиз? Унвонингиз? Туғилган жойингиз? Қайси қисмдан? Қайси корпусдан? — ва ҳоказо. — Бошингиз ҳам шикаст егани яхши бўлмабди, *tenente*. Леккин энди сал дуруст сезаётгандирсиз ўзингизни. Сизни инглиз санитар машинаси билан жўнатаман.

---

<sup>32</sup> Яшасин Франция! (франц.).

— Аҳволим яхши, — дедим мен. — Сиздан ғоят миннатдорман.

Врач айтган оғриқ бошланди, атрофимда рўй бераётган ҳамма нарса ўз маъносини йўқотди. Кўп ўтмай инглиз машинаси келди, мени замбилга солиб, замбилни кузов билан барабар қилиб кўтаришди-да, ичкарига суриб киритишди. Ён томонда бошқа замбиллар ҳам бор экан, шу ерда бутун юзи бораб ташланган, фақат шамдай қотган бурнигина кўриниб турган киши ётарди. У оғир нафас оларди. Яна иккита замбилни кўтаришиб тепадаги тасма қалқаларига ўрнатишди. Баланд бўйли инглиз шофёр келиб, дарчадан қаради.

— Мен оҳиста юраман, — деди у. — Сизни безовта қилмасликка ҳаракат қиламан. Мен моторнинг гуриллаганини, шофёрнинг олдинги ўриндиққа ўтирганини, тормозни ўчириб, тезлик олганини ҳис қилиб ётдим. Йўлга тушдик. Мен қимир этмай, оғриққа таслим бўлиб ётардим.

Йўл юқорилай бошлагач, машина тезлигини камайтирди, баъзан у тўхтаб қолар, баъзан бурилишда орқага тисарилар, ниҳоят, тоққа томон тезгина юриб кетди. Назаримда, устимдан нимадир оқиб тушаётгандай бўлди. Аввал ора-сира томчилаб турди, кейин сизилиб оқа бошлади. Мен шофёрни чақирдим. У машинани тўхтатиб, орқа ойнадан қаради.

— Нима бўлди?

— Тепамдаги ярадордан қон оқяпти.

— Довонга озгина қолди. Бир ўзим замбилни ололмайман.

Машина яна йўлга тушди. Қон ҳамон оқарди. Қоронғида мен у брезентнинг қаеридан ўтаётганини билолмадим. Мен устимга тушмасин деб, четроқда сурилишга уриндим. Кўйлагимнинг орқасига оқиб тушган жойим иссиқ ва пилч-пилч бўлиб қолди. Мен жунжикдим, оёғим шу қадар қаттиқ оғрирдики, азбаройи кўнглим озиб қолай дерди. Сал ўтгач, қон

камроқ оқа бошлади, кейин яна томчилашга тушди, мен замбилнинг брезенти қимирлаб қолганини кўрдим, у ердаги одам қулайроқ ётмоқчига ўхшарди.

— Қалай энди? — сўради инглиз орқасига қараб. — Етай деб қолдик.

— Менимча, у ўлганга ўхшайди, — дедим. Томчилар жуда секин узилиб тушарди, қуёш ботгач, сумалақдан томчи шундай тушади. Машина тун қўйнида тоққа кўтарилиб борар, совуқ эди. Постда санитарлар замбилларни чиқаришиб, бошқаларини қўйишди, биз йўлда давом этдик.

### Ўнинчи боб

Дала госпиталининг палатасида менга пешиндан кейин одам кўргани келишини айтишди. Кун иссиқ, хона папша билан тўла эди. Вестовой қорозни узун-узун қилиб қирқди-да, ёроч чўпга боғлаб, папшаларни ҳайдади. Мен уларнинг шифтга ўтиришларини томоша қиламан. У қувишдан тўхтаб, ухлаб қолгач, уларнинг бари пастга гувиллаб тушишди, мен ҳайдаб кўрдим, алоҳа бўлмагач, юзимни қўлим билан беркитиб, ухлаб қолибман. Кун жуда исиб кетди, уйғонганимда, оёқларим қичишарди. Мен вестовойни уйғотдим ва у яраларимга минерал сув қуйди. Бундан ўрним нам ва салқин бўлиб қолди. Уйғоқ ётганлар палатани бошларига кўтариб гаплашишарди. Тушликдан кейин вақт жуда осойишта ўтарди. Эрталаб учта санитар билан бир врач ҳар бир каравот олдига келишиб, ётган одамни турғизиб, боғлаш пунктига олиб кетишарди, унинг яраларини қайта боғлаб бўлгунча ўринларини ҳам йиғиштириб қўйишарди. Боғлаш хонасига ҳеч ким жон деб боргиси келмасди, албатта, лекин у пайтда мен кишини ётган жойидан турғизмасдан ҳам ўрнини тузатиб қўйиш мумкинлигини билмасдим. Вестовой бор сувни қуйиб бўлгач, ўрним муздек ва ёқимли бўлиб қолди, мен қичишни тўхтатиш учун оёғимнинг

қаерини уқалашпи вестовойга кўрсатиб турганимда, врачлардан бири палатага Ринальдини олиб кирди. У шитоб билан кириб, каравотга энгашди-да, мени ўтди. Мен у қўлқоп кийганини пайқадим.

— Хўш, ишлар қалай, бэби? Тузукмисиз? Манами сизга... — Унинг қўлида коньяк бор эди. Вестовой унга стул келтирди, у ўтирди. — Яна бир хушхабар ҳам бор. Сизни мукофотга тақдим қилишди. Кумуш медаль бўлади деяверинг, лекин, балким, бронзага айланиб қолиши ҳам мумкин.

— Нимага медаль?

— Сиз ахир овир яраландингиз. Агар сиз жасорат кўрсатганлигингизга ишонтиролсангиз, кумуш оласиз, деб айтишмоқда. Бўлмаса, бронза экан. Менга бошдан бошлаб айтиб беринг. Жасорат кўрсатдингизми?

— Йўқ, — дедим мен. — Мина портлаган пайтда мен пиплоқ еб турадим.

— Жинни бўланг. Сиз ундан олдинроқ ёки кейинроқ бир қаҳрамонлик кўрсатган бўлишингиз керак, албатта. Яхшилаб эслаб кўринг.

— Ҳеч вақо кўрсатмадим.

— Ярадор бўла туриб ҳеч кимни елкангизда олиб чиқмадингизми? Гордини, сиз елкангизда бир нечта одамни олиб чиқдингиз, деяпти, лекин бош врач бу ақлга тўғри келмайди, демоқда. Мукофотга тавсия қорозига у қўл қўйиши керак.

— Мен ҳеч кимни олиб чиқмадим. Мен қимир этолмасдим.

— Бунинг аҳамияти йўқ, — деди Ринальди. У қўлқопни ечди.

— Нима бўлганда ҳам, биз кумуш бўлишга ҳаракат қиламиз. Балким, сиз тиббий ёрдамни бошқаларга олдинроқ кўрсатинглар дегандирсиз?

— Бу гапда унчалар қаттиқ турганим йўқ.

— Аҳамияти йўқ. Яраланганингиз-чи? Мардоналик қилиб мени олдинги маррага юборинглар, деб туриб олганингиз-чи? Бунинг устига жангда қолиб чиқдик.

— Демак, дарёдан кечиб ўтибмиз-да?

— Кечиб ўтганда қандоқ! Мингга яқин асир олишди. Ахборотда шундай дейилган. Сиз уни ўқимадингизми?

— Йўқ.

— Сизга олиб келиб бераман. Бу ажойиб *Coup de main*.<sup>33</sup>

— Ўзингизнинг ишларингиз қандай?

— Зўр. Ҳаммаси яхши. Ҳаммалари сизга қойил қолишяпти. Нима бўлганини менга сўйлаб беринг-чи? Сиз кумуш олишингизга ипонаман. Қани, бошланг. Бир бошдан айтиб беринг. — У ниманидир мулоҳаза қилиб, жимиди. — Балким, сиз яна инглиз медали ҳам олишингиз мумкин. У ерда бир инглиз ҳам бўлган экан. Мен у билан учрашиб, сиз ҳақингизда керакли жойда икки оғиз сўзлаб бера олармикин, сўраб кўраман. Қиламан деса, қўлидан келади. Қаттиқ оғриятими? Олинг, ичинг. Вестовой, шипа очадигани олиб келинг. Мен бир одамнинг уч метр ингичка ичагини қандай олиб тапплаганимни бир кўрсангиз эди. Буни «Ништар»га ёзса арзирди. Сиз таржима қилиб берсангиз, «Ништар»га жўнатган бўлардим. Кундан-кунга янги нарсa ўрганияпман. Шўрлик бэби, кайфиятингиз дурустми ўзи? Шипа очадиган йўқ бўлиб кетдимми нима бало? Сиз сабр қилиб, жимгина ётганингиз учун мен ярадорлигингизни унутиб қўйяпман. — У қўлқопини каравот четига урди.

— Мана очадиган, *Signor tenente*, — деди вестовой.

— Шипани очинг. Стакан олиб келинг. Ичинг, бэби. Бошингиз тузукми? Мен касаллик тарихини кўрдим. Миянгизда дарз йўқ. Биринчи постдаги ўша врач нима-ю мол дўхтир нима, барибир. Мен шундай қилган бўлардимки, сиз ҳатто сезмай қолардингиз. Мен

---

<sup>33</sup> Зарба, босқин (франц.).

жуда беозор даволайман. Шунга ҳаракат қиламан. Кундан-кунга қўлим енгил бўлиб, ишим яхши қовуш-япти. Мени маъзур тутинг, бэби, кўп вайсаб юборяпман. Жиддий жароҳатланганингиздан қўнглим бузилиб турибди. Қани, ичинг. Яхши коньяк. Бир шишаси ўн беш лир. Яхши бўлса керак. Беш юдузли. Шу ердан тўғри инглизнинг олдига бораман, у сизга инглиз медали олиб беради.

— Уни олиш осон эмас.

— Сиз гоётда камтаринсиз. Мен алоқа офицерини юбораман. У инглизларнинг тилини билади.

— Сиз мисс Барклини кўрмадингизми?

— Уни бу ерга олиб келаман. Мен ҳозироқ бориб, уни бошлаб келаман.

— Кетманг, — дедим мен. — Менга Гориция ҳақида гапириб беринг. Ойимчалар қалай?

— Ойимчалар йўқ. Икки ҳафта бўлди, уларни алмаштиришмади. Мен у ерга бораётганим йўқ. Қип-қизил расволик! Улар энди ойимтилла эмас, жанговар ўртоқ бўлиб қолишди.

— Бутунлай бормай қўйдингизми?

— Фақат баъзан бирон янги гап бормикин, деб кириб ўтаман. Шунчаки йўл-йўлакай! Улар сизни сўраб қўйишмайди. Қип-қизил расволик. Шунчалик узок қолиб кетишдики, дўстлашиб қоляпмиз.

— Балким, фронтга борадиган талабгорлар бошқа топилаётгандир?

— Ундаймас. Ойимчалар истаганча топилади. Ташкилоти ярамайди. Уларни фронт ичкарасидаги қаҳрамонларга сақлаб ўтиришибди.

— Шўрлик Ринальди! — дедим мен. — Урушда ёлғиз сўқир боши билан қолибди, унга ҳатто эрмакка янги ойимчалар ҳам йўқ.

Ринальди ўзига ҳам коньяк қуйди.

— Бу сизга зиён қилмайди, бэби. Ичинг.

Мен коньякни ичиб, бутун аъзойи баданимга иссиқлик югураётганини ҳис қилиб турдим. Ринальди яна

қуйди. Унинг қўнгли бир оз ўрнига тушди. У ўзининг стаканини қўтарди: — Сизнинг шавкатли жароҳатларингиз учун! Кумуш медаль учун! Айтинг-чи, бэби, узун кун бунақа иссиқда ётиш жонингизга тегмадими?

— Тегяпти.

— Мен бунақасини ҳаёлимга ҳам келтиролмайман. Жинни бўлиб қолардим.

— Ҳалиям соғмассиз.

— Тезроқ тузалинг-да, ишқилиб. Тунги саргузаштлардан сўнг уйга якка қайтгиси келмайди одамнинг. Ҳазилвонинг йўқ. Қарз бериб турадиганинг йўқ. Ҳам-хонам ва тутинган биродарим йўқ. Шу бош оғриғи жароҳатларни орттирмасангиз, камайиб қолармидингиз?

— Руҳонийнинг қитиғига тегмаяпсизми?

— Қўйинг шу руҳонийни! Мен унга ҳеч тегажовлик қилмайман. Капитан ҳазиллашади. Руҳоний яхши одам. Сизга руҳоний керак бўлса, бизникини ола қолинг. У сизни йўқлаб келмоқчийди. Олдиндан тайёрланиб юрибди.

— Мен уни жуда яхши кўраман.

— Биламан. Менга баъзан сиз у билан сал ҳалигиндақа бўлиб кўринасиз. Биласиз-ку, ўзингиз.

— Бекорларни айтибсиз.

— Рост айтяпман.

— Бўлмакур гап!

У ўрнидан туриб, қўлқопини кийди.

— Сизга азоб беришни бунча яхши кўраман-а, бэби. Бундоқ қараганда, руҳонийга ва инглиз қизга бўлган муносабатларингиздан қатъи назар, сиз дилингизда худди менга ўхшайсиз.

— Ундай эмас.

— Ўхшайсиз, дедимми, ўхшайсиз. Сиз чинакам итляйсиз. Турган-битганингиз олов билан тутун, ичингизда эса ҳеч вақо йўқ. Сиз фақат ўзингизни америкаликка оласиз. Биз сиз билан оға-инидекмиз, бир-биримизни яхши кўрамыз.

— Мен йўғимда ақлли бола бўлинг, — дедим мен.

— Сизнинг олдингизга мисс Барклини юбораман, Мен бўлмасам у билан ёзилиброқ гаплашасиз. Сиз маъ-сумроқ ва дилбарроқсиз.

— Бўлмағур гап!

— Юбораман уни. Сизнинг гўзал ва совуқ илоҳан-гизни. Инглиз илоҳасини. Ё Раб, бундай аёлга таъзим қилмоқдан ўзга не чоранг бор? Инглиз аёли шундан бошқа яна нимага ҳам ярарди?

— Сиз нодон, вайсақи дагосиз.

— Ким?

— Нодон макаронхўр.

— Макаронхўр. Ўзингиз макаронхўр... юзини совуқ урган макаронхўрсиз.

— Нодон. Калтафаҳм. — Мен бу сўз уни чақиб ол-ганлигини кўриб, давом этдим: — Маданиятсиз, оми. Ўқимаган, фаросати йўқ.

— Ҳали шундайми? Бўлмаса, сизга фаришта қизла-рингиз ҳақида бир гап айтиб-берайки. Илоҳаларин-гиз ҳақида. Бокира қиз билан хотин орасидаги фарқ битта. Қиз билан бўлганингда, у орриқ сезади, холос. Бошқа гап йўқ, — У қўлқопини каравотга урди. — Шуниси ҳам борки, қиз билан бўлганингда, бу унга ёқадими, ёқмайдими, билолмайсан.

— Жаҳлингиз чиқмасин.

— Жаҳлим чиқаётгани йўқ. Мен буни сизнинг фой-дангиз учун айтяпман, холос, бэби. Сизни ортиқча даҳмазадан қутқармоқчиман.

— Ҳамма фарқи шундагинами?

— Ҳа. Аммо сизга ўхшаган миллионлаб аҳмоқлар буни билишмайди.

— Буни менга айтиб қўйганлигингиз яхши бўлди.

— Қўйинг, уришмайлик, бэби. Мен сизни жуда яхши кўраман. Жиннилик қилиб юрманг.

— Хўп. Мен сизга ўхшаб ақлли бўламан.

— Жаҳлингиз чиқмасин, бэби. Қоволингизни очинг. Яна ичинг. Энди мен борай.

— Бари бир сиз ажойибсиз.  
— Ана кўрдингизми. Диалингизда худди ўзимсиз.  
Биз уруш топиштирган қардошлармиз. Хайрлашмай  
туриб, мени ўпиб қўйинг.  
— Суюлиб кетдингиз.  
— Ундаймас. Сал кўпроқ отиб қўйдим, чоғи.  
Ўзимга унинг нафаси урилди.  
— Кўришгунча, хайр. Мен тезда яна келаман. —  
Унинг нафаси юзимдан йироқлашди. — Ўпишмасан-  
гиз, майли, кераги йўқ. Олдингизга инглизингизни  
юбораман. Хайр, баби. Коньяк каравот тагида. Тезроқ  
тузалиб чиқинг.  
У ғойиб бўлди.

### Ўн биринчи боб

Кашиш кирганда, шом қоронғиси тушиб қолганди.  
Хўрда бериб, тақсимчаларини йиғиштириб олишган-  
ди, мен қатор қўйилган каравотларга, дераза ор-  
тида дарахтнинг кечки шабадада чайқалиб турган те-  
пасига қараб ётардим. Шабада деразадан ичкарига  
ҳам ўтмоқда эди, кеч кириши билан салқин тушди.  
Паппалар энди уйнинг шифти ва ишурда осилиб тур-  
ган электр чироқларга мўрмалаҳдек ёпишиб олишди.  
Чироқни кечаси бирон ярадор келиб қолса ёки пала-  
тада иш чиқиб қолсагина ёқишарди. Шом киргач, тез-  
да қоронғи тушганлигидан ва то эрталабгача ёруғни  
кўрмаганлигимдан, назаримда, ўзимни яна гўдак  
бўлиб қолгандай ҳис қилардим. Худди кечки овқатни  
ёб бўлишнинг биланоҳ сени кўрпага ётқизишадигандек  
эди. Вестовой каравотлар орасидан ўтиб тўхтади.  
Унинг ёнида яна кимдир бор эди. Бу кашиш эди. Қора-  
чадан келган, ўрта бўйли бу одам қаршимда тортин-  
гансимон бўлиб турарди.  
— Қалай, тузукмисиз? — сўради у. Шундоқ ўрин-  
нинг олдига, полга у алақандай ўровлик нарсаларни  
қўйди.

— Яхши, отахон.

У боя Ринальдига олиб келинган стулга ўтирди ва кўзини деразага олиб қочди. Башарасидан ҳорғин кўринарди.

— Бир зумга кирдим, — деди у. — Кеч бўлиб қолди.

— Ҳали вақтли. У ёқда ишлар яхшимми?

У жилмайди.

— Ҳамон мени эрмак қилишади. — Унинг овози ҳам ҳорғин эшитиларди. — Худога шукр, ҳамма соғ-саломат. — Дардингиз энгил кўчганидан хурсанд бўлдим, — деди у. — Қаттиқ оғримаяптими?

У ғоятда ҳолдан тойган каби кўринарди, мен уни бу аҳволда биринчи кўриб туришим эди.

— Ҳозир унчаликмас.

— Сизнинг йўлингиз менга жуда билиняпти.

— Ўзим ҳам тезроқ қайта қолсам дейман. Сиз билан суҳбатлашишни соғиндим.

— Сизга майда-чуйда олиб келдим, — деди у. — У полдан ўроғлик нарсаларни олди. — Манави чивиндан сақланадиган тўр. Бу вермут. Сиз вермутни яхши кўрасизми? Манавилар инглиз газеталари.

— Қани очиб кўрсатинг-чи.

У хурсанд бўлиб, ўрамларни еча бошлади. Мен кўлимга чивиндан сақлайдиган тўрни олдим. У менга кўрсатиш учун шишани кўтариб, яна ўрин олдидаги столга қўйди. Мен ўрам ичидан битта газетани олдим. Газетани деразадан тушаётган ғира-шира ёруққа солиб, сарлавҳасини ўқий олдим. Бу «Ньюс оф уорлд» эди.

— Бошқалари — суратли варақлар, — деди у.

— Жоним билан ўқиб чиқаман. Қасрдан олдингиз?

— Местерга одам юбориб олдириб келтирдим. Яна топиб бераман.

— Йўқлаб келганингиздан бошим осмонга етди, отахон. Вермут ичмайсизми?

— Раҳмат, ичмайман. У сизга.

— Йўқ деманг, ичинг.

— Хўп, майли. Келаси сафар яна обкеламан.

Вестовой стаканлар келтирди ва шипанинг оғзини очди. Пўкаги майдаланиб кетиб, қолганини шипа ичига тупириб юборишга тўғри келди. Руҳоний бундан хафа бўлганини кўрдим, лекин у:

— Майли, ҳечқиси йўқ, — деди.

— Сизнинг саломатлигингизга, отахон.

— Сизнинг соғлигингиз учун.

Кейин у стаканни қўлида ушлаб турди ва биз бир-биримизга тикилиб қолдик. Дўстона суҳбат куриш учун хўб уриниб кўрдим, лекин нима учундир бугун гап қовушмасди.

— Тинчликми ўзи, отахон. Жуда чарчаган кўрина-сиз.

— Мен чарчадим, лекин чарчашга ҳақим йўқ.

— Бу иссиқдан.

— Йўқ. Ҳали баҳор-ку. Ичимга чироқ ёқса ёримайди.

— Уруш жонингизга тегдимиз?

— Йўқ. Лекин уни кўрарга кўзим йўқ.

— У менга ҳам ёқинқирамайди, — дедим мен. У бошини чайқаб деразага қаради.

— У сизга халал бермайди. У сизга кўринмайди. Маъзур тутинг. Биламан, сиз яралангансиз.

— Тасодифан.

— Барибир сиз яраланиб ҳам урушни кўрмайсиз. Мен бунга аминман. Ўзим ҳам уни кўрмайман, лекин мен уни бир оз ҳис қиламан.

— Мен яраланган маҳалимда, биз уруш ҳақида гаплашиб турган эдик. Пассини гапириб турган эди.

Кашиш стаканни қўйди. У аллақандай бошқа бир нарсани ўйламоқда эди.

— Мен уларни тушунаман, чунки ўзим ҳам уларнинг бириман, — деди у.

— Аммо сиз бутунлай бошқачасиз.

— Лекин аслида худди уларга ўхшайман.

— Офицерлар ҳеч нимани кўришмайди.

— Ҳаммасимас. Жуда зукколари бор, уларга бизга қараганда ҳам оғирроқ.

— Унақалари кўп эмас.

— Бунда гап таҳсил кўрганлиги ёки пулда ҳам эмас. Бу ерда бошқа гап бор. Пассинига ўхшаган одамлар ўқимишлай бўлиб, пулдор бўлган чоғида ҳам офицер бўлишга розилик бермасди. Мен офицер бўлишни истамасдим.

— Унвонингиз бўйича сиз офицерсиз. Мен ҳам офицерман.

— Йўқ, бунинг фарқи бор. Сиз ҳатто италян эмас-сиз-ку. Сиз чет мамлакатнинг фуқаросисиз. Аммо сиз оддий аскарлардан кўра офицерларга яқинроқсиз.

— Бунинг фарқи нимада?

— Тупунтириб беришим қийин. Урушга талабгор бўлиб турган одамлар бор. Бизнинг мамлакатимизда бундайлар кўп топилади. Урушни истамайдиган одамлар бор.

— Бироқ олдинтилари буларни мажбур қилади.

— Ҳа.

— Мен эса бунга ёрдам беришман.

— Сиз чет эл одамисиз. Кўнгилисиз.

— Бояги урушни истамайдиганлар-чи? Улар урушнинг олдини ололадиларми?

— Билмайман.

У яна деразага қаради. Мен унинг юзи ўзгарадими, йўқми — қараб турардим.

— Ахир улар бирон марта урушга тўсқинлик қилолганмилар?

— Улар бирлашишмаган, шунинг учун ҳеч нарсага тўсиқ бўлишолмаган, бирлашган чоғларида эса, йўлбошчилари уларни сотиб қўймоқда.

— Демак, умид йўқ?

— Умидсиз шайтон. Лекин, айтайлик, мен умид қилолмаслигим мумкин. Мен доим умид қилгим келади, бироқ баъзан умидим узилади.

— Лекин уруш ахир бир кун тугайди-ку?

— Умидим бор.

— Ўшанда нима қиласиз?

— Мумкин бўлса Абрुццига қайтаман.

Шунда унинг қорача юзи қувончдан ёришиб кетди.

— Сиз Абруццини яхши кўрасизми?

— Ҳа, жуда севаман.

— Ана ўша ерга боринг.

— Жон-жон деб борардим-а. У ерда яшаб, Худога сизиниб, унга хизмат қилишнинг ўзи бахт-ку.

— Ҳурмат-этибор қозониб ҳам, — дедим мен.

— Ҳа, ҳурматга сазовор бўлиш ҳам. Нима бўпти?

— Ҳеч нима. Сиз бунга тўла сазоворсиз.

— Гап ундасиз. У ерда, мен тутилган ерларда, ўзини Худога бағишлашни табиий бир нарса деб билишади. Бу ярамас масхарабозлик эмас.

— Тупунаман.

У менга қараб қулимсиради.

— Тупуниб турасиз-у, лекин Худони суймайсиз.

— Йўқ.

— Сира суймайсизми? — сўради у.

— Баъзан кечалари ундан кўрқаман.

— Сиз уни суйсангиз бўларди.

— Мен айтарли ҳеч кимни суймайман.

— Йўқ, — деди у. — Ёлгон. Сиз менга сўзлаб берган тунлар-чи. Бу муҳаббат эмас. У ҳирс ва шаҳватнинг ўзи, холос. Агар суйсанг, муҳаббатинг ҳақи, бирон нарса қилгинг келади. Фидо бўлсам дейсан. Кўйида юрсам дейсан.

— Мен ҳеч кимни суймайман.

— Сиз севиб қоласиз. Мен биламан, сиз севиб қоласиз. Ўшанда сиз бахтиёр бўласиз.

— Ҳозир ҳам бахтиёрман. Доим бахтиёрман.

— Бу бошқа нарса. Сиз бошингизга тушгунча бунинг нималигини англамайсиз.

— Яхши, — дедим мен, — агар бирон бир кун келиб, мен буни бошдан кечирсам, сизга айтаман.

— Мен сиз билан узоқ ўтириб қолдим, кўп гапириб юбордим, — у типирчилаб қолди.

— Йўқ. Кетманг. Хотин кишини севиш-чи? Агар мен аёл кишини севиб қолсам ҳам, шундай бўлармиди?

— Мен бунни билмайман. Мен биронта ҳам аёлни севган эмасман.

— Онангизни-чи?

— Ҳа, онамни севганман, эҳтимол.

— Сиз доимо Худони севганмисиз?

— Болалигимдан бери.

— Хўш, — дедим мен. Нима дейишни билмай қолдим. — Сиз ҳали жуда ёшсиз.

— Мен ёшман, — деди у. — Бироқ сиз мени отахон деб чақирасиз.

— Одоб юзасидан.

У кулимсиради.

— Ростдан ҳам мен боришим керак, — деди у. — Сизга бирон нарса керак эмасми? — сўради у бир умид билан.

— Йўқ. Гаплашиб турсак, кифоя.

— Бизникиларнинг барига сиздан салом айтаман.

— Совгаларингиз учун раҳмат.

— Арзимайди.

— Яна келинг.

— Келаман. Кўришгунча. — У қўлимга уриб қўйди.

— Хайр, — дедим мен лаҳжада.

— Сало, — қайтарди у.

Хона қоп-қоронғи эди, боятдан бери каравотнинг оёқ томонида ўтирган вестовой ўрнидан туриб, уни кузатгани чиқди. Капиш менга жуда ёқарди, шунинг учун унинг Абруццига қайтиш тилаги юзага чиқишини истардим. Офицерлар емакхонасида уни ҳол-жонига қўйишмас, у бунни кўнглига офир олмасликка тирипарди, бироқ мен у ўз юртида ўзини қандай тутиши устида ўйлардим. Капракоттада, деб ҳикоя қилиб берганди у, шаҳарнинг шундоқ яқинидаги сойда хон-балиқ бор. Кечалари най чалиш ман этилган. Ёш йи-

гитлар ишқий кўшиқлар айтишади, фақат най чалиш мумкин эмас. Мен нимага, деб сўрадим. Чунки най овози қизларга кечаси ёмон таъсир қилар экан. Деҳқонлар сиз билан учрашганда, «дон» деб чақиривади ва шляпаларини бошдан олишади. Унинг отаси ҳар куни ов қилиб, деҳқон кулбаларига тамадди қилгани кирар экан. Бу уларда ҳурмат белгиси саналар экан. Чет элнинг одамлари овга рухсат олишлари учун ҳеч қачон қамоқда ётмаганлиги ҳақида гувоҳнома кўрсатишлари керак экан. Гран-Сассо д'Италия томонда айиқлар бўларкан, лекин жуда олис экан. Аквила — чиройли шаҳар. Ёз кезлари кечқурунлари салқин тушаркан, кўкламда эса Абриуцидан гўзалроқ ерни Италиядан топиб бўлмас экан. Аммо энг яхши фасл куз экан, бу пайтда каштанзорларда ов қилиш мумкин бўларкан. Қушлар узум егани учун жуда мазали эмил. Овқатнинг ғамини ейишнинг ҳожати йўқ. Чунки деҳқонлар билан бирга овқатлансанг, бундан уларнинг бошлари осмонга етаркан.

Кўп ўтмай ухлаб қолибман.

## Ўн иккинчи боб

Палата узунчоқ бўлиб, ўнг томондаги деворида деразалари ва бурчакда боғлаш хонасига олиб чиқадиган эшиги бор эди. Бир қатор каравотлар жумладан, меники ҳам дераза рўпарасидаги девор бўйлаб жойлаштирилган бўлиб, иккинчи қатор эса девор рўпарасида деразалар тагига жойлаштирилган эди. Чап томонимда ётганимда, менга боғлаш хонасининг эшиги кўриниб турарди. Ичкарироқда яна бир эшик бўлиб, ундан баъзан одамлар кириб туришарди. Битта-яримта ярадор ҳолати разм бўлиб қолса, ҳеч ким унинг ўлаётганини кўрмасин деб, атрофини тўсиқ билан беркитиб олишар, шунда тўсиқ тагидан врачлар ва санитарларнинг оёқ кийимларигина кўриниб турар, баъзан эса охирида шивир-шивир эшитилиб

қоларди. Сўнг тўсиқ ортидан руҳоний чиқиб келар, шунда санитарлар яна тўсиқ орқасига ўтиб, у ердан устига бошдан-оёқ кўрпа тортилган мурдани олиб чиқипар ва каравотлар ўртасидаги йўлдан олиб ўтишарди, кимдир тўсиқни йиғиб, олиб чиқиб кетарди.

Шу куни эрталаб палата врачи мендан, эртага жавоб берсак, қувватингиз келадими, деб сўраб қолди. Мен, ҳа, дедим. У ҳолда, деди у, сизни эрталаб барвақт жўнатамиз. Кунлар исиб кетмасдан бурун кўчиб ўтсангиз, ўзингизга яхши бўлади, деди у.

Боялаш хонасига олиб бориш учун мени каравотдан турғизишганда, деразага қараб, боғдаги янги қабрларни кўриш мумкин эди. Боқда чиқиладиган эшикда бир солдат бут ясаб ўтирар ва уларга боққа кўмилганларнинг номини, унвонини, полкени ёзиб қўярди. У ярадорлар айтган нарсаларни ҳам қилиб берарди, менга у австрис милитиясининг бўш патронидан зажигалка ясаб берди. Врачлар жуда хушмуомала, ғоят тажрибали кўринадилар. Улар мени қўярда-қўймай Миланга юборишмоқчи бўлишди. Бизларни ҳаммамизни тезроқ чиқариб, ичкарига жўнатишга, хужум бошлангунча барча каравотларни бушатишга ишонишишмоқда эдилар.

Дала госпиталидан кетиш арафасида кечга томон Ринальди бош врач билан бирга келиб қолди. Улар мени Миланга, янги очилган Америка госпиталига жўнатишгаётганини айтишди. Америкадан бир қанча санитар отрядларининг келиши кутилаётган экан, шу госпитал уларга ва италян қўшинидаги бошқа барча америкаликларга хизмат кўрсатиши керак экан. Қизил Хочда улар қўпчилик эди. Қўшма Штатлар Австрияга эмас, Германияга уруш эълон қилган эди.

Италянлар Америка Австрияга ҳам уруш эълон қилади, деб ишонипар, шунинг учун ҳам гарчи Қизил Хоч хизматчиларидан бўлса-да, лекин америкаликларнинг келганига жуда хурсанд бўлишди. Мендан президент Вильсон Австрияга уруш эълон қилармикин,

йўқми, деб сўрашди, мен бу яқин кунлар ичида рўй беради, деб жавоб бердим. Мен бизнинг Австрияга қарши қандай даъвомиз борлигини билмасдим, лекин мантиқан ўйлаб қараганда, Германияга уруш эълон қилгач, ўз-ўзидан Австрияга ҳам эълон қилиниши керакка ўхшарди. Мендан, бизнинг Туркияга қарши уруш эълон қилиш-қилмаслигимизни сўрашди. Мен: ҳа, биз, эҳтимол, Туркияга уруш эълон қилсак керак, дедим.

— Болгарияга-чи?

Биз бир қанча қадаҳдан коньяк ичиб кўйгандик ва мен: ҳа, жин урсин, Болгарияга ҳам, Японияга ҳам, дедим. Буниси қандоқ бўлди, дейишди улар, ахир Япония Англиянинг иттифоқчиси-ку. Барибир, бу ифлос инглизларга ишониб бўлмайди, Японларга Гавай оролари ёқиб қолган, дедим мен.

— Бу Гавай ороларининг ўзи қаерда?

— Тинч океанда. Нега у японларга ёқиб қоларкан? Уларга бу оролар умуман керак эмас, — дедим мен.

— Буларнинг бари қуруқ гап. Японлар ажойиб бир кичкина халқ, рақсни, енгил винони яхши кўришади. Худди французларга ўхшайди, — деди майор.

— Биз французлардан Ницца ва Савойяни тортиб оламиз. Корсиканиям, Адриатика қирғоқларини ҳам, — деди Ринальди.

— Италияга Римнинг улуғворлиги қайтиб келади, — деди майор.

— Менга Рим ёқмайди, — дедим. — Жуда ҳам иссиқ жой, бургаси кўп. Сизга Рим ёқмайдими?

— Йўқ, мен Римни яхши кўраман. Рим — халқларнинг волидаси. Ҳеч қачон Ромулнинг Тибрни қандай эмгалигини унутолмайман.

— Нима?

— Ҳеч нима. Юринглар, ҳаммамиз Римга борамиз. Бугун кечқурун ҳаммамиз Римга бориб, қайтиб келмаймиз. Рим — ажойиб шаҳар, — деди майор.

— Халқларнинг отаси ва онаси, — дедим мен.

- Рома жинси муаннас-ку, — деди Ринальди.
- Кота ота бўлиши мумкин эмас.
- Унда отаси ким? Муқаддас руҳми?
- Шаккоклик қилманг.
- Мен шаккоклик қилаётганим йўқ, мен тушунтириб беришларини сўраяпман.
- Сиз мастсиз, бэби.
- Ким мени ичирди?
- Мен ичирдим, — деди майор. — Мен сизни ичирдим, чунки сизни яхши кўраман, чунки Америка урушга кирди.
- Бошқа чора йўқ, — дедим.
- Сиз эрталаб жўнайсиз, бэби, — деди Ринальди.
- Римга, — дедим мен.
- Йўқ, Миланга, — деди майор, — «Кристалъ-Палас»га, «Кова»га, Кампарита, Биффита, Gallепагага. Сизни Худо ёрлақади.
- «Гран-Италиа»га, — дедим мен, — у ерда мен Жорждан қарз оламан.
- «Ла Скала»га, — деди Ринальди.
- Сиз «Ла Скала»га борасиз.
- Ҳар оқшом, — дедим мен.
- Ҳар оқшом боришга қурбингиз етмайди, — деди майор. — Билетлар жуда қиммат.
- Мен бобомнинг номига ёзилган чекни кўрсатаман, — дедим.
- Қандай чек?
- Бобомнинг чеклари. Ё бобом тўлайди, мени қамапди. Банкда мистер Кэнингхэм бунни тўғрилаб беради. Мен бобомнинг чеклари билан яшайман. Наҳотки бобом Италияни халос қилиш учун қурбон бўлаётган ўз фидокор набирасини қамоққа жўнатса?
- Яшасин Америка Гарибальдиси, — деди Ринальди.
- Яшасин боболарнинг чеклари, — дедим мен.
- Шовқин солманглар, — деди майор.

— Биздан шовқин солманглар, деб бир неча бор сўрашди. Сиз эртага ростданам кетасизми, Федерико?

— Сизга айтдим-ку, америка госпиталига кетяпти деб, — деди Ринальди. — Гўзал ҳамширалар олдида. Ҳар ҳолда дала госпиталининг серсоқол касал боқувчилари олдида эмас.

— Ҳа, ҳа, — деди майор, — унинг Америка госпиталига кетаётганини биламан.

— Менга соқоллари халақит бермайди, — дедим мен. — Кимда-ким соқол қўйгиси келар экан, қўяверсин. Нега сиз соқол қўймадингиз, Signor taggiotte? Соқол противогазга сиғмайдами? Сиради. Противогазга ҳамма нарсa сиғади. Бир марта противогазга тупурганман.

— Секинроқ, бэби, деди Ринальди. — Биз ҳаммамиз сизнинг фронтда бўлганлигингизни биламиз. Оҳ, азизим бэби, сиз кетгач, мен қандоқ қиламан?

— Энди кетайлик, — деди майор. — Бу ёғи йиғлоқилик бўладиганга ўхшайди. Қулоқ солинг, сизга ажойиб хушxabарим бор. Инглиз қизингиз. Биласиз-ку? Ҳар куни кечқурун инглиз госпиталига бориб юрадиганингиз-чи? У ҳам Миланга кетяпти. У яна бир ҳамшира билан Америка госпиталига хизмат қилгани кетишяпти. Америкадан ҳали ҳамширалар келмабди. Мен бугун уларнинг *prato*<sup>33</sup> бошлиғи билан гаплашдим. Фронтда аёл хизматчилар кўп экан. Бир қисмини ичкарига жўнатишга қарор қилишибди. Қалай, сизга ёқадими, бэби?

— Ёмонмас.

— А? Катта шаҳарда яшаб, ўз инглизингиз билан шакаргуфторлик қиласиз. Нега мен яраланмадим-а?

— Ҳали улгурасиз, — дедим мен.

— Кетайлик энди, — деди майор. — Биз ичиб, тўполон қилиб, Федерикони безовта қиляпмиз }

---

<sup>33</sup> Отряд (итал.).

- Кетманглар.
- Йўқ, борайлик. Кўришгунча.
- Оқ йўл.
- Хайрли бўлсин.
- Сiao. Сiao. Сiao. Тезроқ қайтиб келинг, бэби.
- Ринальди мени ўпди.
- Сиздан лизол ҳиди келяпти. Хайр, бэби.
- Хайр.
- Хайрли бўлсин.

Майор елкамга қоқиб қўйди. Улар оёқ учида юриб чиқиб кетишди. Мен ғирт маст эдим, ухлаб қолибман.

Эртасига эрталаб биз Миланга жўнадик ва роса икки кундан сўнг етиб келдик. Йўл расво эди. Биз Местрега етмасдан эҳтиёт йўлда анча қолиб кетдик, болалар келиб ойнадан қарашарди. Мен бир болани коньякка бориб келишга кўндирдим, лекин у қайтиб келиб, фақат граппа борлигини айтди. Мен граппа бўлсаям олиб кела қол, дедим, у шишани келтиргач, пулнинг майдаси ўзингда қола қолсин, дедим, шундан кейин қўшним икковимиз маст бўлгунча ичиб, Виченцага етгунча ухлаб қолибмиз, шу ерга келганда уйғониб кетдим, кўнглим аъдарилди, полга қайт қилдим. Бунинг аҳамияти қолмаганди, чунки қўшним мендан бурунроқ бир неча бор кўнгли аъдарилган экан. Сўнг, ташналикдан ўлар ҳолатга етдим, Веронага етганда, мен поезд олдида у ёқдан-бу ёққа юриб турган солдатни чақирдим, у сув келтириб берди. Мен бирга ичишган қўшним Жоржеттини уйғотдим, унга сув тутдим. У, бошига қуйиб юборишимни сўради-да, яна ухлаб қолди. Солдат хизмати учун мен берган пулни олмади, менга гўштдор апельсин келтириб берди. Мен апельсинни сўриб, пўстини туфлаб тапплаганча нариги изда турган юк вагон олдида у ёқдан-бу ёққа бориб келаётган солдатга қараб ётдим, кўп ўтмай поезд силтаниб, йўлга тушди.

## ИККИНЧИ КИТОБ

### Ўн учинчи боб

Миланга эрта азонда етиб келдик, бизни юк станциясида туширишди. Санитар автомобили мени Америка госпиталига олиб келди. Автомобиль ичида замбилда ётарканман, қайси кўчалардан бораётганлигимизни аниқлай олмадим, лекин замбилни кўтариб туширишганда, мен бозор майдонини ва емакхонанинг очиқ эшигини, ундан ахлат супуриб чиқаётган қизни кўрдим. Кўчага сув сепишмоқда эди, тонг нафаси анқирди. Санитарлар замбилни ерга қўйиб, ичкарига кириб кетишди. Кейин улар эшик қоровул билан қайтиб келишди. Эшик қоровул соқоли оқарган, бош кийимига заррин жияк таққан, лекин уқалари йўқ эди. Замбил лифтга сиғмади ва улар мени замбилдан олиб лифтда кўтаришган маъқулни ёки зинадан замбилда олиб чиққан дурустми, ҳал қилолмай, тортишиб қолишди. Мен баҳсга кулоқ солиб ётардим. Лифтда олиб чиқадиган бўлишди. Мени замбилдан кўтара бошлашди.

— Секинроқ, секинроқ, — дедим мен. — Эҳтиёт бўлинглар.

Кабинанинг ичи тор эди, оёғим букилиб, қаттиқ оғриб кетди.

— Оёғимни тўғрилаб қўйинглар, — дедим.

— Мумкинмас, *signor tenente*. Жой етишмайди.

Бу гапни айтган одам бир қўли билан мени суяб турарди, унинг бўйнидан қучоқлаб олдим. Ундан саримсоқнинг димоқни ёрадиган ҳиди билан қизил винонинг иси келарди.

— Секинроқ, ҳой, — деди бошқа санитар.

— Нима мен, секин қилмаяпманми?

— Секинроқ деяпман сенга, — деди яна бояги оёғимдан ушлаб турган.

Кабина эшиги ёпилиб, панжара тушганини ва қоровул тўртинчи қаватнинг тутмасини босганлигини кўрдим. Қоровулнинг юзи ташвишли эди. Лифт оҳиста юқорига кўтарила бошлади.

— Оғирми? — сўрадим орзидан саримсоқ ҳиди анқиётган кишидан.

— Ҳечқиси йўқ, — деди у. Унинг юзи терчиган, ўзи инқилаб қолганди. Лифт борган сари юқорилаб, ниҳоят тўхтади. Оёғимни ушлаб турган одам эшикни очиб, ташқарига юрди. Биз майдончага чиқдик. Майдончага бир нечта мис тутқичли эшик қараган эди. Оёғимдан тутиб турган одам тутмани босди. Биз эшик нариёғида қўнғироқ жириглаганини эшитдик. Ҳеч ким жавоб бермади. Сўнг зинадан қоровул кўтарилди.

— Булар қаёқда? — сўрашди санитарлар.

— Билмайман, — деди қоровул. — Улар пастда ухлашяпти.

— Биронтасини чақиринг.

Қоровул қўнғироқ чалди, сўнг тақиллатди, кейин эшикни очиб, ичкарига кирди. У қайтганида орқасида кўзойнакли кексароқ аёл ҳам бор эди. Унинг сочлари тўзиган, турмаги бузилганди, у шафқат ҳампираси кийимида эди.

— Мен тушунмайман, — дерди у. — Мен италянчани тушунмайман.

— Мен инглизчани биламан, — дедим мен. — Мени бирон ерга жойлаштириш керак.

— Биронта ҳам палата тайёр эмас. Биз ҳали ярадорлар келади, деб ўйламовдик.

У сочларини тартибга солишга уринар, менга кўзи яхши ўтмайдиган одамларга ўхшаб кўриб-кўрмай қарарди.

— Мени қаерга қўйишсин, кўрсатинг.

— Билмайман, — деди у. — Ҳеч кимни кутмовдик. Сизни қаерга тўғри келса, шу ерга ётқизолмайман.

— Қаерга бўлса ҳам майли, — дедим мен. Кейин қоровулга италянчалаб айтдим: — Бўш хона топинг.

— Ҳаммаси бўш, — деди эшик қоровул. — Сиз бу ерга келган биринчи ярадорсиз. — У бош кийимини қўлига олганча, ўрта ёшлардаги ҳамширага қараб турарди.

— Бало бўлмайдими, бирон жойга ётқизсанглар-чи, мени! — Букилган оёқларимда оғриқ зўраймоқда, суяк-суягимдан ўтиб бормоқда эди. Қоровул сочлари оқарган ҳамшира билан қаергадир ғойиб бўлди, сўнг тез қайтиб келди.

— Орқамдан юринглар, — деди у. Мени узун йўлакдан суяб боришиб, дарпардалари туширилган хонага олиб киришди. Хонадан янги жиҳозлар ҳиди келарди. Девор олдида каравот, бурчакда катта тошойна турарди. Мени каравотга ётқизишди.

— Чойпаб беролмайман, — деди аёл, — ҳаммаси қулфлоглик.

У билан ади-бади қилиб ўтирмадим.

— Чўнтагимда пул бор, — дедим қоровулга. — Тутмаси қадалган чўнтагимда.

Қоровул пулни олди. Ҳар иккала санитар ўрним олдида шалкаларини ушлаганча туришарди.

— Икковларига ҳам беш лирдан беринг, беш лирни ўзингиз олинг. Қоғозларим бошқа чўнтакда. Уларни ҳамширага олиб беринг.

Санитарлар қўлларини чаккаларига қўйиб раҳмат айтишди.

— Хайр, — дедим мен. — Сизга ҳам катта раҳмат.

Улар яна бир карра қўлларини чаккаларига қўйиб, кетишди.

— Мана, — дедим ҳамширага, — бу менинг варакам ва касаллик тарихим.

Аёл қоғозларни олиб, уларга кўзойнакдан боқди. Қоғозлар учта бўлиб, тахлаб қўйилганди.

— Нима қилишимни ҳам билмайман, — деди у. — Мен италянча ўқишни билмайман. — Мен врач кўрсатмаси бўлмаса ҳеч нарса қилолмайман. — У йиғлаб юборди ва қоғозларни этагининг чўнтагига солди. — Сиз америкаликмисиз? — сўради у кўз ёши аралаш.

— Ҳа. Қорозларни каравот олдидаги столча устига қўя қолинг.

Хона ғира-шира қоронғи ва салқин эди. Каравотдан жавоннинг катта ойнаси кўзга ташланар, лекин унда нима акс этаётгани кўринмасди. Қоровул каравот оёғида туриб қолди. Унинг ўктам чеҳраси оқкўнги кийи эканидан далолат берарди.

— Кетаверсангиз ҳам бўлади, — дедим унга. — Сиз ҳам, — дедим ҳампирага. — Исмингиз нима?

— Миссис Уокер.

— Бораверинг, миссис Уокер. Мен ухлаб олмоқчиман.

Хонада ёлғиз қолдим. У салқин эди, касалхонанинг ҳиди келмасди. Тушак қаттиқ ва ётиш учун қулай эди, мен қимир этмай, деярли нафас ҳам олмай, оғриқ қолаётганидан суюниб ётардим. Бир оз ўтгач, чанқадим, бош томонимда қўнғироқ тутмасини топиб, босдим, лекин ҳеч ким келмади. Ухлаб қолдим.

Уйронгач, атрофга назар солдим. Дераза қанотлари орасидан офтоб нури тушиб турарди. Кўзим катта гардеробга, қуруқ деворлару иккита курсига тушди. Докалари кир бўлиб кетган оёқларим ёрочга ўхшаб чиқиб турарди. Уларни қимирлатмасликка ҳаракат қилардим. Томоғим қуруқшаб кетганди, мен қўнғироқ тутмасини босдим. Эшик очилганини эшитдим ва кечаги эмас, бошқа ҳамширани кўрдим. У менга ёш ва ёқимтойгина бўлиб кўринди.

— Хайрли тонг, — дедим мен.

— Хайрли тонг, — деди у ва каравотга яқин келди. — Доктор чақиролмадик. У Комога кетган экан. Биз бутун одам келтиришларини билмовдик. Сизга нима қилган?

— Яраланганман. Иккала тиззам ва товонларим, бошимга ҳам теккан.

— Исмингиз нима?

— Генри, Фредерик Генри.

— Сизни ҳозир ювинтириб қўйман. Аммо доктор келмагунча ярангизни ечолмаймиз.

— Айтинг-чи, мисс Баркли шу ердами?

— Йўқ. Бизда унақаси йўқ.

— Мени обкелишганда йирлаган хотин ким эди?

Ҳампира кулиб юборди:

— У миссис Уокер. У кечаси навбатчилик қилиб ухлаб қолибди. Ҳозир ҳеч ким келмайди, деб ўйлабди.

Гап орасида у уст-бошимни ечиб оади, боғлардан бошқа ҳамма нарсани ечиб бўлгач, мени эпчилик билан ювинтира бошлади. Ювингач, жуда енгил тортдим. Бошим боғлаб ташланган эди, лекин у бойлоғлиқ жойларнинг четини гир айлантириб ювиб чиқди.

— Қаерда ярадор бўлдингиз?

— Плавадан шимолроқда. Изонцода.

— Қаерда у?

— Горициядан шимолроқда.

Бу номлардан у ҳеч нима тушунмаётганлигини кўриб турардим.

— Қаттиқ оғрияптими?

У оғзимга ҳарорат ўлчагич қўйди.

— Италиянлар қўлтиққа қўйишади, — дедим.

— Гаплашманг...

У оғзимдан асбобни олиб, ҳароратни кўрди-да, шу заҳоти силкитиб ташлади.

— Ҳарорат қанча?

— Сиз билмаслигингиз керак.

— Айтинг, қандай?

— Деярли ўртача.

— Ҳеч қачон иссиғим кўтарилган эмас. Ваҳоланки оёғимда эски темир тиқилиб ётибди.

— У нима деганингиз?

— Оёғимда мина парчалари ҳам, занглаган михлар ҳам, каравотнинг симлари ҳам, барча лавп-лулдан бор.

У бошини чайқаб, жилмайди.

— Агар оёғингизда озгина бошқа нарса бўлганида ҳам, яллиғланиб кетиб, иссиғингиз кўтарилган бўларди.

— Мана кўрамиз, — дедим, — операцияда оёғимдан нималар олишаркин.

У хонадан чиқиб, кечаси навбатчилик қилган кекса ҳамшира билан қайтиб келди. Икковлашиб, мени ўрнимдан турғизмасдан, чойшаб тўшаб беришди. Бу нақасини биринчи кўришим эди, жуда бошлаб бажаришди.

— Госпиталнинг мудири ким?

— Мисс Ван-Кампен.

— Ҳамширалар нечта?

— Фақат икковимиз.

— Бошқа ҳеч ким йўқми?

— Яна келишлари керак.

— Қачон?

— Билмайман. Бемор ҳамма нарсага қизиқавермаслиги керак.

— Мен бемор эмасман, — дедим. — Мен ярадорман. Улар ўринни тўғрилаб бўлишди, энди мен чинидай тоза чойшабда ётар, устимга ҳам худди шундай бопқаси ёпишган эди. Миссис Уокер чиқиб кетдида, пижама кўтариб, қайтиб келди. Пижамани менга кийдиришди ва мен ўзимни кийинган, жуда озода бўлгандек ҳис қилдим.

— Жудаям эркалаб юбординглар, — дедим мен. Исмо мисс Гэйж бўлган ҳамшира кулимсиради. — Менга сув беролмайсизларми?

— Марҳамат. Кейин овқатланиш ҳам мумкин.

— Овқат егим келмаяпти. Мумкин бўлса, дарпардаларни кўтариб қўйилса.

Хона ғира-шира эди. Дарпардаси очилгач, у оппоқ офтоб нури билан тўлди, кўзим айвонга, айвон оша томларнинг черепицалари ва мўриларига тушди. Томлар узра қараб парқув булутларни, ложувард осмонни кўрдим.

— Бошқа ҳамширалар қачон келишини билмайсизми?

— Нима қилди? Биз яхши қаролмаяпмизми?

— Жудаям илтифотли экансизлар.

— Балки сизга тиргак керакдир?

— Майли.

Улар мени суяб кўтаришди ва шу ҳолатда бир оз ушлаб туришди, аммо бунинг нафи тегмади. Кейин мен ётган кўйим очиқ эшикдан айвонга термилиб ётдим.

— Доктор қачон келади?

— Қайтиши билан. Биз телефонда Комога қўнғироқ қилдик, етиб келсин деб.

— Бошқа врачлар йўқми?

— У госпиталимизнинг врачлари.

Мисс Гэйж сув солинган графин билан стакан олиб келди. Мен уч стакан ичдим, кейин улар кетишди, мен яна аллавақтгача деразага тикилиб ётиб, сўнг ухлаб қолдим. Иккинчи нонупшани едим, нонупшадан сўнг олдимга мудира мисс Ван-Кампен кирди. Мен унга ёқмадим, у ҳам менга ёқмади.

У паканадан келган, ҳар нарсадан шубҳаланаверадиган, ғоятда кибр-ҳаволи аёл экан. У менга бир талай саволлар берди, афтидан, италян қўпинида хизмат қилишни уят санарди.

— Тушликка вино олсам ҳам бўладими? — сўрадим ундан.

— Врач ижозат берсагина.

— У келгунча иложи йўқми?

— Мутлақо.

— Сизнингча, у келиб қолармикин?

— Унга телефонда айтишган.

У кетгач, хонага мисс Гэйж кирди.

— Нега мисс Ван-Кампенга қўпол муомала қилдингиз? — сўради у менинг барча юмушларимни саранжомлаб бўлгач.

— Ундай қилмоқчи эмасдим, бироқ у жуда бурни танқайган хотин экан.

— У сизни ҳар нарса сўрайверади, қўпол, деб айтди.

— Ҳеч-да. Бироқ, рост-да ўзи, врачсиз госпитал ҳам бўлармиши?

— У келиб қолади. Унга, Комога телефон қилдик.

— У ерда нима қилади? Кўлда чўмиладимми?

— Йўқ. У ерда касалхонаси бор.

— Нега бўлмаса бошқа врач олишмайди?

— Ж-жим. Жим. Ақлли бола бўлинг, у ҳадемай келиб қолади.

Мен қоровулни чақириб беришни сўрадим, у келган эди, унга италянчалаб вино дўконидан бир шиша чинцано, бир фляга кьянти билан оқипомги газета келтириб беришни сўрадим. У айтганимдан қилиб, шишаларни газетага ўраб олиб келди, газетани очди, илтимос қилган эдим, шишаларнинг оғзини очди-да, каравот остига қўйди. Шундан кейин олдимга ҳеч ким келавермади, мен ўринда ётганча газета ўқишга тушдим, фронт хабарларини, ҳалок бўлган офицерларнинг рўйхатини, улар олган мукофотларни кўриб чиқдим, сўнг қўлимни пастга юбориб, чинцано шишасини топдим-да, муздек таг томонини қорнимга қўйиб, ҳўплай-ҳўплай ича бошладим, ҳар ҳўпламдан сўнг шишани яна қорнимга қўяр, ҳар сафар қорнимга унинг излари тушиб қолар, ўзим эса шаҳар томлари узра осмоннинг тобора қорайиб боришига термилиб ётардим. Томлар устида қалдирғочлар ва тунги қирғийлар учиб юришарди, мен уларнинг учишига маҳлиё бўлиб, чинцано ичардим. Мисс Гэйж менга стаканда гоголь-моголь олиб келди. У кириши биланоқ, шишани каравот тагига тикдим.

— Мисс Ван-Кампен бунга озгина херес қўшишни буюрди, — деди у. — Унга қаттиқ гапирманг. Анча ёшга бориб қолган, госпиталга мудирлик қилишнинг ўзи бўлмайди, масъулияти катта. Миссис Уокер жуда қариб қолган, ёрдами тегйшидан тегмаси кўпроқ.

— У ажойиб хотин экан, — дедим мен, — менинг номимдан раҳмат деб қўйинг.

— Сизга ҳозир кечлик овқат обкеламан.

— Керакмас, — дедим. — Оч қолганим йўқ.

У патнис келтириб, ўрин олдидаги столчага қўйди, миннатдорчилик биладириб, тотингандай бўлдим. Кейин бутунлай қоронғи тушди, осмонда прожекторларнинг нури изғиб қолди. Мен бирмунча вақт уларни кузатиб турдим, сўнг ухлаб қолибман. Тош қотиб ухлабман, лекин бир марта кўркундан қора терга ботиб уйғониб кетдим, кейин ҳозиргина кўрган кўрқинчли тушни қайта кўрмасликнинг пайида бўлиб, яна ухлаб қолдим. Мен яна ҳали тонг отмасдан бурун уйғондим, ҳўрозларнинг қичқирипларига қулоқ солиб, тонг ёришгунча ухлолмай ётдим. Уйқум келмай ётавериб, ҳолдан тойдим ва саҳар пайти яна уйқуга толдим.

### Ўн тўртинчи боб

Кўзимни очсам, хона қуёш нурига тўлган эди. Ўзимни фронтда тургандай ҳис қилдим ва ғоз турмоқчи бўлдим. Оёқларим сирқираб кетди, шунда уларга қараб, кир докаларни кўргач, қаердалигимни эсладим. Мен қўнғироққа бўй чўзиб, тугмасини босдим. Даҳлизда жаранглаган овоз эшитилди ва таги резина пойабзалда аллаким юмшоқ қадам ташлаб ўтди. Бу мисс Гэйж эди; офтобнинг ёрқин нурларида унинг ёпи ўтинқирагандай, ўзи ҳам мундайроқдай бўлиб кўринди.

— Хайрли эрта, — деди у. — Яхши ётиб турдингизми?

— Яхши, раҳмат, — дедим. — Сартарош чақирипшнинг иложи бўлмасмикин?

— Мен олдингизга кирувдим, сиз қўлингизда манови билан ухлаб ётган экансиз.

У жавонни очиб менга чинцано шишасини кўрсатди. Шиппа деярли бўшаб қолганди.

— Мен каравот тагидаги ботқа шипани ҳам у ерга қўйдим, — деди у.

- Нега мендан стакан сўрай қолмадингиз?
- Мен ичишга йўл қўймайсиз, деб қўрқдим.
- Балки бирга ичишган бўлармидим.
- Ана бу зўр гап бўлди.

— Сизга ёлғиз ичиш зиён қилади, — деди у. — Ҳеч қачон бундай қилманг.

— Бошқа қилмайман.

— Сиз айтган мисс Баркли келди, — деди у.

— Ростданми?

— Ҳа. У менга ёқмади.

— Кейин ёқиб қолади. У жуда ҳам ажойиб. — У бошини сарак-сарак қилиб қўйди. — Унинг ажойиблигига шубҳам йўқ. Сиз сал берироқ сурилиб туролмайсизми? Ана, жуда соз. Сизни нонуштагача саранжом-сарипта қилиб қўяман. — У мени латта, совун ва илик сув билан ювинтира бошлади. — Қўлингизни кўтариб юборинг-чи, — деди у. — Ана, жуда соз.

— Сартарош нонуштагача келиб кетолмасмикин-а?

— Ҳозир қоровулга айтаман. — У чиқиб кетиб, тезда қайтиб келди. — Қоровул чақиргани кетди, — деди у ва латтачасини тосда ҳўллаб олди.

Сартарош қоровул билан кириб келди. Сартарош элликларга борган, шопмўйлов киши эди. Мисс Гэйж ўз ишини тугатиб чиқиб кетди, сартарош чаккаларимга совун суртиб, соқолимни ола бошлади. У ўз ишини намоёнишкорона суратда, лом-мим демай адо этарди.

— Оғзингизга сув олганмисиз? Янгиликлардан сўйланг, — дедим.

— Қандай янгиликлар?

— Қандай бўлса ҳам барибир. Шаҳарда нима гаплар?

— Уруш вақти, — деди у. — Душмanning ҳар ерда қулоғи бор.

Мен унга ўтирилиб қарадим.

— Бошингизни қимирлатмай туринг, — деди у ва соқол олишда давом этди. — Мен ҳеч нарса айтмайман.

— Э, сизга нима бўлган ўзи? — сўрадим мен.

— Мен италияликман. Мен душман билан гаплашиб ўтирмайман.

Зўрлаб ўтирмадим. Телбакезикроқ экан, устарасини тезроқ бўйнимдан олса, шунча яхши. Бир сафар уни тузукроқ кўриб олмоқчи бўлдим. — Эҳтиёт бўлинг, — деди у. — Устара ўткир.

Соқолни олиб бўлгач, ҳақини тўлаб, чойчақа деб ярим лира қўшиб узатдим. У пулни қайтарди.

— Мен олмайман. Мен фронтда эмасман. Лекин мен италияликман.

— Йўқолинг кўзимдан!

— Ижозатингиз билан, — деди у ва устараларини газетага ўради. У беш дона мис тангани столчада қолдириб кетди. Қўнғироқ чалдим. Мисс Гэйж кирди.

— Барака топинг, менга қоровулни чақириб беринг.

— Хўп бўлади.

Қоровул келди. У ўзини зўрға кулгидан тутиб турарди.

— Нима, бу сартарош жинни бўлиб қолганми?

— Йўқ, signorino. Англашмасовчилик. Менинг гапимни яхши эшитмай, сизни австрис офицери деб ўйлабди.

— О, худо, — дедим мен.

— Хо-хо-хо, — хахолади эшик қоровул. — Ана ҳангома! «Қимир этсин-чи», дейди, «мен унинг!...»

— Эшик қоровул қўли билан бўйнини кесиб кўрсатди.

— Хо-хо-хо! — У ўзини кулгидан тўхтатолмасди. — Унга сизнинг австрис эмаслигингизни айтсам денг? Хо-хо-хо!

— Хо-хо-хо, — дедим жаҳлим чиқиб. — Ҳиқилдоғимдан спарт кесиб тапласа тоза ҳангома бўларди, а. Хо-хо-хо.

— Ундаймас, signorino. Йўқ, йўқ. У сизни австрис деб, ўлардай кўрқиб кетибди. Хо-хо-хо!

— Хо-хо-хо, — дедим мен. — Йўқолинг кўзимдан.

У чиқиб кетди, эшик орқасидан ҳамон унинг хахолагани эшитиларди. Мен йўлакда кимнингдир қадам

товушларини эшитдим. Эшикка ўтирилиб қарадим. Бу Кэтрин Баркли эди.

У хонага кириб, ўрин олдига келди.

— Салом, азизим! — деди у. Унинг чехраси гул-гул очилган, жуда чиройли эди. Мен ҳеч қачон бундай чиройли чехрани кўрмаганман, деб ўйладим.

— Салом! — дедим. Уни кўрганим замон, ошиқ бўлиб қолганимни англадим. Менда ҳамма нарса ағдар-тўнтар бўлиб кетди. У эшикка қараб қўйиб, ҳеч ким йўқлигини кўрди. Шунда у каравотнинг четига ўтириб, энгашди ва мени ўпди. Мен уни бағримга тортдим ва ўпдим, унинг юраги гупилаб урмоқда эди.

— Жонгинам, — дедим. — Келганингиз қандоқ яхши бўлди.

— Келиш қийин бўлмади. Қолиш, эҳтимолки, қийинроқ бўлар.

— Сиз қолишингиз керак, — дедим мен. — Сиз ажойибсиз. — Мен девона бўлиб кетдим. — Унинг бу ердалигига ҳамон ишонмасдим, шунинг учун бағримга қаттиқ босиб олган эдим.

— Керакмас, — деди у. — Ҳали соғайиб кетганингиз йўқ.

— Соғман. Кел, олдимга.

— Йўқ. Ҳали мадорга кирмагансиз.

— Шунақа. Мадорим жойида. Ке.

— Сиз мени севасизми?

— Мен сени жуда севаман. Мен девона бўлиб қоламан. Кела қолсанг-чи.

— Юрагим қандай уряпти, эшитяпсизми?

— Юрагингни қўй. Ўзингни хоҳлайман. Ақлдан озиятман.

— Сиз мени ростдан севасизми?

— Бу ҳақда бошқа гапирма. Кела қол. Эшитяпсанми? Ке, Кэтрин.

— Ҳўп, майли, фақат бир дақиқага.

— Ҳўп, — дедим. — Эшикни ёп.

— Мумкинмас. Ҳозир мумкинмас.

— Ке. Ҳеч нарсa дема. Кeла қол.

Кэтрин каравот олдидаги креслода ўтирарди. Йўлакка чиқадиган эшик очиқ эди. Бирмунча ўзимга келдим, умримда жоним бунчалар фароғатда бўлган бошқа бир дами эслолмайман. У сўради:

— Сени севишимга энди ипонасанми?

— Сен менинг азизамсан, — дедим. — Сен шу ерда қоласан. Сени бошқа ерга юборишмайди. Сени шунчалар яхши кўраманки, телба бўлиб қоляпман.

— Биз жудаям қаттиқ эҳтиёт бўлайлик. Биз бутунлай бошимизни йўқотиб қўйдик. Бундай мумкинмас.

— Кечаси мумкин.

— Биз жудаям қаттиқ эҳтиёт бўлайлик. Бегоналар олдида сен эҳтиёт бўлишинг керак.

— Эҳтиёт бўламан.

— Эҳтиёт бўлишинг шарт. Сен яхписан. Сен мени яхши кўрасан, а?

— Гапирма бу ҳақда. Бўлмаса сени қўйиб юбормайман.

— Хўп, бошқа гапирмайман. Сен мени қўйиб юборишинг керак. Мен боришим керак, жоним, рост.

— Дарров қайтиб кел.

— Имкони бўлиши билан қайтиб келаман.

— Кўришгунча.

— Кўришгунча, қўзим.

У чиқди. Худо шоҳид, мен уни яхши кўрмоқчи эмасдим. Мен ҳеч кимни севишни истамовдим. Лекин, Худо шоҳид, мен севиб қолдим, мен Милан госпиталида каравотда ётибману, бошимда минг турли хаёл ғувиллайди, ўзимни хурсандликдан кўкларда кўраман, шунда ниҳоят хонага мисс Гэйж киради.

— Доктор келаркан, — деди у. — У Комодан қўнғироқ қилди.

— Қачон бу ерда бўларкан?

— У кечқурун келади.

## Ўн бешинчи боб

Кечга довуր ҳеч нима рўй бермади. Доктор ювошгина ориққина одам экан, худди уруш уни издан чиқарганга ўхшаб кўринади. У назокатли, инжа бир жирканиш билан сонимдан бир нечта майда пўлат парчаларини чиқариб олди. У оёғимнинг айрим жойларини оғриқсизлантириб ўзининг тили билан айтганда, «музлатиб» қўйди, натижада тиг ёки напштар урилган маҳалда қотиб, ёғоч бўлиб қолган жойдан пастроққа тегмагунча, оғриқ сезилмасди. Жонсизланган баданининг чегарасини аниқ билса бўларди, кўп ўтмай докторнинг назокатидан асар ҳам қолмади ва у яхшиси, рентген қилдириш керак, пайпаслаб билиб бўлмаяпти, деди.

Рентген кабинети ospedale maggior<sup>34</sup>да бўлиб, рентген қилувчи доктор сершовқин, чаққон ва қувноқ одам экан. Даволанувчини елкасидан тутиб турганларидан, у танасидаги барча каттароқ чет жисмларни бемалол кўриб турарди. Тасвирларни кейин юборишар экан. Доктор ўзининг қўйиндафтарчасига исмим, полким ва яна хотира учун бирор нарса ёзиб беришимни сўради. У барча чет нарсаларни ярамас, жирканч, расво деб эълон қилди. Австрислар бетамиз болалар. Қанча одам ўлдирдим? Мен биронта ҳам одам ўлдирмовдим, лекин унга хул ёқадиган бирон гап айтиш ниятида, мен ўлдирган австрисларнинг сон-санови йўқ, дедим. Мен билан бирга мисс Гэйж борган эди, доктор унинг белидан қучоқлади-да, сиз Клеопатрадан ҳам гўзалроқсиз, деди. Тушунарлими? Клеопатра, собиқ Миср маликаси. Ҳа, у Клеопатрадан гўзалроқ. Санитар машина билан яна госпиталимизга олиб келиб қўйди, бир оз муддатдан сўнг, у замбилдан олиб замбилга со-

---

<sup>34</sup> Бош госпиталь (итал.).

лиша-солиша, ниҳоят, тепага, ўз ўрнимга олиб чиқишди. Тушликдан сўнг тасвирлар келди; доктор, тушдан сўнг тасвирлар тайёр бўлади, девди, сўзининг устидан чиқибди. Кэтрин Баркли менга уларни кўрсатди. Тасвирлар қизил хатжилдга жойланганди, Кэтрин уларни хатжилддан олди, икковимиз ёруққа солиб кўришдик.

— Бу ўнг оёқ, — деди у ва тасвирни яна жойига солиб қўйди. — Манови чап оёқ.

— Уларни бирон ерга қўйиб, — дедим мен, — ўзинг ёнимга кел.

— Мумкинмас, — деди у. — Мен фақат бир дақиқага тасвирларни кўрсатгани келдим.

У кетди ва мен ёлғиз қолдим. Кун исиб кетди, тўшакда ётиш жонимга тегди. Мен қоровулдан газеталар олиб келишни сўрадим.

Уни кутиб ётсам, хонага учта врач кириб келди. Мен, тажрибаси кам врачлар бир-бирлари билан маслаҳатлашиб, ёрдам сўрашга мойил бўлишларини анчадан бери билардим. Кўричагингизни тузукроқ қилиб кесиб ололмайдиган врач сизни бошқасига, томоқдаги безни эплаб ололмайдиганга жўнатади. Бу учала врач ҳам шундайлардан эди.

— Мана бизнинг ёш беморимиз, — деди ҳаракатлари назокатли госпитал врач.

— Салом, — деди баланд бўйли, соқол қўйган ориқ врач. Қўлида қизил хатжилддаги рентген суратларини ушлаб турган учинчи врач ҳеч нарсга демади.

— Боғларини ечамизми? — саволомиз деди соқоли врач.

— Албатта. Марҳамат, ҳамшира, боғларини ечинг, — деди госпитал врач.

Мисс Гэйж боғларни ечди. Мен оёқларимга қарардим. Дала госпиталида ётганимда, улар могорлаган қиймага ўхшовди. Энди улар қотиб эт боғлаган, оқарган эди, болдирим юмшаб, салқиб қолганди, аммо яралар иримаган эди.

— Топ-тоза, — деди госпиталь врач. — Жуда ҳам тоза ва яхши.

— Ҳм, — деди соқолли врач. Учинчи врач госпиталь врачининг елкаси оша қаради.

— Марҳамат, тиззангизни букинг, — деди соқолли врач.

— Буколмайман.

— Бўгинларининг ишлашпини кўрамизми? — саволмуз деди соқолли врач. Унинг енгиди учта юлдузчадан ташқари ҳошия ҳам бор эди. Бу унинг тиббиёт хизмати капитани эканлигини кўрсатарди.

— Шубҳасиз, — деди госпиталь врач.

Икковлари ўнг оёғимдан оҳиста ушлаб, бука бошладилар.

— Оғрияпти, — дедим.

— Шундай, шундай. Яна бир оз, доктор.

— Етар. Бошқа букилмайди, — дедим.

— Чала ишляпти, — деди соқолли врач. У қаддини кўтарди. — Тасвирларини яна бир кўришга рухсат этинг, доктор. — Учинчи врач суратлардан бирини узатди. — Йўқ. Марҳамат. Чап оёғиникини.

— Бу чап оёқ, доктор.

— Ҳа, тўғри. Мен бошқа томондан қарабман. — У тасвирни қайтариб берди. Бошқа тасвирга у бир неча дақиқа тикилиб қолди. — Кўряпсизми, доктор? — У ёруғда аниқ кўриниб турган чет жисмлардан бирини кўрсатди. Улар тасвирга яна бир неча дақиқа қараб туришди.

— Мен фақат бир нарса дейишим мумкин, — деди капитан унвонидаги соқолли врач. — Бу вақт масаласи. Уч ой ёки, эҳтимол, олти ойдан кейин.

— Шубҳасиз, ахир синовиял суюқлик йиғилиши керак-ку, яна.

— Шубҳасиз. Бу вақт масаласи. Мен тизза косасини очишни темир парчанинг атрофи қотмагунча бўйнимга олмаган бўлардим.

— Фикрингизга тўла қўпиламан, доктор.

— Нега ярим йил? — сўрадим мен.

— Ярим йил осколканинг атрофи қотиши учун кетади, ўшанда тиззангизни бемалол очиб кўриш мумкин.

— Мен бунга ишонмайман, — дедим.

— Оёғингизнинг омон қолишини хоҳлайсизми, йигит?

— Йўқ, — дедим.

— Нима?

— Уни кесиб ташлашларини истайман, — дедим, — токи қармоқ қилишга яраса бўлгани.

— Нима демоқчисиз? Қармоғингиз нимаси?

— У ҳазиллашяпти, — деди госпиталь врачлари ва елкамга назокат билан қоқиб қўйди. — У оёғини сақлаб қолишни истайди. Бу жуда мардона йигит. У жасорат кўрсатгани учун кумуш медалга тавсия этилган.

— Юракдан табриклайман, — деди капитан унвонидаги врач. — У қўлимни қисди. — Мен бундай тиззани очилда таваккалчилик қилиб ўтирмаслик учун ярим йил зарур, деб айтоламан, холос. Турган гап, сиз бошқача фикрда бўлишингиз мумкин.

— Кўпдан-кўп ташаккур, — дедим. — Сизнинг фикрингиз мен учун роят қимматли.

Капитан унвонидаги врач соатига қаради.

— Кетадиган вақтимиз бўлди, — деди у. — Сизга яхши тилакларимни билдираман.

— Сизга ҳам шундай, катта раҳмат, — дедим.

Мен учинчи врачнинг қўлини қисдим: «Capitano Valpi — tenente Engr» — ва уювлари чиқиб кетишди.

— Мисс Гэйж, — деб чақирдим. У кириб келди. — Госпитал врачини яна бир дақиқага чақириб беринг.

У бош кийимини қўлида кўтариб кирди ва каравот олдида тўхтади.

— Мени кўрмоқчи эдингизми?

— Ҳа. Мен операцияни ярим йил кутолмайман. Ё Худо, доктор, ҳеч ярим йил тўшакда ётиб кўрганмисиз?

— Сиз ҳар доим ётавермайсиз. Аввал яраларингизни офтобга солишингиз керак. Кейин қўлатиқтаёқда юра бошлайсиз.

— Ярим йил, иннайкейин операциями?

— Энг беҳатар йўл шу. Чет жисмлар атрофи қотиб, яна синовиал суюқлик йиғилини кутиш керак. Ушанда тиззангизни беҳавотир очиш мумкин.

— Узоқ ётишим кераклигига ўзингиз ишонасизми?

— Энг беҳавотир йўл.

— Капитан унвонидаги врач ким бўлади?

— Миланнинг энг яхши жарроҳларидан.

— Ахир, у капитан унвонида, тўғрими?

— Ҳа, лекин у жуда яхши жарроҳ.

— Мен оёғимни алақандай бир капитан титкилашини истамайман. Агар қўлидан бирон иш келганда, у майор бўларди. Мен капитаннинг нималигини биламан, доктор.

— У жуда яхши жарроҳ ва мен ким бўлишидан қатъи назар бошқа одамларники билан эмас, у кишининг фикри билан кўпроқ ҳисоблашаман.

— Оёғимни бошқа жарроҳга кўрсатиш мумкинми?

— Шубҳасиз, агар шуни истасангиз. Лекин мен шахсан доктор Варелланинг айтганини қилган бўлардим.

— Сиз менга бошқа жарроҳ чақиролмайсизми?

— Мен Валентинини чақираман.

— Ким у?

— А Ospedal maggioredga ишлайди, жарроҳ.

— Майли. Сиздан жуда миннатдор бўлман. Тушунинг, доктор, мен ярим йил тўпакда ётолмайман.

— Тўшакда ётавермайсиз. Аввал қуёш нурини қабул қиласиз. Кейин енгил маппқлар қила бошлайсиз, сўнг осколканинг атрофи биттач, операция қиламиз.

— Лекин мен ярим йил қутолмайман.

Доктор қўлидаги бош кийимини назокат билан сийпаб қўйди-да, табассум қилди:

— Фронтга тез қайтмасангиз, ичингиз илимайдимиз?

— Илимаса нима бўлти?

— Қандоқ ажойиб! — деди у. — Олижаноб йигит. — Уэнгашиди-да, назокат билан пешонамдан ўпиб қўйди. — Валентинига одам юбораман. Хаяжонланиб, тап-вишланиб ўтирманг. Ақли бўлинг.

— Вино ичасизми, доктор? — таклиф қилдим мен.

— Йўқ, раҳмат. Мен ичмайман.

— Бир стакан ҳамми. — Мен стакан келтирсин деб, қоровулга қўнғироқ қилдим.

— Йўқ, йўқ, раҳмат, мени кутиб туришибди.

— Кўришгунча, — дедим.

— Кўришгунча.

Икки соатдан сўнг хонага доктор Валентини кирди. У жуда шошиб турган экан, мўйловларининг учи тепага қайрилаган эди. Унинг унвони майор бўлиб, юзи офтобда пишган, хандон-хушон одам эди.

— Қаерда орттирдингиз буларни? — деди у. — Қани суратларни кўрсатинг-чи. Хўш. Хўш. Буни қаранг-а, отдай бақувват экансиз. Анов ёқимтойгина қиз ким эди? Севгилингизми? Шундайдир, деб ўйловдим. Шу уруш ёмон бўлди-да! Бу ер оғрияптимиз? Азамат экансиз. Тузатамиз, кўрмагандай бўлиб кетасиз. Бу ер оғрияптимиз? Оғримасинмиям. Бу докторлар оғритишга қўп уста бўлишади-да. Шу пайтгача сизни нима билан доволашди? Бу қиз италянча сўзлашоладими? Ўргатиш керак. Дилбар қиз экан. Мен унга дарс беришга рози бўлардим. Ўзим шу госпиталга ётаман. Йўқ, яхписи, мен кўзи ёриган маҳалларда текинга доялик қиламан. Нима деётганимни тушунадими? У сизга ажойиб ўғилча туғиб беради. Ўзига ўхшаш оқпар бўлади. Шундай, яхши. Шундай, аъло. Дилбар қиз. Сўраб кўринг-чи, мен билан кечки овқатни бирга қилмасмикин. Йўқ, уни сиздан тортиб олишни истамайман. Раҳмат. Катта раҳмат сизга, мисс. Ана бўлди. Ана гапим ҳам тугади. — У менинг елкамга қоқиб қўйди. — Ўралмаса ҳам бўлади.

— Бирор стакан вино ичасизми, доктор Валентини?

— Виноми. Албатта-да... Ўн стакан. Қаерга қўйгансиз?

— Жавонда. Мисс Баркли ишпани олиб беради.

— Сизнинг соғлигингизга. Сизнинг соғлигингизга, мисс. Дилбар қиз. Мен сизга бундан яхшироқ вино олиб келаман. — У мўйловини артди.

— Сизнингча операцияни қачон қилса бўлади?

— Эртага эрталаб. Олдинроқ иложи йўқ. Ошқозонни тозалаш керак. Сиз ойдиндай бўп туринг. Мен пастдаги кампирга кириб айтаман. Кўришгунча. Эртага кўришамиз. Мен сизга бундан тузукроқ вино олиб келаман. Жуда яхши ўрнашибсиз. Кўришгунча, эртагача. Тўйиб ухланг. Мен барвақт келаман.

У остонадан мента қўлини силкиб қўйди, мўйловлари диккайиб, жигардек юзи кулимсиради. Унинг енгида ярим доира ҳошия ичида битта юлдузча тасвири бор эди, чунки унинг унвони майор эди.

### **Ўн олтинчи боб**

Ўша кеча шаҳар томлари узра чўккан тун кўришиб турган айвоннинг очиқ эшигидан, хонага намозшом қуш учиб кирди. Хона ичи қоп-қоронғи эди, фақат шаҳарнинг тунги осмони айвон эшигидан хонага нимтатир ёруғ сепмоқда эди; кўршапалах қўрқмасдан хонада худди очиқ ҳавода учгандек, чарх ура бошлади. Биз унга тикилиб ётардик, у эса афтидан бизни кўрмасди, чунки биз овоз чиқармасдик. У учиб кетгач, биз прожектор нурини кўрдик, нурнинг толаси осмон бўйлаб қандай кезганига қараб турдик, сўнг у йўқ бўлди ва зимистон чўкди. Ярим кеча эди, шамол турди ва биз қўшни томдаги зенит тўпи олдидаги тўпчиларнинг овозларини эшитдик. Салқин тушган эди, улар плашларини кийиб олишмоқдайди. Мен кечаси бирдан биров кириб қолмасмикин деб, ха-

вотирландим, бироқ Кэтрин, ҳамма ухлаб ётибди, деди. Бир маҳал ухлаб қолибмиз, кўзимни очганимда, ёнимда Кэтрин йўқ эди, лекин йўлакдан унинг қадам товушларини эшитдим, эшик очилиб, ўзи кириб келди ва тўшак олдига келиб, ҳаммаси жойида, пастдагилар ухлаб ётишибди, деди. У мисс Ван-Кампеннинг эшиги олдига бориб қулоқ солиб, унинг ухлаб ётганини эшитибди. У қотирилган нон олиб келган экан, уни вермут билан ҳўплаб едик. Қаттиқ очиққан эканмиз, бироқ у эрталаб буларнинг барини тозалаш керак бўлади, деди. Каллаи саҳарда, кун ғира-шира ёришиб келаётганда мен яна уйғониб кетдим ва у яна хонада йўқлигини кўрдим. У келди, ял-ял ёниб, очилиб келди, мен оғзимга ҳарорат найчасини қўйиб ётдим, у ёнимда — тўшакда ўтирди, бу борада офтоб чиқди ва димоғимизга томлардан шабнам бўйи уриди, сўнг қўшни томдаги тўпчилар қайнатган қаҳва иси келди.

— Қани энди ҳозир сайр қилсанг, — деди Кэтрин.

— Кресло бўлганида сени олиб чиққан бўлардим.

— Креслога қандай қилиб ўтирардим?

— Бир амаллаб.

— Шаҳар боғига тушиб, очиқ ҳавода нонушта қилсанг. — Мен очиқ қолдирилган эшикка қарадим.

— Йўқ, биз ҳозир бошқа иш билан шуғулланишимиз керак, — деди у. — Сени дўстинг доктор Валентини келишига ҳозирлаб қўйиш керак.

— Ажойиб доктор, тўғрими?

— У менга сенга ёққанчалик ёққани йўқ. Аммо у яхши врач бўлса керак.

— Бу ёққа кел, Кэтрин. Эшитяпсанми? — дедим.

— Мумкинмас. Кечаси бирам яхши бўлдики!

— Бу кечасигаям навбатчиликни олсанг бўлармикин?

— Ҳа, эҳтимол, ўзим навбатчилик қиларман. Фақат ўзинг мени хоҳламай қоласан.

— Хоҳлайман.

— Хоҳламайсан. Сени ҳали ҳеч операция қилишмаган. Сен кайфиятинг қандай бўлишини ўзинг билмайсан.

— Биладман. Яхши бўлади.

— Кўнглинг беҳузур бўлади, мен кўзингга кўринмай қоладман.

— Ундай бўлса ҳозир олдимга кела қол.

— Йўқ, — деди у. — Мен ҳароратинг қандай ўзгариб турганини чизиб қўйишим керак, жоним, сени тайёрлашим керак.

— Бундан чиқди мени севмас экансан-да.

— Вой тентаг-эй! — У мени ўпиб қўйди. — Мана, чизиб ҳам бўлдим. Ҳарорат ҳамма вақт ўртача бўлган. Сенинг ҳароратинг шунақа ажойиб.

— Сен бутунлай ажойибсан.

— Йўқ, йўқ. Мана сенинг ҳароратинг ажойиб. Мен сенинг ҳароратинг билан ўлгудай фахрланаман.

— Ҳамма болаларимизнинг ҳарорати жуда ажойиб бўлса керак деб ўйлайман.

— Болаларимизнинг ҳарорати жуда бўлмағур бўлмаса, деб қўрқаман.

— Валентинига мени тайёрлаш учун нима қилиш керак?

— Арзимаган иш, фақат унчалик ёқимлимас.

— Сени овора қиладиган бўлдим-да.

— Сираям. Мен бошқа бирон одам сенга тегишини истамайман. Мен тентакман. Сенга биров тегадиган бўлса жоним ҳалқумимга келади.

— Фергюсон бўлсаям-а?

— Айниқса, Фергюсон ва Гэйж, ва яна ану?

— Уокерми?

— Ўша-ўша. Бу ерда ҳамшира кўп. Агар яна ярадорлар келса, бизни бошқа ерга ўтказишади. Ҳозир тўртта ҳамшира бор.

— Ярадорлар яна келишса ажабмас. Тўртта ҳамшира камлик қиладди. Госпитал катта.

— Ишқилиб, келишсин-да. Мени бу ердан бошқа ёққа ўтказишса, нима қиламан? Яна ярадорлар келмаса, шундай бўлиши турган гап.

— Унда мен ҳам кетаман.

— Қўй, ундай дема. Сен ҳали ҳеч ерга кетолмайсан. Лекин тезроқ соғайиб кет, жоним, ана ўшанда сен билан бирон ёққа кетамиз.

— Кейин-чи?

— Кейин уруш ҳам тутаб қолар. Абадий уруш қилиб ўтиришмас, ахир?

— Тузалиб кетаман, — дедим мен. — Валентини мени тузатади.

— Тузатмай кўрсин-чи, шундоқ мўйловлари бўла туриб-а? Биласанми, фақат сенга эфир беришганда, ўзинг билан мени эмас, бошқа нарсаларни ўйлагин, хўшми? Наркоз вақтида одам ҳар нима деб алаҳсирайди.

— Хўп, нимани ўйлайин, бўлмаса?

— Нимани истасанг, шуни. Нимани ўйласанг ўйлагину, фақат ўзинг билан мени хаёлингга келтирма. Қариндошларингни эсла ёки бошқа бирон қизни хотирла.

— Йўқ.

— Бўлмаса, дуо ўқи. Бошқаларда яхши таассурот қолдиради.

— Балки мен алаҳлаб ўтирмайман.

— Балки. Ҳамма ҳам алаҳлайвермайди.

— Мен ҳам шу жумладан.

— Мақтанма, жоним. Мақтанма, хўшми? Ўзинг шундай яхшиланганки, сенга мақтанчоқликнинг кераги йўқ.

— Бир оғиз миқ этмайман.

— Яна мақтаняпсан, жоним. Сенга бу сираям ярашмабди. Фақат, сенга чуқурроқ нафас олинг, деб айтишгандан кейин дуо ўқигин, ёки шеър ўқи, ё бошқа бирон нарсани. Ўшанда ҳаммаси жуда яхши бўлади, мен сен билан фахрланиб юраман. Мен шундоғам сен билан фахрланаман. Ҳозир ҳароратинг жудаям яхши,

худди ёш болалардай мириқиб ухлайсан ва ёстикқни қучоқлаб олиб, уни мен деб ўйлайсан. Балки мен эмас, бошқадир, а? Биронта италян нозанинидир?

— Йўқ, сен.

— Албатта, мен бўламан-да. Мен сени жудаям яхши кўраман, кўрасан, Валентини оёғингни яхшилаб тузатиб кўяди. Яхшиямки, у даволаётганда мен иштирок этмайман.

— Сен тунда навбатчилик қиласанми?

— Ҳа. Лекин сенга барибир бўлади.

— Кўрамиз.

— Ана энди бўлди, жоним. Онадан туғилгандек топ-тоза бўлдинг. Энди менга айтиб бер-чи: умринг бўйи нечта аёлни яхши кўргансан?

— Яхши кўрмаганман.

— Мени ҳамми?

— Сени яхши кўраман.

— Яна нечтани?

— Бошқа ҳеч кимни.

— Нечтасини — нима десамикин? Нечтасини кўргансан?

— Ҳеч кимни?

— Ёлғон.

— Ҳа.

— Шундай бўлгани тузук. Сен менга ҳеч қачон тўғрисини айтма. Менга шуниси тузук. Чиройли аёллармиди улар?

— Мен ҳеч ким билан бўлмаганман.

— Тўғри. Жудаям ёқимли эдимми улар?

— Сира хабарим йўқ.

— Сен фақат ўзимникисан. Рост, ҳеч қачон бошқа ҳеч кимники бўлмагансан. Лекин бўлган тақдирингда ҳам менга барибир. Мен улардан кўрқмайман. Фақат менга улар ҳақида сира оғиз очма. Аёл киши эркак кишига ишма қилиб гапирганда, биласанми, қандай бўлади?

— Билмайман.

— Рост, сен билмайсан. Аёл киши унга севаман деб айтадими? Айт менга. Мен билишни истайман.

— Айтади. Агар эркак буни хоҳласа.

— Эркак киши ҳам уни севаман, дейдими? Айт. Мен буни билишим керак.

— Истаса, айтади.

— Бироқ сен ҳеч қачон айтмагансан? Тўғрими?

— Йўқ.

— Йўқ, ростми? Ростини айт менга.

— Йўқ, — алдадим мен.

— Сен демагансан, — деди у. — Мен буни билардим, сен демагансан. Сен жуда яхписан, мен сени жуда, жуда яхши кўраман.

Офтоб тиккада, томлар узра турар ва мен ибодатхонанинг юксак найзаларида қуёш тиғи ўйнаётганини кўриб ётардим. Мен онадан янги туғилгандай озода эдим. Врачнинг келишини кутмоқда эдим.

— Шундай дегин? — деди Кэтрин. — Аёл киши у нимани истаса, шуни гапираверадими?

— Ҳар доим эмас.

— Мен эса доим гапираман. Мен доимо сен нимани истасанг, шуни гапираман, нимани қил десанг, шуни қиламан, кейин сен бошқа аёлларга қарамайсан, тўғрими? — У менга шодон чеҳра билан боқди. — Мен сенинг деганингни қиламан, сенинг истаганингни адо этаман, ўшанда, ҳаммаси ажойиб бўлади, тўғрими?

— Ҳа.

— Мана энди сен операцияга тайёр бўлдинг. Хўп энди, нима қилай, яна нима хоҳлайсан.

— Бери кел.

— Хўп. Келдим.

— Сен менинг энг, энг, энг гўзал севгилимсан, — дедим.

— Ана кўрдингми, — деди у. — Мен нима десанг, шуни қиляпман.

— Сен менинг оқида фариштамсан.

— Мен эса ҳали сенинг кўнглингни тузукроқ ологаним йўқ.

— Доносан.

— Сен нимани истасанг, мен ҳам шуни истайман. Мен энди йўқман. Мен сенинг хоҳишингдаман.

— Жоним.

— Кўнглинг тўлдими? Ростдан, кўнглинг тўлдими? Сен бошқа аёлларни энди истамайсан, а?

— Йўқ.

— Кўрдингни, кўнглинг тўлди. Мен сен нима десанг шуни қиламан.

## Ўн еттинчи боб

Операциядан сўнг уйғонганимда ўзимни гўё тубсиз бўшлиқ ичра йўқ бўлиб кетаётгандай сездим. Йўқолиб кетаётган каби бўлади-ю, лекин аслида йўқолмайсан. Фақат бўғзингдан риппа бўрилгандай бўласан. Бу ўлимга ўхшамайди, газ билан бўрилганга ўхшайди, туйғуларинг ўлади, бу ҳолат ўтгач, ҳамма нарса барибир бўлиб қолади, худди қаттиқ маст бўлгандай сезасан ўзингни, кўнглинг ағдарилганда ҳам, фақат аччиқ зардоб тушади, лекин барибир аҳволинг енгил тортмайди. Тўшакнинг оёқ томонида қум тўлатилган қопларни кўрдим. Оёғимдаги гипсни қоплар билан бос-тириб қўйишганди. Салдан сўнг мисс Аэйжга кўзим тушди, у сўради.

— Хўш, қалай?

— Дуруст, — дедим мен.

— Тиззангизни шундай бопладикки, ақл бовар қилмайди.

— Қанча давом этди?

— Икки ярим соат.

— У-бу деб валдирадими?

— Йўқ, йўқ, ҳеч нарса. Гапирманг. Жим ётинг.

Кўнглим айнаб турарди, Кэтрин ҳақ бўлиб чиқди. Тунда ким навбатчилик қилиши менга барибир бўлиб қолди.

Госпиталга мендан бошқа яна уч киши келибди. Қизил Хочнинг ходими — безгак бўлиб қолган

жоржиялик ориқ йигит, сариқ касал ва безгак билан оғриган нью-йорклик кўринишидан ориқ, ўзи ажойиб бир йигит ва австрия снаряднинг портловчи қисмидан темир қалпоғини эсдалик учун бураб олоқчи бўлиб, портаб кетган лакаловгина бир йигит. Австрислар тоғда портайтиш учун махсус ишлаган бу мураккаб шрапнельфугас снаряднинг кучи икки баравар зўр бўлиб, портаганда узоқ жойларгача етиб борарди.

Кэтрин Баркли тунлари истаганча навбатчилик қилишга доимо рози бўлганидан у ҳамма ҳамшираларга жуда ёқиб қолганди. Безгаклар кўп безовта қилишмасди, снаряднинг қалпоғини бураган эса, биз билан дўстлашиб қолганидан, тунлари жуда зарур бўлиб қолгандагина қўнғироқ қилиб чақирар, ишдан бўшаган заҳоти Кэтрин олдимга кирар, мен билан бўларди. Мен уни қаттиқ севардим, у ҳам мени севарди. Кундуз кунлари мен уйқуга ётардим, уйғонган чоғларимизда эса, бир-биримизга мактублар ёзишиб, Фергюсондан бериб юборардик. Фергюсон жуда ажойиб қиз эди. Унинг бир акаси эллик иккинчи дивизияда, иккинчиси Месопотамияда хизмат қилишар, ўзи Кэтрин Барклига жуда боғланиб, унга суяниб қолганди. Фергюсон ҳақида билганларим шу.

— Тўйимизга келасизми, Фержи? — сўрадим бир куни ундан.

— Сизларнинг тўйларингиз бўлмайди.

— Тўй қиламиз.

— Йўқ, уйланмайсиз.

— Нега?

— Тўйгача уришиб қоласизлар.

— Биз ҳеч қачон уришиб қолмаймиз.

— Улғурасизлар ҳали.

— Биз ҳеч қачон уришиб қолмаймиз.

— Бўлмаса, ўласиз. Ё уришиб қоласиз, ё ўласиз. Доим шундай бўлади. Ҳеч ким уйланмайди.

Мен унга қўлимни чўздим.

— Тегманг мента, — деди у. — Мен йигламайман. Балки ҳаммаси жойида бўлар. Фақат эҳтиёт бўлинг, унга бирон кори ҳол бўлиб юрмасин. Агар сиз туфайли унга бирон нарса бўлса, мен сизни ўлдираман.

— Унга ҳеч нарса бўлмайди.

— Сизга айтдим-қўйдим. Шояд ишингиз яхши бўлиб кетса. Ҳозир жуда тотувсизлар.

— Жуда ҳам.

— Шундай бўлсин, жанжал қилманглар, уни кўз қорачиғидек асранг.

— Яхши.

— Кўзингизга қаранг. Мен унинг қўлида урушнинг чақалоғи билан қолишини истамайман.

— Жуда ажойиб қизсиз-да, Фержи.

— Ажойиб-пажойиби йўқ. Ялоқлик қилманг менга. Оёгингиз тузукми?

— Зўр.

— Бошингиз-чи? — У бармоқларини бошим устига теккизиб кўрди. Оёқ увишганда қўл тегизсангиз, шундақа бўлади.

— Бошим ҳеч оғриган эмас.

— Бундай шиш билан бир умр калтафаҳм бўлиб ўтиш мумкин. Ҳеч оғримайдимми?

— Сира.

— Бахтингиз бор экан. Хат ёзиб бўлдингизми? Мен пастга кетаялман.

— Мана, олинг, — дедим мен.

— Сиз вақтинча бўлса ҳам ундан тунги навбатчиликка чиқмасликни сўранг. Жуда чарчаб қоляпти.

— Яхши, мен унга айтаман.

— Кечаси мен навбатчилик қилай десам, у қўймапти. Бошқалар навбати ўтганга суюнади. Унга бир оз дам берсангиз бўларди.

— Хўп.

— Мисс Ван-Кампен сизни доимо пейпингача ухлаб ётади, деб гапиряпти.

— Шундоқ бўлар деб ўйловдим.

— Агар бир неча кеча навбатчилик қилишдан олиб қолсангиз соз бўларди.

— Ўзим ҳам шуни хоҳлайман.

— Ўзингизга қолса, сира хоҳламайсиз. Лекин сиз уни кўндирсангиз, сизга ҳурматим янада ошган бўларди.

— Уни кўндираман.

— Ипонтим келмайди.

У хатни олиб чиқиб кетди. Мен кўнғироқ чалдим, сал ўтмай мисс Гэйж кириб келди.

— Нима бўлди?

— Шундай, сиз билан гаплашиб ўтирмоқчи эдим. Сизнингча қалай, мисс Баркли тунги навбатчиликдан бир оз дам олсамикин, а? У жуда ҳорғин кўринади. Нега у тунлари бунча кўп навбатчилик қилади?

Мисс Гэйж менга тикилиб қаради.

— Мен сизнинг дўстингизман, — деди у. — Мен билан бундай гаплашманг.

— Нима демоқчисиз?

— Ўзингизни жинниликка солманг. Шунга чақирган эдингизми?

— Мен билан вермут ичсангиз.

— Хўп. Лекин кейин дарров кетаман. — У жавондан шиппа олиб, столчага стакан қўйди.

— Сиз стаканда ичинг, — дедим мен. — Мен пишанинг ўзидан ичаман.

— Соғ бўлинг! — деди мисс Гэйж.

— Ван-Кампен мени эрталаблари узоқ ухлаб ётади, деб айтдимми?

— Сал ғингшиб қўйди-да. У сизни «бизнинг мумтоз беморимиз», деб атайди.

— Оббо қурмагур-эй!

— У баджаҳд эмас, — деди мисс Гэйж. — Қариб қолган, ғалати қилиқлари бор, холос. У сизни кўрган заҳоти ёқтирмай қолибди.

— Галингиз рост.

— Менга эса сиз ёқасиз. Мен сизнинг дўстингизман. Эсингизда бўлсин.

— Сиз топилайдиган қизсиз.

— Қўйинг. Сиз учун топилайдиган қиз ким эканлигини яхши биламан. Оёфингиз қалай?

— Яхши.

— Мен совуқ минерал сув олиб келиб, оёфингизга қуяман. Гипсланган жойингиз қичишаётгандир. Бугун кун иссиқ.

— Жуда антиқасиз-да.

— Қаттиқ қичишяптими?

— Йўқ. Ҳаммаси жойида.

— Қум қопларни тўғрилаб қўйиб керак, — энгашди. — Мен дўстингизман.

— Биламан буни.

— Йўқ, билмайсиз. Лекин бир кун бориб биласиз.

Кэтрин Баркли уч кеча навбатчилик қилмади, кейин у яна келди. Худди ҳар икковимиз ҳам узоқ сафарга кетиб, энди кўришгандай бўлдик.

### **Уя саккизинчи боб**

Ўша ёз биз учун соз келди. Менга ўриндан туришга ижозат берганларидан сўнг, биз боққа сайрга бора бошладик. Мен аравани, оҳиста одимлаб бораётган отни, олдинда кучернинг елкасини ва бўялган цилиндрини, ёнгинамда ўтирган Кэтрин Барклини эслайман. Агар қўлларимиз бир-бирига туталса ёки унинг қўл учлари менинг қўлимга тегиб кетса ҳам, бундан юрагимиз гупилаб уриб кетарди. Кейинроқ, мен қўлтиқтаёқда юрадиган бўлгач, биз Биффи ёки «Гран-Италия»га овқатлангани борадиган, ташқари томондан, Galleria дан стол танлаб ўтирадиган бўлдик. Официантлар кириб-чиқишар, ўткинчи йўловчилар ўтиб боришар, дастурхонлар тўшалган столларда абажурли шамдонлар турарди, бизга айниқса «Гран-Италия» ёқиб қолди, бу ернинг метрдотели Жорж бизга доим стол олиб кўярди. У ажойиб метрдотель эди, биз ўткинчиларга, хуфтон қоронғиси қошлаб келаётган Galleria-

га, бир-бировимизнинг дийдоримизга термилиб ўтирар эканмиз, у емак-ичмакка нарсa танларди. Биз муз солинган челақчада келтирилган оқ капри мусалласидан ичардик; шуниси ҳам борки, биз фрез, барбер ва ширин оқ винолардан кўпини татиб кўрдик. Уруш туфайли ресторанда винолар бўйича махсус официант йўқ эди, шунинг учун мен фрез виносига ўхшаш виноларни сўраганимда, Жорж хижолат чекиб қисиниб кўярди.

— Таъмидан қулупнай мазаси келадиган винолар ишлаб чиқарадиган мамлакатдан нима кутиш мумкин, — деди у.

— Нимаси ёмон? — сўради Кэтрин. — Менга ҳатто ёқади.

— Сизга ёқса татиб кўринг, леди, — деди Жорж. — Фақат *tenente* учун бир шиша марго кўшиб келтиришга ижозат этинг.

— Мен ҳам татиб кўрай дедим, Жорж.

— Сэр, унчалик ичадиган эмас. Унда ҳатто қулупнайнинг ҳам мазаси йўқ.

— Мабодо яхши бўлса-чи? — деди Кэтрин. — Росаям зўр иш бўларди-да.

— Мен ҳозир уни келтираман, — деди Жорж, — леднинг кўнгли тўлагач, уни олиб кетаман.

Жуда мазаси йўқ вино экан. Жорж ҳақ эди, унда ҳатто қулупнайнинг таъми ҳам йўқ эди. Биз яна каприга ўтдик. Бир марта пулим етмай қолди, ўшанда Жорж менга юз лир қарз бериб турди.

— Ҳечқиси йўқ, *tenente*, — деди у. — Ҳаммада ҳам бўлади бунақа ҳол. Бошимдан ўтказганман. Агар сизга ёки ледига пул керак бўлиб қолса, менда доим топилади.

Овқатлангач, биз Galleria ёнидан бошқа ресторанлар ва деразаларига темир шторлар туширилган магазинларни ёқалаб бориб сандвичлар сотиладиган дўконча олдида тўхтардик; гўштли ва момақаймоқ солинган ҳамда кўрсаткич бармоқдек катталикдаги

қип-қизил булкачаларга қўйилган майда балиқли сандвичлар сотиб олардик. Уларни кечаси очқаб қолсак ердик. Кейин биз ибодатхона қаршисидаги Galleria га кираверишда очиқ аравага ўтирардик-да, госпиталга қайтардик. Қоронул госпитал эшигига чиқиб, менга аравадан тушгани ёрдамлашарди. Мен кучерга чойчақа бериб, кейин лифтда юқорига кўтарилардик. Кэтрин ҳампиралар турадиган қаватда қолар, мен юқори кўтарилиб, қўлтиқтаёқда хонамга бориб олар эдим; баъзида мен ечиниб, ўринга ётардим, баъзида эса айвонда оёғимни стулга қўйиб ўтириб, томлар узра қалдирғочлар учишини томоша қилар, Кэтринни кутардим. У юқорига чиққанда худди узоқ сафардан қайтиб келгандай бўлар ва йўлакда қўлтиқтаёқда у билан бирга юриб, тосларини кўтаришиб борар, ё эшикда кутиб турар, ё ярадор дўстларимиздан бўлса, ичкарига бирга кирардим. У ҳамма ишларидан бўшагач, менинг хонамга кириб айвонда ўтирардик. Кейин мен жойимга ётардим, кейин ҳамма уйқуга кетгач, ҳеч ким чақирмаслигига ишонч ҳосил қилгач, у олдимга келар эди. Мен унинг сочларини тўзритишни севардим, у эса каравотда қимир этмай ўтирар, баъзан шартта эгилиб, мени ўпар эди, мен соч тўғнағичларини олиб, рўйжа устига қўяр, гарданидаги сочлари ўрами базўр илиниб турар ва мен унинг қимир этмай ўтиришига тикилиб, охириги тўғнағичларни ҳам олардим, шунда унинг сочлари бутунлай ёйилиб кетарди ва у бошини қуйи эгар, сочлар икковимизни ҳам кўмиб, биз худди чодир ёхуд шалола тагида ётгандай бўлардик.

Унинг сочлари шу қадар чиройли эдики, мен баъзан очиқ эшикдан тушаётган шуълада у сочларини ўраётганига термилиб ётардим, сочлари ҳатто тунда ҳам жилоланиб кўринарди, одатда сув тонг олдида шундай жилоли кўринади. Унинг юзи ҳам, вужуди ҳам ажойиб, бадани бениҳоя силлиқ, майин эди. Биз снмолён ётиб, мен бармоқларимнинг учи билан унинг ёноқ-

лари, манглайи, кўзларининг ости, даҳани, бўйинларини силар ва «худди рояль клавишларига ўхшайди» дердим — ўшанда у менинг энгагимни бармоқлари билан сийпаб: «Рояль клавишларига жилвир юргизгандай», деб айтарди.

— Нима, ботяггимми?

— Йўр-эй, жоним. Бир ҳазиллашай дедим-да.

Тунаари кунимиз туғарди, бир-биримизга салга тегиб кетадиган бўлсак ҳам, ўзимизни бундан етти омонда юргандай ҳис қилардик. Биз ўзимизни катта-кичик ҳамма нарсада бахтиёр сезардик, бир-биримизга дилдорликлар қилардик, бирга бўлмаган чоғларимизда эса, бир-биримизнинг фикримизни ўқишга ҳаракат қилардик. Баъзан ўқигандай ҳам бўлардик, лекин бу эҳтимол, икковимиз ҳам бир нарсани ўйлаганимиз учун шундай туюлгандир.

Биз бир-биримизга, Кэтрин госпиталга кириб келган кундан эр-хотин бўлганмиз, деб айтардик-да, тўйимиз ўтган ўша кундан ойларни санаб чиқардик. Мен чиндан ҳам эр-хотин бўлиб яшашимизни истардим, лекин Кэтрин бундай қиладиган бўлсак, мен кетишимга тўғри келади, у-бу ҳужжатлар, расмиятчиликларни тўғрилаш пайтида эса, кетимизга одам тушиб, бизни ажратиб юборишади, дерди. Ҳамма борди-келдини италян никоҳ қонунлари бўйича ўтказиш керак бўлар, расмиятчиликларни битириш жуда мушкул кўчарди. Мен, биз ростданам эр-хотин бўлишимизни хоҳлардим, чунки мени бола ташвишга солмоқдайди, буни ўйламай илож йўқ эди, лекин биз ўзимизча эр-хотин бўлганмиз, деб юрар ва унчалик қайғурмасдик, бошқа бир томондан менга уйланмаганлигимиз яна маъқулга ҳам ўхшаб кўринарди. Эсимда, бир марта кечаси шу ҳақда гаплашиб қолдик ва Кэтрин деди:

— Лекин, жоним, унда мен ҳозироқ бу ердан кетишим керак бўлади.

— Балки кетишининг ҳожати йўқдир.

- Кетишим керак бўлади. Мени уйга қайтариб юборишади ва биз уруш тугагунча кўришмаймиз.
- Мен таътил олиб келаман.
- Таътил ичида Шотландияга ҳам бориб, ҳам келиб бўлмайди. Ундан кейин сенинг оладингдан кетмайман. Ҳозир бизга шу уйланишнинг нима кераги бор? Шундоғам эр-хотиндаймиз. Бундан ортиқ яна қандай эр-хотинчилик бўлиши мумкин.
- Мен фақат сени деб шундай бўлсин деяпман.
- «Мен» деган гап йўқ. Мен — сенман. Мени ажратиб қарама.
- Мен қизлар доим эрга тегишни исташади, деб уйлабман.
- Жоним, мен турмушга чиққанман. Сенга турмушга чиққанман. Нима, сенга хотинлик қилолмаётибманми?
- Сен ажойиб хотинсан.
- Биласанми, жоним, мен бир марта эрга чиқишни кутиб кўрганман.
- Кўй, гапирма ўшани.
- Биласанми, мен фақат сени севаман. Мени қачонлардир кимдир сенгани сенга барибир эмасми?
- Барибир эмас.
- Ахир, у ҳалок бўлди, сен эса ҳаммасига эга бўлдинг, яна нима керак?
- Майли-ку, лекин менга у ҳақда гапирма.
- Бечорагинам! Мана мен бўлсам, сен ҳаётингда кўп хотинларга дуч келганлигингни биламан. Биламану, лекин бу билан ишим йўқ.
- Бекитиқча бўлса ҳам никоҳ ўқитиб олсак бўлмасмикин? Менга бирон нарсга бўлиб қолиши бор, бўйингда бўлиши бор.
- Фақат черков ҳамда граждан никоҳи бор. Биз шундоғам бекитиқча уйланиб бўлганмиз. Агар мен художўй бўлганимда, бу гапларга жуда қаттиқ эътибор берган бўлардим. Лекин мен художўй эмасман.
- Сен менга авлиё Антонийни бердинг.

— Сени балолардан сақласин, дедим. Уни менга ҳам беришган эди.

— Демак, ҳамма ёқдан кўнглим тинч, дегин?

— Йўқ, бизни бир-биримиздан жудо қилишлари мумкин, деб кўрқаман. Сен менинг саждагоҳимсан. Дунёда сендан бошқа ҳеч кимим йўқ.

— Хўп, хўп. Сен рози бўлишинг биланоқ мен сенга уйланаман.

— Сен гўё зиммангда менинг номусимни сақлаш вазифаси тургани учун шундай деётганга ўхшайсан, жоним. Лекин мен ўзим номусли хотинман. Одамга ғурур ва бахт берадиган нарса нега энди уятли бўлар экан. Мана сен бахтли эмасмисан?

— Сен мендан бошқага кетиб қолмайсанми?

— Йўқ, жоним. Мен ҳеч қачон сени ташлаб кетмайман. Менга бизнинг бошимизга кўп фалокатлар тушадигандай бўлиб туюлаверади. Кўй, майли, буни ўйлаб ўтирмайлик.

— Мен қўрқаётганим йўқ. Лекин мен сени шу қадар яхши кўраманки, сен бўлсанг мендан олдин ҳам бировни яхши кўргансан.

— Ундан кейин-чи?

— У ҳалок бўлди.

— Шундай бўлмаганда мен сени учратмаган бўлардим. Мени бевафо деб ўйлама, жоним. Менинг анча-мунча камчиликларим бор, лекин мен вафодор хотинман. Ҳали кўрарсан, менинг вафодорлигим жонингга ҳам тегиб кетади.

— Мен ҳадемай фронтга жўнашим керак.

— Ҳозир биргамиз-ку, буни ўйламайлик. Биласанми, жоним, мен бахтлиман, иккимиз бирга бўлсак, қандай яхши. Мен не замонлардан бери бундай бахтни туймагандим. Сен билан учрашган пайтимизда жинни бўлишимга оз қолган, талмовсираб юрган эдим. Балки рostaкам жинни бўлгандирман. Ким билсин. Лекин мана энди биз бахтлимиз, биз бир-биримизни севамиз. Кел, шу бахтимизни йўқотмайлик. Ахир, сен

бахтлисан, тўтрими? Балки сенга менинг бирон ерим ёқинқирамас? Айт-чи, сенга яхши бўлиши учун яна нима қилишим керак? Истайсанми, сочларимни ёйиб юбораман? Истайсанми?

— Ҳа, ке ёнимга ёт.

— Хўп. Фақат олдин касалларни кўриб келай.

### Ун тўққизинчи боб

Ёз шундай ўтди. У кунлар кўп ҳам эсимда йўқ, фақат ҳаво жуда иссиқ бўлгани-ю газеталарнинг ғалаба хабарлари билан тўлганлиги ёдимда қолган. Менинг мучам жуда соғлом эди, жароҳатларим тез бита бошлади. Қўлтиқтаёқ билан икки-уч кун юрмасимданоқ, кераги бўлмай қолди ва мен ҳасса тутиб юра бошладим. Ўшанда мен Ospedale maggiore га қатнаб, тиззамни эгиб-букишни машқ қила бошладим. Ҳаракат терапияси, ойна қутига, бинафша нурларига оёқни солиш, уқалаш, ванна қабул қилиш кабиларни бажара бошладим. Мен у ерга пешиндан кейин борардим. Қайтишда қаҳвахонага кириб, вино ичиб газета ўқирдим. Шаҳар айланиб юрмасдим, қаҳвахонадан тўғри госпиталга қайтгим келаверарди. Кэтринни кўрсам бўлди эди. Вақт тезроқ ўта қолса дердим. Кўпинча эрталаблари ухлаб ётардим, тушдан кейин баъзиларда отчопарга борар, кейин машқ қилгани жўнардим. Баъзан мен инглиз-америка клубига кириб, дераза олдига қўйилган чуқур чарм креслога ўтириб, журнал ўқир эдим. Мен қўлтиқтаёқни ташлаганимдан сўнг бизга икковлашиб кўчага чиқишга ижозат бермай қўйдилар, чунки кўринишдан ёрдамга муҳтож бўлмаган бемор билан ҳамширанинг кўчада бирга юриши одоб доирасига сиғмасди. Шу сабабдан биз кундуз кунлар кам кўришар эдик. Баъзан ёнимизда Фергюсон ҳам бўлган кезларда биргаликда шаҳарнинг бирон ерида ояқатланардик. Бизни Кэтрин билан дўст деб билишарди, мисс Ван-Кампен ҳам шундай

деб қарар, чунки госпиталда унга Кэтрин кўп ёрдам берар эди. У Кэтринни жуда яхши оиладан чиққан деб ҳисобларди, худди шу нарса унинг бизга ён босишига сабаб бўлди. Мисс Ван-Кампен кишининг наса-насабига кўп аҳамият берар, ўзи ҳам юқори табақага мансуб эди. Бундан ташқари госпиталда юмуш роял кўп бўлиб, унинг боши ишдан чиқмас эди. Ёз жуда иссиқ эди, менинг эса Миланда танишларим кўп эди, лекин мен шом тушиши билан госпиталга қайтишга шошилардим. Фронт Карсога яқинлашиб қолганди, нариги қирғоқда Плава қаршисидаги Кук ишрол қилинганди. Ҳозир Баинзицца ёйлатоғида ҳужум борарди. Фарбий фронтда ишлар айтарли яхши эмасди. Уруш жуда чўзилиб кетгандай эди. Биз ҳам урушга энди киргандик, лекин мен етарлича қўшин жўнатиш ва уларни жангга ҳозирлаш учун камида бир йил керак бўлади, деб ўйлардим. Келаси йилдан кўп ёмон ҳодисаларни, эҳтимол, кўп яхши гапларни кутиш мумкин эди. Италия қўшинлари катта талафотлар бермоқда эди. Иш шундай давом этадиган бўлса, оқибати нима бўлади, ҳеч ақлга сиғмасди. Ҳатто бутун Баинзиццани ва Монте-Сан-Габриелени ишрол қилишган тақдирда ҳам ундан нарида австрислар қўлида яна кўп тоғлар бор эди. Мен уларни кўрганман. Нариди ҳаммаси юксак тоғлар. Карсода олға силжидик, лекин пастроқда денгиз бўйлари ҳаммаси балчиқ, ботқоқлик ерлар. Наполеон австрисларни водийда тормор қилган бўларди. У ҳеч қачон улар билан тоғларда урушиб ўлтирмасди. Уларни пастга тушишларига қўйиб берган бўларди-да, сўнг Веронада тормор қиларди. Бироқ фарбий фронтда ҳали ҳеч ким ҳеч кимни тормор қилганича йўқ. Балким, ҳозирги урушлар ғалаба билан тугайдиган урушлар эмасдир. Балким, улар умуман ҳеч қачон тамом бўлмас. Балким, бу янги Юз йиллик урушдир. Мен газетани жойига қўйиб клубдан чиқдим. Мен зинапоялардан оҳиста тушиб, Виа-Манцони бўйлаб кетдим. «Грандотель»

олдида экипажда тушиб келишпаётган Мейерс ва унинг рафиқасини кўрдим. Улар отчопардан келишпаётган экан. Мейерснинг хотини кўхракдор, йилтироқ қора ипакка ўранган эди. Эри эса қари ва пакана эди, мўйловлари оқарган, оёғининг таги ясси бўлганидан юрганда таёқ билан юрарди.

— Қалай? Тузукмисиз? — Хотин менга қўлини узатди.

— Салом! — деди Мейерс.

— Қалай бўлди отчопар?

— Зўр. Жуда зўр. Мен уч марта ютдим.

— Сиз-чи? — сўрадим Мейерсдан.

— Ёмонмас. Мен бир марта ютдим.

— Мен унинг ишлари қандайлигини сира билолмайман, — деди миссис Мейерс. — У менга ҳеч айтмайди.

— Менинг ишларни яхши, — деди Мейерс. У дўстона сўзлашга ҳаракат қиларди. — Сиз ҳам бир отчопарга борсангиз-чи. — У гапираётганда сизга қараб гапирмаётганга ўхшар ёки сизни бошқа одам ўрнида кўраётгандай туюларди.

— Албатта, бораман, — дедим мен.

— Мен госпиталга сизни кўргани келаман, — деди миссис Мейерс. — Қобил йигитларга атаб қўйган нарсаларим бор. Сизлар ҳаммаларингиз менинг қобилига болаларимсиз.

— Сиз келсангиз ҳаммаларининг бошлари осмонга етади.

— Шундай яхши болаларки. Сиз ҳам, Сиз ҳам менинг болаларимдансиз.

— Мен энди боришим керак, — дедим мен.

— Мендан ҳамма ёқимтой болаларимга салом деб қўйинг. Мен уларга кўп мазали нарсалар олиб бораман. Ажойиб марсала билан печенье олиб қўйибман.

— Хайр, — дедим мен. — Борсангиз ҳамма жуда хурсанд бўлади.

— Хайр, — деди Мейерс. — Galleria га келинг. Менинг столимни биласиз. Биз бу ерда ҳар куни бўламиз.

Мен йўлимга кетдим. Мен Кэтринга «Кова»дан бирон нарса олмоқчийдим. «Кова»га кириб бир қути шоколад танладим ва сотувчи уни ўраб бўлгунча бар олдида бордим. У ерда иккита инглиз ва бир қанча учувчилар ўтиришарди. Мен ҳеч ким билан гаплашмай мартини ичдим-да, пулини тўлаб қандолатчидан шоколадни олиб, госпиталга қараб кетдим. «Ла Скала»га олиб борадиган кўчада чорроқ бир бар олдида танишларим — вице-консул, қўшиқ айтишни ўрганишгаётган икки ёш йигитни ва италян армиясида хизмат қилувчи сан-францисколик италян Этторе Мореттини кўрдим. Мен улар билан ичишгани ичкарита кирдим. Қўшиқчи йигитлардан бирининг номи Ральф Симмонс бўлиб, Энрико дель Кредо тахаллуси билан қўшиқ айтарди. Мен унинг қандай ашула айтишини билайман, лекин у доим улуғ ҳодисаларнинг остонасида юрган бўларди. У семиздан келган, оғиз-бурни атрофларидаги териси шамоллаган одамники каби қипиқланиб юрарди. У Пьяченцада чиқиш қилиб ҳозиргина қайтиб келиб турган экан. У «Тоска»да ашула айтибди, зўр бўлибди.

— Айтгандай, сиз ҳали мен қандай айтишимни сира эшитмагансиз-ку, — деди у.

— Бу ерда қачон айтасиз?

— Кузда «Ла Скала»да чиқаман.

— Гаров ўйнайман, унга роса стул отишади, — деди Этторе. — Сиз Моденда унга стул отганларини эшитганмисиз?

— Миш-мишлар.

— Унга стул улоқтиришган, — деди Этторе. — Ўзим кўрганман. Ўзим олтига стул отганман.

— Сиз бемаза макаронхўрсиз.

— У италянчани жуда расво қилиб талаффуз қилади, — деди Этторе. — Қаерга саҳнага чиқмасин, ҳамма ерда стул отишади.

— Бутун Шимолий Италияда Пьяченцадагидан ҳам ёмонроқ театр йўқ, — деди бошқа ашулачи. — Галим-

га ишонинг, энг расво театр. — Бу апулацининг номи Эдгар Саундерс бўлиб, Эдуардо Жованни лақаби билан қўшиқ айтарди.

— У ерда бўлмаганимни қаранг, сизга стул отишганини томоша қилган бўлардим, — деди Этторе. — Италияча апула айтишни билмайсиз-ку сиз.

— Жинни, — деди Эдгар Саундерс. — Шу стулдан бошқа ҳеч ваҳони билмайди у.

— Сиз апула айтаётганингизда тингловчилар стул отишдан бошқа нарсани билмайдилар-да, — деди Этторе. — Кейин сиз Америкага қайтиб, «Ла Скала»да топган шухратингизни сўзлаб юрасиз. Ваҳоланки «Ла Скала»да сиз оғзингизни очмасингизданоқ ҳайдаб юборишади.

— Мен «Ла Скала»да айтаман, — деди Симмонс. — Октябрда эса «Тоска»да айтаман.

— Боришга тўғри келади, Мак, — деди Этторе вице-консулга. — Уларга ҳимоячилар керак бўлиб қолади.

— Эҳтимол, Америка армияси унгача ёрдамга етиб келиб қолар, — деди вице-консул. — Яна бир стакан қуяйми, Симмонс? Саундерс, қуяйми?

— Қуйинг, — деди Саундерс.

— Кумуш медаль олармишсиз, деб эшитдим, — деди менга Этторе. — Қайси хизматларингиз учун беришяпти?

— Билмадим. Умуман, ҳали оламанми, йўқми, билмайман.

— Оласиз. Эҳ, «Кова»даги қизларнинг ҳоли нима кечади унда! Улар бир ўзингиз икки юз нафар австрисни ўлдириб, бутун бир хандақни қўлга туширгансиз, деб юришади. Ўлай агар, мен ўз нипонларимни ҳалол қилиб олганман.

— Сизда нечта улардан, Этторе? — сўради вице-консул.

— Ҳаммасидан бор, — деди Симмонс, — билмайсизми, уруш уни деб давом эттириляпти-да.

— Мен икки марта бронза ва уч марта кумуш медалга тақдим қилинганман, — деди Этторе. — Лекин фақат бир марта олганман.

— Бошқалари нима бўлди? — сўради Симмонс.

— Операция муваффақиятли чиқмади, — деди Этторе. — Агар операция муваффақиятсиз чиқса, медаль беришмайди.

— Неча марта яралангансиз, Этторе?

— Уч марта оғир яраланганман. Яраланганим учун учта белгим бор. Мана. — У энгини юқорига кўтарди. Унинг энгининг елкасидан пастроқда қора матога учта кумуш чизиқ чизилганди.

— Сизда ҳам биттаси бор-ку, — деди менга Этторе. — Ўлай агар, белгингиз бўлса сира ёмон бўлмайди. Мен уларни медалдан маъқулроқ кўраман. Ўлай агар, шунақадан учта бўлса, ошпизингиз олчи. Биттасини олиш учун госпиталда уч ой ётишингиз керак.

— Қаердан яралангансиз, Этторе? — сўради вице-консул.

Этторе энгини шимарди.

— Бу ердан. — У узун силаиқ қизил чандиқни кўрсатди. — Кейин оёғимнинг мана бу еридан. Обмотканинг тагида бўлгани учун ҳозир кўрсатолмайман. Товонимдан ҳам яраланганман. Оёғимдаги бир парча эт жонсиз бўлиб қолган, ёмон ҳид чиқади. Ҳар куни эрталаб ундан осколкалар олиб ташлайман, лекин сассиғи аримайди.

— Нимадан яраланувдингиз? — сўради Симмонс.

— Қўл гранатасидан. Картошка майдалайдиган нарсага ўхшайди. Оёғимнинг бир томонини учуриб кетса бўладими. Сиз бунақа нарсани биларсиз? — У менга ўтирилди.

— Албатта.

— Отган ярамасни ўз кўзим билан кўрдим, — деди Этторе. — Гурс этиб ерга қуладим. Куним битди, деб ўйлаган эдим. Гранатасидан ўргилдим, сира нафи йўқ. Ярамасни миштиқдан отиб тапладим. Мен офицерли-

гимни билиб қолишмасин деб, доим ўзим билан мантиқ олиб юраман.

— Туси қанақа эди унинг? — сўради Симмоне.

— Бор-йўғи битта гранатаси бор экан аблаҳнинг. — деди Этторе. — Билмадим нима сабабдан отдийкин? Ростакан урушни татимаган, шекилли. Қачон граната отаркинман, деб кутиб юрган-ов ҳойнаҳой. Аблаҳни ер тишлатдим.

— Уни отганингизда ранги ўзгариб кетдими? — сўради Симмонс.

— Қаёқдан билай? — деди Этторе. — Мен унинг қорнига қараб отдим. Калласини пойлай десам теккизолмайманми, деб қўрқдим.

— Анчадан бери офицермисиз, Этторе? — сўрадим мен.

— Икки йил бўлди. Яқинда капитан бўламан. Сиз лейтенант бўлганингизга қўп бўлдимиз?

— Учинчи йили.

— Сиз капитан бўлолмайсиз, чунки сиз италян тилини яхши билмайсиз, — деди Этторе. — Гапиришни биласиз-ку, аммо ёзиш ва ўқишни билмайсиз. Капитан бўлиш учун маълумот керак. Нега сиз америка армиясига ўтмайсиз?

— Балки ўтарман.

— Мен ўтган бўлардим. Америка капитани қанча олади, Мак?

— Аниқ билмайман. Икки юз эллик долларгача, шекилли.

— Уҳ-ҳў! Икки юз эллик долларга нималар қилмайсан. Тезроқ америка армиясига ўтсангиз бўларкан, Фред. Мени ҳам жойлаштириб қўярмидингиз.

— Жоним билан.

— Мен ротага италянчасига қўмондонлик қилоламан. Инглизчани дарров ўрганиб олган бўлардим.

— Сиз генерал бўласиз, — деди Симмонс.

— Йўқ, генерал бўлишга илмим етмайди. Генералнинг турли нарсаларни билиши керак. Бизга ўхшаган

азаматлар урушни менсимайдилар. Сиз эса капрал бўлишга ҳам ярамаган бўлардингиз.

— Худого шукрки, бунинг менга кераги йўқ, — деди Симмонс.

— Керак ҳам бўлиб қолар. Сиздақа такасалтангларни чақириб ҳам қолишар... Эҳ, жин урсин, икковларинг менинг ротамга тушишларингни хоҳлардим. Макниям. Мен сизни ўзимга югурдак қилиб олардим, Мак.

— Жуда ажойиб йигитсиз-да, Этторе, — деди Мак. — Лекин сиз уришқоқ экансиз.

— Мен уруш тутамасдан полковник бўламан, — деди Этторе.

— Агар илгарироқ ўлдириб қўйилмаса.

— Ўлдиришмайди. — У бош ва кўрсаткич бармоқлари билан ёқасидаги юлдузчаларига тегиб қўйди. — Кўрдингизми нима қилганимни? Урушда кимдаким ўлим ҳақида гапирса, юлдузчаларни ушлаб қўйиб керак.

— Юр, кетдик, Сим, — деди Саундерс ўрнидан тураркан.

— Кетдик.

— Хайр, — дедим мен. — Мен ҳам кетишим керак. — Бардаги соат ўн бешта кам олтини кўрсатиб турарди. — Стао, Этторе.

— Стао, Фред, — деди Этторе. — Кумуш медаль олимпингиз соз бўлибди-да.

— Оламанми, билмайман.

— Олимпингиз керак, Фред. Мен олимпингизни аниқ эшитдим.

— Хўп, хайр, — дедим. — Бошни эҳтиёт қилинг, Этторе.

— Тапвиш чекманг. Мен ичмайман ва санғиб юрмайман. Ишратпараст ва хотинбоз эмасман. Мен нима ёмон, нима яхши — ажрата оламан.

— Хайр, — дедим. — Сизни капитан қилиб қутаришларидан хурсандман.

— Мен кўтаришларини хутиб ўтирмайман. Мен жантовар хизматларим учун капитан бўламан. Биласиз-ку ўзингиз. Икки қилич, уч юлдуз, тепасида тож бор. Ўша менман.

— Хайрли бўлсин.

— Хайрли бўлсин. Сиз қачон фронтга қайтасиз?

— Озгина қолди.

— Хўп, кўришиб қолармиз.

— Хайр.

— Хайр. Касал бўлманг.

Мен тор кўчадан кетдим, бу ердан ҳовли орқала тўғри госпиталга чиқиш мумкин эди. Этторе Йигирма учга кирган эди. У Сан-Францискода амакисининг қўлида ўсиб, Туринга қариндошлариникига энди дам олгани келганида уруш бошланиб қолганди. Амакисининг қўлида унинг бир опаси ҳам тарбияланаётган бўлиб, шу бу йил ўқитувчилар коллежини битириши керак эди. У одамни энсасини қотирадиган қуруқ қаҳрамонлардан эди. Кэтрин уни жуда ёмон кўрарди.

— Бизнинг ҳам қаҳрамонларимиз бор, — дерди у, — лекин улар, жоним, жуда камтарин одамлар.

— У менга халақит бермайди.

— Шуни айт. Лекин жудаям шухратпараст, унинг афтига қарасам, зерикиб кетаман, зерикиб, зерикиб...

— Сен бунни мени хафа бўлмасин деб айтяпсан.

— Мен ҳам у билан гаплашиб зерикиб кетаман. Кераги йўқ. Унинг фронтда қандайлигини тасаввур қилиш мумкин, у ерда ўз хизматини ўтайди, лекин бунақа болаларни ёқтирмайман.

— Унга эътибор берма.

— Яна бояги гапингни айтяпсан. Мен уни ёмон кўрмасликка ҳаракат қиламан, лекин барибир, Худо ҳаққи, у жуда, жуда ёқимсиз бола.

— У бутун капитан бўламан, деб айтди.

— Жуда сози! — деди Кэтрин. — Ўзида йўқ хурсандир жуда.

— Сен истармидинг менинг унвоним юқорироқ бўлишини?

— Йўқ, жоним. Мен фақат бизни яхши ресторанларга киритишларига имкон берадиган унвонинг бўлишини истайман.

— Бунинг учун менинг ҳозирги унвоним етарли.

— Сенинг унвонинг энг яхши унвон. Мен сенинг унвонинг шундан юқори бўлишини истамайман. Сен шуҳратпараст эмаслигингдан шу даражада хурсандманки, жоним. Сен шуҳратпараст бўлганингда ҳам сени дердим, аммо эринг шуҳратпараст бўлмаса, бирам тинч бўласанки.

Биз айвонда жимгина гаплашиб ўтирардик. Ой чиқадиган вақт бўлган, бироқ шаҳар узра туман тушганидан, у ҳали чиқмаганди, кўп ўтмай ёмғир томчилай бошлади, биз ичкарига кирдик. Туман ёмғирга айланди. Сал вақтдан сўнг жала қуйди, жала томга шарқираб урилишига қулоқ солиб ўтирдик. Ўрнидан туриб, айвон эшигидан ёмғир ичкарига урмаётганимизни, деб қарадим, йўқ, ёмғир ичкарига урмабди, эшикни очиқ қолдирдим.

— Яна кимни кўрдинг? — сўради Кэтрин.

— Мистер ва миссис Мейерсларни.

— Жуда галяти эр-хотин улар.

— Ўз юртида қамоқда ўтириб чиққан дейишади. Озодликни кўриб ўлсин деб, чақиритибди.

— Ўшандан бери Миланда бахтли ҳаёт кечирармишми?

— Билмадим, бахтлимикан...

— Қамоқдан кейин ҳар ҳолда бахтлироқ бўлса керак-да.

— Хотини бу ерга совға-саломлар олиб келмоқчи.

— У жуда ажойиб совғалар олиб келади. Сен ҳам унинг, албатта, жонажон болаларидан бўлсанг керак?

— Бўлмасам-чи?

— Ҳаммаларингиз унинг жонажон болаларисиз, — деди Кэтрин. — У айниқса ёқимтой болаларни яхши кўради. Ёмғирни қара.

— Қаттиқ ёғяпти.

— Сен мени ҳар доим яхши кўрасан, а?

— Ҳа.

— Ёмғир ёғаверсинми?

— Ёғаверсин.

— Қандай яхши. Мен бўлсам, ёмғирдан кўрқаман.

— Нега?

Кўзимни уйқу торта бошлади. Ташқарида ёмғир тобора кучаярди.

— Мен ёмғирни яхши кўраман.

— Мен ёмғирда сайр этишни яхши кўраман. Лекин муҳаббат учун бу яхшилик келтирмайди.

— Мен сени бир умр севаман.

— Мен сени севаман, ёмғирда ҳам, қорда ҳам, дўлда ҳам ва... яна нима бор?

— Билмадим. Нимагадир уйқум келяпти.

— Уҳла, жоним, мен эса ҳеч қачон сени севишдан зерикмайман.

— Сен ростдан ҳам ёмғирдан кўрқасанми?

— Сен бор бўлсанг кўрқмайман.

— Нега кўрқасан?

— Билмайман.

— Айт.

— Мажбур қилма.

— Айт.

— Йўқ.

— Айт.

— Хўп, майли. Мен ёмғирдан шунинг учун кўрқаманки, баъзан ажал мени ёмғир ёғиб турганда оладигандай бўлади.

— Нима деясан!

— Гоҳо сен... ўладигандай туюласан.

— Бунинг энди ҳақиқатга яқинроқ.

— Ҳеч ундаймас, жоним. Мен сени балолардан сақлай оламан. Ҳа, бу қўлимдан келади. Лекин ўз-ўзингга ҳеч нима билан ёрдам беролмайсан.

— Куй, ундай гапирма. Мен бугун шотландча телба довирашларни эпитадиган аҳволда эмасман. Айрилиқ эса остонада турибди.

— Мен шотланд қизи ва телба бўлсам нима қилай, ахир. Лекин майли, бошқа гапирмайман. Девоналик булар ҳаммаси.

— Ҳа, ҳаммаси девоналик.

— Ҳаммаси девоналик. Фақат девоналик. Мен ёмғирдан қўрқмайман. Мен ёмғирдан қўрқмайман. Ё Раббим, ё Раббим, қўрқмасликнинг иложи бўлсайди.

У йиғлади. Мен уни овутидим ва у йиғидан тўхтади. Бироқ ёмғир ҳамон ёғарди.)

### Йигирманчи боб

Бир куни тушдан кейин биз отчопарга кетдик. Биз билан бирга Фергюсон, анов дистанцион граната портлаганда кўзидан яраланган Кроуэлл Рожерс боришди. Қизлар кийингунча биз Рожерснинг хонасида спорт варақасида сўнгги улоқлар ва ролиб чиқиши кутилганларнинг номлари айтилган ҳисоботларни кўриб ўтирдик. Кроуэллнинг бутун юзи бинглаб тапаланган, унинг улоқ билан иши йўқ, бироқ спорт варақасини қўймай ўқиб борар ва қиладиган иши бўлмаганидан, барча отларни кузатиб борарди. Ҳамма отлар расво отлар, дерди у, лекин бу ерда яхшилари йўқ. Қари Мейерс уни яхши кўрар ва унга маслаҳатлар бериб турарди. Мейерс отларга пул тикиб доимо ютиб юрар, лекин маслаҳат беришга ҳуши йўқ эди, чунки бошқалар ютса, унинг оладиган ютути камаярди. Улоқларда алдамқалдам ишлар кўп бўларди. Бутун дунё ипподромларидан қувилган от ўргатувчилар Италияга келиб ўрнашган эдилар. Мейерснинг маслаҳатлари ҳар доим ҳам фойдали бўларди, лекин мен сўрашни ўзимга эп билмасдим, чунки у баъзан жавоб бермас, жавоб берганда эса, истар-истамай бераётгани кўриниб турар, лекин қандайдир сабабларга кўра бизга айтиб туришга

ўзини бурчли деб сезар ва Кроуэллга бошқаларга қараганда рўйхуплик билан йўл кўрсатарди. Кроуэллнинг кўзлари зарарланган, бири деярли кўрмай қолган. Мейерснинг ҳам кўзларининг мазаси қочган, шу сабабдан у Кроуэллни яхши кўрарди. Мейерс қайси отга пул тикканини ҳеч қачон хотинига айтмас, шунинг учун хотини бир ютса, бир ютқизар, кўпроқ ютқизар, жуда сергап хотин эди.

Тўртовлон очиқ экипажга тушиб, Сан-Сирога қараб йўл олдик. Ҳаво жуда яхши, биз дарахтзорлар ичида, кейин трамвай йўлидан ўтиб бориб, ниҳоят шаҳар ташқарисига чиқдик, чангли йўллар бошланди. Йўлнинг ҳар иккала томони темир панжаралар билан тўсилган қаровсиз чорбоғлар, виллалар билан ўралган, йўл четида ариқлар оқиб ётар, томорқаларда етиштирилган сабзавотларни чанг босган эди. Олида — водийда деҳқонларнинг уйлари, ферма атрофларидаги кўм-кўк далалар, каналлар кўринарди, шимол томонда эса тоғлар қад кўтарганди. Ипподромга борадиган йўлда экипажлар кўп эди, дарвозада турган контролёр ҳарбий формада бўлганлигимиз учун бизни билетсиз ўтказиб юборди. Биз экипаждан тушиб, рўйхат сотиб олдик-да, айланани кесиб ўтиб, текис қаттиқ йўлқадан юриб томошабинлар турадиган ерга бордик. Трибуналар ёғочдан ипланиб, эскириб кетган, трибуналардан қуйида кассалар жойлашган, яна бошқа қатор кассалар отхоналарнинг олдида эди, тўсиқ олдида бир тўда солдатлар туришарди. Одам жийла бор эди. Катта трибуна ортидаги дарахтлар тагида чавандозлар отларни совутишмоқда. Биз танишларимизни кўриб қолдик ва Ферюсон билан Кэтринга курси топиб бердик-да, отларни томоша қила бошладик.

Чавандозлар отларни етаклаб совутишмоқда эди. Отлар каллаларини энгаштириб олганди. Улар ичида бири қорамтир кўк тусда товланар, Кроуэлл, ўлай агар, уни бўяб қўйишибди, деб хуноб бўларди. Биз тузукроқ қараб унинг гапи ҳақиқатга яқин деб топдик. Бу

отни эгарлашга буйруқ бўлмасдан сал илгарироқ бир дақиқагина олиб чиқишган эди. Чавандознинг енгидоги рақам бўйича рўйхатга қараб уни топдик. Унда қора ахта, лақаби Япалоқ деб ёзилган эди. Бир марта ҳам минг ливрдан ошириб соврин олмаган отларнинг чиқиши кутиларди. Кэтрин отнинг туси журттага ўзгартиб қўйилганлигига амин эди. Фергюсон бунга унчалик ишонмасди. Мен ҳам отнинг тусига ишонмасдим. Ҳаммамиз шу отга қўямиз дедик ва юз лир тикдик. Ҳисоб варақасида бу отга пул қўйганлар ўттиз беш карра қилиб оладилар дейилган эди. Кроуэлл чипта олгани кетди, биз эса чавандозлар дарахтлар тагида яна бир айланиб чиқишганларини томоша қилиб турдик. Кейин улар отнинг бошини оҳиста қўйиб, улоқ бошланадиган ерга кетипди.

Биз улоқни томоша қилиш учун трибунага кўтарилидик. У пайтларда Сан-Сирода резина тасмалар йўқ эди. Шунинг учун улоқбоши отларнинг ҳаммасини бир сафга тизиб, отлар узоқдан жуда кичкина бўлиб кўринишарди, сўнг узун қамчинини қарсиллатиб, чопишга рухсат берди. Отлар ёнгинамиздан ўтиб кетипди. Қора от ҳаммадан олдинда борар, бурилишда эса барча отлардан қаттиқ ўзиб кетди. Мен улар орқа йўлдан қандай бораётганларини дурбиндан кўриб турар, чавандоз отнинг бошини бор кучи билан тортишга ҳаракат қилар, лекин от зўр куч билан суриб борар, улар бурилишдан олдинги йўлгага чиққанларида қора от бошқалардан анча олдинга ўтиб кетганди. У маррага етгандан кейин ҳам анчагача чопиб борди.

— Қандай яхпи-я, — деди Кэтрин. — Биз уч минг лирдан ошиқроқ оладиган бўлдик. Жудаям зўр от экан.

— Умид қиламанки, — деди Кроуэлл, — отнинг бўёғи пулни олгунимизча тушиб кетмас.

— Йўқ, ростдан ҳам зўр от, — деди Кэтрин. — Қизиқ, мистер Мейерс унга тикдимикин?

— Ютдингизми? — қичқирдим мен Мейсерга. У бош силкиди.

— Мен эса ютмадим, — деди миссис Мейерс. — Сизчи, болалар, қайсига қўювдингизлар?

— Япалоққа.

— Ростданми? Унга ўттиз беш баравар беришади.

— Бизга унинг туси ёқиб қолди.

— Менга эса ёқмади. Жуда хароб бўлиб кўринган эди. Унга қўйиб овора бўлманг дейишувди.

— Кўп беришмайди, — деди Мейерс.

— Ўттиз беш деб кўрсатишган, — дедим.

— Кўп беришмайди, — деди Мейерс. — Уни охириги дақиқаларда ўйинга туширишди.

— Ким?

— Кемптон ўз йигитлари билан. Мана кўрасиз. Икки баравар беришса ҳам ҳўп гап.

— Нима, биз уч минг лир олмас эканмизми? — деди Кэтрин. — Шу улоқлари менга ёқмайди. Ғирт алдамчилик.

— Биз икки юз лир оламиз.

— Шуям пулми. Кимга керак. Мен уч минг оламиз деб ўйлабман.

— Ғирт муттаҳамлик, расвогарчилик, — деди Фергюсон.

— Тўғри, шу алдамчилик бўлмаганда биз унга тикмаган бўлардик, — деди Кэтрин. — Лекин уч минг лир оламиз деб роса сукниб юрибман.

— Юринглар, пастга тушиб бирон нарса ичамиз, кейин қанча беришларини биламиз, — деди Кроуэлл.

Биз пастга — қолибларнинг номлари ёзиладиган лавҳа олдига тушдик. Шу пайт ютуқ берилишига қўнғироқ чалинди ва Япалоқнинг қаршисига «ўн саккиз эллик» кўрсаткичини илиб қўйишди. Бу ютуқ икки баравардан ҳам кам дегани эди.

Биз катта трибуна тагидаги барга тушиб, бир стакандан содали виски ичдик. Бу ерда икки италян таппимиз ва вице-консул Мак Адамсни учратиш қол-

дик. Улар ҳам биз билан юқорига кўтарилишди. Италиялар ўзларини жуда сертакаллуф тутар эдилар. Мак Адамс Кэтрин билан гаплашиб ўтирди, биз эса пул тикиш учун пастга тушиб кетдик. Кассалардан бирининг олдида мистер Мейерс турарди.

— Сўранг-чи, қайсинга қўяркан, — дедим Кроуэлга.

— Қайсинга қўясиз, мистер Мейерс? — сўради Кроуэл.

Мейерс ўзининг рўйхатини олди-да, қалам билан бешинчи рақамни кўрсатди.

— Биз ҳам ўшанга қўйсак, қарши эмасмисиз? — сўради Кроуэл.

— Бемалол, бемалол. Фақат хотинимга мени айтди деманглар.

— Келинг, бирон нарсa ичайлик, — дедим.

— Йўқ, раҳмат. Мен сира ичмайман.

Биз бешинчи рақамга бир марта юз лир, кейин икки юз лир қўйдик ва яна бир стакандан содали виски ичдик. Менинг жуда кайфиятим кўтарилди, биз яна иккита италян танишимизга дуч келдик ва уларнинг ҳар бири билан ҳам ичишдик-да, юқорига қайтиб чиқдик. Бу италянлар ҳам жуда сертакаллуф йигитлар бўлиб, боягилардан қолипмас эканлар. Уларнинг сермулозаматлиги дастидан ҳеч ким ўз ўрнида тинч ўтиролмас эди. Мен Кэтринга чипталарни бердим.

— Қайси от?

— Биладим. Мистер Мейерс айтганига қўйдик.

— Сиз ҳатто унинг номини ҳам билмайсизми?

— Йўқ. Рўйхатдан кўриш мумкин. Бешинчи рақамли, шекилли.

— Бировга чиппа-чин ишонипингизни-чи, — деди Кэтрин.

Бешинчи рақамли от ютди, лекин ютуқ ниҳоятда оз эди.

Мистер Мейерснинг жаҳли чиқди.

— Иигирма лир олиш учун икки юз лир тикиш керак, — деди у. — Ўн лирга ўн икки лир. Овора бўлганга арзимаЙди. Хотиним йигирма лир ютди.

— Мен ҳам сизлар билан пастга тупаман, — деди Кэтрин. Италияларнинг ҳаммаси ўринларидан туришди. Биз пастга тушиб бордик.

— Бу ер сенга ёқадими? — сўради Кэтрин.

— Яхши. Ёмонмас.

— Одам зерикмас экан бу ерда, — деди у. — Лекин биласанми, жоним, ҳамма ёқни танип босиб кетса ҳам бошим оғрийди.

— Танишлар унчалик кўп эмас-ку.

— Тўғри. Лекин ану Мейерслар, ану хотини ва қизлари билан чиққан банкда ишлайдиган...

— У менинг чекларимга ҳақ тўлайди.

— У тўламаса, бошқаси тўларди. Ану тўртта италян ҳам бирам бош оғриғики...

— Кейинги чопиғни шу ерда қолиб кўрсак ҳам бўлади.

— Қандай яхши. Биласанми, жоним, ўзимиз ҳечам билмайдиган отга қўяйлик, мистер Мейерс қўймаганига қўяйлик.

— Бўпти.

Биз «Кўзларнинг нури» деган отга тикдик ва у бешта отнинг ичида тўртинчи бўлиб келди. Биз панжарага суяниб, олдимиздан учиб ўтиб бораётган отларни томопа қилардик, олисда тоғлар ва дарахтлар, дала-лар ортида Милан кўринарди.

— Мен ўзимизни бу ерда покиза бўлгандай ҳис қиляпман, — деди Кэтрин.

Кўпириб кетган отлар қайтиб дарвозадан кириб келишарди. Чавандозлар дарахт тагида тушишдан олдин уларни тинчлантиришарди.

— Ке, бирон нарсa ичайлик. Фақат шу ернинг ўзида отларни томопа қилиб ичамиз.

— Ҳозир олиб келаман, — дедим.

— Бола олиб келади, — деди Кэтрин. У қўлини кўтарган эди, ахтахоналар ёнидаги «Бутхона» барининг хизматчиси югуриб келди. Биз темирдан ясалган доира столга ўтирдик.

— Ўзимиз қолсак, яхши, тўғрими?

— Ҳа, — дедим.

— Ану одамларнинг олдида ўзимни шунчалар ёлғиз сездимки.

— Бу ер соз экан, — дедим.

— Ҳа. Яхши ипподром экан.

— Ёмонмас.

— Сенинг роҳатингни бузаётган бўлсам, айтгин, жоним. Истаган заҳотинг тепага қайтиб чиқамиз.

— Йўқ, — дедим. — Шу ерда қолиб ичамиз. Кейин стипчезедаги ровга бориб сувни томоша қиламиз.

— Менга шундай меҳрибонсанки, — деди у.

Бир қанча муддат икковимиз ёлғиз қолиб бирга бўлганимиздан сўнг, бошқаларни кўрганда яна қувондик.

Кун жуда яхши ўтди.

## **Йигирма биринчи боб**

Сентябрда кечалари совуқ туша бошлади, кейин кунлар ҳам совиди, паркдаги дарахтларнинг барглари сарғая бошлади, шунда биз ёз ўтганлигини англадик.

Фронтда аҳвол жуда ёмон эди, Сан-Габриеле ҳамон ишғол қилинмаганди. Баинзицца ёйлотоғида жанглар тўхтаганди, ой ўрталарига бориб жанглар Сан-Габриеледа ҳам тўхтади. Уни барибир қўлга киритолмадилар. Эttore фронтга жўнади. Отларни Римга олиб кетишди ва отчопарда улоқлар барҳам топди. Кроуэл ҳам Римга кетди, бу ердан у Америкага жўнатилиши керак эди. Шаҳарда икки марта урушга қарши ралаёнлар бўлди. Туринда хийла тўполонлар бўлиб ўтибди. Бир инглиз майори менга клубда италянлар

Баинзицца ёйлотоғи ва Сан-Габриеледа бир юз элик минг одам талафот бердилар, деб айтди.

— Булардан ташқари италянлар Карсода яна қирк минг одам йўқотишди, — деди у. Ичишдик ва унинг тили ечилди.

— Бу йил бошқа уруш бўлмайди — деди у, — италянлар ўзлари ҳазм қилолмайдиган луқмани ютиб қўйдилар. Фландриядаги ҳужумнинг миси чиқди, — деди у. — Агар бундан кейин ҳам шу куздагидек одамларни аямайдиган бўлишса, унда иттифоқдошларнинг тезда нафаси чиқмай қолади. Ҳаммамизнинг тинкамиз қуриди. Ҳамма гап буни тан олмасликда. Қайси мамлакат ўзининг тинкаси қуриганлигини ҳаммадан кейин англаса, ўша мамлакат урушда ютиб чиқади.

Яна ичдик.

— Сиз штабдан эмасмисиз?

— Йўқ.

У эса — штабдан. Ҳаммаси беҳуда. Биз икковлон клубнинг катта чарм диванида ястаниб ўтирардик. Унинг этиги хирароқ теридан тикилган, ялагандай қилиб артилганди. Жуда пўрим этик эди.

— Ҳаммаси беҳуда, — деди у. Ҳамманинг фикри ёди дивизиялар ва уларни тўлдиришда бўлиб қолган. Дивизия сўраб бир-бирларини ражиб ташлагудай бўлишади, қўлларига теккан куниёқ уни гўрга тикиб келишади. Ҳамманинг тинкаси қуриди. Ғалаба нуқул немисларники бўлиб кетмоқда. Ана уларни, падарига лаънат, солдат деса бўлади! Қадимги хунлар — чинакам солдатлар. Лекин уларнинг ҳам тинкаси қуриди. Ҳаммамизнинг тинкамиз қуриди.

Мен русларни сўрадим. Уларнинг ҳам тинкаси қуриди, деди у. Уларнинг тинкаси қуриганлигини мен ўзим тезда кўрар эканман.

— Австрисларнинг ҳам тинкаси қуриди. Агар улар хунларнинг бир неча дивизияларини қўлга киритишга муяссар бўлсалар, унда урушни бир амаллаб эплаштириб оладилар.

— Шу кузақда ҳужумга ўтармикинмиз?

— Албатта-да. Италияларнинг тинкаси қуриди. Уларнинг тинкаси қуриганлигини ҳамма билади. Қари хун Трентинодан ўтиб, Виченцада темир йўлни кесиб тапилайди-ю, италянлар тутдай тўкилади қолади.

— Австрислар ўн олтинчи йилда шундай қилмоқчи бўлган эдилар, — дедим мен.

— Немислар йўқ эди унда.

— Тўғри, — дедим.

— Лекин улар бундай қилипмас-ов, — деди у. — Бу жуда осон. Улар мураккаброқ бир нарсани ўйлаб топшади-ю, шу билан тамом, тинка-мадорлари қурийд.

— Мен кетишим керак, — дедим. — Госпиталга боришим керак.

— Хайр, — деди у. Кейин қувноқлик билан қўшиб қўйди: — Ишпингиз ўнгидан келсин. — Унинг муҳокамаларидаги тушқунлик табиатидаги қувноқликка сира уйғун эмасди.

Сартарошхонага кириб соқолимни олдирдим, кейин госпиталга кетдим. Бу пайтга келиб оёғим анча дуруст бўлиб қолган, шунисига ҳам шукр қилмоқда эдим. Уч кун бурун мени қайта кўриқдан ўтказишди. *Osperdale maggiore* да даволанишим тугаётган, ба-тамом тузалишим учун битта-яримта дори-дармон олишимгина қолган эди. Шунинг учун тор кўчадан оқсоқланмасдан юриб боришга ҳаракат қилардим. Айвонча тагида бир чол қоғоз суратлар қирқарди. Иккита қиз унинг олдида туришар, чол бошини ён томонга энкайтириб, қизларга қарай-қарай чаққонлик билан қайчида қоғоз қирқиб борарди. Қизлар ҳиҳилашарди. У силуэтларни оқ қоғозга қўйиб қизларга елимлаб беришдан олдин менга кўрсатди.

— Қалай, дурустми? — деди у. — Қалай, сизга ҳам ишлаб берайми, *tenente*?

Қизлар ўз шаклларини томоша қила-қила кулишганча кетишди. Иккалалари ҳам ёқимтойгина эди-

лар. Улардан бири госпитал қаршисидаги емакхонада ишларди.

— Майли, — дедим.

— Шапкангизни олиб қўйсангиз.

— Йўқ, шапка билан.

— Унча яхши чиқмайди, — деди чол. — Шошмангчи, — унинг юзи ёришди, — айтганингиздай, бу ҳатто пўримроқ чиқаркан.

У қайчи билан қора қоғозни қирқа кетди, кейин қоғозни иккига ажратиб, ҳар иккала шаклни картонга елимлаб ёпиштирди-да, менга узатди.

— Қанча беришим керак?

— Керакмас, керакмас, — қўлини силтади у. — Мен сизга шундоқ қилиб бердим.

— Марҳамат, — мен чўнтагимдан танга олдим. — Қўлимни қайтарманг.

— Йўқ. Мен уларни қўнғил хушига ишладим. Севган қизингизга тортиқ қилинг.

— Раҳмат. Хайр.

— Кўришгунча.

Госпиталга қайтдим. Идорада менга хатлар бор экан, биттаси расмий ва яна бир қанча хатлар. Менга соғлигимни яхшилаш учун уч ҳафталик таътил берилибди, ундан кейин фронтга қайтишим керак экан. Мен хатни яна бир карра диққат билан ўқиб чиқдим. Ҳа, худди ўзим айтганимдай. Таътил давланишим тугайдиган кундан, 4 октябрдан бошланаркан. Уч ҳафтаси йигирма бир кун. Бу 25 октябрь дегани. Мен яна бир оз айланиб келаман деб, госпиталдан бир қанча уй наридаги ресторанга овқатланиш, хатларни кўриш ва «Корьере делла сера»ни ўқиш учун йўл олдим. Хатларнинг бири бобомдан эди, унда оилавий янгиликлар ёзилган, ватанпарварлик йўсинида бир қанча маслаҳатлар берилган, икки юз долларлик чек ва бир қанча газета қирқимлари юборилган эди. Кейин яна бир зерикарли хат кашипимиздан, бошқаси шўх улфатлар ичига тушиб қол-

ган француз ҳаво кучларида хизмат қилувчи таниш  
учувчидан, у ўз ишхликлари ҳақида ҳикоя қилиб-  
ди, яна бири Ринальдидан эди; у ҳали Миланда узоқ  
ўтирасизми, қандай янгиликлар бор, деб сўрабди.  
Рўйхат юбориб, шу рўйхатдаги грамофон пластин-  
каларини келтиришимни илтимос қилибди. Мен ов-  
қат билан бир шиша кьянти буюрдим, кейин конь-  
якни қаҳва ичдим, газетани ўқиб чиқдим, ҳамма хат-  
ларни чўнтагимга солдим, газетани стол устида чой  
пули билан қўшиб қолдирдим-да, чиқиб кетдим.  
Госпиталда, ўз хонамда формамни ечиб, халат ва пи-  
жама кийдим, айвон эшигидаги пардаларни туши-  
риб, ўрнимга ёнбошлаб ётдим-да, Бостон газетала-  
рини ўқишга киришдим. Буларни ўз йигитларига  
миссис Мейерс келтирганди. «Чикаго-Уайт-Сокс» гу-  
руҳи Америка лигасининг совринини олибди, Мил-  
лий лигада эса «Нью-Йорк-Жайэнтс» гуруҳи олдинда  
экан. Бейб Рут ҳозир Бостонда ўйнамоқда экан. Га-  
зеталар зерикарни, янгиликлар хира ва тор, фронт-  
дан олинган хабарлар эскирган эди. Америка янги-  
ликларидан бўлса фақат ўқув лагерида бўлмаганим  
учун севиндим. Спорт хабарларидан тапқари бошқа  
ҳеч нарсани ўқий олмадим, ўқиганларимни ҳам  
қиладиган иш бўлмагани учунгина ўқидим. Бирдан  
кўп газета ўқисанг, унчалик қизиқмай ўқийсан. Га-  
зеталар янги эмасди, шундай бўлса-да, мен уларни  
ўқир эдим. Агар Америка чинакам урушга кирса,  
спорт союзлари беркилармикин, деб ўйладим. Бер-  
килмаса керак. Уруш авжида бўлишига қарамай,  
Миланда ҳамон улоқ чопишлар бўлиб турарди. Фран-  
цияда эса энди улоқлар чопилмас эди. Бизнинг Япо-  
логимизни ўша ердан келтиришган. Кэтриннинг на-  
вбатчилиги фақат тўққиздан бошланарди. У навбат-  
чиликка келганида, унинг қадам товушларини эшит-  
дим, бир марта очиқ эшикдан ўзини ҳам курдим. У  
бир қанча палаталарни айланиб чиқди-да, ниҳоят,  
олдимга кирди.

— Бутун кеч келдим, жоним, — деди у. — Иш кўп. Хўш, ўзинг қалайсан?

Мен унга газеталарни, таътилни гапириб бердим.

— Мунча яхши, — деди у. — Қаерга бормоқчисан?

— Ҳеч ёққа. Шу ерда қолсам, дейман.

— Бўлмаган гап. Сен бир яхши жойни танлагин, мен ҳам сен билан бораман.

— Борасанми, қандай қилиб?

— Билмадим. Амаллармиз.

— Шакарим.

— Унчаликмас. Шундан бошқа чора қолмагандан кейин ҳаммасини қиласан.

— Нима деганинг бу?

— Ҳеч нима. Мен фақат ўтиб бўлмайдиган бўлиб кўринган тўсиқлар энди ҳеч нарсага арзимаслигини билдим.

— Менимча, буни эплаш қийин бўлади.

— Сира ҳам жоним. Нари борса, ҳаммасини ташлаб кетаман. Лекин бунчаликка бормас дейман.

— Қаёққа борамиз?

— Барибир. Қаерга хоҳласанг. Фақат танишлар йўқ жойни танла.

— Ростдан ҳам қаерга боришимиз сенга барибирми?

— Ҳа. Кетсак бўлгани.

У нимадандир безовта ва ташвишлан кўринарди.

— Нима бўлди, Кэтрин?

— Ҳеч нима. Ҳеч нима бўлгани йўқ.

— Тўғримас.

— Тўғри. Ҳеч нарса бўлгани йўқ.

— Ундай эмас, биламан. Айт, жоним. Менга айтмасанг кимга айтасан.

— Ҳеч нарса бўлмади.

— Айт.

— Истамайман. Кўнглингни оғритишни ёки ташвишга солишни мумкин.

— Қўйсанг-чи.

— Ростми? Бу мени ранжитмайди, лекин сени ранжитиши мумкин.

— Сени ранжитмаган нарса нега мени ранжитар экан.

— Айтгим келмаяпти.

— Айт.

— Шартми?

— Ҳа.

— Менинг фарзандим бўлади, жоним. Уч ойча бўлиб қолади. Лекин сен ранжимайсан, тўғрими? Керакмас. Ранжима.

— Ранжимаймман.

— Ростданам ранжимайсанми?

— Албатта.

— Мен нималар қилмадим. Ҳаммасини қилиб кўрдим, лекин сира нафи бўлмади.

— Мен сира хафа бўлганим йўқ.

— Шундай бўлиб тургандан кейин мен ҳам хафа бўлиб ўтирмадим, жоним. Сен ҳам хафа бўлиб дилингни хира қилиб юрма.

— Менга сен саломат бўлсанг, бас.

— Мени ўйлайверма. Ҳамма туғади. Бошқаларда ҳамма вақт бола туғилади. Ҳеч бунинг ажабланадиган жойи йўқ.

— Малагим.

— Эркалаб юбординг. Лекин сен бу ҳақда ҳадеб ўйлайверма, жоним. Мен сенга ташвиш орттирмасликка ҳаракат қиламан. Биламан, ҳозир сени ташвишга қўйдим. Лекин мен шу кунгача ҳеч нарсани билдирмадим, тўғрими? Сен хаёлингга ҳам келтирмаган эдинг-ку?

— Йўқ.

— Бундан кейин ҳам шундай бўлади. Сен ҳеч қачон ташвиш тортмаслигинг керак. Кўриб турибман ранжиганингни. Бас қил. Ҳозироқ бас қил. Балки бирон нарса ичарсан, жоним? Биламан, озгина ичсанг, кўнглинг очилади.

— Йўқ. Мен шундоқ ҳам хурсандман, пакарим.

— Эркалаб юбординг. Мен ҳаммасини тўтрилайман, биз бирга бўламиз, фақат сен қаерга боришимизни аниқласанг бўлди. Октябрь яхши ой. Биз вақтимизни жуда ҳам ажойиб қилиб ўтказамиз, жоним, сен фронтга кетганингда эса, ҳар куни хат ёзаман.

— Ўзинг қаерда бўласан?

— Мен ҳали билмайман. Лекин энг яхши жойда бўлишга ҳаракат қиламан. Ҳаммаси яхши бўлади.

Биз жим бўлиб қолдик, гапдан тўхтадик. Кэтрин тўпакда ўтирар, мен ундан кўзимни узмас, лекин бир-биримизга тегмасдик. Хонага чет киши кириб қолганда ҳамма сергак тортиб, ўзи билан ўзи бўлиб қолгандай, биз ҳам ҳозир ўз хаёлимиз билан банд эдик. У қўлини чўзиб менинг қўлимга қўйди.

— Сен хафамасмисан, жоним, айт?

— Йўқ

— Ўзингни худди тузоққа тушгандай ҳис қилмаяпсанми?

— Эҳтимол, бир оз шундайдир, лекин бу сен туфайли эмас.

— Мен ҳам шундай деб ўйлаяпман. Қўй, шунақа гапларни гапирма. Мен умуман тузоққа демоқчиман.

— Физиология доимо тузоқ.

У қимир этгани, қўлини тортиб олгани ҳам йўқ, лекин назаримда бир зумда мендан йироқлашиб кетгандай бўлди.

— Хунук сўз. Нега доимо, дейсан.

— Кечир.

— Ҳечқиси йўқ. Лекин биласанми, менинг биринчи марта бўйимда бўлиши, биринчи марта бировни севишим. Мен сен хоҳлагандай бўлишга тиришдим, сен бўласанг, томдан тараша тушгандай қилиб «доимо» деб ўтирибсан.

— Тилимни кесиб ташласам рози бўласанми? — дедим.

— Жоним! — У узоқлардан яна ёнимга қайтди. — Эътибор берма. — Биз яна бирга эдик, орамыздан

гина-кудурат кўтарилди. — Ахир, икковимиз бир одаммиз, шунинг учун майда-чуйда нарсаларга ижикилашиб ўтирсак яхши бўлмайди.

— Кераги ҳам йўқ.

— Бунақа гаплар бўлиб туради. Одамлар бир-бирларини севишади-да, майда-чуйда гаплар билан бир-бирларининг таъбларини хира қилишади, жанжаллашади, кейин тўсатдан бошқа-бошқа одам бўлиб қолишади.

— Биз ҳеч қачон уришмаймиз.

— Кераги ҳам йўқ. Дунёдаги ҳамма бошқа одамлар олдида биз бир одаммиз. Агар бизга бирон нарса бўлса, биз тамом бўламиз, улар бизни тутиб олишади.

— Уларнинг қўллари етмайди бизга, — дедим. — Чунки сен жуда мардсан. Мардлар эса балолардан йироқ бўладилар.

— Барибир мардлар ҳам ўладилар.

— Фақат бир марта.

— Шундаймикин? Ким айтган буни?

— Қўрқоқ минг марта, мард бир марта ўлади, дебми?

— Ҳа-да. Ким айтган буни?

— Билмадим.

— Ўзи қўрқоқ бўлган, шекилли, — деди у. — У қўрқоқларни яхши биларкан, лекин мардларни сира тушунмас экан. Мард агар ақлли бўлса, икки минг марта ўлиши мумкин. Фақат буни чўзилиб гапириб ўтирмайди.

— Билмадим. Марднинг юрагини кўриб бўлмайди.

— Ҳа. У шуниси билан кучли.

— Сен жуда доно экансан.

— Сен ҳақсан, жоним. Бу гапинг тўғри.

— Сен ўзинг мардсан.

— Йўқ, — деди у. — Лекин мен мард бўлишни истардим.

— Мен эса, мард эмасман, — дедим. — Мен ўз қадримни биламан. Буни билишга вақтим етарли бўлган

эди. Мен бир мавсумда йигирма иккини урадиган на  
шундан бошқага қодир эмаслигини билган бейсбол-  
чига ўхшайман.

— «Мавсумда йигирма иккини урадиган», деганинг  
нимаси? Катта гапга ўхшайди.

— Катта гап эмас. Бу бейсбол гуруҳида ўртамиёна  
ҳужумчи дегани.

— Барибир ҳужумчи экан-ку, — масхара қилди у  
мени.

— Биз бир-биримизга гап бермайдиган одамларга  
ўхшаймиз, — дедим. — Лекин сен мардсан.

— Йўқ. Аммо бир кун келиб мард бўлиш умидим  
бор.

— Икковимиз ҳам мардмиз, — дедим. — Мен ичга-  
нимда жуда ҳам мард бўлиб кетаман.

— Биз ажойиб одамлармиз, — деди Кэтрин. У  
шкафдан коньяк билан стакан олди. — Ич, жоним, —  
деди у. — Бу сенга ахлоқинг яхши бўлгани учун.

— Ичгим келмаяпти.

— Ич, ич.

— Ҳай, майли. — Мен стаканга озроқ коньяк қуйиб  
ичдим.

— Шуниси ҳам борки, — деди у. — Коньяк қаҳра-  
монлар ичимлиги эканлигини мен биламан. Лекин  
қўп ичмаган маъқул.

— Урушдан кейин биз қаерда яшаймиз?

— Ажабмас ибодатхонада яшасак, — деди у. — Мен  
соддалик қилиб уч йилдан бери уруш Исо туғилган  
кунда тутайди, деб юрибман. Лекин энди мен уруш  
ўғлимиз лейтенант бўлганда тутайди деб турибман.

— Балки у генерал бўлар.

— Агар бу юз йиллик уруш бўлса, генерал бўлишга  
ҳам улгуради.

— Озгина ичмайсанми?

— Йўқ. Сен коньяк ичсанг, доим кайфиятинг кўта-  
рилади, менинг бўлса, бошим айланади.

— Сен сира коньяк ичмаганмисан?

- Йўқ, жоним. Мен жуда қолоқ хотинман.
- Мен шишага қўл чўзиб, ўзимга яна коньяк қуйдим.
- Бориб ватандошларингдан хабар олиб келай, — деди Кэтрин. — Унгача балки газета ўқиб турарсан?
- Бормасанг бўлмайдимми?
- Ҳозир бўлмаса, кейинроқ.
- Унда ҳозир.
- Унда тез қайтаман.
- Мен газеталарни ўқиб тураман.

## Йигирма иккинчи боб

Кечаси совуқ бўлди, эртасига ёмғир ёғди. Мен Ospedale Maggiore дан қайтаётганимда, ёмғир қаттиқ ёймоқда эди, тоза бўкдим. Хонамнинг айвонига ёмғир сели урилар, шамол, ҳатто айвон эшигига довури ёмғирни ҳайдаб келарди. Мен бошқатдан кийиниб, коньяк ичдим, лекин коньякнинг мазаси ёмон эди. Кечаси ўзимни ёмон сездим, эрталабки чойдан сўнг қайт қилдим.

— Ҳаммаси равшан, — деди госпитал врач. — Кўзининг оқига қаранг, мисс.

Мисс Гэйж қаради. Ўзингиз ҳам қаранг деб, менга ҳам ойна берипди. Кўзимнинг оқи сарғайиб кетган эди, сариқ бўлиб қолибман. Икки ҳафта тўшакда ётдим. Шуни деб таътилим бузилди, вақтимизни бирга ўтказолмадик. Биз Лаго-Мажоредаги Палланцага бормоқчи эдик. Кузда дарахтлар сарғая бошлаганда у ер чиройли бўлади. Кўрадиган, томоша қиладиган жойлар кўп, қўлда хонбалиқ тутиш мумкин. У ер Стрезадан ҳам яқини эди, чунки Палланцада одам сийракроқ бўларди. Стрезага Миландан бориш осон эди, танишлар ҳам кўп эди. Палланца яқинида эса кўркем қишлоқлар бор эди, эпхаклик қайиққа тушиб, балиқчиларнинг оролларигача бориш мумкин эди, оролнинг ўзида эса ресторан бўларди. Лекин биз боролмай қолдик.

Бир куни сариқ бўлиб ётсам, мисс Ван-Кампен хонамга кириб, шкафни очиб шишаларни кўриб қолди. Мен ҳозиргина қоровулни чақириб бир тўда шишаларни бериб юборган эдим, эҳтимол, мисс Ван-Кампен уни кўриб қолиб яна йўқмикин деб, кирганга ўхшарди. Ҳаммадан ҳам вермут, марсала, капри, кьянтидан қолган шишалар кўп эди, бир нечта коньяк шипаси бор эди. Қоровул вермутнинг каттакон шишалари билан кьянтининг похол саватчаларга ўралган бақалоқ шишаларини олиб кетаман, дедди. Мисс Ван-Кампен топган шишалар коньякдан қолган шишалар бўлиб, биттаси айиқ шаклида ишланган кюммель флягаси эди. Мисс Ван-Кампенни, айниқса, айиқ-шиппа жонини чиқариб юборди. У шиппани қўлига олди. Айиқ олдинги оёқларини кўтариб орқа оёқларида ўтирар, унинг шиппа бошида эса тиқини бор эди, шиппа тагида бир қанча ёпишқоқ заррачалар кўришиб турарди. Мен кулдим.

— Кюммель шипаси, — дедим мен. — Энг яхши кюммелни мана шундай айиқ-шиппаларда сотишади. Уни Россиядан келтиришади.

— Булар ҳаммаси, янглишмасам, коньяк шишалари бўлса керак? — сўради мисс Ван-Кампен.

— Менга бу ердан кўринмаяпти, — дедим. — Айтганингиз тўғри бўлса керак.

— Бу қачондан бери давом этади?

— Уларни ўзим сотиб олиб келардим, — дедим. — Олдимга тез-тез италян офицерлари келиб туришади, уларни меҳмон қилиш учун коньяк олиб қўйган эдим.

— Ўзингиз ичмас эдингиз, шундайми?

— Ўзим ҳам ичардим.

— Коньяк! — деди у. — Ўн битта бўшатишган коньяк шипаси ва анови айиқ суюқлиги.

— Кюммель.

— Ҳозир одам юбораман, буларни йўқотсин. Бошқа бўш шишаларингиз йўқдир?

— Ҳозирча йўқ.

— Мен бўлсам, сизга яна ачиниб ўтирибман. Садқаи ачиниш.

— Ташпакур.

— Биламан, ҳеч кимнинг фронтга қайтгиси келмайди. Лекин сиз алкоголь ичиб, ўзингизни сариқ қилишдан кўра тузукроқ нарсани ўйлаб топсангиз, маъқул бўлар эди.

— Нима дедингиз?

— Алкоголь ичиб дейман. Мен нима деганимни сиз жуда яхши эшитдингиз. — Мен миқ этмадим. — Сариқдан бошқа бирон нарса ўйлаб топмасангиз, қўрқаманки, тузалишингиз билан сизни фронтга жўнатишга тўғри келади. Ўзингизни атайлаб сариқ қилганингиз учун саломатиякни тиклашга берилаган таътил бекор бўлса, ажабмас.

— Наҳотки?

— Худди шундай.

— Сиз сира сариқ билан оғриганмисиз, мисс Ван-Кампен?

— Йўқ. Лекин мен бу касални кўп кузатганман.

— Сиз беморлар бу касалдан маза қилганларини кўрганмисиз?

— Ҳар ҳолда бу фронтдан дуруст бўлса керак-да.

— Мисс Ван-Кампен, — дедим мен, — сиз ҳеч ҳарбий хизматдан бош тортиш мақсадида ўз моягига ўзи тепган одамни кўрганмисиз?

Мисс Ван-Кампен саволни эшитмаганга олди. У ё ўзини эшитмаганга олиши, ё хонадан чиқиб кетиши керак эди. Унинг кетгиси келмасди, чунки анчадан бери мени кўргани кўзи йўқ, энди ўч оладиган пайт келиб қолган эди.

— Мен фронтдан қочиб учун ўзларига жўрттага зарар етказган одамларни кўп кўрганман.

— Гап унда эмас. Жўрттага ўзларини зарарлаганларни мен ҳам кўрганман. Мен сиздан ҳарбий хизматдан қочиб учун ўз моягига ўзи тепган одамни кўрганмисиз, деб сўраяпман? Шу сариқ билан оғриганга яқин.

Буни унча-мунча хотинлар билавермайдилар. Мана шунинг учун ҳам сиздан сариқ билан оғриганмисиз деб сўрадим, мисс Ван-Кампен, чунки...

Мисс Ван-Кампен хонадан чиқиб кетди. Кўп ўтмай мисс Гэйж кирди.

— Ван-Кампенга нима дедингиз? Жон-пони чиқиб кетибди.

— Биз ҳар хил шароитда одам ўзини қандай ҳис қилиши мумкинлигини гаплашдик. Мен айтдимки, у киши ҳеч қачон туғиб кўрмаганлар деб...

— Жинни бўлибсиз, — деди Гэйж. — У терингизни тириклай шилиб олишга тайёр.

— Шиладиганини шилиб бўлди, — дедим. — У таътилимни бекор қилиб, энди мени дала судига беришдан ҳам тоймас. Қўлидан ҳар нарса келади.

— Унинг сизни кўргани кўзи йўқ эди ўзи, — деди Гэйж. — Нима қилиб айтишиб қолдинглар?

— У фронтга қайтиб бормаслик учун жўрттага қўл ичкилик ичгансиз, дейди.

— Уфф, — деди Гэйж. — Мен оғзингизга бир томчи ҳам олмагансиз деб қасам ичишим мумкин. Сиз оғзингизга ҳеч қачон бир томчи ҳам ичимлик олмаганлигингизни ҳамма билади.

У шишаларни топиб олди.

— Юз марта сизга айтдим: шу шишаларни олиш керак деб. Қани улар?

— Шкафда.

— Жомадонингиз борми?

— Манави халтага солинг.

Мисс Гэйж шишаларни халтага жойлаштирди.

— Уларни қоровулга бераман, — деди у эшикка юрар экан.

— Бир дақиқага, — деди Ван-Кампен. — Бу шишаларни мен ола кетаман. — У ўзи билан қоровулни ҳам олиб келган эди. — Қани, уларни кўтаринг-чи, — деди у. — Мен уларни доктор келганда кўрсатмоқчиман.

У йўлакка чиқиб кетди. Қоровул орқасидан халтани кўтарди. У халтада нима борлигини биларди.

Ҳеч нарса бўлмади, фақат таътилимдан айриладим.

### Йиғирма учинчи боб

Фронтга жўнайдиган куним кечқурун қоровулни поезд Туриндан келиши биланоқ жой эгаллашга чиқардим. Поезд ярим кечаси жўнар эди. Гуруҳ Туринда ташкил этилиб, соат ўн яримларда Миланга келар ва то жўнатилгунча перронда турар эди. Жой олиш учун вокзалга поезд келмасидан чиқиб туриш керак эди. Қоровул ёнига таътилга келган пулемётчи ўртоғини олиб, икки киши бўлсак жой олиш осон бўлади деб вокзалга кетди. Мен уларга перрон чиптасига пул бердим-да, юкларимни ҳам оловлипларини сўрадим. Катта бир рюкзагим ва иккита сафар сумкам бор эди.

Соат бешларда госпиталдагилар билан хайрлашиб чиқдим. Қоровул юкларимни ўз хонасига олиб бориб қўйган экан, унга вокзалда ярим кечадан олдинроқ бўламан, дедим. Унинг хотини мени «signorino» деб атади ва йиғлаб юборди. Кейин кўзларини артиб, қўлларимни силкиди-да, сўнг яна йиғлаб юборди. Мен унинг елкасига қоқиб қўйдим, шунда у яна йиғлаб олди. Бу паст бўйли, юмалоққина, сочлари оқариб кетган, меҳрибон юзли аёл эди. У доим менинг пайпоқларимни ямаб берарди. У йиғлаганда бутун юзи ёйилиб кетарди. Мен бурчакдаги барга бордим-да, деразага қараб кута бошладим. Кўча қоронғи эди, совуқ эди, туманли эди. Мен граппа қўшилган қаҳванинг ҳақини тўладим-да, деразадан тушган ёруғлик парчасида ўткинчиларнинг ўтиб боришини кузата бошладим. Мен Кэтринни кўриб ойнани тикилатдим. У бурилиб қаради, мени кўриб жилмайди ва мен унга пешвоз чиқдим. У устига қорамтир кўк ёмғирпўш илган, бошига юмпоқ шляпа кийганди. Биз хиёбондан — вино дўконлари ёнидан юриб кетдик, кейин бозор майдо-

нидан ўтиб яна кўчага чиқдик-да, арк остидан ўтиб, жоме майдонига чиқдик. Майдонни трамвай йўллари кесиб ўтар, жоме йўлнинг нариги томонида жойлашган эди. Жоме оқ ва туманда рутубатли кўринарди. Трамвай йўлларини кесиб ўтдик. Чап томонимизда ёрув витринали магазинлар ва Galleria га кирадиган жой бор эди. Майдон устида туман қуюқлашиб борарди, жоме ҳам яқиндан жуда маҳобатли кўринар, девор тошлари эса нам тортган эди.

— Кирамизми?

— Йўқ, — деди Кэтрин.

Яна юриб кетдик. Девордан чиқарилган тош тиргакларнинг панасида бир солдат қиз билан турарди, ёнларидан ўтиб кетдик. Улар деворга маҳкам қисилишиб туришар, солдат қизни ёмғирпўши билан ўраб олганди.

— Улар бизга ўхшайди, — дедим.

— Ҳеч ким бизга ўхшамайди, — деди Кэтрин. Ҳозир унинг ичига чироқ ёқса ёрмасди.

— Уларнинг борадиган жойлари ҳам йўқ.

— Балки шундай бўлгани уларга маъқулроқдир.

— Билмадим. Ишқилиб, одамнинг борадиган жойи бўлиши керак.

— Уларнинг жомелари бор, — деди Кэтрин.

Биз жомедан ўтдик. Нариги бетга ўтиб унга қарадик. Жоме туманда чиройли кўринарди. Биз чарм маҳсулотлар магазини олдида тўхтадик. Витринага чавандозларнинг этиклари, рюкзаклар, чанғида учганда кийиладиган оёқ кийимлари қўйилган эди. Улар алоҳида-алоҳида қўйилганди: ўртада рюкзак, бир томонда этик, иккинчи томонда чанғи кийими турарди. Чарм қорамтир, силлиқ, худди эски эгардай йилтирарди. Электр нури хира йилтиллаб турган чармга узун йилтироқ йўллар солганди.

— Насиб қилса сен билан ҳали роса чанғи учамиз.

— Икки ойдан кейин Мюрренда чанғи мавсуми бошланади, — деди Кэтрин.

— Ўша ерга борамиз, ҳўпми?

— Бўпти, — деди у. Биз бошқа витриналар олдидан ўтиб, ён кўчага буриладик.

— Мен бу ердан сира юрмаганман.

— Мен бу йўлдан доим Ospedale Maggiore га қатнардим, — дедим.

Кўча тор бўлиб, биз ўнг томондан юриб борардик. Қуюқ туманда қаршимиздан кўп йўловчилар келарди. Биз ўтиб бораётган ҳамма дўконларнинг деразалари ёрув эди. Биз бир деразадаги сирдан ишланган пирамидага тикилиб қолдик. Курол-яров дўкони олдада тўхтадик.

— Бирпасга кириб чиқайлик. Мен у-бу сотиб олишим керак.

— Нима?

— Пистолет.

Биз ичкарига кирдик, мен камарим билан тўппончанинг бўш ғилофини ечиб пештахта устига қўйдим. Пештахта ортида икки хотин турарди. Улар менга бир қанча тўппончаларни кўрсатишди.

— Менга ғилофга тушадигани керак, — дедим ғилофни очарканман. Ғилоф кулранг, чармдан тайёрланган бўлиб, уни шаҳарда тақиб юриш учун олган эдим.

— Булар яхши тўппончаларми? — сўради Кэтрин. — Ҳаммаси деярли бир хил. Манавинисини отиб кўриш мумкинми? — сўрадим хотиндан.

— Ҳозир отадиган жойимиз йўқ, — деди у. — Лекин у жуда ҳам яхши. Хурсанд бўласиз.

Мен тепкини тушириб, лўкидонни тортдим. Лўкидон пружинаси қаттиқ эди, аммо тикилмай келди. Мен мўлжалга олиб тепкини босдим.

— У янги эмас, — деди аёл — Отишга уста бир офицер бор эди, ўшаники.

— Сиздан сотиб олганмиди?

— Ҳа.

— Яна қандай қилиб қўлингизга тушди?

— Ўша офицернинг хизматчиси келтирди.

— Балки меники ҳам сиздадир, — дедим мен. — Қанча?

— Эллик лир. Жудаям арзон.

— Яхши. Менга яна иккита ўқдон билан бир қути патрон беринг.

— У пештахта тагидан ўқдон билан ўқларни олди.

— Балки сизга қилич ҳам керакдир? — сўради аёл, — менда тутилган қилич бор, арзонга берардим.

— Мен фронтга кетяпман.

— Ҳа, унда сизга қиличнинг кераги йўқ, — деди у. Мен ўқлар билан тўппончанинг ҳақини тўладим, ўқдонга ўқларни жойлаб, ўрнига қўйдим, тўппончани филофга солдим, қолган ҳар иккала ўқдонга ҳам ўқларни жойлаб қўйдим-да, уларни филофнинг чарм чўнтагига солдим, кейин камарни тақиб қадаб олдим. Тўппонча офирлигидан камарни пастга тортиб турарди. Барибир армияда бериладиган тўппончага етмайди, деб ўйладим. Уларга ҳар доим патрон топиш мумкин.

— Мана энди тўла-тўкис қуролалиб олдик, — дедим. — Фронтга жўнашдан олдин қилинадиган бирдан-бир ишим шу эди. Ўзимникини госпиталга жўнатишаётганда кимдир олиб қўйибди.

— Ишқилиб, яхши бўласин-да, — деди Кэтрин.

— Балки сизга яна бирон нарса керакдир, — сўради аёл.

— Керакка ўхшамаётибди.

— Шнурли пистолетчи? — деди у.

— Ҳа, кўрдим.

Аёл яна бирон нарса сотгиси келаётганди.

— Балки сизга ҳуштак керакдир?

— Унчалик керакмас.

Аёл «хайр» деди ва биз кўчага чиқдик. Кэтрин деразадан қаради. Аёл бошини чиқариб бизга таъзим қилди.

— Ёғоч филофга солинган кўзгу нимайди?

— Қушларга тузоқ. Шунақа кўзгу билан далага чиқишади, тўрвайлар йилтиллаган кўзгуга келишади, шунда уларни ўлдиришади.

— Устомон бўларкан бу италянлар, — деди Кэтрин. — Сизларда, Америкада тўрғайларни отишмайди, а, жоним?

— Тасодифан отишмаса, отишмайди.

Биз кўчани кесиб ўтиб нариги бетдан юрдик.

— Ҳозир анча дуруст бўлиб қолдим, — деди Кэтрин. — Кўчага чиққанимизда жуда мазам қочган эди.

— Бирга бўлсак доим яхши.

— Биз доимо бирга бўламиз.

— Бугун ярим кечаси жўнаб кетишимни ҳисобга олмаганда, шундай.

— Бу ҳақда ўйлама, жоним.

Биз кўчада юриб борардик. Туманда чироқлар сарғимтир кўринарди.

— Чарчамадингми? — сўради Кэтрин.

— Сен-чи?

— Йўқ. Шундай кезиб юриш ёқимли.

— Фақат жудаям узоқ юрмаслик керак.

— Яхши.

Биз чорраҳагача бордик-да, ён кўчага бурилдик, бу кўчада чироқлар йўқ эди. Мен тўхтаб, Кэтринни ўлдим. Упаётганимда унинг қўлини елкамда ҳис қилдим. У менинг ёмғирпўшим билан ўзини ҳам, мени ҳам ўради. Биз баланд девор панасида, йўлкада турардик.

— Бирон ёққа бора қолайлик, — дедим.

— Хўп, — деди Кэтрин. Биз ён кўчадан катта кўчага чиққунча юриб бордик, биз чиққан каттароқ кўча каналга олиб борарди. Нариги томонда яштин уйлар бор эди. Кўчадан чиқаверишда мен кўприкдан ўтиб бораётган трамвайни кўрдим.

— Кўприкда экипаж топамиз, — дедим. Биз кўприкда, туман ичида экипаж кутиб турдик. Ёнимиздан уйларига шошаётган одамлар билан лиқ тўлган трамвайлар ўтиб борарди. Кейин экипаж ўтди, аммо унда одам бор эди. Ёмғир имирсилай бошлади.

— Яёв борамизми ё трамвайга ўтирамизми? — деди Кэтрин.

— Ҳозир экипаж топамиз, бу ерда кўп бўлади, — дедим.

— Ана, ўзиям келиб қолди, — деди у.

Кучер отни тўхтатиб, счётигининг белгисини тушириб қўйди. Араванинг усти кўтариб қўйилган, кучернинг плашига ёмғир томчилари ўрнашиб қолган эди. Унинг локланган цилиндри нам текканидан йилтираб турарди. Биз биргаликда орқа ўриндиққа ўтирдик, экипажнинг тепаси кўтариб қўйилганидан ичи қоронғи эди.

— Қаерга боришимизни унга айтдингми?

— Ҳа, вокзалга. Вокзалнинг қаршисида отель бор, ўшанга борамиз.

— Отелга шундай ўзимизни — юкимизсиз киритадими?

— Киритади, — дедим.

Ёмғирда тор кўчалардан вокзалга узоқ юриб бордик.

— Овқатланиб олаёйми? — сўради Кэтрин. — Мен очқагандай бўлдим.

— Биз ўз хонамизда овқатланамиз.

— Мен кийиниб оладиган ҳеч нарсам йўқ. Ҳатто тунги кўйлагим ҳам йўқ.

— Бўлмаса, сотиб оламиз, — дедим ва кучерни чақирдим. — Виа-Манцонидан юрайлик.

У бошини қимирлатди ва чорраҳага келганда, чапга бурилди.

Виа-Манцонида Кэтрин магазин қидира бошлади.

— Мана шу ерда, — деди у. Мен кучерни тўхтатдим, Кэтрин тушди, йўлкадан ўтиб ичкарига кириб кетди. Мен ўриндиққа суяниб уни кута бошладим. Ёмғир тинмай ёғар, кўчадан намхуш ҳид анқир, отнинг сарридан ҳовур кўтариларди. Кэтрин тугунча кўтариб чиқди ва биз йўлда давом этдик.

— Жудаям совурмачиман-да, жоним, — деди у, — лекин кўйлак шунақаям чиройли эканки.

Отелга келганимиздан сунг мен Кэтринни экипаж да қолдириб, ўзим бошқарувчи билан гаплашгани ич-

карига кириб кетдим. Хоналар исталганча топилар экан. Мен экипажга қайтдим, кучерга пулини тўладим-да, Кэтрин билан бирга отелга кирдик. Тутмачалари йилтироқ бола тутунчани кўтариб олди. Бошқарувчи таъзим билан бизни лифтга таклиф қилди. Қаёққа қараманг, кўзингиз қизил духоба билан бронзага тушади. Бошқарувчи биз билан бирга юқорига кўтарилади.

— *Monsieur* va *madame* ўзларида овқатланадиларми?

— Ҳа. Карточкани бериб юборсангиз, — дедим.

— Махсус бир нарсалар ҳам буюрадиларми, муррий ёки суфле?

Лифт ҳар бир қаватда жиринглаб, учинчи қаватга кўтарилади. Жириглаб, тўхтади.

— Қўшлардан қандайлари бор?

— Қирговул ё бўлмасам лойхўрак тайёрлаб беришимиз мумкин.

— Лойхўрак бўлсин, — дедим. Даҳлиздан юриб бордик. Гиламлар сийқаланиб кетган эди. Чап ва ўнг томонларда эшиклар кўп эди. Бошқарувчи тўхтаб, эшиклардан бирини очиб, ичкарига таклиф қилди.

— Марҳамат қилсинлар. Ажойиб хона.

Тутмалари йилтироқ бола тутунчани хона ўртасидаги столга қўйди. Бошқарувчи дераза дарпардаларини суриб қўйди.

— Бутун туман, — деди у. Хонага қизил духоба қопланган мебеллар қўйилган эди. Ҳамма ёқда кўзгу ва булардан тапқари икки кресло билан атлас кўрпа тўшалган кенг каравот қўйилганди. Бир эшик ваннага очиларди.

— Мен ҳозир карточкани бериб юбораман, — деди бошқарувчи. У таъзим қилиб чиқиб кетди.

Мен деразага бориб кўчага қарадим, кейин чизимчани тортган эдим, дарпардалар сурилди. Кэтрин ўринда биллур қандиалга тикилиб ўтирарди. У шляпасини бошидан олди, унинг сочлари ёруғда жилвала-

ниб кетди. У ўзини ойналардан бирида кўрди-да, қўлини сочларига олиб борди. Мен уни бошқа уч ойнадан кўриб турардим. У нохуш эди. Ёмғирпўшни ечиб ўринга ташлади.

— Сенга нима бўлди, жоним?

— Мен ўзимни ҳеч ўйнаш деб ҳис қилиб кўрмаган эдим, — деди у. Мен деразага бориб, дарпардаларни четга сурдим-да, кўчага қарадим. — Мен бундай бўлади деб ўйламаган эдим.

— Сен ўйнаш эмассан.

— Биламан, жоним. Лекин ўзингни шундай деб ҳис қилиш хунук. — Унинг овози ширасиз ва хира эди.

— Бу биз келишимиз мумкин бўлган энг дуруст отель, — дедим.

Мен деразадан ташқарига қарадим. Майдоннинг нариги томонида вокзал чироқлари ёниб турарди. Кўчадан экипажлар ўтиб борар, нарида паркдаги дарахтлар кўринарди. Отель чироқларининг шуъласи кўчага тушиб турибди. «Ё, тавба, — ўйладим мен, — наҳотки ҳозир баҳслашиб ўтирадиган пайт бўлса?»

— Бу ёққа кел, — деди Кэтрин. Унинг овозига яна шира кирди. — Кел, бу ёққа. Мен гапга кирадиган қизча бўлиб қолдим.

Мен ўрин томонга ўтирилдим. Кэтрин кулиб турарди.

Мен бориб тўшакка унинг ёнига ўтирдим ва уни ўпдим.

— Жуда қобил қизсан-да.

— Ҳа, сенинг маъқул қизингман, — деди у. Тамадди қилганимиздан сўнг сал енгил тортдик, кейин эса, жуда ҳам ёзилишиб кетдик ва бу хона худди ўз уйимиздай бўлиб қолди. Аввал госпиталдаги менинг хонам бизнинг уйимиз эди, энди отелнинг мана шу хонаси ўз уйимиздай бўлиб қолди.

Кэтрин елкасига менинг френчимни таппаб ўтирди. Жуда қаттиқ очқаган эканмиз, овқатлар мазали эди ва биз бир шиппа капри билан бир шиппа сент-

эстеф ичдик. Кўпроғини мен ичдим, Кэтрин ҳам озгина ичди ва анча очилиб ўтирди. Бизга картошка солинган лойхўрак, суфле, қовурилган каштан, мевалар, ширин сабайон келтиришди.

— Яхши хона экан, — деди Кэтрин. — Ажойиб хона экан. Нега аввалроқ бу хонага келмаган эканмиз-а.

— Одамнинг кулгиси қистайди бу хонадан, лекин соз экан.

— Роса ишратпараст бўлиб кетдик, — деди Кэтрин. — Ишратга берилган одамлар бу ишни ҳўб ҳирсларини қўйиб қилсалар керак. Қизил духобаси ҳам жуда бошқача экан. Мослашганини қара. Ойналарни айтмайсанми, вой-бў?

— Сен ҳаммадан гўзалсан, жоним.

— Билмадим, эрталаб одам бундай хонада қандай уйронаркин. Лекин, умуман, яхши хона.

Мен яна бир стакан сент-эстеф қўйиб бердим.

— Одамнинг рostaкам гуноҳ қилгиси келади, — деди Кэтрин. — Биз қилаётган ҳамма ишлар маъсум ва оддий ишлар. Мен ёмон иш қилаётибмиз деб ўйламайман.

— Сен тенги йўқ гўзалсан.

— Мен жуда очман. Мен жуда-жуда очман.

— Сен содда, сен ажойибсан.

— Мен соддаман. Буни сендан бошқа ҳеч ким тушунмайди.

— Ҳў, бир кун сен билан танишган маҳалимизда мен кун бўйи сен билан «Кавур» отелига боришимизни ва ҳаммаси қандай бўлишини ўйлаганман.

— Бетамиз. Лекин бу «Кавур» отелимас, тўғрими?

— Ҳа. Бизни у ерга киргизишмайди.

— Бир кун киргизишади. Мана кўрдингми, жоним, бизнинг фарқимиз нимада? Мен эса ҳеч қачон сен ўйлаган нарсаларни ўйлаган эмасман.

— Сираям-а?

— Жиндаккина, — деди у.

— Оҳ, жонгинам!

Мен яна бир стакан вино қўйдим.

— Мен жуда соддаман, — деди Кэтрин.

— Мен олдин бошқачароқ ўйлаган эдим. Менга сен телбароқ бўлиб қўринган эдинг.

— Озгина телбалигим ҳам йўқ эмасди. Лекин жудаям жинни дейдиган эмасдим. Сени ўнғайсизлантириб қўйганмидим, жоним?

— Вино ҳўб ажойиб нарса-да, — дедим. — Барча ёмон нарсаларни унутасан.

— Ажойиб нарса, — деди Кэтрин. — Лекин отам ундан бод бўлиб қолган эди.

— Сенинг отанг борми?

— Ҳа, — деди Кэтрин. — Унинг боди бор. Лекин сенинг у билан учрашишнинг шарт эмас. Нима, сенинг отанг йўқми?

— Йўқ, — дедим. — Ўғай отам бор.

— Яхши одамми?

— Сен у билан кўришишнинг шарт эмас.

— Икковимиз бўлсак, бирам яхшики, — деди Кэтрин. — Мени шундан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмайди. Шундай ҳам бахтиёр хотинманки.

Официант келиб идишларни йириштириб олди. Қўп ўтмай биз жимиб қолдик. Эшикда ёмғир ёғаётгани эшитила бошлади. Пастда, майдонда машина дудутлади.

— *Шитоб билан кетиб боради,  
Вақтининг оти ўтиб боради,*

— дедим мен.

— Мен бу шеърни биламан, — деди Кэтрин. — Марвеллики. Фақат у эркак билан яшашни истамаган қиз ҳақида эди-ку.

Бошим тиниқлашди, худди уйқудан янги тургандай снгил эдим. турмушимиз ҳақида гаплашгим келди.

— Қаерда туғмоқчисан?

— Билмадим. Энг яхши жойда.

- Ҳаммасини ўзинг эплай олармикинсан?
- Эпламай-чи. Хотиржам бўл, жоним. Уруш тамом бўлгунча ҳали яна бир талай болаларимиз бўлиши мумкин.
- Вақтимиз тугай деб қолди.
- Биламан. Истасанг отланамиз.
- Йўқ.
- Унда қизишма, жоним. Шунча пайт ўзингни бир ам яхши тутдингки, энди бўлса, асабийлашяпсан.
- Ҳўп, ундай қилмайман. Менга тез-тез ёзиб тура-санми?
- Ҳар куни. Хатларингизни текширишадими?
- У ерда инглиз тилини шу қадар ёмон билишадик-ки, текширганларидан маъно йўқ.
- Мен жуда чалкаш қилиб ёзаман, — деди Кэтрин.
- Жуда ҳам чалкаштириб юбормагин-да.
- Йўқ, сал-пал, холос.
- Кетадиган вақт бўлиб қолди.
- Ҳўп, жоним.
- Мўъжазгина уйчамиздан менинг кетгим келмай қолди.
- Менинг ҳам.
- Лекин бориш керак.
- Ҳўп. Биз ҳали уйимизда ҳечам узоқроқ яшаганимиз йўқ, ахир.
- Насиб қилса ҳали кўп яшаймиз.
- Сенинг қайтишингга чиройли бир уй ҳозирлаб қўяман.
- Балки мен тезда қайтарман.
- Балки тўсатдан оёрингдан сал-пал яраланарсан.
- Ё қулоғимнинг учгинасидан, а?
- Йўқ, қулоқларинг бус-бутун бўлишини истайман.
- Нима, оёқсиз бўлсам, майлими?
- Оёгингдан бир марта яраланиб бўлгансан.
- Борайлик энди, жоним.
- Ҳўп. Сен биринчи бўлиб юр.

## Йигирма тўртинчи боб

Лифт чақириб ўтирмадик, зинадан тушиб бордик. Зинадаги гилам сийқаланиб кетган эди. Мен овқатга уни келтирган маҳалларидаёқ тўлаган эдим, ҳозир овқат келтирган официант эшик олдида ўтирарди. У сакраб турди-да, таъзим қиладди, мен у билан конторага кириб хонанинг ҳақини тўладим. Бошқарувчи мени қадрдон дўстидай қарши олган эди, олдиндан ҳақ олишга кўнмовди, энди бўлса тўламай қочиб қолмасин деб эшикка официантни ўтқазиб қўйибди. Бунақа ҳодисаларни ҳатто дўстлари бўлса ҳам кўп кўрган, шекилли. Уруш пайтида дўстинг кўпаяди, ахир.

Мен официантдан экипаж топишни сўрадим ва у Кэтрин қўлидан тутунчани олди-да, зонтини очиб ташқарига чиқиб кетди. Деразадан унинг ёмғирда кўча кесиб ўтаётгани кўринарди. Биз конторада деразага қараб турардик.

— Қалай, энди тузукмисан, Кэт?

— Уйқум келяпти.

— Мени эса ҳам босяпти, қорним очяпти.

— Ёгулик бирон нарса олганмисан?

— Сафар халтамда бор.

Мен экипаж келаётганини кўрдим. У тўхтади, от ёмғирдан калласини қуйи солиб тек турди, официант зонтини очиб пастга тушди ва отелга йўл олди. Биз унга эшикда дуч келдик ва зонт панасида шалаббо йўлкадан экипажга бордик. Йўлка чеккасидаги ариқдан шалдираб сув оқмоқда эди.

— Тутунчангиз ўриндикда, — деди официант. Биз ўтириб бўлгунимизча у зонт тутиб турди ва мен унга чой пули бердим.

— Раҳмат. Оқ йўл, — деди у.

Кучер тизгинни кўтарди, от йўлга тушди. Официант зонти билан орқасига ўгирилди-да, отелга қараб кетди. Биз йўлка бўйлаб юрдик, кейин чапга бурилдик-да, вокзалнинг ўнг томонидан чиқдик. Икки

карабинер ёмғирдан қочиб фонус тагида туришарди. Фонус ёруғида уларнинг шляпалари йилтирар эди. Вокзал чироқларининг шуъласида ёмғир тиниқ ва мусаффо кўринарди. Айвон тагидан юк ташувчи чиқди, у ёмғирдан бошини ёқасига тикиб олган.

— Керакмас, — дедим. — Раҳмат. Ҳожати йўқ.

У яна айвон тагига кириб кетди. Кэтринга ўтрилдим. Унинг юзи қоронғида кўринмади.

— Хайрлашамизми, энди?

— Мен чиқаман.

— Керакмас.

— Хайр, Кэт.

— Унга госпитал манзилини айтсанг бўлди.

— Хўп.

Мен кучерга қаёққа бориш кераклигини айтдим. У бош силкиди.

— Кўришгунча, — дедим. — Ўзингни ва кичкина Кэтринни эҳтиёт қил.

— Кўришгунча, жоним.

— Кўришгунча, — дедим.

Мен ёмғирга чиқдим ва кучер жўнаб кетди. Кэтрин бошини чиқарди, фонус ёғдусида унинг юзини кўрдим. У жилмайиб қўлини силкимоқда эди. Экипаж кўчадан юриб кетди. Кэтрин қўли билан айвон томонни кўрсатди. Мен ўтирилиб қарадим: айвонда карабинерлардан бошқа ҳеч ким йўқ эди. У менга ёмғирдан панага ўт деётганлигини тушундим. Мен айвон тагига ўтиб, экипаж чорраҳадан бурилиб кетаётганига қараб турдим. Кейин вокзал биносидан ўтиб, поезд олдидан чиқдим.

Перронда мени қоровул кутиб турарди. Унинг кетидан вагонга кирдим, эшик олдидаги одамларни ёриб ўтиб, эшикни очдим-да, одам билан лиқ тўлган купега тиқилдим, бурчакда пулемётчи ўтирибди. Менинг рюкзагим ва сафар жалталарим унинг бош томонида юк халтаси ичида турарди. Йўлакда одам кўп эди ва биз кирганда купеда ўтирганларнинг ҳаммаси ўтирилиб қаради. Поездда жой танқис бўлиб,

ҳамма бир-бирига еб қўйгудай бўлиб қарарди. Менга жой бериш учун пулемётчи ўрнидан турди. Кимдир елкамга кафти билан урди. Айланиб қарадим. Қаршимда ҳаддан ортиқ дароз ва ориқ, ёноғига қизил чандиқ тушган артиллерия капитани турарди. У ҳаммасини эшик ойнасидан кўриб турган экан, орқамдан кирибди.

— Нима гап? — сўрадим мен. У билан юзма-юз турардим. Унинг бўйи мендан баландроқ эди, кози роғи соя солган юзи жуда ҳам ориқ кўринарди, чандиғи ҳам янгигина эди. Ҳамманинг кўзи менда эди.

— Яхшимас, — деди у. — Олдиндан жой олиш учун солдатни юбориш яхшимас.

— Мана мен шундай қилдим.

У қулат этиб ютинди ва мен унинг кекирдаги кўтарилиб тушганини кўрдим. Пулемётчи бўш жойнинг олдида турарди. Йўлакнинг ойна тўсиғидан одамлар қараб туришарди. Ҳамма жим бўлиб қолди.

— Сизнинг ҳақингиз йўқ. Мен бу ерга сиздан икки соат олдин келганман.

— Нима истайсиз?

— Ўтиришни истайман.

— Мен ҳам.

Мен унинг юзига қараб турар эканман, атрофда ҳамма менга қарши эканлигини сезиб турардим. Мен уларни айблай олмайман. У ҳақ эди. Аммо менинг ўтиргим келган эди. Одамлар ҳамон жим туришарди. «Қуриб кетсин» — дедим ичимда.

— Ўтиринг, signor capitano, — дедим, пулемётчи бир чеккага ўтди ва дароз капитан ўтирди. У менга қарарди. Кўзи нечундир безовта эди. Бироқ жой уники бўлди. — Менинг нарсаларимни олинг, — дедим пулемётчига. Биз йўлакка чиқдик. Посадда одам тикилиб ётарди, жой топиш амри маҳол эди. Мен қоровул билан пулемётчига ўн лирдан бердим. Улар вагондан тушиб бутун платформа бўйлаб ҳамма вагонларни қараб чиқипди, лекин жой йўқ эди.

— Балки битта-яримтаси Брешияда тушар, — деди қоровул.

— Брешияда яна чиқишади, — деди пулемётчи. Мен улар билан хайрлашдим, қўл олишдик, сўнг кетишди. Уларнинг таъблари хира бўлган эди. Поезд ўрнидан жилганда биз — ҳамма жойсиз қолганлар йўлакда турар эдик. Мен деразадан фонусларга қараб борардим. Ҳамон ёмғир қуяр, кўп ўтмай ойналар хиралашиб ҳеч нарсани кўриб бўлмай қолди. Кейинроқ мен пулларим ва ҳужжатларим солинган ҳамённи белимга яхпилаб жойладим-да, йўлакда ухлагани ётдим. Туни билан уйқудан бош кўтармадим, фақат Брешия билан Веронада поездга янги одамлар чиқишганда уйғондим ва яна шу заҳоти уйқуга чўмдим. Сафар ҳалтамнинг биттасини бошимга қўйиб, иккинчисини иккала қўлим билан қучоқлаб олдим. Шунинг учун менга қоқилиб йиқилишни истамаганлар устимдан бемалол сакраб ўтишлари мумкин эди. Йўлакнинг бошидан оёригача одамлар ухлаб ётишарди. Бошқалар ойна тутқичларини ушлаб эшикларга суяниб туришарди. Бу поезд доимо одамга тўлиб борарди.

## Йиғирма бешинчи боб

Куз келганди, дарахтлар яланғоч, йўлларда лойгарчилик эди. Удинадан Горицияга юк машинасида кетдим. Йўлда бизга бошқа юк машиналари ҳам учраб турди, мен атрофни томоша қилиб бордим. Тутлар баргини тўкиб бўлган, далалар қўнғир тусга кирган эди. Икки қатор яланғоч дарахтлар ўртасидаги йўл ҳўл хазон билан қопланган эди, ишчилар йўл четидаги дарахтлар тагига тўкиб қўйилган шағалдан олиб, йўлнинг ўнқир-чўнқирларини тузатишарди. Шаҳар кўринди, лекин унинг тепасидаги тоғлар туман билан қопланган эди. Биз дарёдан ўтдик, дарёнинг суви анча кўтарилиб қолганди. Тоғларда ёмғир қуймоқдайди. Биз фабрикалар, кейин уйлар ва боғотлардан ўтиб, шаҳарга кириб бордик, мен йўғимда яна ҳам кўпроқ уйлар снарядлардан вайрон бўлибди. Тор кўчада инглиз Қизил Хочининг машинасини учратдик. Шофёр кепка кийиб олган, чуваккина юзи қаттиқ қорайиб кетганди. Мен уни танимадим. Мен юк машинадан мерия олдидаги катта майдонда тушдим, шофёр рюкзагимни олиб берди, уни бўйнимга илиб олдим, иккала сафар халтамни кўтариб ўзимизнинг уйга қараб кетдим. Бу уйга қайтишга сира ҳам ўхшамасди.

Мен хиёбоннинг ҳўл тошларидан юриб борар, кўзим дарахтлар ортида оқариб кўринган уйимизда эди. Ҳамма деразалар берк, аммо эшик ланг очиқ эди. Мен ичкарига кирсам, майор столда ўтирган экан, хонанинг яланг деворларига хариталар осилган, машинкада ёзилган қоғозлар ёпиштирилганди.

— Салом! — деди у. — Сорлиқлар қалай? — У қартайибди, чўпдай бўлиб қолибди.

— Жойида, — дедим. — Ўзингизнинг ишларингиз тузукми?

— Ҳаммаси тамом бўлди, — деди у. — Нарсаларингизни қўйиб, ўтиринг.

Мен рюкзак билан иккала халтани полга қўйдим, кепкамни рюкзакка ташладим. Кейин девор ёнида турган курсини олдим-да, столга яқин келиб ўтирдим.

— Ёз жуда ёмон келди, — деди майор. — Сиз бутунлай тузук бўлиб кетдингизми?

— Ҳа.

— Мукофотларингизни олдингизми?

— Ҳа. Ҳаммаси жойида. Миннатдорман.

— Қани, кўрсатинг-чи?

Мен икки тасма кўринсин деб, плашимни очдим.

— Медални ўзини ҳам олдингизми?

— Йўқ. Фақат ҳужжатларини олдим.

— Медали кейин келади. Унга кўпроқ вақт кетади.

— Мени энди қаерга юборасиз?

— Машиналар ҳаммаси жойларда. Олтитаси шимолда, Капореттода. Сиз Капореттонини биласизми?

— Биламан, — дедим. Мен водийдаги жомхонаси бор кичкина шаҳарчани эсладим. Шаҳар озодагина бўлиб, майдонда чиройли фаввора бор эди.

— Улар ўша ерда. Кўпчилик касал. Жанглар тугади.

— Бошқалар қаерда?

— Иккитаси тоғларда, тўрттаси ҳамон Баинзиццада. Бошқа иккита санитар отряди учинчи армия билан бирга Карсода.

— Мени қаерга жўнатасиз?

— Истасангиз, Баинзиццадаги тўртта машинани ола қолинг. Жиннинг ўрнига борасиз, у ерда анча қолиб кетди. Бу гаплар сиз кетгандан кейин рўй берувди, шекилли?

— Ҳа.

— Расво бўлди. Биз уч машинамизни йўқотдик.

— Эшитдим

— Ҳа, сизга Ринальди ёзганди.

— Ринальди қаерда?

— У шу ерда, госпиталда. Ёз билан кузда тоза куйиб-пишди бечора.

— Ҳа, осон бўлмаганга ўхшайди.

— Жуда ёмон бўлди, — деди майор. — Қанчалар ёмон бўлганлигини билсангиз эди. Бошдаёқ яраланганингиз сизнинг омадингиз экан.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлайман.

— Янги йил бундан ҳам ёмон бўлади, — деди майор. — Улар ҳозирдаёқ ҳужумга ўтишса, ажабмас. Шундай гаплар юрибди, лекин мен ишонмайман. Жуда кеч. Дарёни кўрдингизми?

— Ҳа. Сув кўтарилибди.

— Тоғларда ёмғир бораётган бир пайтда ҳужум бошланишига ишонмайман. Ҳадемай қор тушади. Сизнинг ватандошларингиз-чи? Сиздан бошқа америкаликларни ҳам кўрармиканмиз?

— Ўн миллион кишидан иборат армия тузиламоқда.

— Бизга озгинагинаси тегса ҳам майли эди. Бироқ французлар ҳаммасини илиб кетишади. Бу ерга биронта ҳам одам етиб келмайди. Хўп, майли. Сиз бутун шу ерда тунаб қолинг-да, эртага эрталаб кичкина машинада Жиноннинг ўрнига боринг. Сизга йўлни биладиган бирон кишини бераман. Жино сизга баришни тупунтиради. У ерда ҳозир ҳам жиндак отишмалар бўлиб турибди, лекин умуман, ҳаммаси тутаган. Банинццани ҳам бир кўриб келасиз баҳонада.

— У ерга боришимдан хурсандман. Сиз билан яна кўришганимдан бошим осмонга етди.

— У кулимсиради.

— Саломат бўлсинлар. Бу уруш жонимга тегди. Агар бу ердан кетсам, иккинчи марта елкамни чуқури кўрсин дердим.

— Аҳвол шу қадар ёмонми?

— Ҳа. Ёмон ҳам гапми? Боринг, ювиниб, дўстингиз Ринальдини қидириб топинг.

Мен юкларимни олиб, зинадан юқорига чиқдим. Ринальди хонада йўқ эди, лекин нарсалари жойида

турарди, мен каравотга ўтириб, обмоткаларни туширдим-да, ўнг оёғимни ечдим. Кейин каравотга чўзилдим. Чарчабман, ўнг оёғим зирқираб турарди. Бир оёғимни ечмай ўринда ётиш менга ғалати туюлди ва ўрнимдан туриб иккинчи оёғимни ҳам ечдим-да, уни полга ташлаб, кейин яна чўзилдим. Дераза ёпиқ бўлганидан, хона ичи дим эди, лекин азбаройи чарчаганимдан уни туриб очишга эриндим. Менинг ҳамма нарсаларим хонанинг бир четига йиғиб қўйилган экан. Қоронғи туша бошлади. Мен каравотда ётган кўйи Кэтринни ўйлар, Ринальдини кутардим. Мен Кэтринни фақат кечқурунлари — уйқу олдидагина ўйлайман, деб қўйган эдим. Лекин чарчаган эдим, қиладиган ишим йўқ эди ва мен уни ўйлардим. Ринальди хонага кириб келганда ҳам уни ўйлаб ётардим. У сира ҳам ўзгармабди. Фақат бир оз озибди.

— Келинг, бэби, — деди у.

Мен ўриндан гавдамни кўтардим. У ёнимга келиб ўтирди-да, мени қучоқлади.

— Қимматли бэби, азизим бэби. — У елкамга уриб қўйди, унинг елкаларидан қучоқладим.

— Қимматли бэби, — деди у. — Қани, тиззангизни кўрсатинг-чи.

— Шимни ечиш керак-да.

— Шимингизни ечинг, бэби. Бегона одам йўқ бу ерда. Сизни қандай қиймалашганини кўрмоқчиман.

Мен ўрнимдан туриб, шимимни тушириб, тиззамга ўралган латталарни ечдим. Ринальди полга ўтириб, оёғимни оҳиста қимирлатиб кўра бошлади. У яра зиҳидан қўлини юргизди, иккала бош бармоғини тиззамнинг косасига қўйди-да, бошқа бармоқлари билан аста силкиб кўрди.

— Шундан бошқа букилмайдимми?

— Йўқ.

— Сизни бу аҳволда чиқарганлари жиноят. Улар оёғингизни аслидай қилиб қўйишлари керак эди.

— Тағин ҳам тузалиб қолди-ю. Оёғим ёғочга ўхшаб қолувди.

Ринальди яна синаб кўрди. Унинг қўлларига қараб турардим. Жарроҳнинг бармоқлари илдам. Мен унинг бошига, фарқи очиб таралган силлиқ, ялтираб турган сочларига қарадим. У оёғимни қаттиқроқ буюкиб юборди.

— Уф! — дедим мен.

— Сиз яна ҳаракат терапиясини ўтишингиз керак эди, — деди Ринальди.

— Ҳозир анча яхши бўлиб қолди.

— Биламан, бэби. Бундай нарсаларни сиздан кўпроқ биламан. — У туриб каравотга ўтирди. — Операциянинг ўзи ёмон қилинмаган. — Шу билан тиззам ҳақидаги гап битди. — Қани, энди ҳаммасини бир бошдан гапириб беринг-чи.

— Нимани гапираман, — дедим. — Куним ўтиб турди.

— Худди оилавий одамга ўхшаб қолибсиз, — деди у. — Нима қилди?

— Ҳеч нарса, — дедим. — Ўзингизга нима қилди?

— Бу уруш менинг суробимни тўғри қилиб қўйди, — деди Ринальди. — Бўларимча бўлдим. — У тиззаларини қўли билан қучиб олди.

— Ўҳ-ҳў! — дедим.

— Нима бўлгати? Мен одам эмасманми?

— Рост, ёзни қувноқ ўтказганга ўхшаб қолдингиз.

— Айтиб беринг.

— Ёз бўйи, куз бўйи тиним билмай жарроҳлик қилдим. Ит тинади, қуш тинади — менда тиним йўқ. Ҳамма учун бир ўзим ишляпман. Ҳамма оғир ишларни менга беришади. Ўлай агар, бэби, мен зўр жарроҳ бўлиб кетяпман.

— Мана бу бошқа гап.

— Ўйлашга ҳам вақт йўқ. Ўлай агар, сира ўй ўйлаб ўтирмайман, операция қилиб таплайвераман.

— Тўғри-да.

— Лекин ҳозир ундай эмас, бэби. Ҳозир операция қиладиган иш йўқ, дилим жуда яшш. Жуда ёмон уруш бўлди бу, бэби. Гапимга ишонинг. Келинг, энди бир диалкашлик қилайлик. Пластинка олиб келдингизми?

— Ҳа.

Пластинкалар рюкзагимда эди, қутичага солиб, қорозга ўраб қўйилганди. Уларни олиб беришга ҳам мадорим йўқ эди.

— Нима, сизнинг кайфиятингиз чоғми, бэби?

— Расво.

— Ёмон уруш, — деди Ринальди. — Ҳай, майли. Сиз билан бир ичишайлик, шояд кўнглимиз ёзилса. Ғамларимизни елга совурамиз. Шунда ҳаммаси яхши бўлади.

— Сариқ бўлиб қолган эдим, — дедим. — Қаттиқ ичолмайман.

— Қандоқ эдингиз-у, қандоқ бўлиб қайтиб келдингиз, бэби. Жуда бамаъни бўлиб қолибсиз, жигарингизни касал қилибсиз. Ҳақиқатда ҳам жуда расво нарса, уруш. Негайм биз бу урушга бош суқиб юрибмиз?

— Келинг, барибир ичишайлик. Озроқ ичсам, ҳеч нарса қилмайди.

Ринальди иккита стакан билан бир шипа коньяк олиб келди.

— Бу австрисларнинг коньяги, — деди у. — Етти юлдузли. Сан-Габриеледа қўлга туширган нарсамиз шугина бўлди.

— Сиз у ерда бўлдингизми?

— Йўқ. Мен ҳеч ерда бўлмадим. Мен шу ердан қимирламай операция қилдим. Мана, қаранг, бэби, сиз тиш чайиб юрадиган эски стаканингиз. Сизни эслатиб турсин деб, сақлаб юрган эдим.

— Тиш чайишни эслатиб турсин деб эмасми, иш-қилиб.

— Йўқ. Ўзимники бор. Уни асраб юрдим, эрталаблари сиз у билан «Вилла-Росса»дан тозаланмоқчи бўлганингиз, сўкина-сўкина аспириин ютганларингиз, яра-

мас хотинларни қарғаганларингизни эслатиб турсин дедим. Ҳар сафар шу стаканга қараганимда, сиз тиш чўткаси билан виждонингизни тозалашга уринганингизни эслайман. — У ўринга яқин келди. — Қани энди бир ўпиб қўйинг-да, энди бамаъни йигит бўлмайман денг.

— Ўпишни хаёлимга ҳам келтирмайман. Сиз маймунсиз.

— Ана холос. Мен биламан, сиз англосаксонлардан чиққан ройкелди йигитсиз. Биламан. Сизни виждонингиз кемириб таппабди. Мен томирида англосаксон қони жўш урган йигитча яна тиш чўтка билан исловатхона доғларини тозалай бошлашини кутаман.

— Коньякдан қўйинг.

Биз уриштириб ичдик. Ринальди менга ҳазилкашлик қиларди.

— Сизни яхшилаб ичираман-да, жигарингизни олиб ўрнига бақувват италян жигаридан қўяман-у, сизни яна одам ҳолига келтираман.

Мен яна коньяк қўйинг деб, унга стаканни узатдим. Қоронғи тушди. Мен қўлимда стакан билан деразага бордим-да, унинг тавақаларини очдим. Ёмғир тинган эди. Ҳавода совуқ кучайиб, новдалар қуюқ туманга чирманди.

— Коньякни сепиб юборманг, — деди Ринальди. — Ичолмасангиз, менга беринг.

— Ўлган бузоқнинг гўштини ебсиз, — дедим. Мен яна Ринальдини кўриб турганимдан шод эдим. У икки йилдирки, мен билан ҳазилкашлик қилиб жигимга тегади. У билан жуда яқин бўлиб қолганмиз. Бир-биримизни яхши тушунамиз.

— Уйландингизми? — сўради тўшакда ўтириб. Мен дераза олдида деворга суяниб турардим.

— Йўқ ҳали.

— Севиб қолдингизми?

— Ҳа.

— Ўша инглиз қизиними?

— Ҳа.

— Шўрлик бэби! У-чи, у ҳам сизни севадимми?

— Ҳа.

— Севишини амалда кўрсатдимми?

— Оғзингизни юминг.

— Жоним билан. Мен сизга ўзимнинг бениҳоя на-  
зокатли одам эканлигимни кўрсатаман. Нима, у...

— Рининг! — дедим. — Илтимос, бас қилинг. Агар  
дўстлигимиз йўқолмасин десангиз, бас қилинг.

— Бор нарса йўқ бўлмайди, бэби. Биз ҳалиям  
дўстмиз.

— Шунинг учун бас қилинг.

— Хўп бўлади.

Мен каравотга бориб Ринальдининг ёнига ўтирдим.  
У стаканини ушлаб полга тикилиб ўтирарди.

— Энди тушундингизми, Рининг?

— Ҳа, ҳа, худди шундай. Бутун умр бошим бориб  
соф ҳисларга тегаяди. Шу пайтгача сизда бундай нарса  
бўлмаган эди. Лекин ҳеч ажабмас, бундай нарсалар  
сизда ҳам бўлса, — У ердан кўзини узмасди.

— Наҳотки сизда бўлмаса?

— Йўқ.

— Ҳечам-а?

— Ҳечам.

— Мен онангиз ё синглингиз ҳақида нима десам,  
индамай қўйиб берармидингиз?

— Ҳатто синглингиз ҳам денг, — жонланди Ринальди.  
Иккаламиз ҳам кулиб юбордик.

— Оббо одамнинг зўри-э! — дедим мен.

— Балки мен рашиқ қилаётгандирман, — деди Ри-  
нальди.

— Йўқ, бўлиши мумкин эмас.

— У маънода эмас. Мен бошқача демоқчи эдим.  
Сизнинг уйланган дўстларингиз борми?

— Бор, — дедим.

— Менда эса йўқ, — деди Ринальди. — Ўз хотинла-  
ри билан бахтиёр бўлганлари йўқ.

— Нега?

— Улар мени ёқтиришмайди.

— Нега?

— Мен илонман. Билагон илонман.

— Сиз ҳаммасини чалкаштириб юбордингиз. Билагон илон эмас, дарахт эди. Билим дарахти.

— Йўқ, илон. — Унинг сал юзи ёришди.

— Сизни доно мулоҳазалар бузади, — дедим.

— Сизни суяман, бэби, — деди у. — Сиз эса мен буюк италян мутафаккири бўлай деётганимда, йўл бермаётибсиз. Лекин мен ўзим тушунтириб беролмайдиган кўп нарсаларни биламан. Мен сиздан кўпроқ биламан.

— Гапингиз тўғри.

— Лекин сизга яшаш осонроқ бўлади. Виждонингиз қийналса ҳам, осонроқ бўлади.

— Ундай эмас.

— Йўқ, йўқ. Шундай. Мен эса фақат ишлаётганимда ҳаммасини унутаман. — У яна ерга тикилиб қолди.

— Бу ўтиб кетади.

— Ўтмайди. Мен яна иккита нарсани яхши кўраман: бири ишимга зарар етказади, иккинчиси ярим соатча лаззат беради. Баъзан шунга ҳам етмайди.

— Баъзан жуда ҳам кам.

— Балки менинг ютуқларим ҳам бордир, бэби. Сиз билмайсиз-да. Лекин мен бояги иккита нарса билан ишимнинг ўзинигина биламан.

— Бошқа нарсаларни ҳам билиб қоларсиз.

— Йўқ. Биз ҳеч қачон ҳеч нарсани билолмаймиз. Биз ўзимизда бор нарса билан оламга келамиз-у, бошқа ҳеч нарсага ўрганмаймиз. Биз ҳеч қачон янги бир нарсани ўрганмаймиз. Биз йўлга тушганимизда йўл тутаган бўлади. Сиз лотин эмассиз, шу сизнинг бахтингиз.

— Ҳеч қанақа лотинлар йўқ. Бу ҳаммаси лотиннинг фикрлари. Сизлар ўз камчиликларингиз билан фахрланасиз.

Ринальди бошини кўтарди, кулиб юборди.

— Бўлди, энди, бэби. Мен фикрлайвериб толдим. — Унинг кўринишида ҳорғинлик акс этарди, буни у хо-нага кириб келгандаёқ сезгандим. — Ҳозир овқат тай-ёр бўлади. Қайтиб келганлигингиздан хурсандман. Сиз менинг энг яхши дўстимсиз, менинг қуролдош биро-даримсиз.

— Қуролдош дўстлар қачон овқатланишади? — сўрадим.

— Ҳозир. Яна бир марта сизнинг жигарингиз учун ичиб олайлик.

— Нима, бу авлиё Павелданми?

— Топмадингиз. У ерда вино ва қорин бор эди. Қориннинг нафи учун вино тановул қилингиз.

— Нима десангиз, шпу, — дедим. — Нима десангиз, шпунга ичамиз.

— Сизнинг азизангиз учун, — деди Ринальди. У ўз стаканини кўтарди.

— Хўп.

— Мен у ҳақда бошқа бир оғиз ҳам ёмон гапирмай-ман.

— Ўзингизни қийнаманг.

У коньякни охиригача ичди.

— Менинг юрагим тоза, — деди у. — Мен ҳам сизга ўхшайман, бэби. Мен ҳам бир инглиз қизни топиб ола-ман. Шуниси ҳам борки, сизнинг қизингиз билан мен биринчи бўлиб танишган эдим, лекин бўйи менга ба-ландлик қилди. Ва бўйдор қиз бўлур ҳампирам, — деб ўқиди у.

— Сиз қўй оғзидан чўп олмагансиз, — дедим.

— Рост-а? Шунинг учун ҳам мени озода Ринальди деб аташади-да.

— Озода, сассиқ Ринальди.

— Ҳай, майли, бэби, овқатга кетдик, бемаза бўлмас-дан туриб овқатланиб олайлик.

Мен ювиндим, сочларимни тузатдим ва биз яна пастга тушдик. Ринальди сархуш эди. Емакхонада овқат ҳали тайёр эмасди.

— Бориб коньяк олиб келаман, — деди Ринальди. У юқорига чиқиб кетди. Мен столга ўтирдим, у пиша кўтариб қайтиб келди, менга ва ўзига ярим стакандан коньяк қуйди.

— Кўп бўлиб кетди, — дедим ва стаканни кўтариб, стол ўртасида турган чироқнинг ёруғига солиб кўрдим.

— Оч қоринга унча кўп эмас. Қурмагур топилмас нарсда-да. Ичингни бутунлай ёндириб юборади-я. Сизга бундан ёмонроғини топиб бўлмайди.

— Бўларича бўлди.

— Ўз-ўзингни мунтазамлик билан нуратиб бориш, — деди Ринальди. — Қоринни ишдан чиқаради ва қўлни қалтироқ қилади. Жарроҳ учун бундан зўрроғи бўлиши мумкин эмас.

— Шундан ич демоқчимисиз?

— Фақат шундан. Бошқасини ўзим ҳам ичмайман. Буни ютиб олинг-да, бэби, касал бўлишга тайёрланинг.

Мен ярмини ичдим. Йўлақда вестовойнинг: «Мастава! Мастава тайёр!» — деган овози эшитилди.

Майор кирди, бизга бош сикиб, ўтирди. Столга ўтирганда у жудаям кичкина кўриниб кетди.

— Бошқа ҳеч ким йўқми? — сўради у. Вестовой унинг олдига идишда мастава қуйди ва майор дарҳол ўз ликопчасини тўлдириб олди.

— Йўқ, — деди Ринальди. — Балки кашини келиб қолмаса. Федерико қайтганини билса, албатта келган бўларди.

— У қаерда? — сўрадим мен.

— Уч юз еттида, — деди майор. У мастава ичиш билан банд эди. У тепага қайрилган оқариб кетган мўйловларини яхшилаб тозалади, оғзини артди. — Келса керак. Мен у ерда бўлиб, сизни келди деб хат қолдириб келган эдим.

— Олдин ошхона гавжумроқ эди, — дедим.

— Ҳа энди жимжит бўлиб қолди, — деди майор.

— Ҳозир мен тўполон қиламан, — деди Ринальди.

— Винодан ичинг, Энрико, — деди майор. У менинг стаканимни тўлдириб қўйди. Спагетти келтиришди ва ҳаммамиз овқат билан машғул бўлдик. Кашиш кириб келганда биз спагеттини еб тамомлаёзган эдик. У аввалгидан ўзгармаган, ҳамон ўшандай кичкина, ўшандай қорача ва ўшандай бардам эди. Мен ўрнимдан турдим ва биз бир-бировимизнинг қўлларимизни сиқдик. У қўлини елкамга қўйди.

— Мен эшитган заҳотим келдим, — деди у.

— Ўтиринг, — деди майор. — Сиз кечикдингиз.

— Хайрли кеч, отахон, — деди Ринальди.

— Хайрли кеч, Ринальди, — деди кашис. Вестовой унга мастава олиб келди, лекин у спагеттидан бошлашини билдирди.

— Соғлигингиз тузукми? — сўради у мендан.

— Жуда яхши, — дедим. — Нима янгиликлар бор?

— Вино ичинг, отахон, — деди Ринальди, — қурсоқнинг нафига вино тановул қилингиз. Бу авлиё Павелдан-ку, биласизми?

— Ҳа, биламан, — деди кашис одоб билан. Ринальди унинг стаканига тўлдириб қўйди.

— Хўп қизик авлиё экан-да, бу Павел! — деди Ринальди. — Ҳамма гавро, тўполонга ўша сабабчи.

Кашис менга қараб илжайди. Унинг майнабозчиликларга аҳамият бермай қўйганлигини кўрдим.

— Хўп қизик авлиё экан-да, Павел, — деди Ринальди. — Ўзи айғир ва модабоз бўла туриб, кучи етмай қолгандан кейин буларни гуноҳ деб эълон қилганини қаранг. Ўзининг қўлидан ҳеч иш келмай қолгандан кейин бошқа кучга тўлган одамларни насиҳат йўлига сола бошлади. Шундайми, Федерико?

Майор кулимсиради. Биз бу пайтда қовурдоқ емоқ-да эдик.

— Мен кун боттандан кейин сира ҳам авлиёларни танқид қилмайман, — дедим. Кашис овқатдан бошини кўтариб, менга жилмайди.

— Мана энди у ҳам домланинг ёнини оляпти, — деди Ринальди. — Қани ҳамма эски ҳазилкаш қадрдонлар? Кавальканти қани? Брунди қани? Чезаре қани? Нима мен бу шўринг қурғур домлани бир ўзим ҳеч қандай мададсиз жаҳлини чиқаравераманми?

— У яхши руҳоний, — деди майор.

— У яхши руҳоний, — деди Ринальди. — Лекин барибир руҳоний. Мен опхонада илгаригидай гаплар бўлишини истайман. Мен Федерико хурсанд бўлсин дейман. Боринг-е, билганингизни қилинг, домла!

Мен майор унга қараётганини, унинг мастлигини билганини кўрдим. Унинг ориқ юзи докадай оқариб кетганди. Сочлари оппоқ манглайида қоп-қора бўлиб кўринарди.

— Майли, Ринальди, — деди кашини. — Майли.

— Жин урсин сизларни! — деди Ринальди. — Умуман барини жин урсин! — у стул суянчигига ясаниб олди.

— У кўп иплади, чарчаб қолди, — деди майор менга қарата. Тўшни еб бўлгач, бир бурда нон билан ликопчадан қайлани сидириб олди.

— Қани эди ҳаммангизга тупурсам, — деди Ринальди столга қараб. — Умуман, ҳаммасини жин урсин! — у атрофга еб қўйгудай бўлиб бир-бир қараб чиқди, кўзлари хира тортган, юзи оқариб кетганди.

— Хўп, — дедим мен. — Ҳаммани жин урсин!

— Йўқ, йўқ, — деди Ринальди. — Мумкин эмас. Мумкин эмас, деяпман сизга. Зулумот ва бўплиқ, шундан бошқа ҳеч нарса йўқ. Эшитяпсизми, ҳеч нарса йўқ. Ҳеч вақо. Мен ишламаган пайтимдан буни биламан.

Кашини бошини чайқаб қўйди. Вестовой қовурдоқни олиб кетди.

— Нега сиз гўшт тановул қиялпсиз? — Ринальди кашинига ўтирилди. — Бутун жума эканлигидан хабарингиз йўқми?

— Бугун пайшанба, — деди кашип.

— Алдамчилар. Бугун жума. Сизлар масиҳонинг этини тановул қилмоқдасиз. Мен биламан. Бу австрис ўлаксаси. Сиз шуниси еб ўтирибсиз.

— Оқ гўшт — офицер гўшти, — дедим мен эски бир ҳазилни эслаб.

Ринальди кулиб юборди. У ўз стаканини тўлдирди.

— Менга қулоқ солманглар, — деди у. — Мен сал девонароқ бўлиб турибман.

— Сиз таътилга чиқишингиз керак, — деди кашип.

Майор, аччиқ билан бошини чайқади. Ринальди кашипга тикилди.

— Сизнингча, мен таътилга чиқишим керакми?

Майор кашипга қараб таъна қилгандай бошини чайқарди. Ринальди ҳам кишишга қараб турарди.

— Ўзингиз биласиз, — деди кашип. — Истамасангиз, кераги йўқ.

— Ҳаммангизни жин урсин! — деди Ринальди. — Улар мендан қутулишмоқчи. Ҳар куни кечқурун улар мендан қутулмоқчи бўлишади. Мен кучим етганча қарши турибман. Нима бўлибди мендаги *ушбу* бўлса? *Ушбу* ҳаммада бор. Бу бугун оламда бор. Аввало, — деди у лекторлар оҳангида, — бу майда учуқ. Кейин биз кўкрагимизга қизил тошганини кўрамиз. Кейин биз ҳеч нарсани кўрмаймиз. Бизнинг бутун умидимиз симобдан.

— Ёки сальварсандан, — вазмин уни бўлди майор.

— Симобдан бўлган дори, — деди Ринальди. У энди жуда ҳам кўтаринки товуш билан сўзлай бошлади. — Мен булардан кўра яхшироқларини биламан. Қадрдон, муҳтарам отахон, — деди у, — сизда ҳеч қачон *бу* бўлмайди. Бэбида эса бўлади. Бу корхонадаги авария.

Вестовой десерт билан қаҳва келтирди. Ширинликка майиз, тухум ва яна алланималар солинган қуюқ ичимлик берди. Чироқ сасир экан, қурум шишага ўтириб қолмоқда эди.

— Шам беринглар, манави чироқни олиб кетинг, — деди майор.

Вестовой, иккита ёқилган шам келтирди, шам тақсимчаларга ёпиштириб қўйилган эди. У чироқни олиб йўлакай пуфлаб ўчирди. Ринальди тинчланди. У бутунлай ўзига келгандай эди. Ҳаммамиз гаплашиб ўтирдик, қаҳвадан сўнг ташқарига чиқдик.

— Хўп, мен шаҳарга боришим керак, — деди Ринальди. — Тунингиз хайрли бўлсин, отахон.

— Хайрли тун, Ринальди, — деди кашип.

— Ҳали кўришамиз, Фреди, — деди Ринальди.

— Ҳа, — дедим. — Барвақтроқ келинг.

У башарасини бужмайтирди-да, чиқиб кетди. Майор биз билан ёнма-ён турарди.

— У қаттиқ чарчаб қолди, асаблари жуда ўйнаб кетган, — деди у. — Бунинг устига ўзини сўзакка йўлиққанман деб ўйлайди. Бўлса бордир, яна билмадим. У сўзакдан даволаняпти. Хайрли тун, Энрико. Сиз азонда жўнайсизми?

— Ҳа.

— Ундоз бўлса хайр, — деди у. — Оқ йўл Педуцци сизни уйғотади, у сиз билан бирга боради.

— Кўришгунча.

— Кўришгунча. Австрислар ҳужумга ўтади деган мип-миплар юрибди, яна ким билади. Бу ҳақда одамнинг ўйлагиси ҳам келмайди. Ҳар ҳолда ҳужум бу ерда бўлмайди. Жино сизга ҳаммасини айтиб беради. Телефон ҳозир ишлаб турибди.

— Мен тез-тез қўнғироқ қилиб тураман.

— Майлингиз. Хайрли тун. Ринальдининг кўп ичишига йўл қўйманг.

— Ҳаракат қиламан.

— Хайрли тун, отахон.

— Хайрли тун.

У ўз хонасига кириб кетди.

## Йиғирма олтинчи боб

Мен бориб эшикдан ташқарига мўраладим. Ёмғир тинган, лекин қуюқ туман тушганди.

— Балки менинг хонамда бирпас гаплашиб ўтирармиз? — дедим каппишга.

— Фақат мен кўп ўтиролмайман, боришим керак.

— Барибир, юринг.

Зинадан кўтарилиб менинг хонамга чиқдик. Мен Ринальдининг ўрнига тузилдим. Каппиш вестовой менга ҳозирлаб қўйган каравотга ўтирди. Хона ичи қоронғи эди.

— Умуман, ўзингиз тузукмисиз? — сўради у. — Яхши. Бугун чарчадим, шекилли.

— Мана ҳеч иш қилмаган бўлсам ҳам, мен ҳам чарчагандайман.

— Урушда нима гаплар?

— Уруш энди тез орада тугаб қолар. Билмайман-у, лекин мента шундай туюлади.

— Нега унда?

— Сиз майоримизнинг ўзгариб кетганлигини кўрдингизми? Индамас бўлиб қолган, ҳозир кўпчилик шунақа.

— Мен ўзим ҳам шунақаман, — дедим.

— Ёзда оғир бўлди, — деди каппиш. У ўзига ишонч билан гапирарди, унда аввал бунақа ишонч йўқ эди. — Нималар бўлганлигини ҳатто хаёлингизга ҳам келтиролмайсиз. Фақат у ерда ўзи бўлган одамгина бунинг қандайлигини тасаввур қилиши мумкин. Ёзда кўпчилик урушнинг нималигини билди. Буни тушунишни истамаган офицерлар ҳам энди тушунишди.

— Энди нима бўлади? — дедим кўрпани кафтим билан сийпалай туриб.

— Билмадим. Лекин, менимча, бу узоққа чўзилмайди.

— Нима бўлади?

— Урушмай қўйишади.

— Ким?

— Уларам, буларам.

— Умид қиламиз, — дедим.

— Сиз бунга ишонмайсизми?

— Мен ҳар иккала томон бирдан урушмай қўйишга ишонмайман.

— Ҳа, албатта. Унда жудаям зўр бўларди-я. Лекин мен одамлар нималарни бошдан кечираётганларини кўриб, энди бундай давом этмаса керак, деб юрибман.

— Ёзги урушда ким ютди?

— Ҳеч ким.

— Австрислар ютишди, — дедим. — Улар италянларга Сан-Габриелени беришмади. Улар ютиб чиқишди. Улар урушни бас қилишмайди.

— Агар уларнинг ҳам кайфияти бизникига ўхшаган бўлса, бас қилишлари ҳам мумкин. Уларнинг ҳам бўладигани бўлган.

— Урушда ютиб юрган томон сира урушишдан воз кечмайди.

— Мени жуда довдиратиб қўйдингиз.

— Мен ўйлаб юрган гапларимни айтяпман.

— Демак, сиз бу шундай давом этади, ҳеч нарса ўзгармайди деб ўйлайсизми?

— Билмадим. Лекин австрислар ҳамон ютиб чиқишган экан, улар бас қилишмайди деб ўйлайман. Мағлубиятлар бизни насроний қилади.

— Лекин австрислар бусиз ҳам насроний-ку, тўғри, боснияликлардан ташқари.

— Мен насронийлик дини ҳақида гапираётганим йўқ, Мен насронийлик руҳи ҳақида гапираяпман.

У жимиб қолди.

— Биз енгилгач, нафасимиз ичимизга тушиб кетди. Агар Гефсимаан борида Петр Исони қутқариб олганда, ким билади, кейин Исо қандай зот бўларди?

— Ишонмайман, — дедим.

— Сизнинг гапларингиз мени эсанкиратиб қўйди, — деди яна у. — Мен бир гап бўлишга ипонаман ва

Худодан шуни ёлвориб сўрайман. Мен яқинлашиб келадиган нарсаларни сезиб турибман.

— Сиз айтган нарсалар юз ҳам берад, — дедим. — Лекин фақат бизда юз беради. Агар уларнинг ҳам кайфиятлари бизникидек бўлса, унда бошқа гап. Лекин улар бизни калтакладди. Уларнинг кайфияти бошқачароқ.

— Кўп солдатлар бир хилда фикр қилишади. Уларда бунақа кайфият анчадан бери бор. Гап калтак ейишда эмас.

— Улар бошданоқ калтакланган эдилар. Уларни ишлаб турган ерларидан тортиб олиб солдат формасини кийгизганларидаёқ таёқ еган эдилар. Мана шунинг учун ҳам деҳқон доно-да — агар бошданоқ енгилмаса, у бунчалар доно бўлмасди. Қани, унга ҳокимиятни бериб кўринг-чи, ўпанда кўрасиз унинг чинакам донолигини.

У жавоб бერмади. У ўйланиб қолганди.

— Менинг ҳам ҳозир ичимга чироқ ёқса, ёримайди, — дедим, — шунинг учун ҳам мен бундай нарсалар ҳақида ўйламасликка тиришаман. Мен буларни ўйлаб юрмайман, лекин гап очилиши билан шу нарсалар ҳаёлимдан кечади.

— Мен бўлсам бир нарса бўлади-ёв, деб ипониб юрибман.

— Нима, мағлубиятга ипонибмидингиз?

— Йўқ. Бошқа каттароқ нарса рўй беради, деб юргандим.

— Каттароқ ҳеч вақо йўқ. Ғалаба демасангиз агар. Лекин ғалаба бундан ҳам баттар бўлиши мумкин.

— Мен узоқ вақт ғалабага ипониб юрувдим.

— Мен ҳам.

— Энди билмай қолдим.

— Бир нарса албатта бўлади — ё ғалаба ва ё мағлубият.

— Ғалаба бўлишига мен энди ипонимайман.

— Мен ҳам ипонимайман. Мен мағлубиятга ҳам ипонимайман. Гарчи мағлубият ёмон бўлмасди.

— Унда нимага ишонасиз?

— Уйқуга, — дедим. У ўрнидан турди.

— Шунча вақтингизни олганим учун маъзур тутинг мени. Лекин сиз билан суҳбатлашишни яхши кўраман.

— Мен ҳам сиз билан гаплашганимдан хурсандман. Уйқу ҳақида мен шунчаки ҳазилашдим.

Мен ўрнидан турдим ва биз қўл олишиб хайрлашдик.

— Мен ҳозир уч юз еттида тунаяпман, — деди у.

— Мен эртага эрталабдан постга кетаман.

— Қайтиб келганингизда кўрипамиз.

— Ўшанда яна гаплашиб ўтирармиз. — Мен уни эшиккача кузатиб қўйдим.

— Пастга тушманг, — деди у. — Яна кўришганимиздан хурсандман. Лекин сиз қайтиб келганингиздан унчалар хурсанд бўлмасангиз керак. — У қўлини елкамга тапплади.

— Ҳаммаси жойида, — дедим. — Хайрли тун.

— Хайрли тун.

— Сiao, — дедим. Ўлгудай уйқум келганди.

### **Иигирма еттинчи боб**

Мен Ринальди келганда уйғондим, лекин у оғиз очмади ва мен яна ухлаб қолдим. Тонг қоронғисида туриб кийиниб жўнаб кетдим. Мен уйдан чиқаётганимда Ринальди уйғонмади.

Мен илгари Баинзиццани кўрмаган эдим. Ўзим ярадор бўлган қирғоқдан ҳамда баҳорда австрислар қўлида бўлган тоғ ёнбағридан борарканман, булар менга вазати туюларди. Бу ердан янги тиккасига кетган йўл ўтказилган бўлиб, ундан кўп юк машиналари ўтиб борарди. Юқорироқда қиялик янада нишаброқ бўлиб борар, мен шу ердан туманда ўрмон ва тик тепаларни кўрдим. Ўрмон жуда тез ишғол қилинганидан уни қиркиб улгуришмаганди. Яна ҳам нарироқ-

да йўл тепалардан ялангликка чиқиб, кафтдек кўри-  
ниб қолганидан унинг тепаси ва атрофини бардилар  
билан чайла қилиб ўралган эди. Йўл хароб қилинган  
қишлоққача борарди. Позициялар шу ердан бошла-  
нарди. Қаёққа қараманг, тўплар. Уйлар ярим бузил-  
ганди, лекин ҳамма ёқ саранжом-сарипта, ҳамма ёққа  
кўрсаткич тахтачалар осиб қўйилганди. Биз Жинони  
қидириб топдик, у бизни қаҳва билан меҳмон қилди,  
кейин мен у билан бирга ташқарига чиқдим, керакли  
одамларни кўрдик, постларни айландик. Инглиз ма-  
шиналари нарида, Равнада ишлаяпти, деди Жино. У  
жуда инглизларга қойил қолибди. Онда-сонда отип-  
малар бўлиб туради, деди у, лекин ярадорлар кам экан.  
Ёлдингарчилик бошлангандан кейин касаллар кўпаяр  
экан. Австрислар ҳужумга ўтармиш, деган миш-миш-  
лар бор. Лекин унинг бунга ишончи комил эмас экан.  
Биз ҳужумга ўтамиз, деган узунқулоқ гаплар ҳам йўқ  
эмас, лекин ҳеч қандай ёрдамдан дарақ йўқ, шундай  
экан, бу гапларнинг ҳам тағи пуч. Овқат масаласи ча-  
тоқроқ экан, Горицияда бир маза қилиб овқатлана-  
ман, деди. У ксча нима овқат еганимизга қизиқди. Мен  
кечаги овқатни айтиб бердим. Қойил, деди у. Айниқ-  
са, долче<sup>35</sup> уни қаттиқ таъсирлантирди. Мен тафсило-  
тига берилиб ўтирмай, долче беришди десам, унинг  
тасаввурида бу тамомила топилмас бир нарсалар каби  
жонланди, шекилли.

Мени қаерга юборишар экан, билмайсизми, деди.  
Мен хабарим йўқ, дедим, лекин машиналарнинг бир  
қисми Капореттода эканлигини айтдим. У ерга жон  
деб бораман, деди. Жуда ҳам яхши шаҳарча, деди,  
айниқса, уни ўраб турган баланд тоғлар чиройли. У аза-  
матгина йигит экан, ҳамма уни яхши кўраркан. Чи-  
накам жаҳаннам Сан-Габриеледа бўлибди, кейин  
оқибати аянчли бўлган Лом ортидаги шиддатли жанг-

---

<sup>35</sup> Ширинлик (итал.).

дан кейин нақ дўзахнинг ўзи бўлибди. Бутун Тернова тизмасидаги ўрмонларда, бизнинг оптимизда ва юқоримизда — ҳамма ёқни австрисларнинг тўплари босиб кетибди. Кечалари йўл улардан қаттиқ ўқда тутилар экан. Уларда бир батарея денгиз замбараклари ҳам бор экан, жуда мияни еб юборди, деди у. Уларни снарядларининг пастлаб учганидан билиш мумкин. Тўп отилган заҳоти чийиллап бошланади. Кўпинча иккита тўпни кетма-кет отишади, снарядлар ёрилганда сўлақмондай-сўлақмондай парчалари атрофга сочилар экан. У менга қирра бўлиб кетган билакдай осколка парчасини кўрсатди. Метали баббитга ўхшарди.

— Булар унчалар кўп талафот етказишмайди, — деди Жино, — лекин мен улардан қўрқаман. Овозидан худди сенинг устингга келаётгандай бўлади. Аввал зарбасини эшитгасан, кейин ҳуштак овози чиқади, кейин портлайди. Яраланмаганинг билан барибир қўрқиб ўлиб бўласан.

У бизнинг қаршимизда кроат ва мадёрларнинг полклари турибди, деди. Қўшинларимиз ҳамон ҳужум тартиботида турган экан. Агар австрислар ҳужум қилиб қолсалар, чекингани жой йўқ. Ёйлотогдан сал пастда пастқам тоғлар бор, ўша ерларда зўр ҳимоя позициялари қуриш мумкин эди, лекин бу ҳеч кимнинг эсига келмайди. Айтмоқчи, Баинзицда менде қандай таассурот қолдирди?

Мен бу ер адирга ўхшаган бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Мен бу ерни бунчалар ўр-тоғ ерлар деб билмагандим.

— Алго пиано<sup>35</sup>, — деди Жино, — лекин пиано<sup>36</sup> эмас

Биз у яшайдиган уйнинг ертўласига тушдик. Мен агар тизма тепаларнинг усти япасқи бўлиб, бир оз ўнқир-чўнқирликлари ҳам бўлса, бундай ерни ҳимоя қилиш паст тоғлар тизмасини ушлаб туришга қара

---

<sup>35</sup> Ясси тоғлар (итал).

<sup>36</sup> Ясси текислик (итал).

ганда осон бўлади, дедим. Тоғларда ҳужумга ўтиш текис ерда ҳужум қилишдан осонроқ эмас, деб уқтира бошладим.

— Қандай тоғ эканлигига қараб, — деди у. — Сан Габриелени олинг.

— Ҳа, — дедим. — Тепаси ясси бўлган жойларда қийин бўлди. Лекин тепасигача анча осонлик билан борилганди.

— Унчалар осон бўлмади, — деди у.

— Тўғри, — дедим. — Лекин бу бошқачароқ ҳодиса, чунки бу ер тоғ эмас, қалъага ўхшайди. Австрислар уни кўп йиллар мустаҳкамлашган.

Мен ҳаракатдаги ҳарбий операцияларда тоғ тизмаларини фронт чизиги сифатида ушлаб туриш тактик жиҳатидан тўғри эмас, чунки тоғларни айланиб ўтиш осон, демоқчи эдим. Бунда қўшинлар ғоятда ҳаракатчан бўлишлари керак, тоғларда эса қўшинлар ҳаракатчанликдан маҳрум бўладилар. Бундан ташқари тепадан пастга отилганда доимо ўқ мўлжалдан ўтиб кетади. Қанотдаги қисмлар орқага чекинганларида ҳам, қўшинларнинг асосий, кучли қисми энг баланд тизмаларда қолади. Мен тоғлардаги урушларга унчалар ишонмайман. Мен бу ҳақда кўп ўйлаганман, дедим. Биз бир тоққа, улар эса бошқасига ўтириб оладилар. Ҳақиқий жанг қилиш учун эса, ҳар икки томон пастга тушишга мажбур.

— Чегара тоғлардан ўтгандан кейин шундан бошқа чора йўқ-да, — деди у.

Мен ҳали бунга ўйлаб кўрмаган эканман, дедим ва биз кулишдик. Лекин, дедим мен, илгарилари доимо австрисларни Верон қалъаларининг тўрт бурчагида уришган. Уларни пастга олиб тушишарди-да, сўнг бошлаб уришарди.

— Шундай, — деди Жино. — Лекин французлар шундай қилган эдилар. Бошқа мамлакат ерларида жанг қилаётганингда стратегик масалаларни ҳал қилиш осонроқ бўлади.

— Шундай, — рози бўлдим мен. — Ўз ватанингда туриб буларни илмий суратда ечиш қийин.

— Руслар Наполеонни тузоққа тушириш учун шундай қилишган.

— Шундайку-я, лекин русларнинг ерлари кўп-да. Италияда Наполеонни тузоққа тушираман деб, чекиниб кўринг-чи, ўша заҳоти ўзингизни Бриндизда кўрасиз.

— Жуда ҳам расво шаҳар-да, — деди. — Сиз у ерда сира бўлганмисиз?

— Йўл-йўлакай бир кўрган эдим.

— Мен ватанпарварман, — деди Жино. — Лекин Бриндизи ёки Тарантони сира жиним ёқтирмайди.

— Баинзиццани-чи, уни яхши кўрасизми? — сўрадим мен.

— Бу муборақ ер, — деди у. — Лекин мен у кўпроқ картошка етиштириб беришини истардим. Биласизми, бу ерга келганимизда биз австрислар эккан картошка далаларини кўрдик.

— Нима, бу ерда озиқ-овқатнинг шунақа мазаси йўқми? — сўрадим мен.

— Мен бирон марта ҳам тўйиб овқат еганим йўқ, эҳтимол, иштаҳам яхши бўлганидан шундай туюлгандир, лекин шунда ҳам оч қолган пайтимиз бўлмади. Офицерларнинг овқатлари яхши эмас. Олдинги позицияларда анча дуруст овқат беришади, лекин таъминловчи қисмларни ёмон боқишади. Қаердадир, нимадир халақит бермоқда. Озиқ-овқатнинг ўзи етарли бўлса керак.

— Олиб сотарлар четга сотиб юборишади.

— Олдинги позициялардаги батальонларга нима керак бўлса, беришади, орқароқда турган қисмлар эса анча қийналишмоқда. Ҳозирча австрисларнинг ҳамма картошкаларини еб бўлди, атроф дарахтзорлардаги барча каштанлар ҳам еб бўлинди. Дурустроқ боқишса бўлмасмикин. Бу ерда ҳамманинг иштаҳаси қарнай. Мен озиқ-овқатнинг етарли эканлигига ишона-

ман. Солдатга овқат етишмаганидан ёмони йўқ. Бу одамнинг фикрига қандай таъсир этишини биласизми?

— Ҳа, — дедим. — Бу ғалабага олиб бормайди, лекин мағлубиятга олиб бориши мумкин.

— Мағлубият ҳақида гапиришмаймиз. Бу ҳақдаги гаплар шусиз ҳам етиб ортади. Бу йил ёзида рўй берган нарсалар изсиз қолиб кетмас, ахир.

Мен индамадим. Мени «муборақ», «шавкатли», «қурбон» деган сўзлар ва «рўй берган»га ўхшаш иборалар ғалати, ўнрайсиз аҳволга солади. Биз уларни баъзан ёмғирда туриб эшитганмиз, эшитганда ҳам шундай масофадан туриб эшитганмизки, бизгача фақат айрим сўзларгина етиб келган, биз уларни плакатларда ўқиганмиз, бу плакатлар шунга ўхшаш бошқа плакатлар устига ёпиштирилаётганда ўқиганмиз. Лекин мен муқаддас ҳеч нарсани кўрганим йўқ. Шавкатли деб ҳисобланган нарсалар шавкатли эмасди. Қурбонлар ҳам Чикаго қушхоналарини эслатар, фарқи, гўштни бу ерда тупроққа кўмишарди. Одам эпитса қони қайнайдиган сўзлар кўпайиб борарди, бора-бора фақат жойларнинг номларигина бир нарса англатадиган бўлиб қолди. Баъзи бир рақамлар ва баъзи бир саналар ҳам ўз қимматларини сақлаб қолдилар, шуларни ва жойларнинг номларини бемалол ўз маъносида тилга олса бўларди. «Шухрат», «жасорат», «шавкат» ёки «муқаддас» сингари мавҳум сўзлар қишлоқларнинг аниқ номлари, йўлларнинг сон белгилари, дарёларнинг атамалари, полкларнинг рақамлари, кунларнинг олдида шармсиз сўзлар каби туюларди. Жино патриот эди, шунинг учун унинг айрим гаплари орамизга яов соларди, лекин ўзи тузук йигитга ўхшар ва мен унинг патриотизмини тушунардим. У патриотизм билан биргаликда тугилган. У Горицияга жўнаш учун Педуцци билан машинага ўтирди.

Куни билан бўрон бўлиб турди. Шамола ёмғир селини олиб келар, ҳамма ёқ кўлмак ва балчиқ эди. Бузил-

ган деворларнинг сувоғи кулранг ва намиққан эди. Кечки пайт ёмғир тинди, иккинчи постда туриб мен ёмғир савалаган яланғоч кузги далани, адирларда кезиб юрган булутларни, йўлдаги устидан сув оқиб турган сомон чайлаларни кўрдим. Офтоб ботмасдан бурун бир кўринди ва тоғ тизмалари ортидаги яланғоч ўрмонга ёрду сепалади. Шу тизмадаги ўрмонга жуда кўп австрис тўплари жойлашган эди, лекин улардан баъзиларигина ўт очмоқда эдилар. Мен баногоҳ, фронт яқинида жойлашган бузилиб кетган ферма устида шрапнель снарядининг бир парча тутуни пайдо бўлишига қараб турардим, паға дуд ўртасида сарғимтир оқ ёлқини бор. Олдин ёлқин кўринар, сўнг қарсиллаган овоз чиқар, кейин дуднинг думалори шамолда чўзилар ва сийраклашиб кетарди. Вайроналар ичида ва пост турган уй олдидаги йўлнинг ҳамма ёрида шрапнель ўқлари сочилиб ётар, лекин ҳозир постни ўққа тутаётганлари йўқ эди. Биз икки машинага юк ортиб, устига чайла қурилган йўлдан кетдик, чайлаларнинг ёруғларидан ботаётган офтобнинг сўнгги нурлари тушиб турарди. Биз очик йўлга чиққанимизда қуёш ботган эди. Биз очик йўлдан кетдик, бурилишдан ўтиб, йўлнинг яна хашак чайлалар билан беркирилган қисмига кирганимизда, ёмғир бошлаб берди.

Кечаси шамол кучайди, тонгги соат учда жала уриб турган бир пайтда отишма бошланди ва кроатлар тор далалари ва ўрмонзорларидан тўғри бизнинг устимизга бостириб кела бошладилар. Улар ёмғирда, қоронғилик ичида жанг қилишар, кейин кўрқиб кетганларидан довжораклик билан душман устига ташланган иккинчи қатор хандақлардаги солдатларнинг қарши ҳужуми туфайли улоқтириб тапландилар. Снарядлар ёрилар, ёмғирда ракеталар учиб чиқар, бутун фронт бўйлаб пулемёт ва милиц отишмалари давом этарди. Улар ҳужумга бошқа журъат қилмадилар, тевааракки жимлик чўкди, баъзан ёмғир ва шамол узоқ шимолдан тўп овозларини олиб келарди.

Постга яраланганлар кела бошлади: биронларни замбарларда келтиришар, бошқа бирлари ўзлари юриб келишар, учинчи бирларини майдондан қайтаётган ўртоқлари олиб келаётган эдилар. Улар шилти-шалаб-бо бўлиб кетишган, қўрқувдан ўзларини билмасдилар. Биз иккита машинани постнинг ертўласида ётган ярадорлар билан тўлдирдик, мен иккинчи машинанинг эшитини ёпиб, иллагини маҳкамлаганимда, юзига қор зарралари урилди. Ёмғир аралап оғир қор ёғарди.

Тонг отганда бўрон ҳамон давом этар, лекин қор тўхтаганди. Қор ҳўл ерда эрир, энди яна ёмғир ёғарди. Тонгда бизга яна ҳужум қилишди, лекин бирон натижа чиқаришолмади. Биз яна ҳужум бўлишини куни билан кутдик, лекин кун ботгунга қадар ҳамма ёқ сукунат ичида турди. Отишма жанубдан, австрисларнинг артиллерияси йиғилган ўрмон билан қопланган узун тоғ тизмаси томондан бошланди. Биз ҳам отишма бўлиб қолар деб кутган эдик, лекин кутганимизча чиқмади. Қоронғи қуюқлашиб борарди. Бизнинг тўпларимиз қишлоқнинг нариги томонидаги далада турарди, улардан отилган снарядларнинг ҳуштаги кишига тасалли берарди.

Жанубдаги ҳужум муваффақиятсиз чиққанини эшитдик. Ўша кечаси ҳужум бошқа қайтарилмади, лекин биз шимолда фронт ёриб ўтилганлигини билиб қолдик. Тунда бизга чекинишга тайёргарлик кўриш ҳақида хабар қилишди. Менга буни капитан айтди. У бригада штабидан маълумот олибди. Кўп ўтмай, у телефонда гаплашиб келди-да, ҳаммаси ёғон экан, деди. Штабга Баинзишцани нима бўлганда ҳам қўлда ушлаб туриш ҳақида буйруқ берилибди. Мен фронтни ёриб ўтишгани ҳақида сўрадим. У штабда австрислар йигирма еттинчи армия корпусининг фронтини Капоретто томонда ёриб ўтганларини айтишди, деди. Шимолда кеча куни билан шиддатли жанглар бўлибди.

— Агар ярамаклар уларни ўтказиб юборишса, тамам бўламиз, — деди у.

— Немислар ҳужум қилишаётибди, — деди врачлардан бири. «Немис» сўзи юракка қўрқинч соларди. Биз сира ҳам немисларга дуч келишни истамасдик.

— У ерда ўн бешта немис дивизияси бор, — деди врач. — Улар ёриб ўтишган. Биз қуршовда қоламиз.

— Бригада штабида биз шу позицияларни ушлаб туришимиз кераклигини айтиляпти. Ўпирилиш унчалар катта эмас экан, биз энди тоғлар оша Монте-Мажоредан бошлаб фронт чизигини ушлаб турар эканмиз.

— Улар бу маълумотларни қаердан олишибди?

— Дивизия штабидан.

— Чекиниш ҳақида ҳам дивизия штабидан хабар қилишганмиди?

— Дивизия штабидан.

— Чекинишга ҳозирлик кўриш ҳақида ҳам дивизия штабидан хабар беришганди.

— Бизнинг бошлиғимиз — армия штаби, — дедим мен. — Лекин бу ерда мени бошлиғим сиз бўласиз. Агар менга бор деб буюрсангиз, бораман. Лекин буйруқ қандай, аниқ билсангиз.

— Буйруқ шуки, биз шу ерда қолишимиз керак. Сиз ярадорларни тарқатиш пунктига етказиб берсангиз бўлгани.

— Баъзан тарқатиш пунктларидан ҳам дала госпиталарига ярадорларни олиб келамиз, — деди. — Айтинг-чи, — мен ҳеч қачон чекинишда бўлмаганман, агар чекиниш бошланса, ҳамма ярадорларни қай тартибда кўчиришади?

— Ҳаммани кўчиришмабди. Имкон борича олиб, қолганларини қолдириб кетишади.

— Мен машиналаримда нима олиб кетаман?

— Госпиталь асбобларини.

— Тушунарли, — дедим.

Эртасига кечаси чекиниш бошланди. Немислар ва австрислар шимолда фронтни ёриб ўтганлари ва тоғ дараларидан Чивидале ҳамда Удинага томон келаёт-

ганлари маълум бўлди. Ёмғир ёғар, тартиб билан нохуш ва жимгина чекинардик. Кечаси тиқилинч йўللardan секин юриб борар эканмиз, ёмғирда чекинаётган қўшинларни, от, хачир қўшилган араваларни, тўпларни, юк машиналарини кўриб борардик, буларнинг бари фронтдан кетмоқдайди. Олға борилаётган тартиб қандай бўлса, чекинилганда ҳам тартиб деярли ўшандай эди.

Ўша кечаси биз ёйлотовда бузилмай қолган госпиталларга ярадорларни кўчиришга кўмаклашдик, ярадорларни Плавага олиб бордик, эртасига эса кун билан қуйиб турган ёмғирда Плаванинг ўзидаги госпиталларни ва тарқатиш пунктларини кўчиришга ёрдамлашдик. Ёмғир тинимсиз челақдан қуйгандай ёғиб турар ва Баинзицца армияси октябрнинг ёмғири остида томлардан тушиб келар ва шу йил баҳорда улуғ ғалабаларга эришилган ердан дарёни кечиб ўтишарди. Эртасига кун ўрталарида биз Горицияга етиб бордик. Ёмғир тинган, шаҳар деярли бўм-бўш эди. Кўчадан ўтиб кета туриб биз солдат исловатхонасидаги қизларни юк машиналарга чиқараётганларини кўрдик. Қизлар етгита бўлиб, ҳаммалари шляпа ва пальто кийган, қўлларида кичкина жомадончалари бор эди. Қизлардан иккитаси кўз ёши қилишарди. Учинчиси бизга табассум қилди, тилини чиқариб, у ёқдан-бу ёққа айлангирди. Унинг лаблари дўрдоқ, кўзлари қоп-қора эди.

Мен машинани тўхтатиб, пастга тушдим-да, бека билан гаплашдим. Офицерлар уйидаги қизлар азонда жўнатилган экан. Қаёққа кетяписизлар, деб сўрадим. Копельянога, деди бека. Юк машинаси ўрнидан кўзгалди. Лаблари дўрдайган қиз бизга яна тилини кўрсатди. Бекач қўлини силкиди. Иккала қиз эса ҳамон йиғлашарди. Бошқалари шаҳарни томоша қилиб боришарди. Мен яна машинага ўтирдим.

— Қани энди пулар билан кетсанг, — деди Бонелло.  
— Роса маза қилардик-да!

— Шошманг, ҳамма маза ҳали олдинда, — дедим.

— Роса сарсон бўладиган бўлдик.

— Мен ҳам шундай демоқчиман, — дедим. Биз виллага олиб борадиган хиёбонга чиқдик.

— Бу дўндиқчалар жойлашиб олиб ишга тушиб кетадиган жойда бўлиб қолсанг қанийди.

— Сиз улар бора солиб дарров ишга тушиб кетадилар деб ўйлайсизми?

— Тушганда қандоқ! Иккинчи армияда ким уларнинг бекачини билмайди.

Биз виллага етиб келгандик.

— Уни роҳиба она деб чақиришади, — деди Бонелло. — Ойимчалар янги экан, лекин бекачини ҳамма танийди. Уларни чекинмасдан сал бурунроқ келтиришган, шекилли.

— Энди жонларини аямай тер тўкишади.

— Мен ҳам тер тўкишади деяпман-да. Мут бўлса-ю, улар билан кўнтил очишсанг. Жуда одамни шилиб олишади-да. Давлат нуқул бизни алдагани-алдаган.

— Машинани олиб боринг, механик кўриб қўйсин, — дедим. — Мойини алмаштиринг, дифференциални текширинг. Ёқилғи қуйинг, кейин бирпас мизғиб олсангиз бўлади.

— Хўп бўлади.

Вилла бўм-бўш эди. Ринальди госпиталь билан бирга жўнабди. Майор штаб машинасида тиббиёт ходимларини олиб кетибди. Деразада менга хат ёзиб қолдирилган экан, унда эпик олдига қўйилган асбобларни ортиб, Порденонега бориш буюрилганди. Механиклар кетиб бўлишибди. Мен гаражга қайтдим. Виллага бориб келганимча қолган икки машина ҳам етиб келибди, шофёрлар ҳовлида туришган экан. Яна ёмғир имирсилай бошлади.

— Шунчалар уйқу босяптики, Плавадан келаётганимизда уч марта кўзим уйқута кетиб қолибди, — деди Пиани. — Нима қиладиган бўлдик, *tenente*?

— Мойни алмаштирамиз, мойлаймиз, ёқилғи қуямиз, бориб бизга қолдирган юкни ортамиз.

— Кейин йўлга тушамизми?

— Йўқ, икки-уч соат мизғиб оламиз.

— Жин урсин, ухлаш маза-да, — деди Бонелло. — Бўмаса, мен рулда ухлаб қолган бўлардим.

— Машинангиз қалай, Аймо? — сўрадим.

— Жойида.

— Менга кўн пальтони беринг, сизга ёрдамлашман.

— Ҳожати йўқ, *tenente*, — деди Аймо. — Иши унча кўп эмас. Сиз ўзингизнинг нарсаларингизни йиғиштиравинг.

— Нарсаларим ҳаммаси йиғиштирилган, — дедим. — Мен улар қолдирган нарсаларни бу ёққа олиб чиқай-чи. Тузатиб бўлишингиз билан машиналарни олиб боринг.

Улар машиналарни ниланинг катта дарвозаси олдига олиб келишди ва биз уларга госпиталнинг асбоб-ускуналарини ордик. Кўп ўтмай ишни битирдик. Автомобиллар икки ёнига дарахт экилган хиёбонда қатор тизилишди. Ёмғир тинмай уриб турарди. Биз уйга кирдик.

— Ошхонада ўт ёқиб, кийимларингизни қурийтиб олинг, — дедим.

— Падарига лаънат, ҳўл бўлсам нима қилибди, — деди Пиани. — Уйқум келяпти.

— Мен майорнинг каравотига ётаман, — деди Бонелло. — Чол қандай тушлар кўрганийкин, бир билай-чи.

— Менга қаерда ётсам ҳам барибир, — деди Пиани.

— Мана бу ерда иккита каравот бор, — дедим эшикни очиб.

— Мен бу хонага сира ҳам кирмаганман, — деди Бонелло.

— Бу қари қурбақанинг хонаси эди, — деди Пиани.

— Икковингиз шу ерда ётинг, — дедим. — Ўзим уйхотаман.

— Агар сиз ҳам ухлаб қолсангиз, *tenente*, бизни австрислар уйротишади, — деди Бонелло.

— Ухлаб қолмайман, — дедим. — Аймо қани?

— Ошхонага кетди.

— Ётиб ухланглар, — дедим.

— Мен ётаман, — деди Пиани. — Мен қуни билан ўтириб ухлаб келдим. Манглайим кўзимга тушиб кетай деяпти.

— Этигингни еч, — деди Бонелло. — Бу қурбақанинг каравоти.

— Тупурдим қурбақанга!

Пиани ифлос этиклари билан каравотга чўзилди, Қўллариини бошининг тагига қўйди. Мен ошхонага кетдим. Аймо пластага олов ёқиб, устига котелокда сув қуйибди.

— Бир озгина спагетти қилиш керак, — деди у. — Уйқудан турганимизда қорин очади.

— Сиз ухламайсизми, Бартоломео?

— Унчалик уйқум келмаяпти. Сув қайнаши билан кетаман. Олов ўзи ўчиб қолади.

— Сиз яхшиси ухлаб олинг, — дедим. — Пишлоқ билан консерва есак ҳам бўлаверади.

— Шундай қилсак, яхши бўлади, — деди у. — Бир ликопча иссиқ овқат анов анархистларга қувват бўлади. Сиз ётиб ухлайверинг.

— Майорнинг хонасида ўрин бор.

— У ерда ўзингиз ётаверинг.

— Йўқ, мен ўзимнинг эски хонамга бораман. Озгина ичасизми, Бартоломео?

— Йўлга тушаётганимизда, *tenente*. Ҳозир ичгим йўқ.

— Агар уч соатдан кейин сиз уйғонсангиз-у, мен ухлаб ётган бўлсам, уйғотиб қўярсиз, ҳўпми?

— Менинг соатим йўқ.

— Майорнинг хонасида девор соат бор.

— Ҳўп.

Мен ошхона ва вестибюлдан ўтиб, мармар зинадан Ринальди билан турадиган хонамизга чиқдим. Ёмғир

ёғиб турарди. Мен деразадан ташқарига қарадим. Босиб келаётган қоронғиликда, дарахтлар тагида қатор турган уч машинани кўрдим. Дарахтлардан сув оқиб тушмоқда эди. Ҳаво совуқ бўлганидан оқиб тушаётган томчилар новдаларда туриб қоларди. Мен Ринальдининг ўринга ётдим-у, шу заҳоти уйқуга кетдим.

Йўлга тушмасдан бурун опхонада тамадди қилиб олдик. Аймо пиёз солиб спагетти қилган экан, гўшт консерваларнинг устига солиб берди. Биз столга ўтириб вилла ертўласида қолдирилган винолардан икки шипасини ичдик. Бутунлай қоронғи тушган, ёмғир эса ҳамон ёғиб турарди. Пиани столда ҳамон кўзлари тўла уйқу ўтирарди.

— Менга ҳужум қилгандан кўра чекинган кўпроқ ёқади, — деди Бонелло. — Чекинаётибмиз-у, барбера ичаётибмиз.

— Ҳозир ичяпмиз-да. Эртага ёмғирнинг сувини ичамиз, — деди Аймо.

— Эртага биз Удинада бўламиз. Шампан ичамиз.

— Ҳамма такасалтанглар ўша ерда яшайди. Кўзингни оч Пиани! Эртага Удинада шампан ичамиз.

— Мен ухлаётганим йўқ, — деди Пиани. У ўз ликопчасига спагетти билан гўшт солди. — Томат бўлгандами, а, Барто?

— Қидириб ҳеч қаердан топмадим, — деди Аймо.

— Эртага Удинада шампан ичамиз, — деди Бонелло. У стаканини тиниқ қизил барбера билан тўлдирди.

— Удинага боргунча п... қимиз бошимизга чиқмасайди, — деди Пиани.

— Яна солиб берайми, *tenente*? — сўради Аймо.

— Раҳмат, бўлдим. Менга шипшани узатиб юборинг, Бартоломео.

— Менда ўзимиз билан олиб кетиш учун киши бошига бир шипадан бор, — деди Аймо.

— Сиз ҳеч ухламадингизми?

— Кўп ухлашни ёмон кўраман. Озроқ ухладим.

— Эртага биз қиролларнинг тўшагига ётамиз, — деди Бонелло. Унинг кайфи анча чоғ эди.

— Эртага эҳтимол биз п... қимизнинг устида ётишга мажбур бўлармиз, — деди Пиани.

— Мен қиролича билан ётаман, — деди Бонелло. У ҳазилим қандай таъсир қилди экан деб менга қаради.

— Сен п... қ билан ухлайсан, — деди Пиани уйқули товуш билан.

— Бу давлатга хиёнат, *tenente*, — деди Бонелло. — Давлатнинг хиёнати, тўғрими?

— Овозингизни ўчириб, — дедим. — Ичингизга жиндак кириб, дарров ўзингизни билмай қолдингиз.

Ёмғир тобора кучаярди. Мен соатга қарадим. Соат тўққиз ярим бўлганди.

— Йўлга тушайлик, — дедим ва ўрнимдан турдим.

— Сиз ким билан борасиз, *tenente*? — сўради Бонелло.

— Аймо билан. Кейин сиз. Кейин Пиани. Кормонс йўлидан борамиз.

— Мен ухлаб қоламанми, деб қўрқиб турибман, — деди Пиани.

— Яхши. Мен сиз билан бораман. Кейин Бонелло. Кейин Аймо.

— Шуниси тузук, — деди Пиани. — Бўлмаса, кўларим бир-бирига ёпишиб кетяпти.

— Машинани мен ҳайдаيمان, сиз бир оз мизғиб оласиз.

— Йўқ. Уйғотиб қўядиган одам бўлгандан кейин кўнглим тўқ, ўзим ҳайдайвераман.

— Сизни мен уйғотаман. Чироқни ўчириб, Барто.

— Қўяверинг, ёнаверсин, — деди Бонелло. — Бошқа бу ерда турмаймиз-ку.

— Менинг хонамда сандиқчам бор, — дедим. — Сиз уни олиб чиқишга ёрдамлашиб юборинг, Пиани.

— Ҳозир олиб ксламиз, — деди Пиани. — Юр, Альдо.

У Бонелло билан бирга чиқиб кетди. Менга уларнинг зинадан чиқиб бораётганлари эшитилиб турди.

— Яхши шаҳар эди, — деди Бартоломео Аймо. У ўзининг сафар халтасига икки шиппа вино билан ярим бўлак пишлоқ солди. — Бунақа шаҳарни бошқа қидириб ҳам тополмаймиз. Қаерга чекиняпмиз, *tenente*?

— Тальяментонинг нарёнига дейишяпти. Госпиталь билан штаб Порденонеда бўларкан.

— Порденонедан шу ер яхши эди.

— Мен Порденонеда бўлмаганман, — дедим. — Йўл-йўлакай бир кўрганман.

— Мазаси йўқ шаҳарча, — деди Аймо.

### **Иигирма саккизинчи боб**

Биз Горициядан чиқаётганимизда ёмғир ёраётган шаҳар бўшаб қолган, катта кўчадан фақат кўшинларнинг колонналари ва тўплар ўтиб борарди. Булардан ташқари яна талай юк машиналари ва аравалар бошқа кўчалардан чиқиб катта йўлда асосий колоннага кўшиларди. Тери ошлайдиган корхоналардан ўтиб, катта йўлга чиқдик, бунда кўшинлар, юк машиналари, от кўшиланган аравалар ва тўплар бир каттакон колонна бўлиб оҳиста олға жилиб борарди. Биз секин, лекин олға юрмоқда эдик, радиаторимиз устига юк ортилиб, брезент тортилган олдинги машинанинг орқа кузовига тегай-тегай деб кетмоқда эди. Бирдан юк машинаси тўхтади. Бутун колонна тўхтади. Кейин у яна ўрнидан қимирлади, биз яна бир оз юриб яна тўхтадик. Машинадан тушиб олдинга юриб кетдим, юк машиналар, аравалар ва отларнинг ҳўл тумшуклари тагидан ўтдим. Тиқилинч олдинда эди. Мен йўлдан четга чиқдим-да, жар устига ташланган тахтачалардан ўтдим, жардан ўтилган заҳоти дала бошланар, шу дала бўйлаб кетдим. Йўлдан узоқлашарканман, кўзимни дарахтлар орасида ёмғирда қимирламай турган колоннадан узмасдим. Мен бир чақиримча юриб бор-

дим. Колонна жойида турар, унинг орқасидан эса ҳамон қўшинлар келишарди. Мен машиналар олдига қайтдим. Тиқилинчнинг боши Удинада бўлиши ҳам мумкин эди. Пиани рудда ухлаб ётарди. Мен ҳам унинг ёнига ўтириб ухлаб қолибман. Бир неча соатдан сўнг олдинги машинанинг ғийқиллаганини эшитдим. Мен Пианини уйғотдим ва биз тўхтаб-тўхтаб юра бошладик. Ёмғир ҳамон эзарди.

Кечаси колонна яна тўхтаб қолди ва анчагача ўридан қимирламади. Мен пастга тушиб, Бонелло билан Аймони кўргани орқага бордим. Бонеллонинг машинасида инженер қисмларидан икки сержант ўтиришарди. Мени кўришлари билан дик туриб қотиб қолдилар.

— Уларни қандайдир кўприкни тузатгани қолдирилган экан, — деди Бонелло. — Улар ўз қисмларини йўқотиб қўйишибди, мен машинага тушишларига рози бўлдим.

— Агар жаноб лейтенант ижозат этсалар.

— Майли, — дедим.

— Бизнинг лейтенантимиз америкалик, — деди Бонелло. — Ким бўлмасин обориб қўяверади.

Сержантлардан бири кулимсиради. Бошқаси Бонеллодан мени шимолий америкалик италянларданми ёки жанубий америкалик италянларданми, деб сўради.

— У италян эмас. У шимолий америкалик инглиз.

Сержантлар одоб билан эшитишди-ю, лекин ишонишмади. Мен уларнинг олдидан Аймони кўргани кетдим. Аймонинг ёнида иккита қиз ўтирар, ўзи бурчакка қисилиб олиб чекарди.

— Барто, Барто! — дедим. У кулди.

— Улар билан гаплашиб кўринг, *tenente*, — деди у. — Мен уларнинг тилини тушунмайман. Ҳей! — У қизлардан бирининг белига қўлини юбориб, уни дўстона қисиб қўйди. Қиз шол рўмолига қаттиқроқ ўралиб, унинг қўлини итариб ташлади. — Ҳей! — деди у, — *tenenteга* исмларингизни ва бу ерда нима қилиб юрганларингизни айтинг.

Қиз менга еб қўйгудай бўлиб қаради. Иккинчи қиз ер чизиб ўтирарди. Ҳалиги менга қарагани лаҳжада бир нарса деди, лекин мен бир оғиз гапини ҳам тушунмадим. У қорачадан келган, кўринишдан ўн олти ёшларда эди.

— Seorlia?<sup>37</sup> — сўрадим мен иккинчи қизни кўрсатиб.

У бошини силкиб тасдиқлади ва жилмайди.

— Хўш, — дедим мен ва унинг тиззасига шапшатилаб қўйдим. Қўлим тегиши билан у қаттиқ сесканиб кетди. Сингласи ҳамон бошини ердан кўтармасди. У опасидан бир ёшлар чамаси кичикроқ эди. Аймо яна опасининг белига қўлини юборган эди, у яна силтаб ташлади. Аймо кулди.

— Яхши одам. — У ўзини кўрсатди. — Яхши одам. — У мени кўрсатди. — Қўрқиб керак эмас.

Қиз унга еб қўйгудай бўлиб қарарди. Улар иккита ёввойи қушга ўхшардилар.

— Унга ёқмасам, нега мен билан бирга боради? — сўради Аймо. — Мен имламасданоқ, жон-жон деб машинага чиқиб олишди. — У қизга ўтирилди. — Қўрқма, — деди у. — Ҳеч ким сени... — У қўпол сўзни ишлатди. — Жойи эмас... — Мен қиз сўзни тушунганлигини кўрдим, лекин у шундан бошқа ҳеч нарсани англамади. Унинг йигитга қараб турган кўзларида даҳшатли қўрқув акс этарди. У рўмолига янада маҳкамроқ ўралиб олди. — Машина тўла юк, — деди Аймо. — Ҳеч ким сени... Жойи эмас...

У ҳар сафар шу сўзни оғзига оларкан, қиз жунжикиб кетарди. Кейин қалт-қалт қилиб унга қаради-да, йиғлаб юборди. Мен унинг лаблари учганлигини, сўнг лўппидек юзларидан ёшлар оқа бошлаганини кўрдим. Сингласи кўзини кўтармасдан унинг қўлидан ушлаб олди, улар шу тариқа ўтирдилар. Боя одамни еб қўйй деган опаси энди ўкириб йиғларди.

---

<sup>37</sup> Синглингми? (итал.)

— Қўрқиб кетганга ўхшайди, — деди Аймо. — Мен уни қўрқитмоқчи эмасдим.

У халтасини олди-да, икки бўлак пишлоқ кесиб узатди. — Ма, ол, — деди у. — Йирлама.

Опаси бошини чайқади, йирлашдан тўхтамади, лекин кичиги пишлоқни олиб ея бошлади. Салдан кейин синглиси опасига пишлоқни берди ва улар индамай овқат егани тутиндилар. Опаси ҳамон ора-чора ҳиқиллаб қўярди.

— Ҳечқиси йўқ, овуниб қолади, — деди Аймо. Унинг калласига бир фикр келди.

— Қизмисан? — сўради у ёнида ўтирганидан. Қиз шопа-пиша бошини қимирлатиб тасдиқлади. — Уям қизми? — Синглисини кўрсатди у. Икковлари ҳам бошларини силкидилар. Каттаси лаҳжада нимадир деб қўйди.

— Хўп, хўп, майли, — деди Бартоломео. — Майли.

Иккала қизга ҳам сал ранг киргандай бўлди.

Мен уларни кабина бурчагига суқилиб ўтирган Аймо билан қолдирдим-да, Пиани олдига қайтдим. Транспорт колоннаси қимирламай турар, лекин унинг ёнидан тинимсиз суратда қўшинлар ўтиб борарди. Ёмғир ҳамон челақлаб қуяр, мен баъзан колоннанинг ҳаракатсизлиги машиналарнинг проводкаси نامиқиб қолишидан бўлишени ўйлардим. Ундан ҳам тўғрироғи, отлар ёки одамларнинг йўлда ухлаб қолишларидан ҳам тўхтаб қолиш ҳеч гапмас. Лекин йўлда ҳеч ким ухлаб қолмайдиган шаҳарларда ҳам тўхтаб қолишлар бўлиб туради-ку. Ҳамма бало автотранспорт билан уловнинг бир жойда бўлганлигида. Автомобиллар билан улов бир бўлдимиз — иш расво деяверинг. Умуман, деҳқонларнинг уловларидан наф кам. Бартонинг олдидаги қизлар ғалати қизлар экан. Чекинаётган армияда моҳпора қизлар нима қилиб юришибди ўзи. Иккита бокира қиз. Балки художўйдирлар. Уруш бўлмаганда ҳозир ҳаммамиз тўшакда ётган бўлардик. Яна ётаман ўз тўшагимга. Кэтрин ҳозир

ўринда ётибди, бир чойпаб тагида, бир чойпаб устида. Қайси ёни билан ётганийкин? Балки у уйқуда эмасдир? Балки у ҳозир ётиб мени ўйлаётгандир. Уч, марриб шамоли, уч. Мана у эсиб келди, майин эмас қаттиқ жалани олиб келди у қора булут. Тун бўйи ёмғир. Ўпкаси тўлиб кетган булут туни билан кўз ёши тўкиб чиқшини сен билганмидинг. Қуйиппини кўр. Қанийди, шу тобда севгилим ёнимда бўлса. Менинг севгилим Кэтрин. Қанийди, севгилим сабо қанотида ётиб келса. Менга Кэтринимни олиб кел, эй сабо. Биз тўрга илиндик. Ҳаммамиз олов селига тушдик, бу оловни майин ёмғир ўчиролмайди. — Хайрли тун, Кэтрин, — дедим баланд овоз билан. — Тинч ухла. Агар ноқулай ётиб қолган бўлсанг, бошқа ёнингга ўтрил, жоним, — дедим мен. — Мен сенга муздек сув олиб келаман. Тезда тонг отади ва сен анча енгил тортасан. Чақалоқинг сени бир оз безовта қилади, начора, майли. Кўзларингни юм, жоним, ором ол.

— Мен уйқуда эдим, — деди у. — Сен уйқунгда гапирдинг. Тобинг йўқми?

— Сен ростдан ҳам шу ердამисан?

— Мен келдим, мен шу ердаман. Энди ҳеч қаёққа кетмайман. Буларнинг биз учун сира аҳамияти йўқ.

— Сен шундай гўзал ва яхписанки. Сен кечаси кетиб қолмайсанми? Мен доим ёнингдаман. Қачон чақирмагин, мен ёнингдаман.

— Эҳ, ана!.. — деди Пиани. — Кетдик!

— Мудроқ босибди, — дедим. Мен соатга қарадим. Эрталабки уч эди. Мен барбера шиппасини олиш учун суянчиқ оша эгилдим.

— Сиз уйқунгизда гапирдингиз, — деди Пиани.

— Инглизча туш кўрибман, — дедим.

Ёмғир тинай деб қолибди, биз йўлга тушдик. Тонг отмасдан илгари яна тўхтаб қолдик, ҳамма ёқ ёришиб кетгач, қарасак, биз унча баланд бўлмаган тепаликда турган эканмиз. Тепалиқдан бутун чекиниладиган йўл кўриниб турар, йўл олдинга ниҳоятда чўзи-

либ кетган, унда ҳаракатсиз транспорт тиқилиб ётар, унинг орасидан эса пиёдалар ўтиб боришарди. Биз яна йўлга тушдик, ҳаракатимиз шу қадар суст эдики, агар шу тариқа қимирлайдиган бўлсак, Удинага сира ҳам етиб бўлмаслигини, у ерга қачондир етиб бориш нияти туғилгудек бўлса, йўлдан чиқиб тўғридан кетишимиз кераклигини англадим.

Кечаси билан колоннага қишлоқ йўлларида кўп деҳқонлар келиб қўшилишибди, энди колоннада кўч-кўрон ортган арава-уловлар ҳам борарди. Кўзгулар тўшаклар орасига қўйилган, араваларнинг орқасига роз ва ўрдаклар боғланган эди. Бизнинг олдимизда бораётган аравада тикув машинаси шундоқ ёмғирда турарди. Ҳар ким нимаики қимматли нарсаси бўлса, шуни ортиб олган эди. Баъзи араваларда аёллар ёмғирдан рўмолларига ўралиб ўтиришар, бошқа бирлари араваларнинг биқинига иложи борица яқин туриб боришарди. Колоннада итлар ҳам йўқ эмасди, улар араваларнинг тагида писибгина кетишарди. Йўлнинг балчиғи чиқиб кетган, ўралар сувга лик тўлган, дарахтларнинг нариги ёридаги далалар шу қадар ботқоқ бўлиб кўринардик, ундан тўғри йўл солишни ўйлаганда одамнинг юраги орқасига тортиб кетарди. Мен машинадан тушиб, бир оз олдинга юрдим, қишлоқ йўлига чиқиш мумкин бўлган қулайроқ жойни қидира бошладим. Қишлоқ йўллари кўп, лекин мен охири берк йўлга кириб кетишдан хавфсизлардим. Мен машинада шосседан ўтган пайтимда уларнинг ҳаммасини кўргандим, лекин машина тез ўтиб кетганидан, уларнинг бари бир-бирига ўхшаш бўлганидан эсимда сақлаб қололмагандим. Манзилга етиб бориш-бормаслигимиз йўлнинг тўғри танлалишига боғлиқ эди. Австрисларнинг ҳозир қаердалиги ва ишлар қайси аҳводалиги маълум эмасди. Лекин мен ёмғир тиниб, осмонда австрисларнинг самолётлари пайдо бўлса, ҳаммаси хароб бўлишини англаб турардим. Бир қанча машинами ё уч-тўртта отми

қаровсиз қолса, ёки йўлда ўлса, ҳаракат тамомила тўхтаган бўларди.

Ёмғир шиддати сал пасайган, мен осмонга қараб, очилиб кетиши ҳам мумкин, деб ўйладим. Яна бир оз олдинга юриб бордим. Иккала ёғида ниҳоллар ўсган, далани қоқ ёриб шимолга қараб кетган йўлга етдим-да, шундан кетсак бўлади, деб, орқага, машиналарга шошилдим. Мен Пианита қаерда бурилиш кераклигини айтдим-у Аймони, Бонеллони ҳам хабардор қилиб қўйгани бордим.

— Агар у йўлдан ҳеч қаерга чиқиб бўлмаса, қайтиб яна колоннага қўшилиб олишимиз мумкин, — дедим.

— Мановларни нима қилай? — сўради Бонелло. Сержантлар ҳамон унинг ёнида ўтиришарди. Уларнинг соқоллари ўсиб кетган, лекин каллаи саҳарда ҳам улар ҳарбийча нуқсларини йўқотмагандилар.

— Машина ботиб қолса, ёрдамлари тегиб қолар, — дедим ва Аймо олдига бориб, йўлни тўғридан солишга ҳаракат қиламиз, дедим.

— Бу полапон қизларни нима қилай? — сўради Аймо. Иккала қиз ҳам ухлаб ётишарди.

— Улардан фойда йўқ, — дедим. — Яхписи, машина ботиб қолса ёрдам берадиган одам олсангиз бўларди.

— Улар кузовга чиқиб олсалар ҳам бўлади, — деди Аймо. — Кузовда жой бор.

— Жуда кўнглингиз бўлмаётган бўлса, майли, — дедим. — Лекин ёрдамга бирон бақувват одамни олинг. Яғриндор бўлсин.

— Берсальер оламиз, — жилмайди Аймо. — Елкаси кенгларнинг зўрлари берсальерларда бўлади. Уларнинг елкаларини ўлчаб кўришади. Ўзингиз тузукмисиз, *tenente*?

— Жуда яхши. Ўзингиз-чи?

— Жуда яхши. Фақат жуда очқадим.

— Манави йўлдан бирон манзилга чиқайлик, кейин тўхтаб, овқатланамиз.

— Оёрингиз оғримаяптими, *tenente*?

— Йўқ, яхши, — дедим.

Машина зинасида туриб олдинга қарар эканман, Пианининг машинаси колоннадан ажралиб чиқиб, тор йўлга бурилганини, йўл четидаги тўсиқлар орасидан лип-лип этиб бораётганини кўрдим. Бонелло унинг кетидан шундай қилди, кейин Аймо ҳам шу йўлга бурилди ва биз икки машина кетидан икки четида қатор ниҳоллар ўсган тор йўлдан олға босдик. Йўл фермага олиб борди. Биз Пиани билан Бонелло машиналарининг ферма ҳовлисида турганлигини кўрдик. Қўрғон узунасига кетган, пастаккина қилиб қурилан эди, ичкарига кираверишда ишком кўтарилганди. Ҳовлида қудуқ бор экан, Пиани радиаторга ундан сув олаётган экан. Машиналар анча вақтдан бери секин юриб борганлигидан радиаторлардаги сув қайнаб кетганди. Фермада ҳеч зот йўқ эди. Мен йўлга қарадим. Ферма баландроқ ерда жойлашганлигидан, теварак-атроф кафтда тургандай кўринар, мен йўлни, йўл чеккаларидаги дарахтларни, дала-лар ва четанларни, чекиниб бораётган қўшинларни кўздан ўтказдим. Сержантлар уйни титиб юришарди. Қизлар уйғонишиб, уйни, қудуқни, уй олдидаги икки катта санитар машинасини ва уларнинг қудуқ олдида турган учта ҳайдовчисини кўздан кечириб туришарди. Сержантлардан бири қўлида осма соат кўтариб уйдан чиқиб келди.

— Жойига обориб қўйинг, — дедим мен. У менга бир қараб қўйди-да, уйга кириб соатни қўйиб чиқди.

— Ўртоғингиз қани? — сўрадим.

— Ёзилгани кетди. — У машинанинг ўриндиғига чиқиб ўтирди. Бизни тапалаб кетади деб кўрқди.

— Нонушта қалай бўларкин, *tenente*? — сўради Бонелло. — Балки озроқ тамадди қилиб олармиз? Кейин дарров турамиз.

— Ангов ёққа кетган йўл бизни бирон ерга олиб чиқармикин, нима дейсиз?

— Олиб чиқмай қаерга борарди.

— Хўп. Келинглар, овқатланайлик. Пиани ва Бонелло уйга киришди.

— Юринглар, — деди Аймо қизларга. Уларни тушириб қўйиш учун қўлини чўзди. Опаси бошини чайқайди. Таппаб кетилган уйга киришга уларнинг юраклари дов бермади. Улар бизнинг орқамиздан қараб қолишди.

— Қайсарлар, — деди Аймо.

Ҳаммамиз биргаликда уйга кирдик. Уйнинг ичи қоронғи, ҳувиллаб ётарди, одам яшамаганлиги биланиб турарди. Бонелло ва Пиани ошхонада эдилар.

— Ейдиган тузукроқ нарса йўқ экан, — деди Пиани. — Ҳаммасини қуришиб кетишибди.

Бонелло ошхона столида каттакон пишлоқни кесиб турарди.

— Пишлоқни қаердан олдинглар?

— Ертўладан. Пиани вино билан олма ҳам топди.

— Ана, нонушта ҳам тайёр бўлибди ҳисоб. Пиани похол билан ўралган каттакон шипанинг орзидан ёроч тиқинини олди. У шипани эгиб, мис ялоғини тўлдирди.

— Исини қаранг, исини, — деди у. — Биронта идиш топ, Барто.

Иккала сержант киришди.

— Пишлоқдан олинглар, сержантлар, — деди Бонелло.

— Йўлга тушсак бўларди-да, — деди сержантлардан бири пишлоқни еб, винодан ичаркан.

— Ҳозир кетамиз. Таппивиланманг, — деди Бонелло.

— Қўшиннинг оёғи — қорни, — дедим.

— Нима? — сўради сержант.

— Қоринни тўйдириш керак.

— Шундай. Лекин вақт кетяпти.

Ярамаслар қоринларини алақачон тўйдириб олганга ўхшайдилар. Сержантлар унга қарашди. Уларнинг бизни кўргани кўзлари йўқ эди.

— Сиз йўлни биласизми? — деб сўради мендан уларнинг бири.

— Йўқ, — дедим мен. Улар бир-бирларига қарашди.

— Ҳозироқ йўлга тушсак яхши бўларди, — деди биринчиси.

— Ҳозир тушамиз-да, — дедим.

Мен яна қизил винодан ичдим. Олма билан пишлоқ устидан у жуда ҳам ёқимли туюлди.

— Пишлоқни оловинг, — дедим мен ва ташқарига чиқдим. Бонелло орқамдан каттакон чирпитда вино кўтариб чиқди.

— Бу жуда ҳам қўполик қилади, — дедим. У винога ачиниб қараб қўйди.

— Шундайга ўхшаб қолди, — деди у. — Менга флягаларни беринг-чи.

У флягаларни тўлатиб олди, озгина вино ерга тўкилди. Кейин у чирпитни кўтариб, эшикнинг тагига қўйди.

— Австрислар тагин вино қидириб эшикни бузиб юрмасинлар, — деди у.

— Қимирлаш керак, — дедим. — Биз Пиани билан олдинда борамиз.

Иккала сержант Бонеллонинг олдига чиқиб ўтириб олишганди. Қизлар олма билан пишлоқ еб ўтиришарди. Аймо чекарди. Биз тор йўл бўйлаб кетдик. Мен бошқа икки машинага ва фермернинг қўрғонига қарадим. Бу яхши, пастак ва пишиқ қўрғон эди, қудуқ атрофини чиройли темир панжаралар билан ўраб қўйилганди. Олдинда тор ва балчиқ йўл, йўлнинг иккала ёғи авжга кирган ниҳоллар билан ўралганди. Орқада кетма-кет бўлиб машиналаримиз келар эди.

### **Йигирма тўққизинчи боб**

Пешинга бориб, чамамиз бўйича Удинага ўн километрлар қолганда, лойга ботиб қолдик. Ёмғир эрталабоқ тинган, ҳозиргача уч марта самолётларнинг яқин учаётганларини эпитгандик, шундоқ устимиздан учиб

ўтаётганларини кўргандик, улар сўл томонга қараб олис шўнғитанларини кузатган, катта йўл бомбардирмон қилинаётгани қулоғимизга элас-элас чалинганди. Биз қишлоқ йўлларида анча адашиб ҳам юрдик, адашганда ортга қайтиб тўғри йўлни ҳам топдик ва борган сари Удинага яқинлаша бордик. Лекин бир маҳал Аймонинг машинаси боши берк йўлдан чиқаётганда, бурила туриб, йўл чеккасида кўпчиб ётган лойга ботиб қолди. Ғилдирақлар айланган сари ерга чуқурроқ кириб борар, ниҳоят, дифференциали ҳам ерга бориб тиқилди. Энди олдинги ғилдирақларнинг тагини ковлаб, у ерга шох-пабба ташлаш керак эди, кейин машина занжирлари ишга тушгач, то ўрнидан жилмагунча орқасидан итариш керак бўларди. Ҳаммамиз йўлда машинани ўраб турардик. Иккала сержант келиб машина ғилдирақларини кўришди. Кейин улар шарт орқаларига бурилиб индамай-нетмай йўлга равона бўлишди. Мен уларнинг орқасидан бордим.

— Ҳой, болалар! — чақирдим мен. — Шох синдириб келинглар.

— Биз боришимиз керак, — деди бири.

— Тез бўлинглар, — дедим. — Шох синдиринглар.

— Биз боришимиз керак, — деди бири. Иккинчиси миқ этмасди. Улар тезроқ кетишга шошилиб турардилар. Улар менга қарапмасди.

— Машинага қайтиб шох синдиришни буюраман, — дедим. Биринчи сержант орқасига қаради.

— Биз боришимиз керак. Бир соатдан кейин сиз қуршовда қоласиз. Бизга буйруқ беришга ҳаққингиз йўқ. Сиз бизга бошлақ эмассиз.

— Мен сизга шох синдириб келишни буюраман, — дедим мен. Улар орқаларига бурилиб кета бердилар.

— Тўхта! — дедим мен. Улар ботқоқ йўлдан қулоқ солмай жўнаб боришарди. — Тўхта, деярман! — қичқирдим мен. Улар қадамларини тезлатишди. Мен филофни ечиб тўппончани олдим-да, бояги маҳмадо-

налик қилаётганини мўлжалга олиб, тепкини босдим. Отган ўқим тегмади, улар қоча бошладилар. Мен яна уч марта отдим ва бирови йиқилди. Бошқаси тўсиқдан ўтиб, кўздан ғойиб бўлди. Мен унга дала бўйлаб қочаётганда, тўсиқ орқасидан туриб бўлса ҳам яна отдим. Тўппонча бу сафар отилмай қолди ва мен унга бошқатдан ўқ жойладим. Иккинчи сержант жуда ҳам узоқлашиб кетганини, унга отиш беҳуда эканини билдим. У даланинг нариги четига бориб қолган, бошини паст эгиб чопиб борарди. Мен бўпаган обоймага ўқ жойлай бошладим. Бонелло келди.

— Менга беринг, уни тугатиб келаман, — деди у. Мен унга пистолетни бердим ва у йўлда узала тушиб ётган инженер қисмлар сержанти томонга қараб кетди.

Бонелло энкайиб, тўппончанинг оғзини унинг каласига тиради-да, тепкини босди. Отилмади.

— Затворни орқага тортиш керак, — дедим. У затворни тортиб икки марта отди. У сержантни оёғидан судраб йўл четига олиб чиқди. Сержант энди четанларнинг тагида ётарди. У қайтиб келиб тўппончани менга берди.

— Вой ифлос-ей! — деди у. У сержантга қараб турарди. — Уни қандай отиб ташлаганимни кўрдингизми, *tenente*?

— Тезроқ шох синдиришимиз керак, — дедим мен. — Нима, бошқасига тегизолмадимми?

— Тегмаган бўлса керак, — деди Аймо. — Тўппончадан узоққа тегизиш қийин.

— Ҳайвон! — деди Пиани. Биз шох-шабба синдираётган эдик. Машинадан юкларни бўшатдик. Бонелло олдинги филдираклар тагидан чуқур қазиди. Ҳаммаси тайёр бўлганда Аймо моторни олдириб, тезликка қўйди. Филдираклар яна лой ва шохларни отиб чир-чир айлана бошлади. Бонелло икковимиз суякларимиз сирқираб кетгунча орқасидан итардик. Машина ўрнидан жилмади.

— Сал жилдириб кўринг, Барто, — дедим.

У машинани орқага берди, кейин олдинга олди. Ғилдираклар борган сари ерга чуқурроқ кириб борарди. Кейин машина яна дифференциали билан тиралиб қолди, энди унинг ғилдираклари ўзи ўйган чуқурда айлана бошлади. Мен қаддимни кўтардим.

— Арқон солиб тортиб кўрамиз, — дедим.

— Менимча фойдаси бўлмайди, *tenente*. Бу ерда бир қатор туриб бўлмайди.

— Тортиб кўрип керак, — дедим. — Бошқа иложи йўқ.

Пиани билан Бонеллонинг машиналари тор йўлда фақат орқама-орқа туришлари мумкин эди. Биз бир машинани иккинчисига бойлаб торта бошладик. Ғилдираклар изидан чиқмасдан айланарди.

— Бўлмайди, — дедим қичқириб. — Бўлди, қўйинглар.

Пиани ва Бонелло ўз машиналаридан чиқиб бизнинг олдимизга келишди. Аймо машинасидан тушди. Қизлар биздан йигирма қадамча нарида, тош устида ўтиришарди.

— Энди нима қилдик, *tenente*? — сўради Бонелло.

— Яна бир шох солиб кўрамиз, — дедим.

Мен йўлга қараб турардим, айб менда эди. Уларни мен бу кўчага олиб кирдим. Офтоб булутлар орасидан чиқди. Сержантнинг жасади четан олдида ётарди.

— Унинг френчи билан плашени соламиз, — дедим. Бонелло уларни олиб келгани кетди. Мен шох синдирдим. Пиани билан Аймо ғилдираклар орасидан чуқур қазишди. Мен плашени қирқиб иккига бўлдим-да, ғилдиракнинг тагига тўшадим, кейин шох-шаббани солдим. Биз тайёрланиб, Аймо яна моторни юргизди. Ғилдираклар чирилаб айланар, биз жонимиз бориचा итарардик, лекин ҳеч нафи бўлмади.

— Ҳе, *usha!*.. — дедим. — Қўйинглар. Бирон керакли нарсангиз борми унда; Барто?

Аймо пишлоқ, икки шиша вино билан плашпини олиб Бонеллонинг машинасига чиқди. Бонелло рудда ўтирганча, сержант френчининг чўнтакларини ковларди.

— Ташлаб юборинг бу френчни, — дедим. — Бартонинг полапонлари нима бўлади?

— Кузовга ўтириб олишсин, — деди Пиани. — Бу ердан тез қутулиб кетолмасмиз-ов.

Мен машинанинг орқа эшигини очдим.

— Қани, — дедим. — Ўтиринглар.

Иккала қиз машина ичига кириб бурчакка ўтириб олишди. Улар ўқ овозини эпитмаганга ўхшардилар. Мен орқамга қарадим. Сержант йўлда енглари узун ифлос фуфайкада ётарди. Мен Пиани билан ёнма-ён ўтирдим, биз йўлга тушдик. Биз далани кесиб ўтмоқчи эдик. Машиналар бурилиб далага кирганда мен машинадан тушиб олдинда бордим. Шу даладан ўтсак, йўлга чиқиб олган бўлардик. Лекин биз чиқолмадик. Ер ниҳоятда ивиб, ботқоққа айланиб кетганди. Машиналар филдиракларининг ярмидан лойга ботиб ҳеч юролмайдиган бўлиб қолганларидан кейин биз уларни дала ўртасига ташлаб, Удинага пиёда кетдик.

Катта йўлга олиб чиқадиган кўчага етганимизда, мен уни қизларга кўрсатдим.

— Шу ёққа боринглар, — дедим уларга. — У ерда одамлар бор.

Улар менга термилиб туришарди. Мен ҳамёнимни олиб уларнинг ҳар икковларига ўн лирдан пул бердим.

— Боринглар шу ёққа, — дедим мен қўлим билан йўлни кўрсатиб. — Дўстларингиз, қариндошларингиз ўша ёқда!

Улар тушунисмади, лекин пулни қўлларида маҳкам қисимлаганча йўлга қараб кетипди. Улар худди мен пулни тортиб оладигандай орқаларига қарай-қарай боришарди. Мен улар шол рўмолларига маҳкам ўралиб олганча бизга қўрқа-писса аланглаб кетаётганларига қараб қолдим. Учала шофёр ҳам хахолаб кулишарди.

— Агар мен ҳам ўша ёққа кетсам, менга неча пул берасиз, *tenente*? — сўради Бонелло.

— Қўлга тупсалар ҳам, одамлар орасида бўлишадими-ку, ҳар ҳолда ёлғиз қолмаслар.

— Менга икки юз лир беринг, мен орқага қайтиб тўғри Австрияга бораман, — деди Бонелло.

— У ерда пулларингни тортиб олишади, — деди Пиани.

— Балки уруш тамом бўлар, — деди Аймо. Биз йўлдан иложи борица жадал юриб борардик. Офтоб булутлар тагидан чиқди. Йўл бўйларида тут дарахтлари ўсиб ётарди. Дарахтлар орқасидан худди мебель ташийдиган катта фургонларга ўхшаб дала ўртасида қолган машиналаримиз қаққайиб турарди. Пиани ҳам орқасига қаради.

— Уларни даладан чиқариш учун махсус йўл қуриш керак бўлади, — деди у.

— Эҳ, шайтон, велосипедларимиз бўлгандами! — деди Бонелло.

— Америкада велосипедларда юришадими? — сўради Аймо.

— Олдин юришарди.

— Яхши нарса, — деди Аймо. — Ажойиб нарса велосипед.

— Эҳ, шайтон, велосипедларимиз бўлгандами! — деди Бонелло. — Мен пиёда юришга унча йўқман.

— Нима, отишма бўляптими? — сўрадим мен. Менга узоқдан отишма овозлари эшитилгандай бўлди.

— Билмадим, — деди Аймо. У қулоқ сола бошлади.

— Отишаётганга ўхшайди, — дедим.

— Ҳаммадан олдин отлиқлар кўринади, — деди Пиани.

— Менимча, уларнинг отлиқ аскарлари бўлмаса керак.

— Бўлмаса янаям яхши, — деди Бонелло. — Мен қаланғи-қасанғи бир отлиқнинг найзасидан ўлиб кетишни истамайман.

— Анов сержантни боппадингиз-да, *tenente*, — деди Пиани. Биз жадал қадамлар билан юриб бормоқда эдик.

— Мен уни отиб ташладим, — деди Бонелло. — Мен бу урушда ҳали ҳеч кимни отмагандим, мен бир умр сержантни отиб ташлашни орзу қилиб юардим.

— Тухумда ўтирган товуқни оддинг сен, — деди Пиани. — Сен отганингда унча баланд учмайдиган бўлиб қолганди.

— Фарқи йўқ. Мен энди бир умр буни эслаб юарман. Ўша ифлос сержантни мен ўлдирдим.

— Гуноҳларингни баён қилаётганингда нима дейсан? — сўради Аймо.

— Падарим, дуо қилинг, мен сержантни ўлдирдим, дейман.

Учовлари кулиб юборишди.

— У анархист, — деди Пиани. — У черковга бормаиди.

— Пиани ҳам анархист, — деди Бонелло.

— Чиндан ҳам анархистлармисиз? — сўрадим.

— Йўқ, *tenente*. Биз социалистлармиз. Ҳаммамиз Имолаликмиз.

— Сиз у ерда ҳеч бўлганмисиз?

— Йўқ.

— Эҳ, чатоқ! Жуда алламбало жой-да, *tenente*. Урушдан кейин биз томонларга боринг, томоша қилиб, қидириб келасиз.

— У ердагиларнинг ҳам бари социалистларми?

— Ҳаммаси.

— У яхши шаҳарми?

— Яхши ҳам гапми. Сиз бунақасини сира кўрмагансиз.

— Қандай қилиб социалист бўлиб қолдингиз?

— Биз ҳаммамиз социалистлармиз. У ерда каттадан кичик — ҳамма социалист. Биз ҳамма вақт социалист бўлганмиз.

— Бир боринг, tenente. Сизни ҳам социалист қилиб қўямиз.

Йўл олдинда чапга бурилиб тош девор билан ўралган мевазор боғ ёнидан ўтиб тепаликка кўтарилади. Тепаликка кўтарилаётганимизда улар жим бўлиб қолишди. Ҳаммамиз бир қатор бўлиб, жадаллаб борардик.

## Ўттизинчи боб

Бир ошлардан кейин дарёга олиб борадиган йўлга чиқдик. Ташлаб кетилган юк машиналари билан аравалар то кўприккача чўзилиб ётарди. Одам зоти кўринмасди. Дарёда сув тўлиб оқар, кўприк қоқ белдан портлатилганди. Кўприкнинг тош қуббаси дарёга қулаб тушган, қўнғир сув унинг устидан оқиб ўтарди. Биз кечиб ўтгани жой ахтариб дарё ёқалаб кетдик. Мен сал нарироқда темир йўл кўприги борлигини билардим, шояд ўша ердан нариги қирғоққа ўтиб олсак, деб ўйладим. Сўқмоқ йўл чилп-чилп лой эди. Одамлар кўринмас, ҳамма ёқда фақат ташлаб кетилган нарсалар ётарди. Қирғоқнинг ўзида ҳам ҳўл буталар-у, ботқоқ ердан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Қирғоқни ёқалаб бориб, ниҳоят темир йўл кўпригини кўрдик.

— Чиройлилигини қаранг, — деди Аймо. Бу одатда сув тагигача қуриб қоладиган дарё устига қурилган узун темир кўприк эди.

— Келинлар, тезроқ нариги томонга ўтиб олайлик, ҳали замон портлатиб юборишлари ҳам мумкин, — дедим.

— Ким портлатарди, — деди Пиани. — Ҳамма кетиб бўлибди-ю.

— У минаянган бўлиши мумкин, — деди Бонелло. — сиз биринчи бўлиб юринг.

— Вой, манави анархистни томоша қилинлар, а? — деди Аймо. — Ўзинг бор биринчи бўлиб.

— Мен бораман, — дедим. — Минаси бўлсаям, битта одамнинг қадамидан портлаб кетмас, ахир.

— Кўрдингми, — деди Пиани. — Ақлли одам деган бундоқ бўлибди, бу сенга анархист-панархист эмас.

— Мен ақлим бўлганида бу ерларда юрмаган бўлардим, — деди Бонелло.

— Ёмон эмас, ёмон эмас, а, гап, tenente, — деди.

— Аймо.

— Ёмонмас, — дедим. Биз кўприк олдига бориб қолгандик. Осмонни яна булут буркаб, ёмғир ивирирай бошлаганди. Кўприк жуда ҳам узун ҳамда бакувват бўлиб кўринарди. Биз темир йўл кўтармасига тирмашиб чиқдик.

— Битта-биттадан бўлиб ўтамиз, — дедим ва кўприкка қадам қўйдим. Мен темир йўл изларини, шпалларни мина асоратлари йўқмикин деб қараб борардим, пубҳали бирон нарса кўринмади. Пастда шпаллар орасидан бўтана бўлиб оқаётган сершитоб дарё кўриниб турарди. Олдинда бўккан дала-ларнинг нариги томонида элас-элас Удина кўзга чалинарди. Кўприкдан ўтиб атрофга алангладим. Оқим бўйлаб сал юқорироқда яна кўприк бор экан. Мен қараб турган маҳалимда ўша кўприкдан ҳамма ёнига лой сачраган сариқ енгил машина ўтиб кетди. Кўприк панжараси жуда баланд эди, шунинг учун машина кўприкка чиқиши биланоқ кўзга кўринмай қолди. Лекин мен шофёрни, унинг ёнида ва орқада ўтирганларнинг бошларини кўрдим. Тўртовлари ҳам немис каскасида эдилар. Машина қирғоққа чиқдида, дарахтлар, ташлаб кетилган транспорт орқасида кўринмай қолди. Мен орқадан ўтиб келаётган Аймога, кейинда қолганларга тезроқ бўлинглар, деб ишора қилдим. Мен пастга тушиб темир йўл кўтармасининг тагида ўтирдим. Аймо кетимдан тушиб келди.

— Сиз машинани кўрдингизми? — сўрадим.

— Йўқ. Биз сизга қараб тургандик.

— Юқори кўприкдан немисларнинг штаб машинаси ўтиб кетди.

— Штаб машинаси дейсизми?

— Ҳа.

— Ё Биби Марям!

Бошқалар ҳам етиб келишди, ҳаммамиз кўтарма тагида, лойда ўтирдик, кўтарма оша дарахтлар, зовур ва йўл кўриниб турарди.

— Биз қуршовда қолибмизми, *tenente*?

— Билмадим. Мен фақат немис штаб машинаси йўлдан ўтганини кўрдим.

— Соғлигингиз жойидами, *tenente*? Бопингиз айланмаяптими?

— Ҳазилни йиғиптиринг, Бонелло.

— Ичмаймизми, а? — сўради Пиани. — Қуршовда қолган бўлсак, ўлар дунёда ичиб қолайлик. — У флягасини камаридан бўшатиб олди-да, оғзини бураб очди.

— Қаранглар! Қаранглар! — деди Аймо йўлни кўрса-тиб. Кўприкнинг темир панжараси тепасидан немис каскалари ўтиб борарди. Улар бир оз олдинга томон энкайган, худди сузиб кетаётгандай бир маромда шитиб билан ўтиб бормоқда эдилар. Каскалар қир-роққа етганда уларнинг эгаларини ҳам кўрдик. Бу велосипедчилар ротаси эди. Мен, айниқса, олдинда бораётган иккитасини яхши кўриб турардим. Улар чайир, бақувват йигитлар эди. Каскаларни бостириб кийишган, шунинг учун юзларининг бир ёғи кўринмасди. Карабинлари велосипедларининг рамасига тиркаб қўйилганди. Қўл гранаталарини дастасини пастга қилиб белларига осиб олишганди. Уларнинг каскалари билан кулранг мундирлари нам босган, шопилмай юриб, теварак-атрофни кузатиб борардилар. Олдинда икки киши, кейин бир қатор бўлиб тўрт киши, ундан кейин бир йўла ўн-ўн икки киши, кейин яна, ўн, кейинда битта одам алоҳида борарди. Улар гаплашмасдан кетишарди, лекин гаплашаётган тақдирлари-

да ҳам барибир дарёнинг шовқинидан гапларини эшитмаган бўлардик. Улар йўлга чиқиб, кўздан ғойиб бўдилар.

— Ё Биби Марям! — деди Аймо.

— Булар немислар, — деди Пиани. — Булар австрис эмас.

— Нега уларни бу ерда ҳеч ким тўхтатмайди? — дедим мен. — Нега бу кўприк портлатилмаган? Нега кўтармаларга пулемётлар ўрнатилмаган?

— Буни сиз бизга айтиб беринг, *tenente*, — деди Бонелло.

Азбаройи қоним қайнаб, вазабдан ёниб кетдим.

— Ҳаммаси жинни бўлиб қолган. Пастда кичкина кўприкни портлатиб, катта йўлдаги кўприкни бутун қолдиришади. Қаерда улар ўзи? Буларни тўхтатадиган азаматлар борми ўзи?

— Буни сиздан эшитамиз, *tenente*, — деб такрорлади Бонелло.

Мен индамадим. Буларнинг менга алоқаси йўқ. Менга учта санитар машина билан Порденонегга бориш топширилганди. Бу қўлимдан келмади. Энди мен шундоқ ўзим Порденонегга етиб олишим керак: лекин, Худо шоҳид, мен бу аҳволда ҳатто Удинага ҳам етиб бормайдиганга ўхшайман. Бўлар иш бўлди. Энди оғир бўлиш керак, ўққа учмаслик, асирга тушмасликнинг чорасини топиш керак.

— Сиз винони очгандингиз, шекилли? — сўрадим мен Пианидан. У менга флягани узатди. Мен тўйиб ичдим. — Кетдик, — дедим мен. — Айтгандай, шошадиган жойимиз йўқ. Тамадди қилиб оласизларми?

— Бу ер тўхтаб турадиган ер эмас, — деди Бонелло.

— Майли, унда юринглар.

— Кўтарманинг тагидан юриб борамизми?

— Яхшиси тепадан юриш керак. Улар бу кўприкдан ҳам ўтишлари мумкин. Тепамизга келганларини кўрмай қолсак, чатоқ бўлади.

Биз темир йўлдан юриб кетдик. Иккала томонимиз бўккан дала. Даланинг нарёғида, олдинда тепалик бор, ундан нарида Удина. Тепаликдаги қалъа атрофидаги уйларнинг томлари кўринарди. Кўнғироқхона билан минора соати кўзга ташланарди. Далаларда тут дарахтлари кўп эди. Бир жойда темир йўлни бузиб кетишибди. Шпалларни ковлаб олиб кўтарма тагига улоқтиришибди.

— Пастга, пастга! — деди Аймо.

Ўзимизни кўтарма тагига отдик. Йўлдан велосипедчиларнинг янги бўлинмаси ўтиб борарди. Мен кўтарманинг четидан қараб уларнинг ўтиб кетганларини кўрдим.

— Улар бизни кўрсалар ҳам тўхтаганлари йўқ, — деди Аймо.

— Ҳаммамизни бу ерда битта-биттадан отиб ташлашади, *tenente*, — деди Аймо.

— Бизнинг уларга керагимиз йўқ, — дедим мен. — Улар бошқа бировнинг кетидан қувишмоқда. Биз уларнинг оёқлари тагидан чиқиб қолсак, унда ёмон бўлади.

— Менга қолса, шу панароқ ердан юрган бўлардим, — деди Бонелло.

— Юраверинг. Биз тепадан борамиз.

— Ўтиб олишимизга ишонасизми? — сўради Аймо.

— Албатта. Улар ҳали кўп эмас. Қоронғи тушганда ўтиб кетамиз.

— Штаб машинаси бу ерда нима қилиб юрибди?

— Ким билади дейсиз? — дедим мен. Биз темир йўл изидан борардик. Бонелло лойдан юриб чарчади, шекилли, бизнинг ёнимизга чиқиб олди. Темир йўл бир оз жанубга қараб бурилгандан кейин биз йўлда нима бўлаётганлигини кўрмай қолдик. Канал кўприги портлатилган экан, биз қолган-қутган тўсинлардан бир амаллаб ўтиб олдик. Олдинда отишмалар эшитилмоқда эди.

Каналдан ўтгач, биз яна темир йўлга чиқиб олдик. Йўл далалардан ўтиб тўғри шаҳарга олиб борарди.

Шимол томонда велосипедчилар ўтиб кетган йўл, жануброқда унча катта бўлмаган йўл иккига ажралиб қуюқ дарахтлар ичига кириб кетарди. Мен жануброқдан кетганимиз маъқул, деган қарорга келдим. Шунда биз шаҳарни айланиб ўтиб, дала йўлдан Кампоформина Тальяменто йўлига чиқардик. Биз чекинаётган асосий йўллардан эмас, унинг биқинидаги йўллардан борсак бўларди. Мен водийдан жуда кўп дала йўллари ўтганлигини билардим. Кўтармадан туша бошладим.

— Юринглар, — дедим. Мен дала йўли орқали шаҳарни жанубдан айланиб ўтишга қарор қилдим. Қарши томондан, дала йўлидан бизга қарата ўқ узилди. Ўқ кўтарманинг лойига кириб кетди.

— Орқага! — қичқирдим мен. Мен қияликдан лойда сирпаниб тепага югурдим. Шофёрлар менинг олдимда чопиб боришарди. Кўтармага кучим етганча тез кўтариладим. Қуюқ бутазор орасидан яна икки марта ўқ отишди. Шунда издан ўтаётган Аймо гандираклаб кетди, қоқилди ва юз тубан йиқилди. Уни нариги томонга олиб ўтиб чалқанча ағдардик. — Бошини юқори-роқ қилиб қўйинглар, — дедим. Пиани уни суриб қўйди. У қияликда оёғини пастга осилтириб ётар, нафас олганда хирқираб қон отилиб чиқарди. Биз учовлон унинг атрофида тиззамиз билан ўтириб олгандик. Ёмғир ёварди. Ўқ унинг энсасига тегиб, юқорига ўтиб, ўнг кўзининг тагидан чиқиб кетганди. Мен ўқ изларини беркитишга ҳаракат қилаётганимда у ўлди. Пиани Аймонинг бошини ерга қўйди, дала пакетидан бир парча дока олиб унинг юзини артди, кейин ўрнидан турди.

— Ифлослар! — деди у.

— Булар немис эмас, — дедим мен. — Бу ерда немисларнинг бўлиши мумкин эмас.

— Италиянлар, — деди Пиани худди сўккандай қилиб.

Бонелло миқ этмасди. У Аймонинг ёнида унга қарамай ўтирарди. Пиани Аймонинг пастга тушиб кетган

кепкасини олди ва унинг юзини ёпиб қўйди. У ўзининг флягасини чиқарди.

— Ичасизми? — Пиани флягани узатди.

— Йўқ, — деди Бонелло. У менга ўтирилади. — Тепада юрганимизда ҳаммамиз ҳам шу аҳволга тушибиз мумкин эди.

— Йўқ, — дедим мен. — Биз даладан кетмоқчи бўлганлигимиз учун шундай бўлди.

Бонелло бошини чайқади. — Аймо ҳалок бўлди, — деди у. — Энди кимнинг навбати, *tenente*? Энди қаерга бордик?

— Италиянлар отишди, — дедим мен. — Булар немислар эмас.

— Немислар бу ерда бўлганда ҳаммамизни отиб ташлаган бўлардилар, — деди Бонелло.

— Италиянлар бизга ҳозир немислардан ҳам хавфлироқ, — дедим. — Арьергард ҳамма нарсадан қўрқади. Немислар-ку, нима қилаётганларини билишпая.

— Гапингиз жуда тўғри, *tenente*, — деди Бонелло.

— Энди қаёққа борамиз? — сўради Пиани.

— Яхшиси, бирон ерда қоронғи тушгунча кутиб ётиш керак. Агар биз жанубга ўтиб олсак, ҳаммаси яхши бўлади.

— Улар биттамызни бекордан-бекорга ўлдирмаганларини исботлаш учун ҳаммамизни ўлдиришдан ҳам тоймайдилар, — деди Бонелло. — Мен таваккал қилишни хоҳламайман.

— Удинага яқинроқ бирон ерда кутиб ётамиз-да, қоронғи тушгандан кейин ўтиб кетамиз.

— Унда кетдик, — деди Бонелло.

Биз кўтарманинг шимолий қиялигидан пастга тушдик. Орқамга қарадим. Аймо темир йўлга ярим қия бўлиб ётарди. У жуда ҳам кичкина эди, қўллари ёнларига туширилган, лой бўлиб кетган оёқлари бирлаштириб қўйилган, юзига бош кийими ёпилганди. Унинг жасади ғоят аянчли кўринарди. Ёмғир қуйиб турарди. Мен ҳеч кимга Аймога қарагандай яхши муноса-

батда бўлган эмасман. Унинг қоғозларини чўнтагимга солиб олгандим, ҳали унинг оиласига бу ҳақда хабар беришимни билардим. Далаларнинг этагида ферма кўринди. Ферма атрофини дарахтлар қуршаган. Қўрғоннинг гир атрофига ёрдамчи уйлар тушган, болохонадан ташқарига тўсинлар чиқарилиб, устига синчли айвон солинганди.

— Бир-биримиздан узоқроқ масофада юрганимиз маъқул, — дедим уларга. — Олдинда мен бораман.

Мен фермага қараб юрдим. Даладан фермага сўқмоқ тушган эди.

Даладан ўтиб борарканман, қўрғон атрофидаги дарахтлардан ёки қўрғоннинг ўзидан туриб бисга қараб ўт очишлари мумкинлигига ичимда бир бор таялиб қўйгандим. Мен рўпарамда аниқ-таниқ кўришиб турган уйга томон бордим. Болохона айвони сомонхона билан туташган бўлиб, синчлар орасига хашак бостирилганди. Ҳовли саҳнига тош терилган, дарахтларнинг шохларидан ёмғир томчилари оқиб тушарди. Ўртада шотиси осмонга кўтарилган икки ридиракли каттакон арава бўм-бўш ётарди. Ҳовлидан ўтиб, айвон тагида бирпас турдим. Эшик очиқ эди, ичкарига кирдим. Бонелло билан Пиани кетма-кет етиб келишди. Уйнинг ичи қоп-қоронғи эди. Мен ошхонага ўтдим. Оғзи ланг очиқ хайҳотдай ўчоқнинг кули олинмаганди. Ўчоқ устида идишлар турар, лекин ҳаммаси бўш эди. Мен у ёқ-бу ёқни тимироскилаб чиқдим, лекин егулик бирон нарса топмадим.

— Сомонхонада қоронғи тушишини кутамиз, — дедим. — Пиани, агар егулик бирон нарса топсангиз, шу ерга олиб келарсиз.

— Қидириб кўрай-чи, — деди Пиани.

— Мен ҳам бораман, — деди Бонелло.

— Майли, — дедим. — Мен сомонхонани кўриб келай.

Мен оғилхонадан тепага олиб чиқадиغان тош зинани қидириб топдим. Оғилхонадан қуруқ хашак ҳиди

анқир, ёмғир ёғаётганда бу ҳид, айниқса, ёқимли туюлмоқда эди. Молларни ҳам ҳайдаб кетишган, шекилли, молхона бўм-бўш турибди. Пичанхонанинг ярмига пичан бостирилганди. Болохонада иккита дарча бор эди, улардан бири миҳлаб ташланган, иккинчиси — шимол тарафда эди. Бурчакда хашакни пастга, оғилга ташлаш учун қилинган нов бор эди. Яна томда оғзи ҳовлига қараган туйнук ҳам бор эди, ўрим пайтида пичанни шу ердан болохонага узатишса керак. Туйнук устида синглар бир-бирига қўшилган эди. Пичанхонада томга ёғаётган ёмғирнинг шитирлаши эшитилар, пичан ҳиди анқирди, пастга тушганимда оғилхонадан қуритган тезакнинг ҳиди димоққа ёқимли урилди. Жануб томондаги деразадан битта тахтасини олиб қўйилса, ҳовлини бемалол кузатиб ётса бўладиган. Бопқа дарча шимолга қараган бўлиб, ундан дала кўриниб турарди. Агар зинадан тушишга имконият бўлмай қолса, истаган дарчадан болохонага чиқиб, у ердан пастга тушса бўларди, пастга нов орқали ҳам сирпаниб тушиш ҳеч гап эмасди. Пичанхона кенг эди, одам шарпаси сезилиши биланоқ, гарам ичига уриб кетиш мумкин эди. Ҳар ҳолда бу кўрфонда яшириниб туриш имконияти йўқ эмасди. Агар ўқ отиб йўлимизни тўсипмаганда, биз жанубга ўтиб олишимизга ишончим комил эди. Бу ерда немисларнинг бўлиши мумкин эмас. Улар шимолдан ва Чивидале йўлидан келишмоқда. Уларнинг жануб томондан фронтни ёриб ўтишлари ақлга тўғри келмасди. Италиялар душмандан ҳам ёмон. Улар кўрқиб кетганларидан дуч келган одамни отиб таплайверади. Ўтган кеча колоннада шимолда чекинаётган армияда италян мундирини кийиб олган немислар кўп экан, деган миш-мишларни эшитгандик. Мен бунга ишонмовдим. Бунақа гаплар урушда тез-тез бўлиб туради. Душман ҳамisha шундай гапларни тарқатади. Сиз ҳеч қачон кимдир немис мундирини кийиб герман армиясининг тўполонини чиқарибди, деган гапни эшитмайсиз. Балки бун-

дай воқеалар бўлиб турса кераг-у, лекин бу ҳақда ҳеч ким гапирмайди. Мен немислар бунақа гаплар билан шуғулланиб юрмайдилар, деб ўйлардим. Бунинг уларга нима кераги бор. Чекинаётган армияда ола-шовур чиқаришдан улар нима наф қўрадилар. Мипп-миплар чиқишига қўшинларнинг қўплиги, йўлларнинг етишмаслиги сабаб бўлади. Бу ерда немисларсиз ҳам калаванинг учини топиб бўлмайди. Шунга қарамасдан бизни италянча кийиниб олган немис деб отиб тапплашлари ҳеч гап эмас. Аймони отиб тапплашди-ку. Пичан ёқимли ҳид таратади, пичанхонада ётганингда вақт туйғусини йўқотасан. Биз бир маҳаллар пичанхонада гаплашиб ётганимиз, болохона шифтидаги кичкина туйнукка қўнган чумчуқларни пахтавон пилта миатикдан отганларимиз хотирамдан лип этиб ўтади. Энди у пичанхоналар йўқ, бир йили қарағайзорни кесиб тапплашди, илгари ўрмон шовиллаб турган ерда ҳозир фақат тўнтаклар, қақшаб ётган сўхта дарахт таналаригина қолган. Орқага қайтиб бўлмайди. Агар олдинга юрилмаса, нима бўлади? Миланга қайтиб бормаيسان. Миланга борганингда нима қиласан? Шимолда Удина томондан ўқ овозлари келарди. Пулемётнинг тариллагани эшитиларди. Нимагадир тўпларнинг овози чиқмасди. Шу ҳам катта гап. Афтидан, қўшиннинг бир қисmini йўлга тапплашган, шекилли. Пастда ғира-шира бўлиб ҳовлида, Пиани кўринди. У қўлатиғига узун колбаса билан қандайдир икки шиша вино қистириб олганди.

— Юқорига чиқинг, — дедим унга. — Ҳув анови ерда зина бор.

Кейин унга ёрдам бериш кераклигини ўйлаб пастга тушдим. Пичанда ётавериб, бошим айланиб қолибди. Мен худди мудроқ босган одамга ўхшардим.

— Бонелло қани? — сўрадим.

— Ҳозир айтаман, — деди Пиани. Биз зинадан кўтарилидик. Фарамга ўтириб, келтирган нарсаларимизни қўйдик. Пиани пармални пичоғини олди-да, шишалардан бирини оча бошлади.

— Мум билан маҳкамланган экан, — деди у. — Бир маза қиладиган бўлдик. — У жилмайиб қўйди.

— Бонелло қани? — сўрадим ундан. Пиани менга қаради.

— У кетди, *tenente*, деди у. — У асир тушаман деди. Мен индамадим.

— Ўзини ўлдириб қўйишларидан қўрқди.

Мен вино шипасини қўлимда тутганча индамасдим.

— Биласизми, *tenente*, биз умуман урушга тарафдор эмасмиз.

— Нега сиз у билан бирга кетмадингиз? — сўрадим мен.

— Сизни тапплаб кетгим келмади.

— У қаерга кетди?

— Билмадим, *tenente*. Кетди-қолди.

— Яхши, — дедим. — Колбасани кесинг.

Пиани ғира-ширада менга қаради.

— Мен гаплашиб ўтириб кесиб қўйган эдим, — деди у. Биз пичанда ўтириб колбаса едик, вино ичдик. Бу винони тўйга сақлаб қўйган бўлсалар керак. У эскилигидан тусини йўқотганди.

— Сиз манави дарчага қаранг, Луинжи, — дедим. — Мен бунисига қарайман.

Ҳар биримиз биттадан шипани олволдик, мен ўз шипам билан юқорироқ суриладим-да, қорним билан ётиб олганча торгина дарчадан ёмғирда бўккан далага қарай бошладим. Нимани кўрмоқчи бўлганимни билмайман-у, лекин далалар, яланғоч тутлар ва ёмғирдан ўзга ҳеч нарсани кўрмадим. Вино руҳимни кўтармади. Уни узоқ сақлаганлари туфайли у ўз ранги билан мазасини йўқотганди. Қоронғилик буркаб келмоқда. Жуда тез қоронғи тушмоқда. Зимистон тун бўлади, чунки ёмғир ёрмоқда. Ҳамма ёқ бутунлай қоронғиликка чўмгач, дарчага қарашнинг фойдаси бўлмай қолди. Пианининг ёнига ўтдим. У ухлаб ётарди, мен уни уйғотмадим, жимгина ёнида ўтирдим. У азамат

йигит эди, уйқуси мардона эди. Бир оз туриб мен уни уйғотдим ва биз йўлга тушдик.

Бу жуда ғалати тун эди. Билмадим. нимани кутган эдим — балки ўлимимни кутгандирман, отишмалар, қоронғида қувғинлар бўлади, деб ўйлагандирман, лекин ҳеч нарса бўлмади. Биз зовур орқасида немис батальони ўтиб бўлгунча қорнимизни лойга бериб ётдик-да, кейин у кўздан нари кетгач, йўлни кесиб ўтиб, шимол томонга қараб кетдик. Ёмғирда икки марта немисларга яқин бориб қолдик, лекин улар бизни кўрмадилар. Биз биронта ҳам италянни учратмай шаҳарни шимол томондан айланиб ўтдик, кейин кўп ўтмай асосий чекиниш йўлига чиқиб олдик-да, тун билан Тальяментони мўлжалга олиб йўл босдик. Мен аввал чекиниш бу қадар катта бўлади деб ўйламаган эканман. Бутун мамлакат армия билан бирга борарди. Кечаси билан транспортларни қувиб ўтиб юрдик. Оёғим зирқираб оғрир, ўзим чарчагандим, лекин биз жуда тез кетиб борардик. Бонеллонинг асир тушмоқчи бўлгани бизга энди аҳмоқлик бўлиб туюла бошлади. Ҳеч қандай хавф-хатар йўқ эди. Биз икки армия ўртасидан омон-эсон ўтиб олдик. Аймонинг ҳалок бўлганлигини айтмаганда, гўё ҳеч қандай хатар бўлмагандай эди. Биз темир йўлдан оппа-очиқ бораётганимизда ҳеч ким бизга тегмади. Ҳалокат кутилмаганда — бемаъни суратда оёқ остидан чиқди. Мен ҳозир Бонелло қаердалигини ўйлаб борардим.

— Аҳволингиз қалай, *tenente*? — сўради Пиани.

Биз транспорт ва қўшинлар билан тирбанд бўлиб кетган йўл чеккасидан кетаётган эдик.

— Яхши.

— Мен юриб чарчадим.

— Бизни энди юришдан бошқа ишимиз йўқ. Йўлнинг ёмони орқада қолди.

— Бонелло бекор қилди-да.

— Ҳа, бекор қилди.

— Уни энди нима қилмоқчисиз, *tenente*?

— Билмадим.

— Уни асир олинганлар қаторига қушиб қўя олмай-сизми?

— Билмадим.

— Агар уруш давом этадиган бўлса, унинг ота-она-сини жавобгарликка тортишлари мумкин.

— Уруш давом этиши мумкин эмас, — деди қандайдир бир солдат. — Уруш тугади. Биз уйга кетяпмиз.

— Ҳамма уйга кетяпти.

— Биз ҳаммамиз уйимизга кетяпмиз.

— Тезроқ юринг, *tenente*, — деди Пиани. У тезроқ уларнинг ёнларидан ўтиб кетмоқчи эди.

— *Tenente*? Ким бу ерда *tenente*? *Abasso gli ufficiali!* Йўқолсин офицерлар!

Пиани мени қўлтиқлаб олди.

— Мен яхписи, сизни исмингизни айтиб чақираман, — деди у. — Яна бир кори ҳол бўлиб юрмасин. Офицерларни жазолашган пайтлари бўлган.

Биз қадамларимизни тезлатиб, улардан нарига ўтиб кетдик.

— Мен унинг ота-оналарини жавобгарликка тортишмайдиган бир йўлини қиламан, — дедим бояги гапни давом эттириб.

— Агар уруш тутаган бўлса, барибир, — деди Пиани. — Лекин мен унинг тамом бўлганлигига ишонмайман. Урушидан тўхтаб, бўлди энди бу ёғига дориламон деб юборишмас сира.

— Бу тезда маълум бўлади, — дедим.

— Мен унинг тамом бўлганлигига ишонмайман. Ҳамма тамом бўлди, деб юрибди. лекин мен бунга ишонмайман.

— *Viva La Pace!*<sup>3a</sup>, — қичқирди қандайдир солдат. — Уйга кетяпмиз.

---

<sup>3a</sup> Яшасин тинчлик! (итал.)

— Қани эди ҳаммамиз уй-уйимизга кетсак, — деди Пиани. — Сизнинг уйга кетгингиз келяптими?

— Ҳа.

— Уйга кетиб бўлмиз. Мен уруш тугаганлигига ишонмайман.

— *Andiamo a casa!*<sup>39</sup> — қичқирди солдат.

— Улар милтиқларини улоқтиришяпти, — деди Пиани. — Елкаларидан олиб отиб юборишяпти. Кейин қичқиршяпти.

— Милтиқларини бекор ташлашяпти.

— Милтиғимизни ташласак, урушдан озод қилилади деб ўйлашяпти, шекилли.

Ёмғирда чеккадан юриб ўзимга йўл очиб борарканман, кўп солдатлар милтиқларини ташламаганларини кўрдим. Милтиқлар елкалардан чиқиб турарди.

— Қайси бригадadan? — сўради офицер.

— *Brigata di Pace!* — қичқирди кимдир. — Тинчлик бригадасидан.

Офицер индамади.

— Нима деяпти? Офицер нима деяпти?

— Йўқолсин офицер! *Viva la Pace!*

— Тезроқ юринг, — деди Пиани.

Биз бошқа машиналар қаторида ташлаб кетилган иккита инглиз санитар автомобилни кўрдик.

— Горициядан, — деди Пиани. — Мен бу машиналарни биламан.

— Улар биздан ўзиб кетишган экан-да.

— Улар йўлга биздан олдинроқ чиқибган.

— Қизиқ. Шофёрлари қани?

— Олдинроқда бўлса керак.

— Немислар Удинада қолишибди, — дедим. — Ҳаммамиз дарёдан ўтиб оламиз.

— Ҳа, — деди Пиани. — Шунинг учун ҳам уруш давом этади деяпман-да.

---

<sup>39</sup> Ҳамма уй-уйига! (итал.)

— Немислар бундан ҳам ичкарироққа кириб келишлари мумкин эди, — дедим. — Қизиқ, нега улар бирдан тўхтаб қолишди экан?

— Тушуниб бўлмайди. Бу урушга сира ҳам тушуниб бўлмай қолди.

— Улар кейинги қисмлар келишини кутишган, шекилли.

— Ҳеч ақлим етмайди, — деди Пиани. У бир ўзи бўлганда анча бамаъни йигит экан. Бошқа шофёрлар ичида бўлганда боягидай оғзи ёмон шалоқ бўлиб кетарди.

— Уйланганмисиз, Луизи?

— Уйланганимни биласиз-ку.

— Шунинг учун асирга тушишни истамадингизми?

— Қисман шунинг учун ҳам. Ўзингиз уйланганмисиз, *tenente*?

— Йўқ.

— Бонелло ҳам уйланмаган.

— Ҳамма нарсани уйланган, уйланмаганлигига қараб ҳал қилиш мумкин эмас. Лекин уйланган одам болачақасининг олдига қайтгиси келади. — Мен оила ҳақида суҳбатлашгим келиб турарди.

— Шундай.

— Оёрингиз тузукми?

— Оғрияпти.

Тонг оқариб келаётганда биз Тальяменто қирғоғига етдик, тўлиб оқаётган дарё бўйлаб юриб, кўприкка яқинлашдик.

— Шу дарёда мустаҳкамланиб олсалар бўларди, — деди Пиани. Фира-ширада дарё жуда кўтарилиб қолганга ўхшарди. Сув гирдоб бўлиб оқар, дарёнинг ўзани кенгайиб кетгандек эди. Тахта кўприкнинг узунлиги бир чақирим келар-келмас бўлиб, одатда кенг, тошлоқ ўзанининг тагидагина ирмоқ-ирмоқ бўлиб оқади-ган дарёнинг суви ҳозир кўприкнинг тагига тегай-тегай деб турарди. Қирғоқдан бориб, тўдага қўшилди-да, кўприкдан ўта бошладик. Ёмғирда оҳиста қадам

ташлаб борарканман, одамлар орасида қисилиб, олдидидаги зарядлар яшигига ардарилиб кетай дея-дея, бир оёғимдан салгина пастда оқаётган дарёга, бир те-варак-атроф, тумонатга назар ташлардим. Қадамим-ни бошқаларнинг оёқ олишига қараб қўярканман, ўзимни жуда қаттиқ ҳолдан тойгандай сездим. Кўприкдан ўтаётганларнинг ҳаммаси нимагадир но-хуш кўринарди. Мен агар кундуз кунни бу ерга само-лётдан бомба ташлангудек бўлса, қандай қиёмат-қойим қўпиши мумкинлигини ўйлаб борардим.

— Пиани! — деб чақирдим.

— Мен бу ердан, *tenente*, — одамлар уни мен-дан сал илгарироққа суриб кетишганди. Бирон ким-са миқ этиб оғзини очмасди. Ҳар ким тезроқ ўтиб олишни ўйлар, шундан бошқасини хаёлига келтир-масди. Биз ўтай деб қолгандик. Кўприкнинг нариги бошида, икки томондан фонусли офицерлар билан карабинерлар туришарди. Улар ёришиб келаётган ос-мон фонида қорайиб кўринардилар. Мен яқинроқ борганимда бир офицер колоннадаги қандайдир бир одамни қўли билан кўрсатганини кўрдим. Караби-нер ўша одамни елкасидан тутиб олиб чиқди. Ўшдан бир четга олиб борди. Биз офицерларга етай деб қол-дик. Улар колоннада ўтаётган ҳар бир кишининг ба-шарасига тикилиб қарашар, баъзан бир-бирлари би-лан кужиллашиб, олдинга ўтишарди-да, кимнингдир юзига фонус тутишарди. Биз улар билан бараварлаш-ганда, яна бировни олишди. Тутилган одам подпол-ковник эди. Унга фонус тутишганда елкасидаги юл-дузларини кўрдим. Унинг сочлари оқариб кетган, миқтидан келган одам эди. Карабинерлар уни кўприкдан нарига судраб кетдилар. Биз офицерлар билан бараварлашганда, улар мента қараётганлари-ни кўрдим. Кейин бирови мени кўрсатиб, карабинер-га нимадир деди. Карабинер колоннани ёриб ўтиб мен томонга келаётганини кўрдим, кейин у менин-и ёқамдан ушлаб олди.

— Нима гап? — дедим ва башарасига қараб урдим. Мен унинг шляпа бостирилган юзини, шопдай мўйловларини, юзидан оқиб тушаётган қонни кўриб турардим. Яна бири ўзини издиҳомга уриб биз томонга кела бошлади.

— Нима гап? — сўрадим мен. У жавоб бермасди. Мени тутиб олишга пайт мўлажалларди. Мен тўппончамни олиш учун қўлимни олиб бордим. — Нима, сен офицерга тегиш мумкин эмаслигини билмайсанми?

Иккинчиси келиб орқамдан ёпишди ва қўлимни шундай тортдики, азбаройи Худо, қўлим чиқиб кетди, деб ўйладим. Мен унга ўтрилдим, шунда биринчиси бўйнимдан қисиб ушлаб олди. Мен уни оёқларим билан тепдим, чап тиззам билан чотига туширдим.

— Қаршилиқ кўрсатилса, отиб ташланг, — деган кимнингдир овозини эшитдим.

— Нима гап ўзи? — деб қичқирмоқчи бўлдим, лекин товушим йўлдираб чиқди. Бу орада улар мени йўл чеккасига судраб чиқаришганди.

— Қаршилиқ кўрсатса, отиб ташланг, — деди офицер. — Олиб кетинг уни.

— Кимсизлар ўзи?

— Кейин биласиз.

— Кимсизлар ўзи?

— Дала жандармерияси, — деди бошқа офицер.

— Менга бу самолётларингизни қўйиб юбормасдан, чақирсангиз бўлмасмиди?

Улар жавоб беришмади. Жавоб беришга мажбур эмасдилар. Улар — дала жандармерияси эди.

— Уни обориб бошқаларга қўшиб қўйинг, — деди биринчи офицер. — Эшитяпсизми, у италянчани талаффуз билан гапиряпти.

— Талаффузим худди сеникидан фарқ қилмайди, ифлос, — дедим.

— Уни бошқаларнинг олдига обориб қўйинг, — деди биринчи офицер. Мени офицерларнинг ёнидан олиб

ўтишиб, дарё бўйида бир тўда одамлар турган ялангликка келтиришди. Биз бораётганда у ердан ўқ овозлари эшитилади. Мен милтиқларнинг оғзидан чиққан ўтни кўрдим, ўқ товушини эшитдим. Биз у ерга бордик. Тўртта офицер ёнма-ён туришар, уларнинг олдиларида икки карабинернинг ўртасида қандайдир бир одам бор эди. Булардан сал нарироқда карабинерлар соқчилигида бир қанча одамлар сўроқни кутиб туришарди. Яна тўртта карабинер сўроқ қилаётган офицерларнинг олдида карабинларига суяниб туришарди. Булар кенг айвонли шляпа кийган эдилар. Карабинерлар мени сўроқ бўлишини кутаётганлар ичига итариб юборишди. Мен сўроқ қилинаётган одамга қарадим. Бу боя колоннадан тортиб чиқарилган, сочлари оқариб кетган миқти подполковник эди. Офицерлар жиддий туриб, совуққонлик билан сўроқ олиб боришарди, улар милтиқнинг оғзи ўзларига қаратилмаганлигига ишонч ҳосил қилгач, бемалол, қўрқмай отадиган италянлардан эдилар.

— Қайси бригададан?

У айтди.

— Қайси полкдан?

У айтди.

— Нега полкингиз билан бирга эмассиз?

У айтди.

— Офицер доим ўз қисми билан бирга бўлиши кераклиги сизга маълумми?

Унга маълум экан.

Саволлар шу билан тугади. Гапни бошқа офицер олди.

— Сиз ва сизга ўхшаганлар туфайли варварлар ватанимизнинг муқаддас чегараларини бузиб ўтишди.

— Бемаъни гап, — деди подполковник.

— Сизга ўхшаган сотқинлар бизни ғалаба неъматларидан маҳрум қилишди.

— Сиз ўзингиз ҳеч чекиниб кўрганмисиз умрингизда? — сўради подполковник.

— Италиянлар чекинмасликлари керак.

Биз ёмғирда туриб шу гапларни эшитдик. Ҳаммамиз офицерлар қарписида турар, сўроқ қилинаётган киши эса, биздан олдинда сал чеккароқда турарди.

— Агар мени отиб ташламоқчи бўлсангизлар, — деди подполковник, — ўтинаман, бошқа сўроқ қилиб ўтирмай отиб ташланг. Бу сўроқ жуда бемаъни. — У чўқиниб олди. Офицерлар бир-бирлари билан ғужиллашиб олишди. Биттаси ён дафтарга алланималарни ёзди.

— Ўз қисмини ташлаб кетгани учун отишга ҳукм қилинади, — деди у.

Икки карабинер подполковникни қирғоққа томон олиб кетишди. Чол бош яланг алфозда ёмғирда икки карабинер ўртасида борарди. Мен уни қандай отишганига қараганим йўқ, лекин миалтиқ овозини эшитдим. Улар кейинги одамга ўтишганди. Бу ҳам қисмидан қолиб кетган офицер эди. Унинг гапини ҳатто эшитиб ҳам ўтиришмади. У дафтар варағига ёзилган ҳукмини ўқиганларида йиғлаб юборди, уни отишаётганда улар бошқа бир одамни сўроқ қила бошлаган эдилар. Улар бировни отишмаётганда иккинчи кимсани сўроқ қилишга шошилишарди. Улар бу ерда шундан бошқага қодир эмасликлари кўриниб турарди. Сўроқни кутайми ёки қочайми, билмасдим. Мен италян мундирини кийиб олган немис бўлиб чиқишим турган гап эди. Уларнинг қандай фикр қилаётганларини, агар умуман бир фикрлари бўлса ва фикр қилишга қодир бўлсалар — билардим. Булар ҳаммаси ёш йигитлар эди ва улар ватанга халоскорлик қилмоқда эдилар. Иккинчи армия Тальяментода янгидан ташкил этилмоқда эди. Улар ўз қисмларидан ажралиб қолган майор ва ундан юқори унвонли офицерларни отмоқда эдилар. Айни замонда улар италян мундирини кийиб олган немис ташвиқотчиларини ҳам отмоқда эдилар. Улар пўлат каскалар кийиб олгандилар. Бир қанча карабинерлар ҳам шундай каскада эдилар. Бо-

шқалари айвони кенг шаяпалар кийишганди. Самолётлар, деб аташарди уларни бизда. Биз ёмғирда турар, бизни бирин-сирин сўроқ қилмоқда, отмоқда эдилар. Сўроқ қилинганлардан биронтаси ҳам ҳозиргача отилмасдан омон қолгани йўқ. Сўроқ қилувчиларда ҳис деган нарсанинг асари кўринмасди, улар ўзларича темир қонунга риоя қилмоқда эдилар. Ўз ҳаётлари ҳар қандай хавфдан ҳоли бўлган бир вазиятда бошқаларнинг ҳаётини жадал қал қилиб ташламоқда эдилар. Улар шу тобда мунтазам қўпинлар полковнигини сўроқ қилмоқда эдилар. Ҳозиргина яна учта офицерни олиб келишди.

— Полкингиз қаерда?

Мен карабинерларга қарадим. Улар янги қўлга олинганларга қараб туришарди. Бошқаларининг кўзи полковникда эди. Мен икки соқчи ўртасидан шўнғидим, бошим билан энкайганча дарё томонга қочдим. Қирғоққа етай, деганимда қоқилиб, шиддат билан сувга отилиб тушдим. Сув жуда ҳам совуқ эди, жонимдан ўтиб кетмагунча сув юзига чиқмадим. Мени оқим олиб кетаётганини сезиб турардим, чўкиб кетишга кўзим етгандан кейингина сув юзига чиқдим. Бир зум ҳаво олиб турдим-да, сўнг яна сув тагига шўнғидим. Ҳарбий форма билан оғир пойабзал оёғингда бўлса, сув тагига туриш унчалар қийин бўлмас экан. Мен иккинчи марта сув тепасига сузиб чиққанимда, олдимда бўла оқиб бораётганини кўрдим, унга етиб олдим-да, бир қўллаб кучоқлаб олдим. Мен бошимни унинг панасига олдиму мўралаб қарашга ҳам ботинмай, оқиб кетавердим. Қирғоқни кўрмасам, дердим. Мен қочиб кетаётганимда, биринчи марта сув юзига кўтарилаганимда ўқ овозларини эшитдим. Бу товушларни сув тагига чуқур тушмай сузаётганимда ҳам эшиттандим. Энди ўқ овозлари келмай қўйди. Бўла сувда чайқалиб борар, уни бир қўлим билан маҳкам ушлаб олгандим. Мен қирғоққа кўз ташладим. У жуда ҳам тез орқага кетаётганга ўхшаб кўринди. Дарёдан оқиб бораётган ёғочлар кўп эди. Сув

жуда ҳам совуқ эди. Биз буталар ўсиб ётган оролчадан ўтиб кетдик. Мен ғўлага икки қўлим билан ёпишиб олдим ва оқим мени ўз қўйига солиб олиб кетди. Қирғоқ энди кўринмасди.

## Уттиз биринчи боб

Агар оқим зўр бўлса, дарёдан қанча сузиб бораётганини билолмайсан. Жуда узоқ вақтдан бери сузаётганга ўхшайсан, лекин аслида, эҳтимол, унча кўп вақт ўтмаган бўлади. Сув муздек бўлиб, жуда ҳам юқорига кўтарилиб кетган, юзида тошқин пайтида қирғоқдан қўшилган турли-туман нарсалар оқиб келмоқда эди. Бахтимга ғўла одам суянса кўтарадиган даражада оғир эди, шунинг учун энгагимни ғўланинг четига тираб, қўлларим билан уни илжи борича енгилроқ ушлашга ҳаракат қилиб, гавдамни муздек сувга эркин қўйиб бердим. Мен томирларим чангак бўлиб қолмасин, деб кўрқмоқда эдим. Шунинг учун тезроқ қирғоққа чиқишни истардим. Дарё қуйи томонга илон изи бўлиб оқарди. Тонг отмоқда эди, дарё қирғоғидаги буталар кўзга чалинадиган бўлиб қолди. Олдинда бутазор орол бўлиб, оқим бу ерда қирғоққа яқинлашиб борарди. Мен қирғоққа сузиб етиб олиш учун бошмоғим билан кийимларимни бир кўнглим ечиб ташламоқчи ҳам бўлдим-у, лекин яна бу фикримдан қайтдим. Мен қирғоққа бир амаллаб чиқиб олишимга пубҳа қилмас, агар яланг оёқ қолсам, ҳолим ёмон бўлишини билардим. Бир амаллаб Местрега етиш керак эди.

Қирғоқ яқинлашди, кейин орқага салғиб кетди, кейин яна яқинлашди. Энди секинроқ юзиб бормоқда эдик. Соҳил қўл чўзса етгудай яқин қолганди. Толнинг энг майда новдаларигача кўзга ташланиб турарди. Ғўла оҳиста бурилади, соҳил орқамда қолди, мен гирдобга тушиб қолганимизни англадим. Аста бир жойда айлана бошладик. Соҳил жуда ҳам яқиндан яна бир марта кўринганда, мен бир қўлим билан

сузиб оёқларимни ишга солиб, қирғоққа интилдим, лекин ҳаракатим зое кетди. Мен яна дарёнинг ўртасига кетиб қоламизми, деб чўчигандим, шунинг учун бир қўлим билан ушлаб, оёқларимни шундай тортиб, ёўлага тираб олдим-да, ўзимни қирғоқ томонга зарб билан отдим. Мен буталарни кўриб турар, бироқ шунча куч, ҳаракат сарф қилишимга қарамай, оқим мени четга олиб кетарди. Мен оёқ кийимим деб чўкиб кетишим мумкинлигини ўйлаб кўрқиб кетдим, оёқларим зидадай бўлиб кетганига қарамасдан жоним борича ҳаракат қилиб, сув билан олишиб, бир маҳал қарасам, соҳил менга томон яқинлашиб келаётир, мен яна ҳам зўр бердим, ниҳоят, қирғоққа етиб олдим. Мен толнинг шохларига маҳкам ёпишдим, тепага кўтарилишга кучим қолмаган, осилиб турар, лекин энди чўкиб кетмаслигимни билардим. Ёўлада сузганимда хаёлимга бирон марта ҳам чўкиш фикри келмаганди. Зўриқиб ҳаракат қилганимдан кўнглим озиб борарди, толга осилганча кута бошладим. Кўнглим беҳузур бўлишдан бир оз тўхтагандан сўнг, мен салча олдинга жиядим, кейин дам олдим, шохларни қўлларим билан маҳкам ушлаб олгандим. Кейин мен сувдан чиқдим, толар орасидан ўтиб, соҳилга қадам қўйдим. Тонг отай деб қолган, ҳеч ким кўринмасди. Мен ерга мук тушиб ётар, дарё ва ёмғир шовқинини тинглардим.

Бир оздан кейин ўрнимдан туриб, дарё бўйлаб кетдим. Мен Латизанагача биронта кўприк йўқлигини билардим. Мен ҳозир Сан-Вито қаршисида турган бўлсам керак, деб чамаладим. Нима қилишим кераклигини ўйлай бошладим. Олдинда дарёга қуйиладиган канал бор эди. Шу ёққа қараб юрдим. Атрофда одам қораси кўринмасди, мен канал ёқасида буталар тагига ўтирдим, оёғимни ечиб ичидан сувини тўкиб ташладим. Френчимни ечиб, ён чўнтагимдан ичидаги ҳужжатлар ва пуллар ивиб кетган ҳамёнимни олиб, кейин френчни яхшилаб сиқиб ташладим. Шимимни ҳам ечиб сиқдим, кейин кўйлагим билан ички кийим-

ларимни сиқиб қўйдим. Баданимни кафтларим билан шапатилаб, тоза ипқадам, яна кийимларимни кийиб олдим. Бош кийимимни йўқотиб қўйибман.

Френчи кийимдан илгари енгларидаги юлдузчаларни қўпориб олиб пуллар билан ён чўнтагимга солиб қўйдим. Пуллар ҳўл бўлиб кетган, лекин бус-бутун эди. Уларни санаб чиқдим. Уч минг лирдан сал қўпроқ экан. Бутун кийимларим ҳўл ва баданимга чип-чип ёпишиб қоларди, қон айланишини тезлатиш учун қўлларимни силкиб-силкиб борардим. Ич кийимим жун газламадан бўлганлиги учун агар доим ҳаракатда бўлсам, шамолламайман, деб ўйладим. Пистолетимни йўлда тортиб олишганди, бўш ғилофни френчимнинг тагига беркитдим. Плашим бўлмаганидан ёмғирда совқота бошладим. Канал ёқалаб кетдим. Тонг отган, ҳамма ёқ ҳўл, сийқа ва ғариб эди. Далалар яланғоч, ёмғирдан қорайиб кўринарди; далаларнинг ҳутта бир чеккасида қўнғироқхона кўзга ташланарди. Мен йўлга чиқиб олдим. Олдинда, йўлда мен пиёдалар бўлинмасини кўрдим, улар қаршимдан келишарди. Чўлоқланиб, йўлнинг бир четидан судралиб борардим, солдатлар менга эътибор бермай ёнимдан ўтиб кетишди. Булар дарё томонга кетаётган пулемёт қисми эди. Йўлимда давом этдим.

Шу кунни мен Венеция водийсини кесиб ўтдим. Бу паст текислик ер бўлиб, ёмғирда у янада яссироқ бўлиб кўринарди. Денгиз томондан қумлоқлар ва сувлар билан тўсилгани учун бу ерда йўллар кам эди. Ҳамма йўллар дарёнинг қуйилиш жойлари бўйлаб денгизга томон боради, шу сабабдан водийни кесиб ўтиш учун каналлар ёқалаб сўқмоқлардан юриш керак бўлади. Мен водийни шимолдан жанубга қараб кесиб ўта бошладим, икки темир йўл ва бошқа яна алақанча йўлларни босиб ўтдим ва ниҳоят бир сўқмоқдан бориб қум билан ўралган кўрфаз ёнидан ўтган темир йўл изидан чиқдим. Бу Триест-Венеция магистрали бўлиб, кўтармаси баланд ва мустаҳкам, кенг, қўп изли йўл

эди. Бир оз нарироқда кичкинагина станцияча бор экан. У ерда, постда соқчилар турганлигини кўрдим. Станциянинг бошқа томонида кўрфазга қуйиладиган сой устидан кўприк ўтарди. Кўприкда ҳам соқчи турганди. Мен ҳали даладан шимол томонга ўтаётганимда бу йўлдан поезд ўтганлигини кўргандим. Текис ерда у узоқлардан кўринганди, мен шояд Портогруародан келаётган поездга чиқиб олсам, деб умид қилгандим. Соқчилардан кўзимни узмай, шундоқ излар олдида биқиниб ётдим. Менга бу ердан икки ёқ йўл ҳам кафтдай кўриниб турарди. Кўприкда турган соқчи из бўйлаб мен томонга қараб бир неча қадам ташлади, кейин бурилиб орқасига қараб кетди.

Мен оч ётиб поезд кутмоқда эдим. Ҳов аввал мен узоқдан туриб кўрган поезд шунақа ҳам узун эдики, паровоз уни базўр тортиб ўтган эди. Ўшанда унга йўл-йўлакай сакраб чиқиб олишимга амин бўлган эдим. Мен ётавериш поезддан умидимни узганимда, яқинлаб келаётган поездни кўрдим. Паровоз тўғри мен томонга келар, борган сари катталашиб борарди. Мен соқчига қарадим. У кўприкнинг мен ётган томонида, лекин йўлнинг нариги бетида юриб турарди. Поезд мен билан бараварлашганда мени соқчидан тўсиб қолади. Мен яқинлашиб келаётган паровоздан кўз узмасдим. У оғир ҳансираб келарди. Вагонлар жуда кўп эди. Мен поездда қўриқчилар борлигини билардим, лекин улар қаерда турганларини кўролмадим, пайқаб қолмасинлар деб, тузукроқ қарагани чўчидим. Паровоз мен ётган ерга яқинлашиб келди. У менинг ёнимдан босинқи нафас олиб ўтгач, машинист мени кўрмаслигига амин бўлдим-да, ўрнимдан туриб, ўтиб бораётган вагонларга яқин бордим. Агар поезд соқчилари дарчалардан қараб турган бўлсалар, излар олдида очиқ турсам, унчалик шубҳа уйғотмаган бўлардим. Бир қанча ёпиқ товар вагонлари ўтиб кетди. Кейин мен усти очиқ паст бир вагон келаётганини кўрдим. Бунақа вагонларни бу ерда гондола деб аташади.

гондоланинг устига брезент тортиб қўйилганди. Мен уни ёнимдан деярли ўтказиб юбордим-да, кейин бир сакраб вагон биқинидаги тутқичлардан ушлаб олдим ва юқорига кўтариладим. Кейин орқада келаётган ёпиқ вагон билан гондоланинг ўртасидаги буферга сирпаниб тушдим. Мени ҳеч зот кўрмаганлигига амин эдим. Темир бандлардан ушлаб, оёғимни вагонлар уланган темирга тираб ўтирдим. Кўприкка яқинлашиб қолдик. Мен соқчини эсладим. Биз ўтиб кетаётганимизда, у менга қаради. У ҳали ўспирин бир бола экан, бошидаги каскаси катталиқ қилиб кўзини тўсиб турарди. Мен унга менсимаган киши бўлиб қарадим, шунда у юзини тескари буриб олди. У мени поезд бригадасидан бўлса керак, деб ўйлади. Биз ўтиб кетдик. У ҳамон ўтаётган вагонларга безовта кўз билан қараб турарди. Мен брезент қандай маҳкамланганини, деб қарадим. Брезентнинг четларида ҳалқачалар бўлиб, шу ҳалқачалардан чизимча ўтказиб маҳкамланганди. Мен пичоғимни олиб чизимчани кесдим-да, қўлимни ичкарига тикдим. Ёмғирдан нам тортган брезент тагида алақандай қаттиқ, ғўдир нарсалар қўлимга уринди. Бошимни кўтариб, олдимга қарадим. Олдинги вагоннинг майдончасида соқчи солдатлардан бири турарди, лекин унинг кўзи бошқа томонда эди. Мен ўзимни брезент тагига урдим. Шу заҳоти пешонам алланимагадир қаттиқ урилди, кўз ўнгим қоронғилашиб кетди, юзимга қон оқиб тўпаётганини сездим, лекин мен яна ҳам ичкарироқ кириб, мук тушиб ётиб олдим. Кейин мен орқамга ўтирилиб, брезентни қайта маҳкамлаб қўйдим.

Мен брезент тагида замбараклар ичида ётардим. Улардан керосин ва мой ҳиди анқирди. Мен брезентга урилаётган ёмғир томчиларининг овозини, ялди-ракларнинг тақа-туқини эшитиб ётардим. Ташқаридан ғира-шира ёруғ кириб турар, мен тўпларни кўздан кечирдим. Уларга брезент ёпқичлар кийдирилганди. Булар учинчи армиядан жўнатилган бўлса керак, деб ўйладим. Пешонамдаги ғурра ипишиб чиқди, мен қон

тўхтасин деб, қимирламай ётдим, қон қотиб қолгандан кейин уни оҳишта кўчириб таппладим, зарб теккан жойгагина тегмадим. Унчалик оғримасди. Дастрўмолим йўқ эди, шунинг учун қолган-қутган қон юқларини брезентдан оқиб тушган ёмғир суви билан ювиб таппладим ва енгим билан тозалаб артдим. Кўринишим ҳеч кимда шубҳа туғдиришини истамасдим. Мен Местрега етмай туриб тушиб қолишим кераклигини билардим, бўлмаса келиб қурооларни текшириб кетиплари турган гап эди. Қуроолар шунчалик оз эдики, уларни эсдан чиқаришлари мумкинлигига одам ишонмасди. Ич-этимни очлик кемириб борарди.

### Ўттиз иккинчи боб

Мен платформа тахталарида, брезент тагида, қуроолар ичида намиққан, очиққан, титраб-қалтираган бир алфозда ётардим. Чидаб бўлмагандан кейин қўларимни бошимга қўйиб мук тушиб ётдим. Тиззам увишиб, жонсиз бўлиб қолган, лекин ундан шикоят қиладиган жойим йўқ эди. Валентини ўз ипини моҳирлиги билан адо этганди. Мен чекиниш йўлининг ярмини. Тальяментонинг бир қисмини унинг тиззаси билан кечдим. Бу чиндан унинг тиззаси эди. Бошқа тизза меники эди. Врачлар сизнинг танингизни ҳар оҳангга солиб кўришади, шундан кейин тана ўзингизники бўлмай қолади. Бош ўзимники, бутун қорнимдаги нарсала ҳам ўзимники эди. Қорним бўм-бўш эди. У гўё ҳозир ағдарилиб тушадигандай эди. Бош ўзимники эди, лекин у ҳозир на ишлайди, на ўйлайди, фақат хотирлашга, хотирлаганда ҳам камроқ хотирлашга қодир эди.

Кэтринни эслагим келарди, лекин мен у ҳақда ўйла сам, жинни бўлиб қолишимни билардим, уни кўриш на сиб бўладими-йўқми, билмасдим ва мен уни ўйламасликка тиришардим, фақат жиндек у ҳақда, фақат гилдиракларнинг бир маромдаги тақ-туқи остида у ҳақда ўйлайман, шунда ёруғлик брезентни зўрға-зўрға ёри

ўтади ва мен Кэтрин билан платформа тахталарида ётгандай бўламан. Тахталар қаттиқ ботади, кийимлар ҳўл, фикр йўқ, фақат ҳиссиётлар ҳукмрон, ҳижрон бунчалик узоқ бўлмаса, тахталар зириллаб боради, ичимни алам кемиради, фақат нам кийим этимга ёпишади ва хотин ўрнига қаттиқ тахталарни қучоқлаб бораман.

Товар платформасининг тахталарини ёки металл ва мой ҳиди анқиб турган, брезент жилдларга ўраб қўйилган тўп-аслаҳаларни ёки ёмғир силқиб ўтадиган брезентни севиш мумкин эмас, гарчи брезент тагида замбараклар билан ётиш жуда ёқимли бўлса-да, барибир уни севиб бўлмайди, сенинг бутун севгинг — кимгадир бошқага, бу ерда тасаввур ҳам қилиб бўлмайдиган одамга қаратилган; энди ўз олдингга жуда ҳам совуқ, жуда ҳам равшан назар билан боқасан. Тўғрироғи, ҳатто совуқ ҳам эмас, равшан ва бўм-бўш назар билан боқасан. Мук тушиб ётасан-да, бўм-бўш назар билан тикиласан; бир армия чекинганда, иккинчиси босиб келаётганда шундай бўлади. Сен ўз машиналаринг ва одамларингни ҳалокатга гирифтор қилдинг, эҳтимол, универсал магазиннинг хизматчиси ёнгин маҳалида шундай қилган бўларди. У молларини ёндириб қараб турган бўларди. Лекин моллар суғурта қилдирилмаган экан. Энди сен бу нарсалардан халос бўлдинг. Бўйнингда бошқа ҳеч қандай мажбуриятинг йўқ. Агар ёнгиндан кейин магазин хизматчиларини сенинг талаффузинг чатоқ деб отиб тапилай бошласалар, яна савдо бопланганда хизматчилар қайтиб келадилар, деб ҳеч кимса умид қилмаслиги керак. Агар бошқа бирон иш топила ва агар полиция қўлига тушмай омон қолсалар — улар бошқа иш топшига ҳаракат қиладилар. Дарё ғазабни ҳам бурч туйғуси билан бирга қўшиб юниб кетди. Айтгандай, бу туйғуни мен олдинроқ — карабинернинг қўли ёқамдан олган чордаёқ йўқотгандим. Мен масаланинг ташқи томонига эътибор бериб ўтирмасдан, ўзимни мундирдан халос этмоқчи эдим. Мен юлдузчаларни суғуриб таппладим,

лекин буни фақат қулайлик учунгина қилгандим. Бу номус масаласига кирмасди. Мен ҳеч кимга аччиқ қилаётганим йўқ. Умуман, мен бўлдим. Мен уларга омад тилаб қоламан. Уларнинг орасида оқ кўнгиллари ҳам, мардлари ҳам, ирода эгалари ҳам, оқил кишилар ҳам бор эди, уларга омад тиласанг ярашади. Лекин буларнинг эндиликда менга дахли йўқ ва мен бу қуриб, жин ургур Местрега тезроқ етиб боришни истардим, ўпанда овқатланиб оламану, нурли-нурсиз нарсаларни ўйлаб юрмайман.

Пиани, мени отилди, деб айтади. Улар отилганларнинг ҳамёнларини ковлаб, уларнинг ҳужжатларини олиб қўйишади. Менинг ҳужжатларим уларга тегмайди. Балки мени чўкиб кетган деб ҳисоблашар. Қизиқ, Штатларга нима деб хабар қилишаркин. Яраланди ва бошқа баъзи сабабларга биноан ўлди, дейишса керак. Шайтон, мунча қорним оч бўлмаса. Қизиқ, кашипшга нима бўлдийкин. Ринальдига-чи. У Порденонеда бўлса керак. Балки ундан ҳам нарироққа чекиниб кетипгандир. Ҳа, энди мен уни бир ўмр кўрмайдиган бўлдим. Энди мен уларнинг ҳеч қайсиларини ҳеч қачон кўрмайман. У ҳаёт тутади. Унда захм бўлмаса керак, ҳар ҳолда вақтида олдини олсанг, унчалар хавфли эмас, дейишади. Бироқ у жуда тинчини йўқотган. Мен ҳам тинчимни йўқотган бўлардим. Бошқалар ҳам индамай қараб ўтирмасдилар, албатта.

Мен ўйлаш учун яратилмаганман. Мен дунёга овқат егани келганман. Нима ишингиз бор, шундай. Еб, ичиб, Кэтрин билан ётишга туғилганман. Эҳтимол, шу бугуноқ ётарман. Йўқ, бунинг иложи йўқ. Бугун бўлмаса, эртага. Эртага яхши таом ҳам, оппоқ чойпаблар ҳам бўлади, фақат энди ҳеч қачон ҳеч ерга кетмаслик керак. Бирга кетсанг, унда бир бошқа. Тезликда бирон ерга кетишга тўғри келса керак. У бирга боради. У мен билан кетишини биламан. Қачон кетамиз? Буни ҳар қанча ўйласанг арзийди. Қоронғи тушмоқда. Мен қаерга жўнашимизни ўйлаб ётибман. Дунё кенг эди.

## ТҮРТИНЧИ КИТОВ

### Уттиз учинчи боб

Милаңда поезддан сакраб тушиб қолдим. Поезд тонг қоронғисида станцияга яқинлаша туриб юриппини секинлатди. Шунда мен сакрадим. Темир йўлни кесиб ўтиб, қандайдир уйлардан ўтдим-да, кўчага тушдим. Емакхоналардан бири очиқ экан, мен қаҳва ичгани кирдим. Бу ерда ҳамма нарсада тонгнинг нуқси бор эди, супуриб-сидирилган уй сахнидан, қаҳва стаканларидаги қошиқчалардан ва кеча вино солинган стаканларнинг кўринишидан тонг нафаси келарди. Пештахта олдида емакхона хўжайини турган экан. Кичкина столда иккита солдат ўтирарди. Мен пештахта олдида бориб, бир стакан қаҳва билан бир бурда нон едим. Қаҳва сут солинганидан рангсизроқ эди, мен ноннинг мағзи билан унинг устидаги кўпигини сидириб олдим. Хўжайин менга қараб қўйди.

— Бир стакан граппа берайми?

— Йўқ, раҳмат.

— Меннинг ҳисобимдан, — деди у ва кичикроқ бир стаканга қуйиб олдимга суриб қўйди. — Фронтда нима янгиликлар?

— Билмадим.

— Улар маст, — деди у ўтирган солдатларни кўрса-тиб. Бунга ишонса бўларди. Уларнинг маст эканлиги кўриниб турарди.

— Гапириб беринг, — деди у. — Фронтда қандай янгиликлар бор?

— Фронтдан ҳеч хабарим йўқ.

— Мен сизнинг тушаётганингизни кўрдим. Сиз поезддан сакраб тушдингиз.

— Чекиняпмиз.

— Газет ўқиб тураман. Янгисидан гапиринг. Тугай деб қолдимми?

— Унчаликмас.

У қориндор шишадан стаканга яна граппа қуйди.

— Агар бирон нарсангиз чатоқ бўлса, — деди у, — мен сизни яшириб қўйишим мумкин.

— Ҳаммаси жойида.

— Бирон чатоқлик бўлса, шу ерда тураверинг.

— Қаерда — шу ерда?

— Менинг уйимда. Кўплар шу ерда яшаб туришибди. Бироқ чатоқлиги бўлганлар кўпинча шу ерда яшаб турипади.

— Ундайлар кўпми?

— Қандайлигига қараб. Сиз Жанубий Америкадан мисиз?

— Йўқ.

— Испанча гаплаша оласизми?

— Унча-мунча.

У пештахтани артиб қўйди.

— Ҳозир чегарадан ўтиш қийин, лекин ўтса бўлади.

— Мен ўтмоқчи эмасман.

— Сиз бу ерда хоҳлаганингизча туришингиз мумкин. Менинг қандай одамлигимни ҳали билиб оласиз.

— Ҳозир мен кетишим керак, лекин манзилни эслаб қолиб қайтиб келаман.

У бошини чайқади.

— Шундай дейсизу, қайтиб келармидингиз. Мен чиндан ҳам бирон нарсангиз чатоқ бўлса керак, деб ўйлабман.

— Ҳаммаси жойида. Лекин доимо дўст кипининг турар жойини билган яхши.

Мен қаҳва ҳақи деб пештахтага ўн лир қўйдим.

— Ўзингиз ҳам ичинг граппадан, — дедим.

— Шарт эмас.

— Ичинг.

У икки стакан қуйди.

— Эсингизда бўлсин, — деди у. — Келинг. Бошқа ҳеч кимга ишонманг. Ҳаммасини тўғрилаймиз.

— Бунга ишончим комил.

— Ишончингиз комил?

— Ҳа.

У менга диққат билан қаради.

— Унда ижозат берсангиз сизга бир нарсани айтиб қўйсам. Манави кийимингизда кўп юрманг.

— Нега?

— Енгларида юлдузчаларнинг ўрни билиниб турибди.

Мен индамадим.

— Агар қорозларингиз бўлмаса, қороз тўғрилаб бераман.

— Қандай қороз?

— Рухсат гувоҳномаси.

— Менга қорозлар керакмас. Қорозларим бор.

— Яхши, — деди у. — Агар сизга қороз керак бўлса, мен истаган нарсангизни тўғрилайман.

— Қанча туради ундай қорозлар?

— Қандай қорозлигига қарайди. Унчалик қиммат эмас.

— Ҳозир менга ҳеч нарса керак эмас.

У елкасини учирди.

— Ҳаммаси жойида, — дедим.

Чиқиб кетаётсам, у деди:

— Сизнинг дўстингизман, унутманг.

— Унутмайман, — дедим.

— Кўришармиз яна.

— Албатта, — дедим.

Ташқарига чиқиб, ҳарбий полицияга дуч келиб ўтирмай деб, вокзални айланиб ўтдим-да, кичкина паркнинг панжараси олдида экипажга ўтирдим. Кучерга госпиталь манзилини бердим. Госпитаалга келиб, қоровулнинг ҳужрасига кирдим. Унинг хотини мени ўпиб қарши олди. Ўзи қўлимни қисди.

— Қайтиб келдингиз! Соғ-саломат!

— Ҳа. Ноқушта қилдингизми?

— Ҳа.

— Соғлигингиз яхшими tenente? Соғлигингиз яхшими? — сўраб қўймасди хотини.

— Яхши.

— Балки биз билан нонушта қиларсиз?

— Йўқ, раҳмат. Айтинг-чи, ҳозир мисс Баркли госпиталдами?

— Мисс Баркли?

— Инглиз ҳамшираси-чи?

— Унинг севгилисими, — деди хотини. У елкамга шпатагилаб, жилмайиб қўйди.

— Йўқ, — деди қоровул. — У кетган.

Юрагим шув этиб кетди.

— Ростданми? Мен ёш инглиз қизни айтяпман, баланд бўйли, оппоққина эди-ку, ўша.

— Рост. У Стрезага кетди.

— Қачон кетди?

— Икки кун бўлди. Бошқа инглиз ҳамшираси билан кетди.

— Хўп, — дедим мен. — Мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим. Мени кўрганлигингизни ҳеч кимсга айтманг. Бу жуда жиддий гап.

— Мен ҳеч кимга айтмайман, — деди қоровул. Мен унга ўн лир бердим, лекин у олмади.

— Мен сизга ҳеч кимга айтмайман, деб ваъда бердим-ку, — деди у. — Менга пул керак эмас.

— Сизга қўлимиздан келган ёрдамни аямаймиз, tenente, — деди унинг хотини.

— Ёрдамингиз шу бўлсин, — дедим.

— Биз сизни кўрмадик, — деди қоровул, — бирон нарса керак бўлиб қолса бизга хабар беринг.

— Яхши, — дедим, — яна кўрипамиз. Хайр. — Улар эпиқда орқамдан қараганча қолишди.

Мен экипажга ўтириб ашула айтишни ўрганаётган танишсим Симмонснинг манзилини бердим.

Симмонс шаҳарнинг бошқа чеккасида Порто-Мажента яқинида турарди. Мен унинг олдида борганимда у ҳали ўрнида ётар, кўзларидан уйқуси ўчмаганди.

— Жуда эрта турасиз-да, Генри, — деди у.  
— Мен эрталабки поезд билан келдим.  
— Чекиниши нимаси бу ўзи? Сиз фронтда бўлдингизми? Сигарета чекасизми? Ҳов столнинг яшигида турибди.

Хона каттакон бўлиб, денор тагига каравот қўйилган, қарши томондаги бурчакда рояль, комод ва стол турарди. Мен каравотнинг олдига қўйилган стулга ўтирдим. Симмонс елкасидаги ёстиққа суяниб ўтирганча, чекарди.

— Ишларимнинг мазаси йўқ, Сим, — дедим мен.

— Меники ҳам шунақа, — деди у. — Менинг ҳеч ишларим яхши бўлган эмас. Чекасизми?

— Йўқ, — дедим, — Швейцарияга қандай қилиб кетса бўлади?

— Сизми? Сизни италянлар чегарадан ўтказишмайди.

— Шундай. Буни биламан. Швейцарлар-чи? Швейцарлар қандай муносабатда бўлишади?

— Улар сизни ушлаб, озодликдан маҳрум этишади.

— Биламан. Лекин бу ишлар ҳаммаси қандай қилинади?

— Жуда осон. Сизни қамаб — қамашмайди. Сиз истаган жойингизга бораверасиз. Фақат вақт-вақти билан текширишдан ўтиб турасиз. Нима? Сизни полиция таъқиб қиляптими?

— Ҳозирча номаълум.

— Агар айтгингиз келмаса, айтманг. Одамнинг эшитгиси келаётган бўлса ҳам майли. Бу ерда ҳеч қандай воқеалар бўлмайди. Мен Пяченцада тоза шарманда бўлдим.

— Қўйинг-э!

— Рост, рост, расвойи маърака бўлди. Лекин яхши айтган эдим-да. Мен яна бир карра бу ерда «Лирико»да ўзимни синаб кўрмоқчиман.

— Мен эпитолмаслитимдан афсусланаман.

— Саломат бўлсинлар. Нима, ишларингизнинг ростдан жуда мазаси йўқми?

— Билмадим.

— Айтгингиз келмаса, айтманг. Нега сиз анов ланати фронтда эмас, бу ерларда юрибсиз.

— Мен уришиб бўлдим.

— Яшанг. Мен доим сизни бамаъни йигит деб юрадим. Мендан нима хизмат лозим бўлса, тайёрман.

— Ўзингизнинг ишларингиз кўп.

— Бе, ишлар қаёқда, азизим, Генри. Вақтим бемалол. Бирон нарса билан машғул бўлсам қувониб юрарман.

— Бўйимиз деярли сиз билан барабар. Менга костюм олиб келиб беролмайсизми? Менинг костюмларим бор-у, лекин ҳаммаси Римда.

— Айтгандай, сиз олдин у ерда тургансиз-ку. Бунақанги расво жойни билмайман! Қандай қилиб тургансиз у ерда?

— Мен архитектор бўлмоқчийдим.

— Бунга энг нобоп ер ўша ер. Ҳеч нарса сотиб олманг. Мен сизга нима керак бўлса, ҳаммасини бераман. Сизни шундай кийинтириб қўяйки, кўрганларнинг оғзи очилиб қолсин. Боринг, ҳов анави ерда кийимлар турибди. Дидингизга нима ёқса, барини олаверинг. Азизим, ҳеч нарсани сотиб олишнинг кераги йўқ.

— Барибир, сотиб олсам, яхши бўларди-да.

— Азизим, бориб сотиб олиб бергандан кўра сизга ўзимникини берганим менга осонроқ. Паспортингиз борми? Паспортсиз тирикчилик қилиб бўлмайди.

— Эски паспортим ёнимда.

— Унда кийининг, азизим, ва қўҳна, асл Гельвецияга томон олға.

— Булар ҳали ҳаммаси эмас. Мен ҳали Стрезага ҳам боришим керак.

— Бундан яхшиси борми, азизим! У ердан қайиққа ўтирасиз-у, тўғри нариги томонга равона бўласиз. Агар

ашулам бўлмаганда мен ҳам сизлар билан бирга борган бўлардим. Бораман ҳам.

— Сиз у ерда тирольча фальцетга ўтишингиз мумкин.

— Ўтганда қандоқ, азизим. Ашула айтишни билсам ҳам, ўтаман. Қизиги ҳам ўзи шунда-да.

— Бошим билан қасам ичаманки, сиз ашула айтишни биласиз.

У ўзини орқага ташлади-да, яна битта сигарет чекди.

— Яхписи, бошингизни тикманг. Мен ашула айтишни билсам ҳам ундай қилманг. Кулгили кўринадую, лекин мен айтишни биламан. Мен ашула айтишни севаман. Қулоқ солинг. — У «Африканка»ни ола бошлади; унинг бўйни таранг тортилди, томирлари бўртиб чиқди.

— Мен ашула айтишни биламан, — деди у. — Қолганига билганларини қилсинлар.

Мен деразага қарадим.

— Экипажни жўнатиб келай.

— Тезроқ қайтиб келинг, азизим, нонушта қилиб оламиз.

У ўрнидан турди, қадини тиклади, ичига чуқур нафас олди-да, гимнастика машқларини бажара бошлади. Мен пастга тушиб, кучернинг ҳақини бериб юбордим.

### **Ўттиз тўртинчи боб**

Кишилик кийимида ўзимни худди маскарадда юргандай сеза бошладим. Узоқ ҳарбий кийимда юрганлигимдан энди ўзимни жуда ўнғайсиз сезардим, эгним, шимим ҳадеб ҳаллиллаб кетаётгандан туюлаверади. Мен Миланда Стрезагача билет олдим. Янги шляпа сотиб олдим. Симнинг шляпасини ҳеч киёлмадим. Лекин костюми яхши эди. Ундан тамаки ҳиди анқир, шунданмикин, купеда ўтирганимда, нуқул

шляпам жуда янги шляпа, костюмим эса жуда эски костюм бўлиб кўрина бошлади. Кайфиятим дераза ортидаги нам босган ломбард ерларидай нохуш эди. Купеда қандайдир учувчилар ўтиришар, менга жуда паст назар билан қарашарди. Уларнинг менга қарагилари келмас, ёш бўла туриб ҳарбий хизматда бўлмаган одамга нафратларини яширмас эдилар. Мен ўзимни ҳақоратланган деб ҳис қилмасдим. Аввалги пайтларим бўлса, уларни ҳақоратлаган ва жанжал чиқарган бўлардим. Улар Галларатеда тушиб кетишди, ёлғиз қолиб ўзимни эркин сездим. Газета олган эдим, лекин унга қарагим келмасди, уруш ҳақидаги хабарларни ўқигим йўқ эди. Мен урушни унутишга қарор қилдим. Ўз ҳолимга ўзим сулҳ туздим. Ўзимни жуда ҳам ёлғиз сездим, шунинг учун поезд Стрезага келганда енгил нафас олдим.

Вокзалда меҳмонхоналарнинг одамлари бордир, деб ўйлаган эдим, лекин биронтаси кўринмади. Мавсум алақачон тутаган, шу сабабдан ҳеч ким поездни кутгани чиқмаганди. Мен вагондан жомадонимни кўтариб тушдим. У Симники эди, ичида иккита кўйлақдан бошқа нарса бўлмаганидан қушдай енгил эди. Вагондан тушиб поезд жўнагунча ўрнимдан қимирламадим. Вокзал хизматчиларидан биридан, билмайсизми, ҳозир қайси меҳмонхоналар очиқ, деб сўрадим. «Гранд-отель», «Дез иль-Борроме» ва яна йил бўйи ишлайдиган бир қанча меҳмонхоналар очиқ экан. Ёмғирда қўлда жомадон билан «Дез иль-Борроме» га қараб йўл олдим. Кўчадан ўтиб обраётган экипажга қўлимни кўтардим. Экипажда борган маъқулоқ эди. Биз каттакон меҳмонхонанинг эшиги олдига бориб тўхтадик, портъе соябон кўтариб пешвоз чиқди, яхши мулозамат кўрсатди.

Яхши бир хонани танладим. Хона каттакон ва ёруш эди, деразаси қўл томонга очиларди. Қўл тепасида булутлар осилиб турар, лекин мен қуёш чиққан маҳалларда унинг жуда ҳам гўзал бўлишини билардим. Мен

ўз хотинимни кутиятман, дедим. Хонада катта икки кишилик, *lettomatrimoniale*<sup>40</sup> атлас кўрпа тўшалган ҳолда турарди. Жуда ҳам бориб турган меҳмонхона экан. Мен узун йўлакдан ўтиб, кенг зина орқали барга тушдим. Бармен эски танишим эди, баланд курсида ўтириб шўр данак билан қувроқ қоврилаган картошка едим. Мартини муздек ва таъми тоза эди.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз, *in borghese*<sup>41</sup>? — менга иккинчи мартинини аралаштириб бераркан, сўради бармен.

— Мен таътилдаман. Соғлиғимни яхшилаш учун таътил олдим.

— Бу ерда ҳозир ҳеч ким йўқ. Билмадим, нега меҳмонхонани беркитишмаяпти.

— Балиқ ови қалай?

— Бир нечта зўр хонбалиқ ушладим. Йилнинг бу фаслида хонбалиқларнинг зўрлари учраб туради.

— Сизга юборган тамакини олдингизми?

— Олдим. Сиз менинг табрик қорозини олмадингизми?

Кулиб юбордим. Мен у айтган тамакини тополмагандим. Унга Американинг ўрама тамакисини ваъда қилгандим, лекин уйдан менга уни юбормай қўйишган, ё бўлмаса, уни қаердадир тутиб қолмоқда эдилар. Ҳар ҳолда келмай қўйганди.

— Мен сизга бирон ердан топиб бераман, — дедим. — Айтинг-чи, сиз бу ерда икки ёш инглиз қизни учратмадингизми? Улар ўтган кун ичида келишган.

— Меҳмонхонамизда бундайлар йўқ.

— Улар ҳарбий госпиталда ҳамшира бўлиб ишлашади.

— Иккита ҳамшира қизни кўргандим. Бирпас тўхтанг, мен уларнинг қаерда турганларини билиб келаман.

---

<sup>40</sup> Оила тўшаги (итал.).

<sup>41</sup> Кишиликда (итал.).

— Биттаси — менинг хотиним. Мен бу ерга у билан учрашгани келдим.

— Бошқаси — менинг хотиним.

— Мен ҳазиллашаётганим йўқ.

— Аҳмоқона ҳазилимни маъзур кўринг, — деди у.  
— Фаҳламабман.

У чиқиб кетди ва анчагача қайтмади. Мен маслинлар, шўр данак, қувроқ картошка еб ўтирдим, пештахта ортидаги ойнадан ўзимнинг кишилик кийимларимни томоша қилдим. Ниҳоят, бармен қайтиб келди.

— Улар вокзал ёнидаги кичкина меҳмонхонада жойлашган эканлар, — деди у.

— Сизда сандвичлар борми?

— Ҳозир қўнғироқ қиламан. Одам йўридан бу ерга ҳеч нарса опкелишмайди.

— Нима, ҳеч ким йўқми?

— Битта-яримта бор, йўғамас.

Сандвичларни келтиришди ва мен учтасини еб олдим, яна мартини ичдим. Мен ҳеч қачон бунчалар муздек ва сара нарсани ичмаган эдим. Мартинининг таъми мени маданий одамлар оламига қайтарди. Кўп замонлардан бери еганим нон, пишлоқ, ичганим қизил вино, маза-матрасиз қаҳва бўлганди. Баланд курсида қизил ороқлар, бронзалар ва ойналар қуршовида ўтириб, ҳеч нарсани ўйламасдим. Бармен менга қандайдир бир савол берди.

— Уруш ҳақида гапирмайлик, — дедим мен.

Уруш қаердадир жуда узоқларда қолди. Эҳтимол, ҳеч қандай уруш бўлмагандир. Бу ерда уруш йўқ. Тўсиндан у мен учун тамом бўлганини англадим. Лекин менда у чиндан ҳам тамом бўлганига комил ишонч ҳисси йўқ эди. Дарсдан қочган бола мактабда ҳозир нима бўлаётганини ўйлаганидай, мен ҳам қочиб келган ерларимни ўйлардим.

Отелга борганимда Кэтрин Эллен Фергюсон билан овқатланишпаётган экан. Йўлакдаёқ уларнинг стол ат-

рофида ўтирганларини кўрдим. Кэтрин мен томонга орқа ўтирганидан, толалари тутап сочларини, бир ёнорини ва оппоқ бўйни билан елкаларини кўриб бордим. Фергюсон ниманидир ҳикоя қилаётганди. Мен киришим билан жим бўлиб қолди.

— Вой, Худо! — деди у.

— Салом! — дедим мен.

— Вой, сизми? — деди Кэтрин. Унинг юзи ёришиб кетди. У кўзларига ишонгиси келмасди. Мен уни ўпдим. Кэтрин қизариб кетди, мен уларнинг ёнита ўтирдим.

— Бунга қаранг-а! — деди Фергюсон. — Бу ерда нима қилиб юрибсиз? Сиз овқатландингизми?

— Йўқ.

Столга овқат ташиб турган қиз кирди, менга ҳам овқат олиб келишни айтдим. Кэтрин чарақлаган кўзларини мендан узмасди.

— Нима муносабат билан сиз муфти<sup>12</sup> кийиб олдингиз? — сўради Фергюсон.

— Кабинет аъзоси бўлиб қолдим.

— Сиз бирон бўлмағур иш қилиб қўйгансиз.

— Сал қовоғингизни очинг, Фержи. Сал қовоғингизни очинг.

— Сиз ҳозир кулиб боқадиган аҳволда эмассиз. Манави қизни қай йўللarga бошлаганингизни билман. Хурсанд бўладиган жойи йўқ.

Кэтрин менга қараб жилмайди ва стол тагидан оёғи билан мени туртиб қўйди.

— Ҳеч ким мени ҳеч қандай қўйга солмади, Фержи. Мен ўзимни ўзим шу қўйга солдим.

— Уни кўргани кўзим йўқ, — деди Фергюсон. — У ўзининг италянча қилиқлари билан сизни хароб қилди. Америкаликлар италянлардан ҳам бўлмағурроқ халқ.

---

<sup>12</sup> Муфти — Амадорлар ишдан кейин киядиган кийим (ҳинду).

— Шотландлар эса — кушхулқ одамлар, — деди Кэтрин.

— Мен уни айтаётганим йўқ. Мен унинг италянча маккорлигини айтяпман.

— Наҳотки, мен маккор бўлсам, Фержи?

— Ҳа. Сиз маккорнинг ҳам ёмонисиз. Сиз чинакам илонсиз. Италян мундири билан плашини кийиб олган илонсиз.

— Мен италян мундирини ечиб тапладим.

— Бу маккорлигингизга яна бир далил бўла олади. Ёзи билан қиз иккингииз ипқ-муҳаббатга берилиб, энди эса, жуфтакни ростлаб қолмоқчисиз.

Мен Кэтринга қараб жилмайдим, у ҳам менга табассум билан жавоб берди.

— Биз икковимиз жуфтакни ростлаб қолмоқчимиз, — деди у.

— Бирингизни олиб иккинчингизга урадиган, — деди Фержи. — Сизнинг қилиғингиздан ер ёрилмади-ю, мен ерга кириб кетмадим, Кэтрин Баркли. На орият, на номус қолди сизда, сиз ҳам худди унга ўхшаган маккорсиз.

— Қўйинг, Фержи, — деди Кэтрин ва унинг қўлига шапатилаб қўйди. — Мени кўп уришаверманг. Бир-биримизни севишимизни биласиз-ку.

— Олинг қўлингизни, — деди Фергюсон. Унинг бети қизариб кетганди. — Агар сиз уятингизни йўқотмаганингизда бошқа гап эди. Лекин сиз, Худо билади, неча ойдан бери ҳомиладорсиз-у, буларнинг ҳаммасини ҳазил деб биласиз, ўзингизни йўлдан оздирган одамни кўришингиз биланоқ оғзингизни кулгидан йиғиштиролмайсиз. На уят бор, на номус.

У йиғлаб юборди. Кэтрин бориб уни бир қўли билан кучоқлаб олди. У Фергюсонни юпатиш учун ўрнидан турганда, унинг гавдасида ўзгариш сезмадим.

— Менга барибир, — деди Фергюсон. — Лекин буларнинг охири нима бўлади?

— Бўлди, бўлди, Фержи, — юпатарди уни Кэтрин. — Мен яхши қиз бўламан. Йиғламанг, Фержи. Йиғламанг, жоним, бўлди.

— Мен йиғламайман, — дерди пиқ-пиқ қилиб Фергюсон. — Мен йиғламайман. Лекин сизнинг аҳволингизни ўйласам. — У менга ўгирилади. — Сизни кўришга кўзим йўқ, — деди у. — Барибир ёмон кўраман сизни. Сиз қабиҳ, маккор америкалик италянсиз. — Унинг бурни ва кўзлари йиғидан қизариб кетганди.

Кэтрин менга жилмайди.

— Мени қучоқлаб турганингизда унга сира ҳам қулиб қараманг.

— Сиз ақлли қиз эдингиз-ку, Фержи.

— Биламан, — деди пиқиллаб Фержи. — Менга эътибор берманг. Жуда юрагим ёмон бўлиб кетди. Мен номаъқул қизман. Ўзим ҳам биламан. Мен ҳар икковларингиз бахтли бўлишингизни истайман.

— Биз ҳалиям бахтлимиз, — деди Кэтрин. — Менинг маъқулгинам, Фержи.

Фергюсон яна йиғлаб юборди.

— Мен сизларнинг бунақа бетайин бахтли бўлишингизни истамайман. Нега сиз уйланмайсиз? Худо кўрсатмасин, у ўзи уйланмаган йигитмикин?

— Уйланмаганман, — дедим мен. Кэтрин кулиб турарди.

— Қуладиган жойи йўқ, — деди Фергюсон. — Бунақа воқеалар тез-тез бўлиб туради.

— Биз турмуш қурамыз, Фержи, — деди Кэтрин, — сизни хурсанд қилиш учун турмуш қурамыз.

— Мени хурсанд қилиш учун эмас, албатта. Сиз ўзингиз бунни ўйлашингиз керак.

— Биз жуда ҳам банд эдик.

— Ҳа. Биламан. Бола қилиш билан банд эдинглар.

Мен у яна йиғини бошлаб берса керак деб турган эдим, кутилмаганда у гинахонлик қила бошлади.

— Энди сиз у билан кетиб қоласиз-да, а?

— Ҳа, — деди Кэтрин. — Агар у истаса.

— Мен-чи?

— Сиз бу ерда бир ўзингиз қолишдан қўрқасизми?

— Ҳа, қўрқаман.

— Унда мен сиз билан қоламан.

— Йўқ, у билан кетинг. Ҳозироқ у билан кетинг.

Сизларни бошқа кўришни истамайман.

— Овқатланиб олайлик.

— Йўқ, у билан кетинг. Ҳозироқ у билан кетинг.

— Фержи, энгилтак бўлманг.

— Ҳозироқ бу ердан кетинглар, деяпман. Икковинг ҳам кетинглар.

— Майли, юр, — дедим мен. Фержи жонимга тегиб кетганди.

— Кетинг деса жон-жон деб кетаверинглар. Овқатни ҳам энди бир ўзим еярганман-да. Мен қачонлардан бери италян кўлларига боришни орзиқиб кутгандим, мана оқибати нима бўлди. О! О! — У пиқиллаб йиғлай бошлади, кейин Кэтринга қаради-да, қалқиб кетди.

— Биз тушлик тугагунча қоламиз, — деди Кэтрин. — Агар мен билан қол, дейдиган бўлсангиз, сизни ёлғиз қолдирмайман. Мен сизни ёлғиз қолдирмайман, Фержи.

— Йўқ, йўқ. Кетаверинглар. Кетаверинглар. — У кўз ёшларини артди. — Мен жуда энгилтакман. Қўйинглар, менга эътибор берманглар.

Овқат пайтида хизмат қилиб турган қиз бу кўз ёшлардан қаттиқ таъсирланди. Кейинги таомни олиб келиб ҳаммаси тинчиганлигини кўргач, энгил нафас олди.

Меҳмонхонада ўз хонамиздамиз. Тун. Эшикнинг нарёғи узун кимсасиз йўлак, оёқ кийимларимиз эшикнинг тагида, хонага қалин гилам тўшалган, тапқарида ёмғир, хона чароғон, шинам, кўзларда эса қувонч, кейин қоронғилик, майин чойпаблар ҳамда тўпакнинг фароғати, гўё уйингга қайтиб келгандайсан, ёлғиз эмассан, тунда уйғониб кетсанг, ёнингда жуфти ҳалолининг кўрасану, ҳеч қаерга кетиб қол-

маган, сенга шулардан ўзга ҳеч нарса керак эмас, сен учун дунёда бошқа ҳеч нарса йўқ ҳозир. Биз толиб, ухлаб қолар, уйғонсак, икков баробар уйғонар, шунда одам ўзини ёлғиз ҳис қилмасди. Баъзан эркак кичи ёлғиз қолгиси келади, хотин кишининг ҳам ёлғиз қолгиси келади, агар улар бир-бирларини севсалар бундан ранжийдилар. Бизда ҳеч қачон бундай бўлмаганди. Биз бирга бўлган пайтимизда, ўзимизни ёлғиз, бутун олам қаршисида ёлғиз деб ҳис қила олардик. Менда биринчи марта бирга бўлганимизда шундай туйғу туғилганди. Мен кўп аёлларни билардим, лекин улар билан бўлганимда ўзимни ёлғиз сезардим, бу ёлғизликлар ичида энг ёмонроғи эди. Лекин биз бирга бўлганимизда ҳеч қачон ўзимни ёлғиз сезмас, бирга бўлган пайтларимизда ҳеч нарсадан кўркмасдик. Мен биламан, туннинг кундан фарқи бор, тунда ҳамма нарса бошқача бўлиб кўринади ва тунда бўлган гапларни кундузи тушунтириб бериб бўлмайди, у онлар ўтади-кетди, лекин агар одам ўзини ёлғиз сезган бўлса, унда тундаги ёлғизлик яна ҳам даҳшатлироқ бўлади. Бироқ Кэтрин билан тунимиз кундузимиздан фарқ қилмас, эҳтимолки, кечалари бир оз яхшироқ ҳам эди. Одамлар бу дунёга шунча жасорат олиб келганларидан сўнг, дунё уларни синдириш учун ҳалок қилиши керак бўлади, шу боисдан уларни ўлдиради. Дунё ҳаммани букиб қўяди, лекин кўплар букилганда яна ҳам қаттиқроқ, чидамлироқ бўлиб қолади. Лекин эгилишни ис-тамаганларни у ўлдиради. У энг шафқатли, энг нозик ва энг мард одамларни суришгирмай ўлдираверади. Агар сен униси ҳам, буниси ҳам борингки, учинчиси ҳам бўлмасанг, амин бўлгилки, сени ҳам ўлдиражаклар, фақат кўпам шошмасдан ўлдирадилар.

Мен эрталаб уйғонганимни эслайман. Кэтрин ҳали ухлаб ётар, қуёш нури деразадан тушиб турарди. ёмғир тинганди, ўрнимдан туриб, ойна олдига келдим. Пастда боғлар чўзилиб кетган, улар ҳозир яланғоч бўлиб қолган, лекин боғларнинг ади шакллари гўзал кўри-

нардн, майда қум тош тўшалган йўлкалар, дарахтлар, қўл бўйидаги тош панжара ва офтоб нурида ётган қўл, қўлнинг нариги томонидаги тоғлар роятда гўзал эди. Деразадан томоша қилиб туриб орқамга ўтиридим, ўтирилиб, Кэтрин уйғонганини, менга тикилиб турганини кўрдим.

— Дарров турдингми, жоним? — деди у. — Қандай яхши кун!

— Қалай, ўзинг тузукмисан?

— Жуда ҳам яхши. Кечаси бирам яхши бўлдики.

— Қорнинг очдимми?

Унинг қорни очибди. Мен ҳам очқандим, деразадан ноябрь қуёши тушиб турарди, биз ликопчалар қўйилган патнисни тиззамизга қўйиб овқатландик.

— Сен газета ўқишни истамайсанми? Госпиталда доим газета ўқирдинг.

— Йўқ, — дедим. — Энди истамайман.

— Газеталардан ҳам ихлосинг қайтиб кетдимми?

— Қарагиси ҳам келмайди одамнинг.

— Сен билан бирга бўлганимда ҳаммасини ўз кўзим билан кўрган бўлардим.

— Бир куни сал миям тиниқлашгандан кейин ўзим гапириб бераман.

— Сени ҳарбий кийимда эмаслигингни кўриб қолишса, қамаб қўйишмайдими?

— Мени отиб ташлашса керак.

— Унда бу ерда туришимиз мумкин эмас, чет элга кетайлик.

— Мен ҳам шуни ўйлагандим.

— Кетамиз. Жоним, бекорга жонингни хавф остига қўйма. Менга айт, Местредан Миланга қандай қилиб келиб қолдинг?

— Поезд билан келдим. Унда ҳали ҳарбий кийимимни ечмагандим.

— Бу хавфлимиди?

— Унчаликмас. Эски литерим бор эди. Местреда санасини ўзгартириб олдим.

— Жоним, бу ерда сени ҳар бир дақиқада қўлга олишлари мумкин. Мен истамайман. Бу тентаклик. Агар сени қамоққа олипса, бизнинг ҳолимиз нима кечади?

— Буни ўйламайлик. Буни ўйлайвериш миям ғовлаб кетди.

— Сени қамоққа оламиз деб келипса, нима қиласан?

— Отиб таппайман.

— Кўрдингми, қандай тентаксан. Биз бу ердан кетмагунимизча, мен сени меҳмонхонадан чиқармайман.

— Хўп, қаерга борамиз?

— Қўй, унақа бўлма, жоним. Қаерга десанг, ўша ерга борамиз. Лекин шундай жойни топгинки, ҳозирнинг ўзидаёқ жўнаб кетиш мумкин бўлсин.

— Қўлнинг нарғи Швейцария, ўша ерга бориш мумкин.

— Ана — қандай соз.

Яна булутлар тўпланди ва қўл юзи қорайди.

— Қани энди ҳар доим жинойтчи бўлмай яшасанг, — дедим мен.

— Жоним, унақа бўлма. Қачондан бери жинойтчи бўлиб қолибсан? Биз ҳеч қачон жинойтчи бўлмаймиз. Бизнинг ҳаётимиз жуда ҳам яхши бўлади.

— Мен ўзимни жинойт қилиб қўйгандай сезяпман. Мен армиядан қочдим.

— Жоним, қўй, ақлли бола бўл. Сен армиядан қочганинг йўқ. Бу италянларнинг армияси-ку.

Мен кулиб юбордим.

— Хўп доносан-да. Ке, яна бирпас ётамиз. Тўшак-да ётсам, дунё кўзимга жаннат бўлиб кўринади.

Салдан сўнг Кэтрин деди:

— Энди ўзингни жинойтчи деб ҳис қилмаяпсан, тўғрими?

— Йўқ, — дедим мен. — Сен билан бирга бўлганим-да — йўқ.

— Сен жуда тентак боласан, — деди у. — Лекин мен шалвираб қолишнингта йўл қўймайман. Жоним, бир

ўйлаб кўргин-а, ҳозир эрталаблари кўнглим айнимаяпти, қандай яхши.

— Зўр.

— Қандай зўр хотининг бор, қадрига ҳам етмайсан. Лекин менга барибир. Мен сени қамаб қўйишмайдиган бирон ерга олиб кетаман. Биз жуда ҳам яхши ҳаёт кечира бошлаймиз.

— Ҳозироқ кетганимиз бўлсин.

— Бош устига, жоним. Қаерга десант, қачон десант, сенинг ихтиёрингданаман.

— Ке, ҳеч нарсани ўйламаймиз.

— Ке.

### Ўттиз бешинчи боб

Кэтрин қирғоқ билан кичик меҳмонхонага Фергюсонни кузатгани кетди, мен бўлсам, барда газета ўқиб ўтирдим. Барда ўтиришга қулай бўлган креслолар қўйилган, мен то бармен келгунча улардан бирида газета ўқиб ўтирдим. Армия Тальяментода тўхтамабди. У яна ҳам нарироққа, Пьявага чекинибди. Пьява эсимда эди. Темир йўл фронтга кетаверишда уни Сан-Дон яқинида кесиб ўтарди. Дарё бу ерда жуда ҳам чуқур ҳамда тор ердан тинч оқиб ўтарди. Оқимнинг қуйи қисмида ботқоқ ерлар, каналлар бор эди. Бир қанча чиройли виллалар бўларди. Бир кунги урушдан илгари Кортина-д, Ампеццога бора туриб мен бир неча соат Пьява устидаги тоғ йўлидан юрган эдим. Тепадан қараганда у хонбалиқлар ғужғон ўйнаган сойга ўхшаб кўринганди, қояларнинг сояларида саёз ва чўнқир жойлари бор эди. Кадорега борганда у четга бурилиб кетарди. Мен қўшинларга Пьявадан тушиш осон бўлмайди, деб ўйладим. Бармен кирди.

— Граф Греффи сизни сўради, — деди у.

— Ким?

— Граф Греффи. Эсингиздами, ўтган сафар келганингизда бу ерда бўлган чол-чи?

— У шу ердами?

— Ҳа, жияни билан. Мен унга сизнинг шу ердалигингизни айтдим. У сиз билан бильярд ўйнамоқчи.

— Қаерда у?

— Айлангани кетди.

— Ўзи қалай?

— Борган сари яшаряпти. Кеча тушлик олдидан шампан билан учта коктейль ичди.

— Бильярдни қалай ўйнаяпти?

— Яхши. Мени ютади. Унга сизнинг шу ерда эканлигингизни айтсам, у жуда суюнди. У билан ўйнайдиган одам йўқ.

Граф Греффи тўқсон тўртга кирганди. Соч-соқоллари оқариб кетган, ниҳоятда хушфеъл бу чол. Меттернихнинг замондоши эди. У ҳам Австрия, ҳам Италия дипломатиясининг хизматида бўлган, унинг туғилган куни Милан киборлари ҳаётида бир воқеа каби ўтказилган эди. У юзга киришни орзу қилар, бильярдни ўзига ишониб енгил ўйнар, тўқсон тўртга кирган одам учун бу жуда ғаройиб кўринарди. Мен у билан бир пайтлар мавсум тутаган маҳалда Стрезага келиб қолганимда танишган, у билан бильярд ўйнаб шампан ичгандик. Менга бу жуда хуш ёқиб кетганди, у ўшанда менга олдиндан ўн беш очко бериб ютиб олганди.

— Унинг бу ерда эканлигини нега менга айтмадингиз?

— Ёдимдан кўтарилибди.

— Бу ерда яна ким бор?

— Бошқаларни сиз билмайсиз. Бутун меҳмонхонада фақат олти киши бор.

— Ҳозир нима қиляпсиз?

— Ҳеч нарса.

— Юринг, балиқ овлагани борамиз.

— Бирон соатга бўлса, майли.

— Юринг. Қармоқни олинг.

Бармен пальтосини кийиб олди ва биз йўлга тушдик. Қирғоққа тушиб қайиқ олдик-да, мен эшкак эшдим, бармен қўйруққа ўтирди, қармоқни ташлади. Қармоғи қўл хонбалиғини овлайдиган учида оғир чўки ва сипинери бўлган қармоқ эди. Биз қирғоқ ёқалаб кета бошладик, бармен вақт-вақти билан ипни тортиб қўярди. Қўлнинг ичидан Стреза жуда ҳам ҳувиллаб кўринарди. Барглари тўкилиб, қуруқ оғочи қолган дарахтларнинг чўзилиб кетган қаторлари, каттакон меҳмонхоналар ва қулфлаб кетилган виллалар кўринарди. Мен Изола-Белла томонга бурилдим-да қайиқни қирғоқ бўйлаб олиб кета бошладим. Бу ердан қояларнинг қўл тагига чуқур кириб кетгани тиниқ сувда кўриниб турарди. Бир оз юргач, балиқчилар оролига томон бурилдим. Қуёш булутлар орасига кириб кетди, сув қоронғи, тиниқ на жуда ҳам совуқ эди. Балиқ бир неча бор олдимизда айланиб юрди-ю, икки қармоғимиз бирон марта ҳам қимирламади.

Мен қирғоғига қайиқлар чиқариб қўйилган, балиқчилар тўр тузатишаётган оролга томон эшкак эшдим.

— Юринг, бирон нарсa ичайлик.

— Юринг.

Мен қайиқни тош қирғоқда тўхтатдим. Бармен қармоқни сувдан чиқарди, уни қайиқ тагида ўради-да, спиннерни бортнинг четига қистириб қўйди. Мен тушиб қайиқни боғлаб қўйдим. Биз кичкина бир қаҳвахонага кириб, тахта столга ўтирдик, вермут сўрадик.

— Чарчадингизми?

— Йўқ.

— Қайтишда эшкакни мен оламан, — деди у.

— Мен эшкак эпишни яхши кўраман.

— Балки қармоқни сиз ташласангиз омадимиз келар.

— Майли.

— Айтинг-чи, урушда аҳвол қандай?

— Ёмон.

— Мен боролмайман. Мен худди граф Гресфидай қариб қолганман.

— Балки ҳали сизга ҳам боришга тўғри келиб қолар.

— Келаси йили мендайларни чақиришпади. Аммо мен бормайман.

— Бормай нима қиласиз?

— Чет элга кетаман. Мен урушга боришни истамайман. Мен бир марта урушда бўлганман, Абиссинияда. Етар. Нега сиз бордингиз?

— Билмайман. Аҳмоқлик.

— Яна ичамизми?

— Майли.

Қайтишда қайиқни бармен ҳайдади. Биз кўлдан Стрезанинг орқасига айланиб ўтдик, кейин орқага қайтдик, қирғоқ доим кўз ўнгимизда турди. Мен қармоқни ушлаб, айланаётган спиннернинг секин-секин қимиралишига қулоқ соларканман, ноябрь ойининг қорайиб қолган сувларига, кимсасиз соҳилга боқардим. Бармен кенг қулоч отиб эшкак эшар, қайиқ олға салгитганда қармоқ таранг тортилди ва орқага силтатди, мен торта бошладим, хонбалиқнинг оғирлигини сезиб турардим, кейин қармоқ яна тортилди. Хонбалиқ тушиб кетди.

— Оғирмиди?

— Анча оғир эди.

— Бир марта бир ўзим овлаётган эдим, қармоқни типим билан ушлаб ўтиргандим, биттаси шундоғам тортиб қолса бўладими, нақ жағимни суғуриб олай деди.

— Энг яхшиси, оёққа боғлаб олиш керак, — дедим мен. — Унда тортганини ҳам биласиз, типларингиз ҳам омон қолади.

Мен қўлимни сувга тикиб ҳўрдим. Сув жуда ҳам совуқ эди. Биз меҳмонхона қаршисига бориб қолгандик.

— Мен боришим керак, — деди бармен, — мен ўн бирга етиб боришим керак. *L'heure du cocktail.*<sup>46</sup>

— Яхши.

Мен қармоқни чиқариб, уни икки учи кертиб қўйилган таёққа ўрадим. Бармен қайиқни тош деворнинг кичкина ўйиғига ўрнаштирди-да занжир солиб қулфлаб қўйди.

— Яна тушгингиз келса, — деди у, — сизга калитни бериб тураман.

— Раҳмат.

Меҳмонхонага кўтарилиб барга кирдик. Эрталабдан туриб бошқа ичгим келмади-да, ўз хонамга чиқиб кетдим. Оқсоч қиз эндигина йиғиштириб бўлган экан, Кэтрин эса ҳали қайтмабди. Мен ўринга ётдим, калламдан ҳар хил фикрларни қувишга ҳаракат қилдим.

Кэтрин қайтиб келгандан кейин яна ҳамма нарса ўз ўрнига тушди. Фергюсон пастда турибди, деди у. У биз билан нонушта қиларкан.

— Сен йўқ демаслигингни билардим, — деди Кэтрин.

— Майли, — дедим.

— Нима қилди, жоним?

— Билмадим.

— Мен биламан. Нима қилишингни билмагансан. Сенинг мендан ўзга ҳеч кимнинг йўқ, мен бўлса, кетиб қолдим.

— Сен ҳақсан.

— Кечир мени, жоним. Бирдан атрофингда ҳеч ким қолмаса, жуда ҳам ёмон бўлади, биламан.

— Доим шовқин-суронда, одамлар ичида яшаб келганман, — дедим. — Энди ёнимда сен бўлмасанг, ҳамма ёқ ҳувилаб қолади.

— Мен доим ёнингдаман, жоним. Мен фақат икки соаттагина кетгандим. Бирон иш билан машғул бўлсангмикин?

---

<sup>46</sup> Коктейль вақти (франц.).

— Мен бармен билан балиқ овлагани боргандим.

— Яхши бўлдимми?

— Ҳа.

— Мен йўқлигимда мени ўйлама.

— Фронтда юрганимда шундай қилардим. Лекин у ерда қиладиган ишинг бошингдан ошиб ётади.

— Истеъфога чиққан Отелло, — деди у ҳазиломуз.

— Отелло ҳабаш эди, — дедим мен. — Бундан ташқари мен рашкчи эмасман. Фақат мен сени шундай севаманки, дунёда сендан бошқа ҳеч нарса кўзимга кўринмайди.

— Ҳўп, энди яхши бола бўлиб, Фергюсон билан хушмуомалада бўлгин.

— Мен доим Фергюсонга хушмуомалада бўлиб келганман, фақат ўзи гапни қаргашдан бошламаса бўлгани.

— Яхши муомала қил. Ўйлаб кўр, биз кўп нарсага эгамиз, унинг эса ҳеч нарсаси йўқ.

— У биздай бўлишига ишонмайман.

— Сен, жоним, ҳеч нарсани билмайсан, яна ақлли боласан.

— Унга ёмон гапирмайман.

— Шундай бўлсин, жоним. Қандай яхшисан.

— Лекин кейин у қолмайди, а?

— Йўқ. Мен уни жўнатиб юбораман.

— Яна шу ерга қайтиб келамиз, а?

— Албатта. Бўлмасам-чи?

Биз Фергюсон билан нонушта қилгани пастга тушдик. Унга меҳмонхона билан ҳашаматли ресторан қаттиқ таъсир қилади. Биз яхшилаб нонушта қилдик, икки шиша капри ичдик. Ресторанга граф Греффи кириб келди, у бизга бош эгиб қўйди, ёнида жияни бор эди, кўринишдан менинг бувимга ўхшаб кетарди. Мен у ҳақда Кэтрин билан Фергюсонга ҳикоя қилиб бердим, Фергюсон қаттиқ таъсирланди. Меҳмонхона каттакон, ҳашамдор, кимсасиз бўлса ҳам, лекин овқатлари тотли, виноси ёқимли эди, охирида

ҳаммамизнинг кайфиятимиз бир қадар кўтарилди. Кэтриннинг вақти чоғ эди. У бахтиёр эди. Фергюсон жуда очилиб кетди. Ўзимнинг ҳам руҳим кўтарилди. Нонуштадан кейин Фергюсон ўз меҳмонхонасига қайтди. Мен нонуштадан кейин бир оз дам олмоқчиман, деди у.

Кечқурун кимдир эпитимизни тақиллатди.

— Ким у?

— Граф Греффи бильярд ўйнамасмикинлар деб сўраптилар.

Мен соатга қарадим; уни қўлимдан олиб, ёстиқнинг тагига тиқиб қўйган эди.

— Бориш шартми, жоним? — шивирлади Кэтрин.

— Бормасам бўлмайдиганга ўхшайди. — Соат тўртдан ўн беш дақиқа ўтганди. Мен баланд овоз билан дедим: — Граф Греффига айтингки, мен бильярдхонада соат беппда бўламан.

Ўн бешта кам беппда Кэтринни ўпдим-да, кийингани ваннага ўтдим. Галстугимни тақиб ойнага қарарканман, ўзимни кишилик кийимда яна раёати сездим. Яна қўйлак билан пайпоқ олмасам бўлмас экан деб қўйдим.

— Қачон келасан? — сўради Кэтрин. У тўшакда жуда ҳам чиройли эди. — Менга тароқ билан чўткани олиб бер-чи.

У бошини бир томонга қийпайтириб сочларини тараркан, бутун сочлари бир томонга сочилиб тушди. Ташқарига қоронғи тушиб келмоқда эди, тўшакнинг бош томонидаги чироқнинг нури унинг сочларига, бўйнига, елкаларига тўкиларди. Мен бориб унинг тароқли қўлини четга қайирдим, шунда унинг боши ёстиққа тегди, уни ўпдим. Унинг бўйнилари, елкаларидан ўпдим. Уни шундай қаттиқ севардимки, бошим айланмоқда эди.

— Боргим келмаяпти.

— Мен ҳам боришингни истамайман.

— Унда бормайман.

— Йўқ. Бор. Узоқ кетмайсан-ку. Кейин қайтиб келасан.

— Биз шу ерда овқатланамиз.

— Бор, тезроқ қайтиб кел.

Граф Греффи бильярдхонада экан. У турли зарбларни синаб кўрар, бильярд тепасига тушиб турган чироқ шуъласида ўзи увовқина бўлиб кўринарди. Сал нарироқда, қоронғи бурчакдаги столчада ичига муз солинган кумуш пақирча бўлиб, ундан икки шиша шампаннинг бўйни чиқиб турарди. Киришим билан граф Греффи қаддини тиклади ва менга пеповоз юрди. У менга кўлини узатди.

— Сизни бу ерда кўргангидан жуда хурсандман. Илтифот қилиб мен билан ўйнагани келибсиз.

— Мени ўйинга таклиф қилиб илтифот кўрсатганингиздан бошим осмонга етди.

— Соғлигингиз қалай? Сиз Изонцода яралянибсиз деб эшитгандим. Бутунлай шифо топиб кетдингизми?

— Соғлигим яхши. Ўзингиз тузукмисиз?

— О, мен доим соғман. Лекин қариб қоляпман. Қариллик аломатларини сезяпман.

— Бунга одамнинг ипонгиси келмайди.

— Ҳа. Мана сизга бир мисол. Менга ҳозир бошқа тилда гапиришдан кўра италян тилида сўзлаш осонроқ. Мен ўзимни мажбур қиламан, лекин толиққан маҳалларимда менга барибир италянча гапириш енглироқ кўринади. Шунга қараганда қариб қолаётиман, шекилли.

— Италянча гаплашаверамиз. Мен ҳам бир оз чарчаганман.

— О, агар чарчаган бўлсангиз, сизга инглизча гапириш қулайроқ бўлади.

— Америка тилида.

— Ҳа. Америка тилида. Марҳамат, Америка тилида гапираверинг. У шундай бир жозибали тилки...

— Мен ҳозир америкаликлар билан деярли кўришмай қўйганман.

— Сиз афтидан уларсиз жуда зериксангиз керак. Ватандошларинг бўлмаса, жуда зерикларли бўлади ва айниқса, ватандош қизлар бўлмаса. Мен буни ўз тажрибамдан биламан. Хўп, ўйнаймизми ёки қаттиқ чарчаганмисиз?

— Мен чарчаганим йўқ. Мен буни ҳазиллашиб айтдим. Менга олдиндан қанча очко берасиз?

— Сиз кўп ўйнаб турдингизми?

— Ҳеч ўйнаганим йўқ.

— Сиз жуда яхши ўйнайсиз. Ўн очко?

— Сиз мени мақтаб юборяпсиз.

— Ўн беш?

— Бу жуда ҳам антиқа бўларди-ю, лекин сиз мени барибир ютасиз

— Пул тикиб ўйнаймизми? Сиз доим пул тикиб ўйнашни маъқул кўрардингиз.

— Маъқул.

— Балли. Мен сизга ўн саккиз очко бераман ҳар очкога бир франкдан тикиб ўйнаймиз.

У партияни жуда ҳам чиройли бошлади, менга олдиндан шунча очко берганига қарамасдан ўйин яримлаб қолгандагина тўрт очкога ошиб улгурган эдим. Граф Греффи кўнғироқ чалиб барменни чақирди.

— Марҳамат қилиб бизга бир шиппани очиб берсангиз, — деди у. Кейин менга деди: — Кўнгил ҳушга бир стакандан ичайлик.

Вино муздеккина экан, жуда қуруқ ва яхши эди.

— Италиянча гаплашамиз. Сиз қарши эмасмисиз? Мен унга жуда ўрганиб қолдим.

Биз соққаларни ҳайдаб вино ичар, италянчада суҳбатлашардик, лекин умуман олганда, ўйинга кўпроқ чалғиб, гапга камроқ аҳамият берардик. Граф Греффи юз очко урди, мен фақат тўқсон тўрт очко олдим, холос. У кулимсираб, елкамга қоқиб қўйди.

— Энди иккинчи шиппани очамиз ва сиз менга уруш ҳақида гапириб берасиз. — У менинг ўтиришимни кутди.

— Бошқа бирон нарса ҳақида гаплашсак бўлмай-  
дими? — дедим.

— Сиз бу ҳақда гапиришни истамайсизми? Яхпи.  
Кейинги пайтларда нималарни ўқидингиз?

— Ҳеч нарса, — дедим. — Кейинги пайтларда ўтмас-  
лашиб қолдимми, деб қўрқаман.

— Йўқ. Лекин ўқиппингиз керак.

— Уруш даврида нималар чиқди?

— Биз франдузнинг, Барбюснинг «Lefeu»<sup>47</sup> деган ки-  
тоби чиқди. Яна «Мистер Бритлинг ҳаммасини кўра-  
ди» чиқди.

— Бу ёлгон.

— Нима ёлгон?

— У ҳаммасини кўрмайди. Бу китоблар бизнинг  
госпиталимизда бор эди.

— Ўқитан экансиз-ку, ўқимадим, дейсиз.

— Яхпи нарса ўқимадим.

— Менимча, «Мистер Бритлинг»да инглиз буржуа-  
зиясининг қалби жуда яхпи кўрсатиб берилаган.

— Мен қалб нималигини билмайман.

— Бечора. Ҳеч ким билмайди қалб нима деганини,  
Сиз — сгоуантмисиз<sup>48</sup>?

— Фақат кечаси.

Граф Греффи кулимсиради ва стаканини қўлида  
айлантирди.

— Мен ёшим қайтгач, художўй бўлиб қоламан, деб  
ўйлагандим, лекин нима учундир бундай бўлмади, —  
деди у, — афсус.

— Сиз ўлгандан кейин қолишни истармидингиз? —  
дедим ва шу заҳоти ўлимдан гапирганим учун тилим-  
ни тишлаб қолдим. Лекин у бу сўздан ранжигани йўқ.

— Гап қандай қолишда. Бу ҳаёт жуда ширин. Мен  
асрларча яшашни истардим. — У жилмайди. — Бунга  
эришай деб қолдим.

---

<sup>47</sup> Ўт (франц.).

<sup>48</sup> Диндормисиз? (франц.)

Биз чуқур чарм креслоларда ўтирар, ўртамизда қадаҳлар ва кумуш пақирчада шампан қўйилган столча турарди.

— Агар менинг ёшимга етсангиз, дунёдаги кўп нарсалар сизга ғалати бўлиб кўринади.

— Сиз қариганга ўхшамайсиз.

— Тан қарияпти. Баъзан бармоқларим бўрнинг бир учи учиб тушгандай, учиб кетадиганга ўхшайди. Руҳим эса қаримайди, ақлим ҳам кўпаяётгани йўқ.

— Сиз доносиз.

— Қарилар доно бўлади деган гап — янглиш гап. Қарилар доно эмас. Улар эҳтиёткор бўлипади, холос.

— Эҳтимол, шунинг ўзи донолик бўлса керак.

— Бу анчайин ёқимсиз донолик. Сиз ҳаммадан кўра нимани қадрлайсиз?

— Суюкли аёлни.

— Мана мен ҳам шундай. Бу — донолик эмас. Ҳаётни қадрлайсизми?

— Мен ҳам. Чунки менинг шундан бошқа нарсам йўқ. Яна туғилган кунларимни сийлайман, — қулади у.

— Сиз мендан кўра донороқ бўлсангиз керак. Сиз ўз туғилган кунингизни байрам қилмайсиз.

— Сиз уруш ҳақида аслида қандай фикрдасиз? — сўрадим мен.

— У жуда беҳуда нарса, деб ўйлайман.

— Ким уни ютиб чиқади?

— Италиялар.

— Нега?

— Улар анча навқирон миллат.

— Урушда навқирон миллатлар ралаба қилишадими?

— Маълум бир даврда улар бунга қодир бўладилар.

— Кейин улар қари миллатга айланадилар.

— Сиз яна доно эмасман, деб ўтирибсиз.

— Жон болам, бу — донолик эмас. Бу — беписандлик.

— Менга қолса, бу зўр донолик.

— Унчалик эмас. Сизга бунинг аксини исботлайдиган мисоллар келтиришим мумкин эди. Лекин у ёмон айтилмаган. Биз ҳамма шампанни ичиб қўйдикми?

— Деярли.

— Балки яна ичармиз? Кейин мен қайта кийингани бораман.

— Бошқа ичмай қўя қолайлик.

— Сиз чиндан ҳам истамайсизми?

— Ҳа.

У турди.

— Сизга кўп бахт, кўп омад, кўп, кўп сиҳат-саломатлик тилайман.

— Таппаккур. Мен эса, сизга бир аср умр тилайман.

— Таппаккур. Шунга интиляпман. Агар бирон сабаб билан бир куни художўй бўлиб қолсангиз, мен ўлганимда икки оғиз фотиҳа ўқиб қўйинг. Мен бир қанча дўстларимдан шунини илтимос қилдим. Ўзим художўй бўламан дедим, қўлимдан келмади.

Менга у маънос жилмайдандай туюлди, лекин аниқ кўрганим йўқ. У ғоятда қари эди, юзларини ажинлар босган, кулганида шунчалик кўп ажинлари иштирок этардики, маъносини англаб етиш қийин эди.

— Мен эҳтимол, жуда художўй бўлиб қолсам керак, — дедим мен. — Нима бўлганда ҳам мен сиз учун ибодат қиламан.

— Мен ҳар доим художўй бўлсам керак, деб кутгандим. Менинг оиламда кўпчилик художўй бўлиб, сўнг ўларди. Лекин нимагадир бундай бўлмади.

— Ҳали жуда ҳам эрта.

— Балки жуда кеч бўлгандир. Балки, мен диндор бўлиш ҳиссиётини йўқотиб қўйгандирман.

— Менда у фақат кечаси пайдо бўлади.

— Лекин сиз яхши кўрасиз. Бу ҳам диний туйғу эканлигини унутманг.

— Ростданми?

— Албатта. — У бильярдга томон бир қадам таппади. — Мен билан ўйнаб катта илтифот кўрсатдингиз.

- Менинг ҳам бундан бошим осмонга етди.
- Юринг, тепага бирга чиқамиз.

### Ўттиз олтинчи боб

Кечаси момақалдироқ бўлди, мен ёмғир дераза ойналарига шатирлатиб ураётганини эшитдим. Очиқ деразадан сув оқиб тушмоқда эди. Кимдир эшикни тақиллатди. Мен Катринни уйғотиб юбормаслик учун эшикка оҳиста бордим. Эшикни очдим. Бармен экан. У пальто кийиб олган, қўлида ҳўл шяапасини ушлаб турарди.

- Сиз билан гаплашишим керак, *tenente*.
- Нима гап?
- Жуда жиддий иш.

Мен орқамга қарадим. Хона ичи қоронғи эди. Дераза тагида ёмғир суви кўлмак бўлиб қолганини кўрдим. — Киринг, — дедим мен. Қўлидан ушлаб ваннахонага олиб кирдим-да, эшикни ёпиб чироқни ёқдим. Мен ваннанинг четига ўтирдим.

— Нима гап, Эмилио? Бошингизга бирон иш тушдими?

- Йўқ. Гап сизнинг ҳақингизда, *tenente*.
- Шундай денг?
- Эрталаб сизни қамагани келипади.
- Шундай денг?

— Мен сизга айтгани келдим. Мен шаҳарда бўлган эдим, қаҳвахонада эшитиб қолдим.

— Тушунарли.

У қаршимда ҳўл пальтода, қўлида ҳўл шяапасини ушлаб турарди. Жим бўлиб қолди.

- Мени нимага қамашмоқчи экан?
- Уруш билан боғлиққа ўхшайди.
- Нималигини биласизми?

— Йўқ. Лекин мен аввал сизни бу ерда офицер кийимида кўргандим, энди эса, сиз кишилик кийим кийиб келдингиз. Анов чекинипдан кейин улар дуч келган одамни қамашга ҳам тайёрлар.

Бир дақиқа ўйланиб қолдим.

— Соат нечада келишмоқчи экан?

— Эрталаб. Соатини аниқ билмайман.

— Сиз қандай маслаҳат берасиз?

У пляпасини раковина ичига қўйди. Шляпа ҳўл бўлаганидан суви муттасил полга оқиб тушаётган эди.

— Агар ўзингизга ишонсангиз, қўрқадиган жойи йўқ. Лекин қамоқда тушиб кимга ёқади, дейсиз. Айниқса, ҳозир.

— Мен қамоққа тушибни истамайман.

— Унда Швейцарияга кетинг.

— Қандай қилиб?

— Менинг қайиғимда.

— Кўлда бўрон бўляпти, — дедим.

— Бўрон ўтиб кетди. Тулқин бор, лекин сиз эплaysиз.

— Қачон кетишимиз керак?

— Ҳозир. Улар эрта саҳарда келишлари мумкин.

— Нарсаларимизни нима қиламан?

— Йиғиштиринг. Хонимингиз ҳам кийинсинлар. Юкларни мен тўрилайман.

— Сиз қаерда бўласиз?

— Шу ерда кутаман. Мени даҳлизда кўрсалар, бўлмайди.

Эшикни очдим, кейин ёпиб ётоққа кирдим. Кэтрин уйғонган эди.

— Нима гап, жоним?

— Ҳеч нарса. Кэт, — дедим мен. — Ҳозир кийиниб, қайиқда Швейцарияга кетишни истайсанми?

— Сен истайсанми?

— Йўқ, — дедим мен. — Мен яна ўринга ётишни истайман.

— Нима бўлди?

— Барменнинг айтилича, эрталаб мени қамоққа олгани келишармиш.

— Барменнинг ақли жойидами?

— Ҳа.

— Унда тезроқ бўла қол, жоним, кийин, ҳозироқ кетамиз. — У тўшакнинг четига ўтирди. Унинг ҳали уйқуси қочмаганди. — Ваннадаги ўпа барменми?

— Ҳа.

— Унда мен ювиниб ўтирмайман. Жоним, менга қарамай тур, дарров кийиниб оламан.

У тунги кўйлагини ечаётганда унинг оппоқ елкасини кўрдим, кейин у қарама дегани учун орқамни ўтириб турдим. У энди тўлишпа бошлаган, шунинг учун унга қарашимни истамасди. Мен ташқарида ёмғирнинг поёқинини эшитиб кийиндим. Юкларимиз деярли йўқ эди.

— Агар керак бўлса, менинг жомадонимда ҳали жой кўп, Кэт.

— Ҳаммасини жойлаб бўлдим, — деди Кэт. — Жоним, мен жуда ҳам тентакман, лекин нега бармен ваннада ўтирибди?

— Чишш, у юкларимизни пастга олиб тушгани кутиб ўтирибди.

— Мунча яхши!

— У менинг эски оғайним, — дедим мен. — Бир марта унга ўралган тамаки юборишимга сал қолган.

Деразадан зимистонликка қарадим. Кўл қўринмас, зимистон тун ва ёмғир, лекин шамол тўхтаганди.

— Мен бўлдим, жоним, — деди Кэтрин.

— Яхши. — Мен ваннанинг эшити тагига келдим. — Мана жомадонлар, Эмилио, — дедим. Бармен иккала жомадонни олди.

— Бизга ёрдам бермоқчи бўлибсиз, қимматли экансиз, — деди Кэтрин.

— Арзимаиди, — деди бармен. — Мен сизларга ёрдам бераётганимдан хурсандман, лекин бошим равога қолмаса, деб қўрқаман. Менга қаранг, — деди у менга, мен орқа зинадан юкларни тўғри қайиқ олди-га олиб бораман. Сизлар худди айлангани чиққандай бемалол чиқиб боринглар.

— Сайр қилса арзийдиган тун, — деди Кэтрин.

— Бевош кеча, нимасини айтасиз.

— Яхшиям соябоним бор экан-а, — деди Кэтрин. Биз йўлакдан ўтиб, пояндоз тўшалган кенг зинадан пастга тушдик. Пастда, ўзининг эшик олдидаги хужрасида портъе ўтирган экан.

Бизни кўриб жуда ҳайрон бўлди.

— Сиз эшикка чиқмоқчимисиз, сэр? — сўради у.

— Ҳа, — дедим. — Биз шамолда кўлни кўрмоқчимиз.

— Сизнинг соябонингиз йўқми, сэр?

— Йўқ, — дедим. — Менинг пальтомдан сув ўтмайди.

У гапимга ишонмай қаради. — Мен сизга соябон бераман, сэр, — деди у. У бориб каттакон соябон олиб келди. — Бир оз каттароқ, сэр, — деди у. Мен унга ўн лир бердим. — О, жуда сахий экансиз, сэр. Минг раҳмат, — деди у.

У бизга эшикларни очиб берди ва биз ёмғирга чиқдик. У Кэтринга жилмайди, Кэтрин ҳам унга жилмайди. — Ташқарида, шамолда узоқ қолиб кетманглар, — деди у. — Ивиб кетасиз, сэр ва леди. — У кичик портъе эди, шунинг учун инглизча гапирганда ҳали мактаб болаларига ўхшаб гапирарди.

— Биз тезда қайтамиз, — дедим.

Биз каттакон соябон остида йўлкадан бордик, кейин шалаббо, қоп-қоронғи бор билан йўлга чиқдик, йўлдан четларига буталар экилган қирғоқ бўйи хиёбонга ўтдик. Энди шамол қирғоқ томондан эсарди. Бу рутубатли, совуқ шамол эди, мен тоғларда қор ёғаётганини билардим. Биз қирғоққа бораб қўйилган қайиқлар олдидан ўтиб, барменнинг қайиғи турган ерга келдик. Сув қоядан ҳам қорароқ эди. Бармен дарахтлар орқасидан чиқиб келди.

— Жомадонлар қайиқда, — деди у.

— Мен сизга қайиқнинг пулини бермоқчи эдим, — дедим.

— Қанча пулингиз бор?

— Унча кўп эмас.

— Пулни менга кейин юборасиз. Шундай қилсак, яхши бўлади.

— Қанча?

— Ўзингиз биласиз.

— Менга қанчалигини аниқ айтинг.

— Агар яхши етиб борсангиз, менга беш юз франк юборинг. Агар омон-эсон етиб борсангиз, бу сизга унча оғир тушмайди.

— Яхши.

— Манави сандвичлар. — У менга тутунча узатди. — Барда бори шу экан. Манави эса бир шиша коньяк билан бир шиша вино.

Мен буларни ўз жомадонимга солиб олдим. — Ҳеч бўлмаса, шуларнинг ҳақини олинг мендан.

— Яхши, менга эллик лир беринг.

Унга пулни бердим.

— Яхши коньяк, — деди у. — Бемалол хонимга ҳам берсангиз бўлади. У киши қайиққа ўтириб олсинлар энди.

У тош қирғоқда дам кўтарилиб, дам тушиб турган қайиқни ушлаб турди, мен Кэтринни қайиққа ўтқиздим. У қуйруққа ўтирди-да, плашига ўралиб олди.

— Сиз қверга боришни биласизми?

— Доим шимолга қараб юриш керак.

— Қандай боришни-чи?

— Луинога.

— Луинога, Коннеро, Каннобио, Транцанога, Брисагога борганда Швейцарияда бўласиз. Сиз Монте-Тамарадан ўтишингиз керак.

— Ҳозир соат неча? — сўради Кэтрин.

— Энди ўн бир бўлди, — дедим.

— Агар тинмай юрсангиз, эрталаб соат еттиларда у ерда бўласиз.

— Шунча узоқми?

— Қирқ икки чақирим.

— Адашмасак бўлгани. Бунақа ҳавода компас керак.

— Йўқ Изола-Беллага юринг. Сўнг Изола-Мадредан ўтганингиздан кейин шамол эсан томонга боринг.

— Шамол сизни Палланцага олиб боради. Сиз чироқларни кўрасиз. Кейин қирғоқ бўйлаб ҳайданг.

— Шамол ўзгариб қолиши мумкин.

— Йўқ, — деди у. — Бу шамол уч кун эсиб туради. У тўғри Маттаронедан эсяпти. Анави ерда сувни сепиб ташлаш учун тунука бор.

— Қайиғингизнинг жуда бўлмаса бир озроқ ҳақини олинг.

— Йўқ, мен таваккал қилмоқчиман. Агар етиб борсангиз, менга тўла баҳосини тўлайсиз.

— Майли ундай бўлса.

— Шояд чўкмасдан етиб борсангиз.

— Шояд.

— Шамолга қараб бораверинг.

— Хўп. — Мен қайиққа сакрадим.

— Сиз хонанинг пулини қолдирдингизми?

— Ҳа. Стол устида, конвертда.

— Яхши қилибсиз. Оқ йўл.

— Хайр энди. Катта раҳмат.

— Агар чўкиб кетсангиз, ҳаммаси арзимаёйди.

— Нима деяпти? — сўради Кэтрин.

— Яхши етиб олинглар, деяпти.

— Ўзингиз ҳам яхши қолинг, — деди Кэтрин. — Катта, катта раҳмат сизга.

— Бўлдингизларми?

— Ҳа.

У эгилиб қайиқни қирғоқдан итариб юборди. Мен эшкакни сувга ботирдим, кейин унга қўлимни силкидим. Жавоб ўрнига у эҳтиёт бўлинглар, деган ишорани қилади. Мен меҳмонхона чироқларини кўрдим ва у кўздан йўқолгунча тўғрига эшкак солиб боравердим. Кўл денгиздай ғалаёшли эди, лекин биз шамолга қараб борардик.

Мен қоронғида эшкакни шамол доим юзимга урилиб турадиган қилиб эшиб бордим. Ёмғир тинган, фақат онда-сонда шамол билан одамнинг афти башарасига бир селпиб, сепалаб ўтарди. Мен қуйруқда ўтирган Кэтринни кўриб турардим, лекин эшкак тушаётганда сувни кўрмасдим. Эшкаклар жуда узун эди, лекин тасма билан маҳкамлаб қўйилмаганди. Мен эшкакларни сувга ботирар, уларни олд томонга олиб борар, сувдан чиқарар, яна сувга олиб борар, яна ботирар, иложи борича енгил бошқаришга ҳаракат қилардим. Эшкакларни шамол бизга қараб эсаётганидан сувга ётироқ қилиб ботиришга интилардим. Қўлларим қавариб кетишини билар, лекин қаварса ҳам сая кейинроқ бориб қаваришини истардим. Қайиқ енгил эди, эшкакка яхши бўйсунарди. Тим қора сувдан уни олға суриб кетмоқда эдим. Ҳеч нарсани кўриб бўлмас, лекин мен тез орада Палланцага етиб қолармиз, деб умид қилардим.

Барибир Палланцани кўролмадик. Шамол жанубдан эсар ва биз қоронғида Палланца бурнидан ўтиб унинг чироқларини кўрмай қолибмиз. Ниҳоят, йироқларда — деярли қирғоқнинг нақ ўзида қандайдир чироқлар кўринди, бу Интра эди. Аммо биз анчагача ҳеч қандай чироқларни, қирғоқни кўрмадик, қоронғида шитоб билан тўлқинларда сирпаниб олға босавердик. Баъзан тўлқин қайиғимизни баландга кўтариб юборар, мен эшкакларни ҳавода силкитардим. Кўл ҳамон тўпалон қилар, лекин мен эшкак уришдан тўхтамасдим, бир маҳал қирғоқдан туртиб чиққан қояга урилиб чил-парчин бўлиб кетишимизга оз қолди; тўлқинлар қояга урилиб юксакка сапчиб кўтарилар, сўнг пастга шалдираб тушарди. Мен ўнг қўлимдаги эшкакка қаттиқ зўр бердим, айни чоғда чап эшкак билан орқага тисариладим ва омон-эсон соҳилдан йироқлашиб кетдик; қоя кўздан йўқолди, биз яна кўлдан сузиб кетдик.

- Биз у томонга ўтиб олдик, — дедим Кэтринга.
- Биз ҳали Палланцани кўришимиз керак эди-ку?
- У Палланца бурнининг ортида қолди.
- Ўзинг чарчамадингми, жоним?
- Унчамас.
- Бирпасга ўрин алмаша қолайлик.
- Нега? Керакмас.

— Бечора Фергюсон! — деди Кэтрин. — Эрталаб меҳмонхонага келса, биз йўқмиз.

— Бунинг тапшиқ қиладиган жойи йўқ, — дедим. — Божхона кўриқчилари кўрмасдан, қоронғида Швейцарияга етиб олсак, бўлгани.

- Узоқми ҳали?
- Ўттиз километрча.

Туни билан қўлим эшакдан бўшамади. Кафтларим шу қадар шилиниб кетдики, эшакни базўр ушлаб борардим. Бир неча марта соҳилга урилиб кетай дедик. Мен адашиб кетмай, нақт ўтмасин деб соҳил яқинидан кетаётгандим. Баъзан биз қирроққа шунчалар яқин борар эдикки, соҳил ёқалаб кетган йўлни, йўл бўйидаги дарахтларни ва орқадаги тоғларни кўрардик. Ёмғир тинди ва шамол булутларни ҳайдаб юборган эди, ой чиқди, мен айланиб қараб, қорайиб турган узунчоқ Кастаньола бурнини, оқ ёлпи қўлни, ой нурида ётган узоқ қорли тоғ чўққиларини кўрдим. Кейин осмонни яна булут буркаб олди, қўл ҳам, тоғлар ҳам ғойиб бўлди, лекин энди илгаригига қараганда анча ёруғроқ эди, қирроқ ҳам кўриниб турарди. Кўринганда ҳам жуда равшан кўринар, шунинг учун Палланца йўлида агар божхона соқчилари юрган бўлса, кўриб қолмасинлар деб, қайиқни нарироққа олиб кетдим. Ой яна бир марта чиққанда биз соҳил томонда тоғ ён бағирларидаги виллаларни ва дарахтлар оралаб чўзилиб кетган оппоқ йўлни кўрдик. Мен тинмай эшак эшиб бормоқда эдим.

Қўл кенгайиб кетгандай бўлди ва қўлнинг нариги бетида чироқлар кўринди, бу, эҳтимол, Луино эди. Мен

тоғлар орасида ханжардек тилинган дарани кўриб, Луино шу бўлса керак, деб ўйладим. Ундоқ бўлса, биз анча тез юриб бораётган бўламиз. Мен эшкакларни қайиққа тортиб олдим-да, елкам билан узала тушиб ётдим. Мен жуда, жуда чарчадим. Қўлларим, кураklarим, елкаларим зирқираб оғрир, кафтларим шилиниб кетганди.

— Агар соябонни очсак, қандоқ бўларкин? — деди Кэтрин. — Шамол унга тегиб, қайиқни тез ҳайдаб кетган бўларди.

— Ушлаб тура олармикансан?

— Ҳаракат қиламан.

— Манави эшкакни қўлтиғингга олгин, уни бортта қисиб туриб бошқариб бор. Мен соябонни ушлаб кетаман.

Қуйруққа ўтиб эшкакни қандай ушлаш кераклигини унга кўрсатдим. Мен қайиқнинг бурнига рўбарў ўтириб, портъе берган каттакон соябонни олиб, очдим. У шарақлаб очилди. Мен унинг бандига ўтириб олганча, икки чеккасидан ушлаб олдим. Шамол унга қараб қаттиқ урила бошлади, унинг четига маҳкам ёпишиб олган ҳолда қайиқни учуриб олиб кетаётганини сезиб турдим. Соябон қўлимдан чиқиб кетай-чиқиб кетай дерди. Қайиқ ғоятда тез елиб бормоқдайди.

— Учиб кетяпмиз, — деди Кэтрин. Мен соябоннинг симларидан бошқа нарсани кўрмасдим. Соябон қаттиқ тортқилаб, юлқинар, мен у билан бирга олға бораётганимизни ҳис қилиб турардим. Оёқларимни қаттиқ тираб олдим, унга янада қаттиқроқ ёпишиб олдим, кейин бир нарса чарсиллаб кетди; симлардан бири манглайимга келиб урилганди, мен зонтининг шамолда букилиб кетаётган тепасини ушлаб олмоқчи эдим, шу маҳал ҳаммаси шарақ этиб тескари бўлиб кетган ва ҳозиргина шамол тўлиб турган елкан ўрнида шалвираган латта-путталар-у, мен ушлаб ўтирган бандигина қолди. Банднинг илмояғини қайиқ ўриндигидан ажратиб олдим-да, зонтни қайиқнинг тагига

қўйиб, эшкакни олиш учун Кэтриннинг ёнига сурилдим. У хахолаб куларди. У менинг қўлимдан ушлаб олди-да, хахолашда давом этди.

— Сенга нима бўлди? — Унинг қўлидан эшкакни олдим.

— Сен анави нарса билан шундорам кулгили кўриндингки.

— Қизик бўлдимми?

— Жаҳлинг чиқмасин, жоним. Бирам кулгили бўлди. Сен жуда ҳам кентайиб кетгандай бўлдинг, яна соябон четларини шунақаям жонингни бериб қисиб олдингки... — Кулавериш унинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Қани йўлга тупайлик бўлмаса.

— Дамингни ол, коньяк ичиб ол. Шунақанги ажойиб кеча бўляптики, анча йўлни босиб ҳам қўйдик.

— Қайиқни тўлқинга кўндаланг қилиб қўйиб керак.

— Мен шишани олиб бераман. Кейин сен бир оз дамингни ол.

Мен эшкакни кўтардим ва биз тўлқинларда чайқала бошладик. Кэтрин жомадонни очди. У коньяк шишасини узатди. Мен пакким билан тиқинини чиқардим-да, қониб ичдим. Жуда ўткир коньяк экан, бутун баданимга ўт югурди, қизидим ва кайфиятим кўтарилади.

— Яхши коньяк, — дедим. Ой яна булутлар орасига яширинди, бироқ қирроқ кўриниб турарди. Олдинда кўл ичига анча кириб келган стрелка бор эди.

— Совқотмадингми, Кэт?

— Йўқ, яхшиман. Фақат оёқларим бир оз увишиб қолди.

— Қайиқнинг тагидаги сувларни сепиб ташла, кейин оёгингни узатиб ўтирасан.

Мен яна қайиқни ҳайдаб кетдим, эшкакнинг ғирчиллагани, тунука идишнинг қайиқ тагига тегиб тақирлагани эшитилди.

— Қўлингдагини менга бериб тур, — дедим. — Сув ичгим келяпти.

— У жудаям ифлос.

— Ҳечқиси йўқ. Чайиб таплайман.

Мен Кэтрин идипни сувда чайқаётганини эшитдим. Кейин у менга сув тўлдириб узатди. Коньякдан кейин томорим қақраб кетганди, сув шу қадар муздай эдики, тишларим зирқираб кетди. Мен соҳилга қарадим. Биз стрелкага яқинлашиб бормоқда эдик. Олдинда, кўрфаз томонда чироқлар кўринди.

— Раҳмат, — дедим ва унга идипни қайтариб бердим.

— Марҳамат қилсинлар, — деди Кэтрин. — Таъблари яна хоҳламайдими?

— Сен бирон нарса еб олсанг бўларди.

— Йўқ. Ҳали очқаганим йўқ. Овқатни қорин энг очадиган пайтга сақлаб қўямиз.

— Майли.

Узоқдан стрелка бўлиб кўринган нарса узунчоқ қояли бурун экан. Мен уни айланиб ўтиш учун қайиқни кўлнинг ўртасига бурдим. Кўл бу ерда анча тор эди. Яна ой чиқди, агар, *guardia di Finanza*<sup>47</sup> соҳилдан кузатиб турган бўлса, улар сувда қорайиб турган бизнинг қайиғимизни кўрган бўлардилар.

— Қалайсан, Кэт?

— Жуда яхши. Қаерга келдик?

— Етишимизга саккиз чақиримча қолган бўлса керак.

— Бечорагинам. Ҳали яна шунча ҳайдайсанми. Тирикмисан ўзинг?

— Тирикдай. Дурустман фақат кафтларим шилиниб кетди.

Биз ҳамма вақт шимолга қараб юрдик. Ўнг соҳилдаги тоғ тизмалари тугади, нишаблик қуйига, паст қирроқ бўйига олиб тушарди, бу ерда менинг ҳисобимча Каннобио бўлиши керак эди. Мен энди қирроқдан

---

<sup>47</sup> Божхона соқчилари (итал.).

хийла узоқда юрмоқда эдим, чунки бу ерларда guardia билан учрашиб қолиш хавфи кўпроқ эди. Олдинда, бошқа қирғоқда гумбазга ўхшап баланд тоғ турарди. Мен чарчадим. Яна озгина қолганди, лекин кучинг қолмаганда озгина масофа ҳам йироқ бўлиб кўринади. Шу тоғдан ўтиб, камида яна беш чақирим кўлни босиб ўтсак, Швейцария сувларига етган бўлардик. Ой яна бота бошлади, у ботмасдан олдин осмонни қуюқ булут ўраб олди ва жуда ҳам қоронғи бўлиб кетди. Мен қирғоқдан узоқроққа кетиб вақт-вақти билан эшкакни шамол урадиган қилиб кўтариб нафас ростлардим.

— Менга бер, озгина ҳайдаб борай, — деди Кэтрин.

— Сенга мумкин эмасдир, дейман.

— Бўлмаган гап. Бу менга ҳатто фойдали ҳам. Оёқларимнинг чигали ҳам ёзилади.

— Мумкин эмасдир, дейман, Кэт.

— Бўлмаган гап. Ҳомиладор ёш хонимлар оз-оздан эшкак эшиш билан шуғуллансалар, соғлиқларига анча фойда булади.

— Майли, бўлди, ўтир, кучанмасдан ҳайда. Мен сенинг ўрнингга ўтаман, кейин сен менинг ўрнимга ўт. Ўтаётганингда бортни ушлаб ол.

Мен қуйруқда пальтомнинг ёқасини кўтариб ўтирар, Кэтриннинг эшкак эшишига қараб турардим. У яхши эшкак урар, лекин эшкаклар узун бўлганларидан унга бир оз ноқулай эди. Мен жомадонни очиб иккита сандвич еб, коньяк ичдим. Анча енгил тортгандай бўлдим ва яна ичдим.

— Чарчаганингда менга айт, — дедим мен. Кейин бир оз ўтгач: — Кўзингга қара, яна қорнингга эшкакни тиқиб олмагин, — дедим.

— Ундай бўлганда ҳаёт анча осонлашарди, — деди Кэтрин эшкакни сувга таппаркан.

Мен яна коньяк ичдим.

— Қалай?

— Яхши.

— Жонингга тегса, айт.

— Хўп.

Мен яна коньяк ичиб, кейин қайиқнинг четини ушлаб ўртасига бордим.

— Керакмас. Чарчаганим йўқ.

— Йўқ. Жойингга бор. Мен яхшилаб дам олволдим.

Коньякдан кейин алламаҳалгача анча яхши бошқариб бордим. Кейин яна эшкак қўлимдан чиқиб кета бошлади ва мен уни сувга қисқа-қисқа ура бошладим, коньяк ичгач, қаттиқ ҳаракат қилганимдан оғзимда аччиқ бир нарсанинг таъмини ҳис қилдим.

— Менга бир қултум сув берсанг-чи, — дедим.

— Бир челақ десанг ҳам топилади.

Тонг олдидан яна ёмғир томчилай бошлади. Шамол тўхтади, балки қўлнинг буриланган жойидан ўраб олган тоғлар паноҳида турганлигимиз учун шундай бўлаётгандир. Тонг отаётганини кўргач, ўриндиққа қулайроқ ўтириб олдим-да, зўр бериб эшкак эша бошладим. Мен қаерда турганлигимизни билмас, тезроқ қўлнинг Швейцария қисмига ўтиб олишни истардим. Тонг ёриппа бошлаганда биз соҳилга анча яқин бориб қолгандик. Дарахтлар ва қўл бўйидаги тошлоқлар шундоқ кўриниб турарди.

— Нима бу? — деди Кэтрин. Мен эшкакларни кўтариб қулоқ солдим. Моторли қайиқнинг овози келмоқда эди. Биз соҳилга бориб тўхтаб турдик. Мотор овози яқинлашди; кейин қайиғимиздан сал нарида ёмғирда кетаётган моторли қайиқни кўрдик. Қайиқнинг куйруғида тўртта *duardia de Finanza* ўтиришар, бошларига тоғ ўқчилари киядиган шляпа бостирилан, ёқалари кўтарилан, елкаларида карабинлари бор эди; тўртовлари ҳам бу азон чоғида уйқусираган кўринардилар. Мен уларнинг ёқаларидаги сариқ белгиларни кўрдим. Шляпаларида ҳам қандайдир сариқ иппоралари борга ўхшади. Қайиқ моторини тириллатиб ўтиб кетди. Ёмғирда кўздан ғойиб бўлди.

Мен қўлнинг ўртасига йўл олдим. Афтидан, чегара жуда яқин эди ва мен бизни соқчи чақириб қолиши-

ни истамасдим. Қайиқ қирғоқдан кўринмайдиган масофага етгач, яна чоракам бир соатча қайиқни бошқариб бордим. Бир марта биз яна мотор овозини эшитдик ва мен овоз тингунча нариги қирғоқда кутиб турдим.

— Биз Швейцарияга етиб келганга ўхшаймиз, Кэт.

— Ростданми?

— Швейцария армиясини кўрмагунча бир нарса дейиш қийин.

— Ёки Швейцария флотини.

— Сен Швейцария флоти билан ҳазиллашма. Ҳозиргина ўтган моторли қайиқ Швейцария флотидан бўлса керак.

— Агарда Швейцарияга келган бўлсак, маза қилиб ноушгта қилиб оламиз. Швейцариянинг кулчалари, сариқ мойлари, мураббolari шундоғам тотли бўладик.

Кун ёришиб кетган, ивир-шивир ёмғир ёғарди. Шамол ҳамон жанубдан эсар, кўл юзида тўлқиннинг оқ ёллари чопиб борарди. Швейцарияда эканлигимизга энди шубҳа қилмасдим. Соқидан, дарахтлар орасидан уйлар кўринар, яна ҳам нарироқда, қирғоқнинг нақ ўзида тош уйлар, тепаликларда виллалари, черкови билан қишлоқ жойлашганди. Мен қирғоқ ёқалаб кетган йўлда соқчилар кўриниб қолармикин десам, йўқ, ҳеч зогнинг қораси кўринмади. Кейин йўл қирғоққа жуда ҳам яқинлашиб келди ва йўл бўйидаги қаҳвахонадан чиқаётган солдатни кўрдим. Унинг формаси оч кўкимтир, бошида немисларникига ўхшаган каска бор эди. Унинг юзлари қип-қизил, ингичка мўйлов қўйганди. У бизга қаради.

— Унга қўлингни силкитиб қўй, — дедим Кэтринга. У қўлини силкиди ва солдат истар-истамай жилмайди ва у ҳам қўлини силкиб қўйди.

— Швейцарияга келганимизга анча бўлган, шекилли, — дедим.

— Аниқ билганимиз тузук, жоним. Яна чегарага келганимизда орқамизга қайтариб юришмасин.

— Чегара узоқда қолиб кетди. Бу божхона пунктига ўхшайди. Менимча, бу Бриссагонинг худди ўзи.

— Бу ерда италянлар йўқмикин ишқилиб? Божхоналарда доим қўшни мамлакат одамлари қўп бўлади.

— Уруш бўлмаган пайтларда шундай бўлади. Ҳозир италянларни чегарадан ўтказишмаса керак.

— Шаҳарча кўркемгина экан. Пристанда балиқчиларнинг жуда қўп қайиқлари турар, ёнғач айриларга тўрлар илиб қўйилганди. Ноябрьнинг эринчоқ ёмғири ёғиб турар, лекин бу ерда ёмғир ҳам тоза ва қувончли эди.

— Унда ке, тўхтаймиз-да, нонушта қилгани борамиз.

— Ке.

Мен чап эшкак билан ишлаб қирғоққа бордим, кейин пристаннинг ўзида қайиқни тўғрилаб, ёним билан бориб тўхтадим. Мен эшкакларни чиқардим, темир ҳалқадан ушлаб олдим, оёғимни ҳўл тошга қўйдим ва Швейцарияга қадам босдим. Мен қайиқни боғлаб қўлимни Кэтринга узатдим.

— Туш, Кэт. Жуда ажойиб.

— Жомадонлар-чи?

— Қайиқда тураверсин.

Кэтрин тушди ва биз бирга Швейцарияга оёқ қўйдик.

— Қандай гўзал мамлакат, — деди у.

— Ростданам гўзал, а?

— Юр тезроқ, нонушта қиламиз.

— Йўқ, ростданам ажойиб мамлакат, а? Қадам тапласанг, жонинг роҳат қилади.

— Менинг оёқларим шу қадар жонсиз бўлиб қолибдики, ҳеч нарсани сезмайди. Лекин роҳатликка роҳатдир-а. Жоним, тушунсанг-чи, биз бу ердамиз, биз қуриб кеткур Италиясидан омон-эсон қутулиб чиқдик.

— Ҳа. Оғзингга ипакар, ҳа. Мен ҳеч қачон ҳеч нарсани бу қадар яхши тушунмаган эдим.

— Манави уйларга боқ. Қандай ажойиб майдон! Ҳованови ерда нонушта қилиш мумкин.

— Ёмғирни айт, ёмғирни! Италияда ҳеч қачон бунақа ёмғир ёғмайди. Бу гаптли ёмғир.

— Дунёда шундоқ ерлар ҳам бор экан-ку, жоним. Тушун, биз шу ердамиз, шу ердамиз. Билдингми?

Биз қаҳвахонага кириб озодагина тахта столга ўтирдик. Биз худди маст одамларга ўхшардик. Олдига этак тутиб олган бир ажойиб покиза хотин чиқиб келди ва биздан нима келтирай, деб сўради.

— Кулчалар, мураббо ва қаҳва, — деди Кэтрин.

— Кечирингиз, ҳозир кулчалар йўқ, уруш вақти.

— Унда нон беринг.

— Ё нонни ёққа қовуриб берайми?

— Майли.

— Тухум беринг.

— Жанобга нечта тухум пипирсам маъқул бўлади?

— Учта.

— Яхшиси тўртта, жоним.

— Тўртта тухум.

Хотин кетди. Мен Кэтринни ўпиб, қўлини қаттиқ қисиб қўйдим. Биз бир-биримизга термилишар, атрофга назар солардик.

— Жоним, айт-чи, ажойиб эмасми, а?

— Беқиёс, — дедим.

— Кулча нон бўлмаса бўлмас, — деди Кэтрин. — Мен уларни кечаси билан ўйлаб чиққан эдим. Майли, ҳечқиси йўқ. Ҳеч нарсa қилмайди.

— Бизни афтидан тез орада қўлга олишса керак.

— Буни ўйлаб бошингни қотирма, жоним. Биз олдин нонушта қилиб олишимиз керак. Нонуштадан кейин қамапса, одамга унча алам қилмайди. Бундан ташқари улар бизни нима ҳам қилолардилар? Мен Британия фуқаросиман, сен эса Американинг. Ҳамма нарсамиз жойида.

— Сенинг паспортинг борми?

— Албатта. Аҳ, қўй, буни гаплашиб ўтирмайлик. Ке, шодангимизни бузмайлик.

— Ҳалиям қувончимдан жоним ичимга сиғмай турибди, — дедим. Семиз бир кулранг мушук думини бураб келиб, хонани айланди-да, менинг оёғимга ўра-

либ олиб ҳур-ҳур қилиб ишқалана бошлади. Мен энгашиб мушукни силаб қўйдим. Кэтрин менга шодон жилмайди. — Ана қаҳна, — деди у.

Бизни нонуштадан кейин қўлга олишди. Биз шаҳарчани бирпас айланиб юрдик, кейин жомадонларимизни олгани пристанга тушдик. Қайиқ олдида солдат қоровуллик қилиб турган экан.

— Бу сизнинг қайиғингизми?

— Ҳа.

— Қаердан келдингизлар?

— Қўлнинг нариги томонидан.

— Мен билан юришга тўғри келади.

— Жомадонлар-чи?

— Олишингиз мумкин.

Мен жомадонларни олдим, Кэтрин ёнимда борди, солдат эса орқамиздан. Биз божхона жойлашган эски бир уйга келдик. Бунда бизни жуда ориқ, кўринишдан жангари бир лейтенант сўроқ қила бошлади.

— Миллатингиз?

— Америкалик ва инглиз.

— Паспортларингизни кўрсатинг.

Мен ўзимникини бердим, Кэтрин сумкачасидан ўзиникини олди. У узоқ текширди.

— Нега сиз Швейцарияга қайиқда келдингиз?

— Мен спортчиман, — дедим. — Қайиқда сузиш — менинг энг севикли машғулотим. Имконият турилиши билан эшкак эпсам дейман.

— Нега бу ерга келдингиз?

— Қишки спорт билан шуғуллангани. Биз туристлармиз, қишки спортга жуда қизиқамиз.

— Бу ер қишки спорт билан шуғулланадиган жой эмас.

— Биламиз. Биз қишки спорт билан шуғулланиш мумкин бўлган жойга бормоқчимиз.

— Италияда нима қилиб юрувдингиз?

— Мен архитектурани ўрганаётганим. Жияним санъат тарихини.

— Нега сиз у ердан кетиб қолдингиз?

— Биз қишки спорт билан шуғулланмоқчимиз. Уруш пайтида архитектурани ўрганиш қийин.

— Шу ерда ўтириб туринглар, — деди лейтенант. У паспортларимизни олиб ичкари хонага ўтиб кетди.

— Жоним, бирам бопладинг-э, — деди Кэтрин, — шу гапда туравер. Сен қишки спорт билан шуғулланмоқчисан.

— Санъатдан бир оз хабаринг борми?

— Рубенс, — деди Кэтрин.

— Гўшги кўп.

— Тициан, — деди Кэтрин.

— Тициан мўйлари, — дедим мен. — Хўш, Мантенья-чи?

— Сен қийинларини сўрамагин-да, — деди Кэтрин. — Лекин мен биламан, у жуда ҳам даҳшатли рассом.

— Жуда ҳам, — дедим. — Мих қоқилган жароҳатларни кўрсатади.

— Кўрдингми, қандай ажойиб хотининг бор, — деди Кэтрин. — Мен санъат ҳақида сенинг буюртмачиларинг билан баҳслаша оламан.

— Ана, у келяпти, — дедим.

Ориқ лейтенант божхонанинг ичкарисидан паспортларимизни кўтариб қайтиб келди.

— Сизларни Локарнога жўнатишга мажбурман, — деди у. — Экипаж олсангиз, сиз билан бирга солдат боради.

— Майли, марҳамат, — дедим. — Қайиқ-чи?

— Қайиқ мусодара қилинади. Жомадонларингизда нима бор?

У ҳар иккала жомадонни очиб кўрди ва коньяк шишасини чиқарди.

— Балки бирга улфатчилик қилармиз, — дедим мен.

— Йўқ, раҳмат. — У қаддини ростлади. — Қанча пулларингиз бор?

— Икки ярим минг лир.

— Жиянингизда-чи?

Кэтринда бир минг икки юз лирдан кўпроқ бор экан. Лейтенант мамнун бўлди. Бизга муомаласи илди ҳисоб.

— Агар сизни қишки спорт қизиқтирса, — деди у, — бунинг энг зўр жойи — Венген. Венгенда отамнинг жуда яхши меҳмонхонаси бор. Йил бўйи очиқ.

— Кўп хурсандман, — дедим мен. — Манзилларини беролмайсизми?

— Мен сизга карточкага ёзиб бераман. — У мента карточкасини тавозе билан узатди. — Солдат сизни Локарногача кузатиб қўяди. Паспортларингиз унда туради. Афсус, лекин бошқа иложимиз йўқ. Мен Локарнода виза билан полициядан рухсат оларсиз, деб умид қиламан.

У иккала паспортни солдатга берди ва биз жомадонларимизни кўтариб, экипаж ёллагани шаҳарчага кетдик.

— Ҳей! — чақирди лейтенант солдатни. У ўз лаҳжасида бир нарсалар деди. Солдат милтигини елкасидан ошириб олди-да, жомадонларимизни кўтариб кетди.

— Ажойиб мамлакат, — дедим мен Кэтринга.

— Ўз ишига пипиқ мамлакат ҳар ҳолда.

— Сиздан жуда миннатдормиз, — дедим мен лейтенантга. У бизга қўлини силкиб қолди.

— Хизматингизга тайёрмиз, — деди у. Биз ўз соқчимизнинг ортидан тепага кўтарила бошладик.

Локарнога экипажда кетдик, солдат олдинги ўриндиққа, кучернинг ёнига ўтириб олди. Локарнода ишимиз ўнгидан келди. Бизни сўроқ қилибди, лекин паспортларимиз, пулларимиз бор бўлгани учун мулозаматдан четга чиқишмади. Улар меннинг бир оғиз гапимга ҳам ишонипмаган бўлса керак, ўзимча ҳам буларни фирт аҳмоқона гаплар деб ўйлардим, лекин бошқа иложи йўқ эди, бу судга ўхшаш бир нарса эди. Бунда ақлга тўғри келадиган ҳеч қандай гапнинг

кераги йўқ эди, узоқ тушунтириб ўтирилмайдиган бирон сабаб кўрсатилса, шунинг ўзи етарли бўларди. Бизнинг паспортларимиз бор эди, пул сарфламоқчи бўлиб тургандик. Шунинг учун бизга муваққат виза беришди. Бу визаларни истаган пайтларида бекор қилишлари мумкин эди. Биз қаерга бормайлик, албатта полицияга бориб учрашишимиз керак эди.

— Қаерга борсак ҳам майлими?

— Ҳа. Қаерга бормоқчи эканмиз?

— Сен қаерга бормоқчисан, Кэт?

— Монтрега.

— Жуда яхши шаҳар, — деди амалдор. — У шаҳар сизларга маъқул бўлади, деб ўйлайман.

— Локарно ҳам яхши шаҳар, — деди бошқа амалдор. — Мен Локарно сизларга ҳаятда маъқул бўлади, деб ўйлайман. Бу жуда чиройли шаҳар.

— Бизга қишки спорт билан шуғулланиш мумкин бўлган жой ёқади.

— Монтреда қишки спорт билан шуғулланишмайди.

— Маъзур тутасиз, — деди биринчи амалдор. — Мен ўзим монтреликман. Монтре-Оберленд-Берн темир йўлида, шубҳасиз, қишки спорт учун шароит бор. Бунинг инкор қилиш сизнинг тарафингиздан инсофдан эмас.

— Мен инкор қилаётганим йўқ. Мен фақат Монтреда қишки спорт билан шуғулланишмайди, дедим.

— Мен бунга қўшилмайман, — деди биринчи амалдор. — Мен бу фикрга қўшилмайман.

— Мен ўз фикримда қоламан.

— Мен сизни фикрингизга қўшилмайман. Монтре кўчаларида ўзим *luge*<sup>48</sup> да учганман. Бир марта эмас, кўплаб учганман. Ҳеч шубҳасиз, у қишки спортнинг турларидан бири ҳисобланади.

Иккинчи амалдор менга қаради.

---

<sup>48</sup> Кичикроҳ швейцар чаналари (франц.).

— Сиз қишки спорт деганда luge ни назарда тутган эдингизми, сэр? Сизни ишонтириб айта оламанки, Локарнода жуда ором олиб яшайсиз. Соғлом иқлим дейсизми, гўзал жойлар дейсизми, ҳаммаси топилади. Сизга бу ер жуда манзур бўлади.

— Жаноб ўзлари Монтрега бориш иштиёқини билдирдилар.

— Luge нима дегани? — сўрадим мен.

— Кўряписизми, у luge нималигини ҳам билмас экан.

Бу нарса иккинчи амалдорга жуда хуш ёқиб кетди. У ғолиб чиққанди.

— Luge, — деди биринчи амалдор, — тобогганнынг худди ўзи-да.

— Мен қўшилолмайман, — бошини чайқади иккинчи амалдор. — Бунга мен сира қўшилолмайман. Тобогган luge дан жуда катта фарқ қилади. Тобогган Канадада юпқа тахталардан қилинади. Luge — оддий кўпқорақли чана. Ҳамма нарса аниқ бўлгани маъқул.

— Биз тобогганда учсак ҳам майли, — деди биринчи амалдор. — Тобогганда бемалол учиш мумкин. Монтреда сифатли Канада тобогганлари сотилади. Ака-ука Окслар тобогган билан савдо қилишади. Улар тобогганны ўзлари олиб келишади.

Иккинчи амалдор бошини тескари бурди.

— Тобогганда учиш учун, — деди у, — махсус piste<sup>49</sup> керак. Монтре кўчаларида тобогганда учиб бўлмайдику. Сиз қаерда тўхтадингиз?

— Ҳали ўзимиз билмаймиз, — дедим. — Биз Бриссагодан эндигина келиб турибмиз. Экипаж кўчада кутиб турибди.

— Монтрега борсангиз фақат хурсанд бўласиз, — деди биринчи амалдор. — У ернинг иқлими ниҳоятда майин. Қишки спорт билан шуғулланмоқчи бўлсангиз ҳам узоқларга бориб овора бўлиб ўтирмайсиз.

---

<sup>49</sup> Йўл (франц.).

— Агар сизни чиндан ҳам қишки спорт қизиқтир-са, — деди иккинчи амалдор, — Энгадин ёки Мюр-ренга боринг. Сизга қишки спорт учун Монтрега бо-риш керак, дейилган маслаҳатта норозилик билдириш-га мажбурман.

— Монтре тепасидаги Лез-Аванда ҳар қандай қишки спорт учун энг яхши шароитлар мавжуд. — Монтренинг мухлиси ўз касбдошига еб қўйгудай бўлиб ўқрайди.

— Жаноблар, — дедим мен. — Биз боришимиз ке-рак. Жияним жуда ҳам чарчаган. Биз таваккал қилиб Монтрега бора қоламиз.

— Мана бу ўғил бола гап. — Биринчи амалдор қўлимни қисиб қўйди.

— Сиз Локарнодан кетиб афсус қиласиз, деб ҳисоб-лайман, — деди иккинчи амалдор. — Ҳар ҳолда Монт-реда полицияга учрашиб қўйишларингга тўғри келади.

— Полиция томонидан ҳеч қандай англашилмовчи-ликлар бўлмайди, — деб мени ишонтирди биринчи амалдор. — Аҳоли ҳам сизни кучоқ очиб қарши ола-ди.

— Сизларга катта раҳмат, — дедим. — Сизларнинг маслаҳатларингиз бизга ёрдам беради.

— Хайр, — деди Кэтрин.

— Раҳмат сизларга.

Улар бизни тавозе билан эшиккача қузатиб чиқиш-ди, Локарнонинг мухлиси бир оз совуқроқ хайрлаш-ди. Биз зинадан тушиб, экипажга ўтирдик.

— О, Худойим, жоним! — деди Кэтрин. — Наҳотки у ердан олдинроқ чиқиб кетишнинг иложи бўлмади? — Мен кучерга амалдорларнинг бири айтган меҳмонхо-нанинг манзилини бердим. Кучер жиловни бўшатди.

— Сен армияни эсингдан чиқарибсан, — деди Кэ-трин. Солдат ҳамон экипаж олдида турарди. Мен унга ўн лир бердим.

— Менда ҳали швейцар пуллари йўқ, — дедим. У миннатдорчилик билдириб, қўлини чаккасига олиб

борди-да, жунаб кетди. Экипаж меҳмонхонага қараб йўл олди.

— Монтре қаердан хаёлингга кела қолди? — сўрадим мен Кэтриндан. — Сен чиндан ҳам у ерга боришни истайсанми?

— Оқзимга келганини айтдим-қўйдим-да, — деди у. — У ер ёмон жой эмас. Биз бирон ерда, тоғларда туришимиз мумкин.

— Уйқунг келяптими?

— Кўзимни очолмаётибман.

— Тўйиб ухлаб хумордан чиқамиз. Сен шўрликкина қийналиб кетдинг! Кечаси бўларингча бўлдинг.

— Вақтимиз хуш ўтди, — деди Кэтрин. — Айниқса, сен соябонни миниб олганингда қизиқ бўлди.

— Швейцарияга келдик, а, бияпсанми?

— Йўқ, мента ҳалиям кўзимни очсам, бошқа жой бўлиб қоладигандай.

— Ментаям.

— Лекин ростми, жоним? Мен Милан вокзалига сени кузатгани кетаётганим йўғ-а?

— Нафасингни ел учирсин-э.

— Ундай дема. Мен кўрқаман. Кутилмаганда шундай бўлиб қолса-я.

— Мен худди маст одамга ўхшаб ҳеч нарсани тушунолмаяпман, — дедим.

— Қўлларингни кўрсат.

Мен унга иккала қўлимни узатдим. Кафтларимнинг териси шилиниб, қип-қизил гўшти чиқиб қолганди.

— Фақат ёнимдагина яра йўқ, — дедим.

— Шаккоклик қилма.

Қаттиқ чарчагандим, бошим айланиб кетмоқда эди. Хушнудлигим йўқолди. Экипаж йўлдан кетиб борарди.

— Вой-бў, бечора қўллар-а! — деди Кэтрин.

— Тегма, — дедим. — Нима бало бўлди, қаердалигимизни ҳеч билолмаяпман. Биз қаерга кетяпмиз, кучер?

Кучер отни тўхтатди.

— Метрополга. Ўзингиз айтмовдингизми?

— Ҳа, ҳа, — дедим. — Ҳаммаси жойида, Кэт.

— Ҳаммаси жойида, жоним. Тинчлан. Бир хумордан чиқиб ухлаб оламизу кейин эртага сен худди мастга ўхшаб юрмайсан.

— Мен бутунлай бошимни йўқотиб қўйдим, — дедим мен. — Бугунги кун бари опереттага ўхшайди. Балки очиққандирман.

— Сен чарчагансан, холос, жоним. Ўтиб кетади.

Экипаж меҳмонхона олдига бориб тўхтади. Жомадонларимизни олгани бир бола чиқди.

— Ўтиб кета бошлади, — дедим мен. Биз кўчани кесиб меҳмонхонага қараб бормоқда эдик.

— Ўтиб кетишини билардим. Сен чарчадинг, холос. Тўйиб ухлаб олишинг керак.

— Ҳар ҳолда биз Швейцариядамыз-ку.

— Ҳа, биз чинданами Швейцариядамыз. Жомадонларимизни кўтариб олган боланинг изидан меҳмонхонага кирдик.

Уттиз саккизинчи боб

Ўша кузак қор жуда кеч тушди. Биз тоғ ён бағрида, қарағайзорда жойлашган ёроч кулбада яшардик, тунлари аёзли бўлар, эрталаб иккита кўзадада ювинишга қўйилган сувнинг бети юпқа музлаб қоларди. Madame Гуттинген деразаларни ёпиш учун каллаи саҳарлаб хонага кирар, баланд кошндор печга ўт қаларди. Қарағай ўтинлар чарсиллаб ёна кетар, печда олов гувиллай бошлар ва madame Гуттинген печга ёқишга палёнлар билан кўзада иссиқ сув кўтариб иккинчи марта хонага кирарди. Уй исигандан кейин, нонушта олиб келарди. Ўринда нонушта қилиб ётиб биз кўлни, кўлнинг у бетидаги, француз қирғоғидаги тоғларни томоша қилардик. Тоғ чўққиларида қор ётарди, кўл пўлатдай тиниқ кўжимтир тусга кирганди.

Ташқарида шундоқ уйнинг тагидан йўл ўтарди. Совуқдан арава излари тошдай қотиб қолган, йўл дарахтзордан ўтиб борган сари тик кўтарилар, кейин тоғ белига камардай чирмашиб, ўтлоқлар ва саройларга, нақ водий узра осилиб турган ўрмон чеккасидаги ўтлоқлардаги кулбаларга чиқиб борарди. Сойлик жуда ҳам пастда эди, унинг ўртасидан кўлга қуйиладиган анҳор оқиб ўтарди, шамол сойлик томондан эсган чоғларда тошдан тошга урилиб оқаётган сувнинг шовиллаши эшитиларди.

Баъзан биз йўлдан бурилиб, сўқмоққа тушиб, қарағайзордан ўтиб борардик. Дарахтзордаги ер юмшоқ бўларди: у ҳалиги йўлга ўхшаб совуқдай қотиб қолмаганди. Лекин биз йўлнинг қаттиқлигидан унчалик озурда эмасдик, чунки этикларимизнинг тагига, тоғонига миҳ қоқлаган, миҳлар қатқалоққа санчилиб кирар, юриш қандайдир ёқимли ва одамни бардам қиларди. Лекин дарахтзор ичидан юриш ҳам воятда гаштали эди.

Биз турган уйдан қўл бўйидаги човроқ бир водийга тик қиялик тушиб борар, қуёшли кунларда биз айвонда ўтириб, тоғ ён бағридан буралиб кетган йўлни томоша қилардик, бу ердан бошқа бир тоғнинг ёнбағирлари ва қиш келганидан қуруқ новдалари қолган пойма-поя тушган узумзорлар, тошлар билан ўралган далалар ва узумзорлардан қуйироқдаги қўл бўйида, тор водийда жойлашган шаҳар уйлари кўриниб турарди. Қўлда бир оролча бўлиб, унда балиқчилар қайиғининг қўш елканига ўхшаш иккита дарахт ўсганди. Қўлнинг нариги бетидаги тоғлар тик ва найзадор тоғлар эди, қўлнинг жанубий чеккасида икки тоғ тизмаси орасида Рона водийси чўкиб ётар, унинг энг орқа томонида эса, водийни тоғлар кесиб ўтган ерда Дандю-Миди жойлашганди. У жуда баланд қорли тоғ эди, бутун ён атрофда ундан кўра зўрроқ чўққи йўқ, лекин у шунчалар йироқда эдики, биз томонларга соя таппамасди.

Офтоб чарақлаган кунларда биз айвонда ўтириб овқатланар, лекин бошқа пайтларда биз тепада, тахта деворли бурчагига каттакон печь қўйилган мўъжаз бир хонада тамадди қилардик. Биз шаҳардан жуда кўп китоб ва журналлар сотиб олдик, икки киши ўйнайдиган анча-мунча қарта ўйинларини ўргандик. Печли кичкина уй биз учун ҳам меҳмонхона, ҳам емакхона эди. Бу ерда иккита қулай кресло, китоб-журнал қўйиладиган столча бўлиб, қартани идиш-товоқларни йиғиштириб олишгач, овқат столида ўйнардик. Monsieur ва madame Гуттинген пастки қаватда яшашар, кечалари баъзан уларнинг гап-сўзларини эшитиб қолардик, улар ҳам биздек бир-бирлари билан тотув яшардилар. У бир маҳаллар обер-кельнер бўлиб ишлаган, хотин эса ўша меҳмонхонанинг ўзида хизматчилик қилган, кейин пул йиғиб мана шу уйни сотиб олишган экан. Уларнинг ёлғиз бир ўғиллари бўлиб, у обер-кельнер бўлишга тайёргарлик кўрарди. У Цюрихдаги меҳмонхонада хизмат қиларкан. Пастда яна

бир хона бўлиб, унда вино ва пиво билан савдо қилишар ва гоҳо қош қорайган кезлари йўлда аравалар келиб тўхтаганини, одамлар унча-мунча отгани кирганларини эшитиб қолардик.

Йўлакда, хонамизнинг олдида бир яшиқда ўтинлар турар, мен ундан палён олиб печга ташлардим. Лекин биз кечаси узоқ ўтирмасдик. Бизнинг хосхонамиз катта эди, биз чироқни ёқиб ўтирмасдан ётиб олардик, мен ечингач, деразаларни очиб юборардим, тунга, совуқ юлдузларга, дераза тагларидаги қарарайларга бир нафас тикилиб турар, кейин ўринга шўнғирдим. Ҳаво бундай совуқ ва соф бўлган тунлари кўрпада ётип маза бўлади. Биз донг қотиб ухлаб қолардик, кечаси мабодо уйғониб кетсам, Кэтринни уйғотиб юбормаслик учун оҳишта пар тўшакни четга суриб қўяр, кейин устим енгиллашгач, яна осуда уйкута чўмардим. Уруш ўзга мактабдаги футбол ўйини каби йироқда эди. Лекин газеталардан тоғларда ҳамон уруш бораётганлигини билардим, бунга сабаб у ерларда ҳали қор тушмаганлиги эди.

Гоҳида тоғ ёнбаридан Монтрега тушиб борардик. Уйимизнинг шундоқ ўзидан пастга тушадиган сўқмоқ бор эди, лекин у шу қадарли тикка эдики, одатда биз йўлдан юрардик, кенг, совуқда қотиб қолган йўлдан далалар, узумзорларнинг тош деворлари, йўл бўйидаги қишлоқ уйларини оралаб ўтиб борардик. Қишлоқлар учта эди: Шернэ, Фонтаниван ва яна бири, номи эсимда қолмаган. Кейин яна шу йўл билан тоғ тумшугидаги мустаҳкам тош chateaudan ўтиб, узумзор ишкомларга кириб бориларди, тоғ зангларининг бари бойлаб қўйилганди, занглар қуруқ, қўнғир тусга кирганди, пастда эса, чуқурликда ойнадай текис, пўлатдай кўкимтир товланиб кўл ётарди. Chateaudan йўл пастга қиялаб тушиб кетарди, кейин ўнг томонга бурилиб, шу ердан Монтрегача тош ётқизилган тик нишаб йўл бошланарди.

Монтреда ҳеч қандай таниш-билишларимиз йўқ эди. Биз кўл бўйидан бораётганимизда оққушларни,

сон-саноқсиз оқ чарлоқларни ва яқинроқ борган ҳамонинг кўкка кўтарилиб, пастга, сувга қараб зорланиб қичқирадиган бўрон қушларини томоша қилардик. Соҳилдан ичкарироқда жимитгина қорамтир гагара тўдалари сувда из қолдириб учиб юришарди. Шаҳарга боргач, биз катта кўчадан магазинларнинг витриналарини томоша қилиб бордик. Бу ерда ҳозир ёпиқ катта меҳмонхоналар кўп эди, лекин магазинларнинг деярли ҳаммаси очиқ ва ҳаммалари бизни очиқ чехра билан қарши олишарди. Яхши бир сартарошхона бор экан, Кэтрин у ерга сочини тузатгани кирди. Сартарошхонанинг бекаси уни жуда хушнудлик билан қаршилади. Монтредаги бизнинг бирдан-бир таниппимиз шу киши эди. Кэтрин сочини тузатар экан, мен пивохонада ўтириб Мюнхеннинг баркўт пивосидан ичиб, газета кўрар эдим. Мен «Курьере дела сера»ни ҳамда Париждан олиб келинган Америка ва инглиз газеталарини ўқир эдим. Барча эълонлар босмахона бўёғи билан чаплаб ташланганди, душман улардан алоқа сифатида фойдаланмасин дейишарди, шекилли. Газеталарни ўқиб одамнинг дили сиёҳ бўларди. Ҳамма ерда ишларнинг мазаси йўқ. Бир кружка баркўт пиво олиб, pretzelнинг<sup>50</sup> қоғоз қутисини очардим, pretzelнинг таъми менга жуда ёқар, ундан пивонинг мазаси ўткирлашгандай туюларди ва мен марлубият ҳақидаги хабарларни ўқирдим. Мен Кэтрин шу ерга келса керак деб ўтираверибман, лекин у ҳадеганда келавермагач, газеталарни ўз жойига қўйиб, пиво пулини тўладим-да, уни қидириб кетдим. Кун совуқ, бадқовоқ эди, ҳатто деворлардан ҳам қишнинг совуқ нафаси келарди. Кэтрин ҳали ҳамон сартарошхонада ўтирган экан. Бека унинг сочларини жингалак қиларди. Мен кичкина бир хоначада қараб ўтирдим. Бу мени тўлқинлантириб юборди, Кэтрин майин табассум би-

---

<sup>50</sup> Шуртак печенье (нем.).

лан менга гапириб ўтирар, менинг овозим эса, ҳаяжонимдан бирмунча ўзгариб, хириллаб чиқмоқда эди. Қисқичлар ёқимли шиқирлаб турар, Кэтриннинг сочлари учта ойнадан баравар қўринар, хона шинам ва иссиққина эди. Кейин бека Кэтриннинг сочларини ётқизиб тўғрилади ва Кэтрин ойнага қараб туриб тўғнағичлари билан бир оз бошқача қилиб олди; кейин ўрнидан турди.

— Жудаям кўп куттириб қўйдим-ку.

— Monsieur — зерикканлари йўқ. Шундай эмасми, monsieur? — жилмайди бека.

— Ҳа, — дедим мен.

Биз эшикка чиқиб кўчадан юриб кетдик. Ҳаво совуқ, хафагазак эди, шамол эсиб турарди.

— Сени қанчалар севганимни билсанг эдинг, — дедим мен.

— Энди яхши бўляпти-а, тўғрими? — деди Кэтрин. — Биласанми нима? Ке, бирон ерга кирамиз-да, чой ўрнига пиво ичамиз. Кичкина Кэтринга пиво жуда ҳам фойдали. Бола қаттиқ ўсиб кетмайди.

— Кичкина Кэтрин, — дедим мен. — Вой эринчол!

— У ақлли, — деди Кэтрин. — Унинг тарбияси жуда ҳам яхши. Доктор менга пиво фойдали деб айтди, тез ўсиб кетмас экан.

— Сен ҳақиқатан унинг ўсиб кетишига йўл қўйма, агар у ўрил бола бўлса, чавандоз бўлади.

— Агар бола туғиладиган бўлса биз ростданам никоҳ ўқитишимизга тўғри келади, — деди Кэтрин. Биз пивохонада бурчакдаги столда ўтиргандик. Ташқарида қоп қорайиб бормоқда эди. Ҳали эрта бўлса ҳам, ҳавонинг турқи бузуқ, шунинг учун қоронғилик тез тушганди.

— Ке энди уйланамиз, — дедим мен.

— Йўқ, — деди Кэтрин. — Энди ўнғайсиз бўлади. Жуда ҳам билиниб қолди. Мен шу аҳволда мэрияга бормайман.

— Олдинроқ шу ишни қилмаганимизни қара.

— Унда ҳар ҳолда ёмон бўламасди-я. Лекин бунга вақтимиз бўлди-ми, жоним?

— Биладим.

— Мен эса биламан. Мэрияга бунақа она хотин бўлиб бормайман.

— Она хотининг нимаси?

— Чинакам она хотин, жоним. Сартарош хотин бу биринчисими, деб сўради. Мен унга иккита ўғил, иккита қиз боламиз бор дедим.

— Қачон тўйимизни қиламиз?

— Яна озишим биланоқ тўй қиламиз. Тўйимиз жуда ҳам зўр бўлишини, ҳамма кўрганлар қандай чиройли, муносиб эр-хотиналар, дейишини истайман.

— Кўнглинг хижила бўлмайди-ми?

— Нега энди хижила бўлсин жоним? Кўнглим бир марта Миландалигимизда хижила бўлганди, унда мен ўзимни саёқ қиз деб ҳис қилгандим, кейин беш дақиқалардан сўнг ўтиб кетганди. Хонанинг кўриниши менга ёмон таъсир қилганди. Наҳотки, мен ёмон хотин бўлсам!

— Сен топиламас хотинсан.

— Ундай бўлса, қорозбозликни ўйлаб ўтирма, жоним. Мен аса ҳолимга қайтишим билан тўй қиламиз.

— Хўп.

— Мен яна пиво ичсам бўлармикин, нима дейсан? Доктор менинг тосимни торроқ деяпти, шунинг учун кичкина Кэтринни қаттиқ ўстириб юбормаганимиз тузук.

— У яна нима деди? — Юрагим ҳаприқиб кетди.

— Ҳеч нима. Менинг қон босимим жуда ҳам яхши экан. У менинг қон босимимга ҳайрон қолди.

— Тосингнинг торлати хусусида яна нима деди?

— Ҳеч нима. Ҳеч нима дегани йўқ. У менга чанғида юриш мумкин эмас, деди.

— Тўғри.

— Агар шу пайтгача юрмаган бўлсангиз, энди юришга кеч бўлди, деди. У чанғида юриш умуман мумкин-у, лекин йиқилиш мумкинмас, деди.

— Ҳазилкаш одам экан сенинг докторинг.

— Йўқ, у ростданам яхши киши. Кичкинамиз туғиладиган маҳалда уни чақирамиз.

— Сен ундан турмуш қурсак майлими, деб сўрамадингми?

— Йўқ. Мен унга турмуш қурганимизга тўрт йил бўлди, дедим. Биласанми, жоним, агар мен сенга тегсам, мен америкалик бўлиб қоламан. Америка қонунларига кўра эса, қачон туғилганидан қатъи назар бола қонуний ҳисобланади.

— Қаердан ўқий қолдинг буни?

— Кутубхонада Нью-Йоркда чиқадиган «Уорлд алманах» бор экан.

— Қандоқ яхшисан.

— Мен америкалик бўлишимдан жуда хурсандман. Биз Америкага борамиз-а, жоним? Мен Ниагара шовчасини кўрмоқчиман.

— Якка-ю яғонам.

— Мен яна ниманидир томоша қилмоқчи бўлиб юрамдим, лекин нималиги эсимдан чиқиб қолди.

— Қушхоналарними?

— Йўқ. Эсимдан чиқди.

— Вулворт минорасиними?

— Йўқ.

— Катта Дараними?

— Йўқ. Лекин буни ҳам кўрмоқчи эдим.

— Унда нима бўлмасам?

— Олтин дарвоза! Мен ана ўшани кўрмоқчийдим. Олтин дарвоза қаерда?

— Сан-Францискода.

— Унда ўша ерга борамиз. Мен умуман Сан-Францискони кўрмоқчиман.

— Жуда соз. Ўша ерга борамиз.

— Энди ке, торнинг тепасига чиқамиз. Майлими?

— Соат бешдан неча дақиқа ўтгандаям поезд келади.

— Ана ўшанда борамиз.

— Хўп. Мен фақат яна пиво ичиб олай.

Биз кўчага чиқиб, зиналардан станцияга кўтарилаётганимизда жуда ҳам совуқ эди. Совуқ шамол Рона водийсидан эсмоқда эди. Магазинларнинг витриналарида чироқлар ёқилган, ёруғ эди, биз тик тош пилапоядан юқори кўчага, кейин бошқа пилапоядан станцияга кўтарилдик. Бунда чароғон ёритилган электр поезд турарди. Каттакон циферблатда поезднинг кетадиган вақти кўрсатиб қўйилганди. Поезд бешдан ўн дақиқа ўтганда юрар экан. Мен станция соатига қарадим. Бешдан беш дақиқа ўтган. Биз вагонга ўтираётганимизда мен вагон ҳайдовчи билан кондуктор буфетдан чиққанларини кўрдим. Биз ўтирдик, дарчани очдик. Вагонни электр печлар иситар, шунинг учун ичи дим, лекин дарчадан совуқ тоза ҳаво кирмоқда эди.

— Чарчадингми, Кэт? — сўрадим мен.

— Йўқ. Ўзимни жуда ҳам яхши сезяпман.

— Салдан кейин тушамиз.

— Яхши кетяпман, — деди у. — Кўп мендан чўчийверма. Ўзимни яхши сезяпман.

Ҳайитга уч кун қолганда қор ёрди. Бир куни эрта-лаб уйғонсак, қор ёраётган экан. Печкада олов гуриллаб ёнар, биз тўшакда қор ёғишини томоша қилиб ётардик. Madame Гуттинген нонуштадан кейин идиш-товоқларни йиғиштириб олди ва печкага яна ўтин ташлади. Чинакам қор бўрони бўлаётганди. Madame Гуттинген қор ярим кечалардан ёғишга бошлади, деди. Деразага бориб қаровдим, олдимиздаги йўлдан бошқа ҳеч нарса кўринмади. Шамол ҳар томондан айланиб учар, қор тўзонини кўтарарди. Мен яна ўринга кирдим, биз анчагача гаплашиб ётдик.

— Қани энди, чангида учсанг, — деди Кэтрин. — Чангида учолмаслигим тоза ҳафсаламни пир қилди-да.

— Чана оламиз-да, пастга кетаётганда ўтириб оламиз. Автомобилда юргандай бўласан.

— Силкитиб ташламайдими?

— Бир учиб кўрайлик-чи.

— Силкитмаса, яхши бўларди-я.

— Бирпасдан кейин қорда айлангани чиқиб мумкин.

— Тушлаикдан олдин, — деди Кэтрин, — иштақа учун.

— Усиз ҳам доим қорним очга ўхшайди.

— Менинг ҳам.

Биз уриб турган бўронга чиқдик. Лекин ҳамма ёқни қор уюмлари тутиб кетганидан олис юриб бўлмасди. Мен қорни тоғтаб олдинда кетдим, лекин станциягача узоқ юриб боришга тўғри келди. Қор юзга уриб кўзни очиргани қўймасди. Биз станция яқинидаги кичкина қовоқхонага кирдик, супрутки билан қорларимизни супуриб ташладик, ёноч курсига ўтириб, вермут сўрадик.

— Бугун қаттиқ бўрон бўляпти, — деди кельнер хотин.

— Ҳа.

— Бу йил қор анча кеч ёрди.

— Ҳа.

— Мен бир плитка шоколад есам нима қилади? — сўради Кэтрин. — Ёки нонуштагача сабр қиламизми? Мен доим очман.

— Бир дона есанг бўлади, — дедим мен.

— Мен ёнғоқ солинганидан оламан, — деди Кэтрин.

— Ёнғоқ солингани жуда ҳам мазали, — деди кельнер қиз. — Мен ҳаммадан ҳам ёнғоқ солинганларини яхши кўраман.

— Мен яна вермут ичаман, — дедим мен.

Уйга кетайлик деб эптикка чиққанганимизда, бояти изларимизни қор босиб кетганди. Фақат оёқ излари ўрнида билинар-билинмас ботиқлик қолганди. Қор одамнинг юзига урар, кўз очиргани қўймасди. Биз қорларимизни тозалаб нонушта қилгани ўтирдик. Нонуштамизга Madame Гуттингеннинг ўзи қараб турди.

— Эртага чангида учса бўлади, — деди у. — Чанги учишни биласизми, мистер Генри?

— Йўқ. Лекин ўрганмоқчи эдим.

— Сиз тез ўрганиб оласиз. Ўғлим ҳайитга келмоқчи, у сизга ўргатиб қўяди.

— Қойил. Қачон келиши керак эди?

— Эртага кечқурун.

Тушлаикдан кейин кичкина хонада, печка олдида қор ёнишига қараб ўтирган эдик, Кэтрин гап бошлаб қолди:

— Жоним, бир ўзинг бирон ерларга бориб келсанг, эркаклар ўртасида бўлсанг, чангиларда учсанг бўлмасмикин?

— Нима кераги бор?

— Наҳотки, бошқаларни сира қўргинг келмаса?

— Сен бошқаларни қўргинг келяптими?

— Йўқ.

— Мен ҳам.

— Биладан. Лекин сен бошқа гап. Мен ҳомилалиман, шунинг учун мен ҳеч нарса қилмасам ҳам бўлаверади. Мен жуда ҳам тентак бўлиб кетаётганимни, маҳмадона бўлиб қолаётганимни биладан, шунинг учун сен бирон ерга бориб келсанг, яхши бўлади, бўламаса жудаям жонингга тегиб кетаман.

— Сен мени кетипимни истайсанми?

— Йўқ, ёнимда бўлишингни истайман.

— Унда ҳеч ерга кетипимнинг кераги йўқ.

— Бери кел, — деди у. — Мен бошингдаги гуррангни қўрмоқчиман. Каттагина экан. — У шишни бармоқлари билан сийпалаб қўрди. — Жоним, соқол қўйсанг нима қиларкин?

— Соқол қўййми?

— Шунчаки эрмакка. Соқол билан қандай бўларкинсан, қўрмоқчийдим.

— Майли, соқол қўяман. Ҳозирнинг ўзиданоқ соқол қўя бошлайман. Буни гоё деса бўлади. Энди менингни ўзимга яраша машғулотим бўлади.

— Қиладиган ишнинг бўлмаганидан хафамисан?

— Йўқ. Мен жуда мамнунман. Ўзимни яхши сезяпман. Сен-чи?

— Жуда ҳам яхши. Лекин мен бунақа паитимда сени зериктириб юборармикинман, деб қўрққанам қўрққан.

— Оҳ, Кэт! Сени қанчалар севипимни билсайдинг.

— Ҳозир ҳамми?

— Ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам. Мен ўзимни бахтли деб биламан. Нима, биз бу ерда ёмон яшайтмизмиз?

— Жуда ҳам яхши. Лекин менга нуқул сен қандайдир безовта бўлиб қолганга ўхшаб кўринасан.

— Йўқ. Мен баъзи пайтларда фронтни ва турлитуман одамларни эслаб кетаман, лекин бунинг ташвишланадиган ери йўқ. Мен ҳеч нарсани узоқ ўйлаб ўтирмайман.

— Кимларни эслайсан?

— Ринальдини, кашипни ва бошқа турли одамларни. Лекин мен буларни узоқ ўйламайман. Уруш ҳақида ўйлашни истамайман. У билан ҳисоб-китобларимиз битган.

— Ҳозир нимани ўйлаяпсан?

— Ҳеч нимани.

— Йўқ, сен бир нарсани ўйлаётган эдинг. Айт.

— Мен Ринальди ростданам захм бўлиб қолганимкан, деб ўйлаётгандим.

— Бор-йўғи шуми?

— Ҳа.

— У захмга йўлиққанми?

— Билмайман.

— Мен сенда бўлмаганидан хурсандман. Сенда бунақа нарсалар бўлмаганмиди?

— Мен сўзак бўлганман.

— Бўлди, қўй. Жонинг жуда оғриганмиди, жоним?

— Жуда.

— Менда ҳам бўлишини истардим.

— Бекорларни айтибсан.

— Йўқ, ростдан. Мен худди сендай бўлишни истардим. Мен сен билган ҳамма хотинларни билишни, сўнг уларни сенинг олдингда майна қилишни истардим.

— Мана бу чиройли гап.

— Нима, сенда сўзак бўлганда чиройли бўлганмиди?

— Йўқ. Қорнинг ёрилини қара.

— Мен яхшиси сента қараб ўтираман. Жоним, сочларингни ўстириб юборсанг, нима қиларкин?

— У нима деганинг?

— Саа узунроқ қилиб ўстирсанг деярман-да.

— Ҳозир ҳам узун-ку.

— Йўқ, бир оз ўстиргин, мен бўлсам, бир оз қирқтираман, кейин икковимиз бир хил бўлиб қоламиз. Фақат биттамыз қорароқ, биттамыз оқипроқ бўламиз.

— Мен сочингни қирқтиришингни истамайман.

— Балки бу жуда антиқа бўлармиди. Сочим жонимга тегиб кетди. Кечаси ётганда жуда ҳам халақит беради.

— Менга шундоқ тургани ёқади.

— Калта қилдирсам, ёқмасмиди?

— Эҳтимол. Менга ҳозиргиси ёқади.

— Балки калта бўлса, маъқул бўлармиди. Икковимиз бир хилда бўлардик. Жоним, сени шу қадар яхши кўраманки, сендай бўлиб қолсам дейман.

— Ўзи ҳам шундай. Битта одамимиз.

— Биламан. Кечалари.

— Кечалари ҳамма нарса бошқача бўлади.

— Мен сен қаерда-ю, мен қаерда, ҳечам билиб бўлмайдиган бўлиб қолса дейман. Сен ҳеч ерга кетмайсан. Мен боя жўрттага айтгандим. Агар кетгинг келса, кетавер. Лекин тезроқ қайтиб кел. Жоним, сенсиз менга ҳаёт йўқ, ахир.

— Мен ҳеч қачон кетмайман, — дедим мен. — Сен бўлмасанг, мен соядай бўлиб қоламан. Сенсиз мен жонсиз жисман.

— Мен ҳаётинг яхши бўлишини истайман. Ҳаётинг жуда ҳам яхши бўлишини истайман. Лекин бу бизнинг икковимизнинг ҳаётимиз бўлади, тўғрими?

— Хўш, қалай, соқол қўйишни бошлайми ёки тўхта-тайми?

— Ўсаверсин. Соқол қўй. Бу жудаям қизиқ бўлади. Балки у янги йилгача ўсиб кетар.

— Истайсанми, шахмат ўйнаймиз!

— Яхшиси, бошқа ўйин ўйнайлик.

— Йўқ. Шахмат ўйнаймиз.

— Кейин бошқа ўйин қиламиз, а? Ҳа.

— Хўш, яхши.

Мен шахмат олиб келиб доналарни тикдим. Таш-қарида ҳамон қор гупиллаб ёғмоқда эди.

Бир куни мен кечаси уйғониб кетдим, қарасам, Кэтрин ҳам уйғоқ экан. Ой деразага тушиб турар, де-раза ромларининг сояси ўринга тушиб турганди.

— Уйқунг келмаяптими, жоним?

— Йўқ. Сен ухлолмаяпсанми?

— Мен ҳозиргина уйғониб кетдим, биринчи марта учрашганимизда қанчалар телба эканлигимни ўйлаб ётибман. Эсингдами?

— Сен салгина девона эдинг.

— Энди ҳеч ундай бўлмаяпман. Энди ҳаммаси ях-шига ўхшайди. Ажойиб. Сен бу сўзни валати қилиб айтасан. «Ажойиб» дегин.

— Ажойиб.

— Сен жонимсан. Мен ҳам энди девона эмасман. Фақат мен жуда, жуда бахтлиман.

— Майли, ухла, — дедим.

— Майли. Ке, иккаламиз барабар ухлаб қоламиз.

— Майли.

Лекин биз дарҳол ухлаб қолмадик. Мен яна ҳар тур-ли нарсаларни ўйлаб Кэтринга, унинг бўйнига тушиб турган ой нурига қараб анчагина уйғоқ ётдим. Сўнг мен ҳам ухлаб қолибман.

## Ўттиз туққизинчи боб

Январнинг ўрталарига бориб соқолим ўсиб қолди, чинакам қиш бўлиб кетди, қуналар совуқ ва кўзни қамаштирадиган, тунлари аёзли, қаҳратон совуқ бўларди. Яна йўлларда қатнов бошланди. Чаналарнинг қўшқорақлари ва тоғдан судраб келишпадиган ёрочлардан йўллардаги қор қотиб силлиқ бўлиб қолди. Тўрт томон қор, Монтрегача қор эди. Кўлнинг нариги ёғидаги тоғлар оқариб қолганди, Рона водийсини ҳам қор босди. Биз тоғнинг бошқа ёнбағридан Бэн-де-л Альязгача узоқ сайр қилиб юрардик. Кэтрин тагига миҳ қоқилган оёқ кийим, плаш кийиб олар, қўлида учи пўлат найзали асо билан юрарди. Плаш кийганда унинг тўлалиги билинмас ва биз ўртача қадамлар билан юриб борар, баъзан тўхтаб йўллардаги хариларга ўтириб дам оловлардик.

Бэн-де-л Альязда дарахтлар тагида ўрмон кесувчиларнинг қовоқхоналари бўлиб, биз ҳам шу ерга кириб пириналиклар ва лимонлар билан қайноқ қизил вино ичардик. Уни Gluhwein деб аташади, баданингни бир оз қизитиб олмақчи бўлсанг ёки бировнинг соғлиғига қалай кўтаргнинг келса, ундан ҳам созроғи йўқ. Қовоқхона ним қоронғи, тутун босган бўларди, кейин биз эппикка чиққанимизда одамнинг ўпкасига муздек ҳаво тегар, нафас олганда бурнингни учи қотиб қоларди. Биз ҳамма дарчаларидан ёруғ тушиб турган қовоқхонага бир зум қараб турардик, чиқаверишда ўрмон кесувчиларнинг отлари совқотиб қолмаслик учун депсиниб туришар, бошларини силкиб-силкиб ташлашарди. Тўшшуқларидаги мўйлари қиров билан қопланган, нафас олганда оғизларидан чиққан пар ҳавода яхлаб қоларди. Қайтаётганимизда йўл силлиқ ва сирпанчиқ бўлар ва то муюлишга боргунча от сийдикларидан сарғимтир тусга кирарди, бурилишга борганда чет томонга ёроч олиб тушиладиган сўқмоқ айрилиб кетарди. Йўлнинг бу ёғи ўрмон ичидан ўтиб бо-

рар, унинг устидаги қор топталавериб қотиб қолганди, кечқурун уйга қайтарканмиз, икки марта тулки кўрдик.

Бу ниҳоятда гаштали юрт эди, биз айлангани чиққаннимизда доим қувноқ бўлардик.

— Соқолинг жуда ажойиб бўлди, — деди Кэтрин. — Худди ўрмончиларникига ўхшайди. Сен ҳалиги олтин узук таққанни кўрдингми?

— У тоғ кийикларини овлайди, — дедим мен. — Улар яхши эшитиш учун узук тақипади.

— Наҳотки? Ундай эмасдир. Ҳамма бизнинг тоғ кийикларини овловчилар эканлигини кўрсин деб, узук тақиб юришади. Бу ерда тоғ кийиклари борми?

— Ҳа, Дан-де-Жаманнинг нарёғида.

— Тулкини кўрганимиз қизиқ бўлди, а?

— Тулки ухлаганда думини танасига ўраб ётади, совқотмайди.

— Жуда маза бўлса керак, а?

— Мен доим қани энди шунақа думим бўлса деб юрардим. Тулкиникига ўхшаган думларимиз бўлса нима бўларди?

— Унда қандай қилиб кийинардик?

— Махсус кийимлар тиктириш мумкин бўларди, ёки бунга аҳамият бериб ўтирмайдиган мамлакатларга кетиш мумкин эди.

— Биз ҳалиям ҳеч нарсанинг аҳамияти бўлмаган мамлакатда турибмиз. Ҳеч кимни кўрмай шу ерда яшаб турганимизнинг ўзи ажойиб эмасми? Сен чиндан ҳам ҳеч кимни кўргинг келаётгани йўқ, тўғри-ми, жоним?

— Ҳа.

— Ке, бирпас ўтираймиз. мен сал чарчадим.

лари устида бир-биримизнинг пинжимизга суқилиб ўтирдик. Олдинда йўл ўрмонга кириб кетарди.

— Кичкинтой бизга ортиқча юк бўлмасмикин, нима дейсан?

— Йўқ. Бунга йўл қўймаймиз.

— Пулимиз ҳали борми?  
— Бир дунё. Мен кейинги чекни ҳам олдим.  
— Қариндош-уруғларинг сени қидириб юришмас-  
микин? Улар энди сенинг Швейцарияда эканлигинг-  
ни билишади-ку.

— Бўлиши мумкин. Мен уларга хат ёзиб юбораман.  
— Ҳали ёзганинг йўқми?  
— Йўқ. Фақат чекни қўл қўйишга юборгандим.  
— Худога шукрки, сенга қариндош эмасман.  
— Мен уларга телеграмма бераман.  
— Наҳотки, сен уларни яхши кўрмасанг?  
— Олдинлари севардим, кейин шунчалар кўп жан-  
жаллашдикки, ҳозир кўкрагимда ҳеч нарса қолмаган.

— Менимча улар менга ёқишган бўларди. Эҳтимол,  
улар менга жуда ҳам ёқиб қолишган бўларди.

— Ке, улар ҳақида гаплашмайлик, бўлмаса, одам  
уларнинг ташвишларини чекиб юради. — Бир оздан  
сўнг дедим: — Дам олган бўлсанг, кетайлик.

— Дам олиб бўлдим.

Биз йўлимизда давом этдик. Қоип қорайиб қолган,  
қадам ташлаганимизда қор ғарч-ғурч қиларди. Ос-  
мон тип-тиник, қора совуқ ҳоким эди.

— Соқолинг менга жуда ёқади, — деди Кэтрин. —  
Бирам чиройли. Кўринишдан қаттиқ, тикандай, ас-  
лида эса майни ва ёқимли.

— Сенингча, соқолсиз юргандан шу яхшими?

— Яхшига ўхшайди. Биласанми, жоним, мен кич-  
кина Кэтрин туғилгунча сочимни олдирмайман. Мен  
ҳозир семириб, катта хотинларга ўхшаб қолганман.  
Лекин у туғилгандан кейин яна озаман, ўшанда со-  
чимни бошқатдан тузаттираман, шунда сенга яна ян-  
гидай бўлиб қоламан. Сен билан бирга бориб сочимни  
олдираман ёки битта ўзим бориб, кейин келиб сени  
ҳайрон қолдираман.

Мен индамасдим.

— Сен йўқ демайсан, тўғрими?

— Йўқ. Балки менга ёқиб ҳам қолар.

— Қандай яхписан! Мен яна озрин бўлиб қолсам, яна кўҳликкина бўлиб кўринсам, тўсатдан яна мени яхпи кўриб қолсанг-а.

— О, қурмағур! — дедим мен. — Ҳалиям сендан жонимни аямайман. Яна нима керак сенга? Бутунлай мажнун бўлиб юрсам, тузукми?

— Ҳа. Мен мажнун бўлиб қолишингни истайман.

— Майли унда, — дедим. — Ўзим ҳам шунга хоҳайман.

## Қирдинчи боб

Жуда ҳам бахтиёр яшардик. Январь ҳам, февраль ҳам ўтди, қиш соз эди, биз жуда бахтиёр эдик. Ўқтин-ўқтин илиқ шамоллар эсиб кела бошлади, шунда қор юмшоқ бўлиб қолар, баҳор келаётганга ўхшарди, лекин яна ҳаво тиниқлашиб, совуқ зўрайар, яна қиш қайтиб келарди. Март ойида қиш илк бор чинакам чекинди. Кечаси ёмғир ёрди. Ёмғир эрталабгача тинмади, қор пилчиллаб кетди ва тоғ ёнбағри маъюсликка чўмди.

Қўл ва водий узра булутлар йиғилди. Тоғларда ёмғир ёға бошлади. Кэтрин чуқур калип кийиб олди, мен madame Гуттингеннинг резина этигини олдим ва биз музи эриётган йўлдан қор, лой кечиб станциядаги қовоқхонага нонушта олдидан вермут ичгани бордик. Ташқарида ёмғир ёғаётгани деразадан эшитилиб турарди.

— Шаҳарга кетсак, нима дейсан?

— Ўзинг қандай фикрдасан? — сўради Кэтрин.

— Агар қиш тутаб, ёнгарчилик бошланиб кетган бўлса, бу ерда яшаб бўлмайди. Кичкина Кэтринга қанча қолди?

— Бир ойча. Балки кўпроқдир.

— Пастга тушиб Монтреда турсак ҳам бўлади.

— Лозаннага бормаймизми? Касалхона ўша ерда-ку.

— Лозаннага борсак ҳам бўлади. Мен фақат у шаҳар бизга катталик қилмасмикин дедим.

— Биз катта шаҳарда ҳам ёлғиз ўзимиз бўламиз. Лозанна яхши шаҳар бўлса керак.

— Қачон кетамиз?

— Менга барибир. Қачон десанг, ўпанда, жоним. Агар кетишни истамасанг, қолаверсак ҳам бўлади.

— Ҳавони кўрайлик-чи.

Ёмғир уч кунгача ёғиб турди. Станция пастидаги тоғ берида сира ҳам қор қолмади. Лойгарчилик, эрувгарчилик бошланди. Уйдан ташқарига чиқиб бўлмай қолди. Ёмғирнинг учинчи кун и эрталаб биз шаҳарга кетишга қарор қилдик.

— Қўйинг, ташвиш чекманг, *mon sieur* Генри, — деди Гуттинген. — Ҳеч қандай огоҳлантиришнинг кераги йўқ. Ҳаво айланигандан кейин бу ерда қолмасалар керак, деб юривдим ўзим ҳам.

— *Madame* боисидан биз касалхонага яқинроқ бўлишимиз керак.

— Албатта, — деди у. — Балки яна кичкинтойлар билан бирга келарсизлар.

— Агар сизда жой топилса.

— Баҳорда бу ерлар жуда очилиб кетади, келинлар, сизларга маъқул бўлади. Кичкинани энагаси билан катта уйга жойлаштирамиз, ўзингиз *madame* билан яна олдинги кўлга қараган хонангизни olasиз.

— Мен сизга олдиндан ёзиб юбораман, — дедим мен.

Биз йиғиштириб, тушдан кейинги биринчи поезд билан кетдик. *Mon sieur* ва *madame* Гуттинген бизни станцияга кузатиб қўйилди, эри нарсаларимизни лойда чанада элатиб берди. Уларнинг икковлари ҳам станцияда ёмғирда туриб, хайрлашиб қўлларини силкиб қолишди.

— Жуда ҳам яхши одамлар экан, — деди Кэтрин.

— Улар бизга кўп меҳрибонлик қилишди.

Монтрега бориб Лозанна поездига ўтирдик. Вагондан биз яшаган жойлардаги тоғлар кўринмас экан, уларни булутлар тўсиб олганди. Поезд Веведа тўхтади-да, кейин йўлда давом этди. Йўлнинг бир томонида кўл, иккинчи томонида ёмғирда бўккан кўнғир дала-лар, намиқиб кетган ўрмон ва ивиган уйлар бор эди. Лозаннага келгач, кичикроқ бир меҳмонхонага жойлашдик. Биз кўчалардан ўтиб, меҳмонхонага бурилган пайтимизда ҳам ҳали ёмғир тинмаганди. Тутмасининг тешигидан мис калитлар осилган занжир ўтказиб олган портъе, лифт, полга тўпалган пояндозлар, ялтираб, оппоқ бўлиб турган умивальниклар, сим каравот ва каттакон шинам ётоқ — буларнинг бари Гуттингенлардан сўнг кўзимизга жуда ҳашаматли бўлиб кўринди. Хонанинг деразалари тепасига темир тўр тортилган девор билан ўраб олинган боққа очиларди. Нишаби тик кўчанинг бошқа томонида яна меҳмонхона, деворлар бор эди. Мен бордаги ҳовузга ёмғир томчиларининг тушишини томоша қилардим.

Кэтрин барча чироқларни ёқиб, нарсаларни саранжом қила бошлади. Мен содали виски сўрадим, каравотга ётиб, вокзалда сотиб олган газетани қўлимга олдим. 1918 йилнинг март ойи эди, немислар Францияда ҳужум қилмоқда эдилар. Мен Кэтрин ишларини битириб бўлгунча содали виски ичиб, ўқиб ётдим.

— Биласанми, жоним, мен нималарни тайёрлаб қўйишим керак экан, — деди у.

— Нималарни?

— Чақалоқнинг нарсаларини. Одатда бунақа пайтгача ҳамма майда-чуйдаларни тахт қилиб қўйишади.

— Сотиб олсак ҳам бўлади-ку.

— Биламан. Эртагаёқ олгани бораман. Фақат нима кераклигини билсам эди.

— Билишнинг керак эди. Ҳамшира бўлгансан-ку.

— Шундоғу, лекин госпиталда солдатлар ҳар куни бола қилиб турганлари йўқ эди-да.

— Мен-чи?

У менга ёстик отди, виским чайқалиб тўкилди.

— Мен ҳозир сенга бошқасини олдириб келаман, — деди у. — Мени кечир.

— Ўзи озгинагина қолганди. Ке, ёнимга ке.

— Йўқ. Мен бу хонани сал эпақага келтирмоқчиман.

— Эпақанг нимаси?

— Ўз уйимизга ўхшаб турсин.

— Антантанинг байроқларини осиб қўй.

— Бемаза бўлма.

— Қани яна бир қайтар-чи.

— Бемаза.

— Буни шундоқ мулоҳим айтдингки, — дедим мен, — худди бировни хафа қилиб қўймай дегандай.

— Ҳеч-да.

— Унда ке ёнимга.

— Майли. — У келиб каравотга ўтирди. — Сени зериктириб қўяётганимни биламан, жоним. Мен пиво бочкасига ўхшаб қолдим.

— Бекор гап. Сен чиройлисан, жуда ҳам ёқимлисан.

— Менга сен эҳтиётсизлик қилиб уйланиб қўйгансан, мен шундай бир бадбашара одамман.

— Бекор гап. Сен кундан-кунга очилиб боряпсан.

— Лекин, жоним, ҳали яна асл ҳолимга қайтаман.

— Сен ҳозир ҳам чиройлисан.

— Сен ичиб олгансан.

— Бир стакан содали виски ичдим, холос.

— Ҳозир яна виски беришади, — деди у. — Балки тушликни ҳам шу ерга бериша қолсамикин?

— Жудаям соз бўларди.

— Унда бутун ҳеч қаерга чиқмаймиз, майлими? Оқшомни уйда ўтказа қоламиз.

— Ўйнаймиз, — дедим мен.

— Мен вино ичаман, — деди Кэтрин. — Менга ҳеч нарса қилмайди. Балки бу ерда бизнинг оқ капримиз бордир.

— Бўлса керак, — дедим. — Бунақа меҳмонхоналарда доим италян винолари бўлади.

Кельнер эшикни қоқди. У муз солинган стаканда виски олиб келди, унинг патнисида содали сувнинг кичкина ипишаси ҳам бор эди.

— Раҳмат, — дедим мен. — Бу ерга қўйинг. Барака топинг, шу ерга икки кишилик турли овқат билан икки ипиша қуруқ оқ капридан берсангиз.

— Биринчисига шўрва буюрадиларми?

— Шўрва ичасанми, Кэт?

— Ҳа, бемалол.

— Битта шўрва.

— Бажону дил, сэр.

У чиқди, эшикни ёпди. Мен газеталаримни яна қайта қўлга олиб газетадаги урушларни ўқишга тушдим, содали сувни муз солинган вискининг стаканига аста қуйиб турдим. Вискига муз солманглар, десам бўларкан. Музни алоҳида олиб келишарди. Ўшанда стаканда қанча виски қолганига қараб содали сув қўшиларди, бўлмаса, вискининг қуввати сусайиб кетмоқда. Бир ипиша виски сотиб олиб фақат муз билан содали сув сўралса тузук бўларкан. Яхши виски — яхши нарсда. Ҳаётнинг энг гўзал нарсаларидан бири деса ҳам бўлади.

— Нималарни ўйлаб ётибсан, жоним?

— Вискини.

— Вискининг нимасини?

— Вискининг жуда тотли нарса эканлигини.

Кэтрин афтини буриштирди.

— Бўпти, — деди у.

Биз бу меҳмонхонада уч ҳафта яшадик. Бу ер унчалик ёмон эмасди: ресторанда кўпинча ҳеч ким бўлмас ва биз кўп маҳаллар овқатни ўз хонамизда ердик. Шаҳарни айланардик, трамвай билан Ушига борардик, кўл тепасида ўйнаб келардик. Кунлар илиб қолган, худди баҳор келганга ўхшарди. Биз тоғлардаги чайламиздан кетганимизга афсусланар,

лекин илиқ кунлар тезда совуқ рутубат билан алмашарди.

Кэтрин чақалоққа керакли ҳамма нарсаларни сотиб олмақда эди. Мен сал ҳаракатланай деб гимнастика залига бокс тушгани борардим. Одатда у ерга мен эрталаб ҳали Кэтрин кўрпада ётганда кетардим. Эрта кўклам чояларида боксдан ва душдан сўнг одам ўзини бардам сезар, баҳор ҳавосини шимириб кўчадан юриш, қаҳвахонага кириб ўтириб, одамларни кўриш, газета ўқиш, вермут ичиш жуда гаштли эди. Кейин меҳмонхонага қайтиб Кэтрин билан маза қилиб нонушта қилардик. Гимнастика залидаги бокс муаллими мўйлов қўйган одам эди, унинг ҳаракатлари аниқ ва қисқа бўларди, унга хужум қила бошласанг, у жуда қўрқиб кетарди. Лекин гимнастика залида машқ қилиш одамга ҳузур баришларди. Бу ернинг ичи ёруғ, тоза бўлгани учун мен астойдил машқ қилар, арқондан сакрар, боксининг турли усулларини синаб кўрар, деразадан тушган қуёш нурларига ётиб олиб қорин мушакларини мустаҳкамловчи машқларни бажарардим, баъзан муаллим билан бокс туша туриб уни қўрқитиб юборардим. Аввалига узун камбар ойна олдида туриб машқ қилишга кўниколмадим, чунки серсоқол боксчи ойнада жуда ғалати кўринарди.

Лекин бора-бора бу менинг кулгимни қистатадиган бўлди. Мен бокс билан шуғуллана бошлагач, соқолимни қирдириб ташламоқчи эдим, лекин Кэтрин йўл қўймади.

Баъзан биз теварак-атрофларни экипажга тушиб айланиб келардик. Ҳаво яхши кунларда экипажда юриш мароқли эди, бундан ташқари биз бориб овқатланса бўладиган иккита хушманзара ерни топгандик. Кэтрин энди кўп юролмайдиган бўлиб қолганди ва у билан дала йўлларида от қўшилган аравада сайр қилардим.

Агар ҳаво мусаффо бўлса, биз вақтимизни жуда мароқли ўтказардик, умуман эса, бизнинг ёмон ўтган

вақтимизни эслолмайман. Биз боланинг ой-қунлари тўлиб бораётганини билар ва бундан худди биров бизни қувиб келаётгандек, бир-биримиздан ажралишни истамас, бирон соат ҳам вақтимизни зое кеткизгимиз йўқ эди.

### Қирқ биринчи боб

Бир куни мен азон маҳали соат учларда уйғониб кетдим, қарасам, Кэтрин тўшакда тўлғаниб ётибди.

— Тобинг йўқми, Кэт?

— Дард тутаётганга ўхшайди, жоним.

— Тез-тезми?

— Унчаликмас.

— Агар тез-тез бўлса, касалхонага бориш керак.

Жуда ҳам уйқум келаётган эди, яна ухлаб қолибман. Кўп ўтмай яна уйғондим.

— Докторга қўнғироқ қилсангмикин, а, — деди Кэтрин. — Балки бошланаётибдими?

Мен телефонга бориб докторга қўнғироқ қилдим.

— Тез-тез тўлғоқ тутяптими? — сўради у.

— Тез-тезми, Кэт?

— Деярли ҳар ўн беш дақиқада бир марта.

— Унда касалхонага келинглар, — деди доктор. — Мен ҳам ҳозир кийиниб у ерга бораман.

Мен трубкани қўйдим, кейин такси чақириб учун вокзал олдидаги гаражга қўнғироқ қилдим. Телефонга анчагача ҳеч ким келмади. Ниҳоят, бир одамга тушдим, у ҳозироқ машина юборишга ваъда қилди. Кэтрин кийинмоқда эди. Унинг жомадонига касалхона учун ҳамма керакли нарсалар билан чақалоқнинг майда-чуйдалари солинганди. Биз даҳлизга чиқдик, мен лифтчини чақирдим. Жавоб бўлмади. Пастга тушдим. Пастда тунги қоровулдан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Лифтда ўзим кўтариладим, кабинага жомадонни киритдим, Кэтрин кирди ва биз пастга тушдик. Тунги қоровул бизга эшикни очиб берди ва биз эшик олди-

даги тош устига ўтириб такси келишини кута бошладик. Ҳаво очиқ эди, осмонда юлдузлар бодраб ётарди. Кэтрин қаттиқ ҳаяжонда эди.

— Бошланди, алоҳал бошланди-я, — деди у. — Энди ҳаммаси тезда ўтиб кетади.

— Сен азамат хотин экансан.

— Мен қўрқмайман. Фақат такси кела қолсайди. Биз кўчада машина шовқинини эшитдик, чироқлар кўринди. Такси олдимизга келиб тўхтади, мен Кэтринни машинага ўтқаздим, шофёр эса жомадонни олд ўриндиққа қўйди.

— Касалхонага, — дедим.

Биз тош йўлга чиқиб тепаликка кўтарила бошладик.

Касалхонага келганимизда жомадонни кўтариб олдим, ичкарига кирдик. Пастда конторка орқасида бир хотин ўтирган экан, Кэтриннинг фамилиясини, отини, ёшини, манзилни, ота-онасини, динини сўраб ёзиб олди. Кэтрин динга алоқам йўқ, деди, шунда хотин дини дейилган жойга чизиқ чизиб қўйди. Кэтрин фамилиям Генри деди.

— Сизни палатага олиб бораман, — деди хотин.

Биз лифтда кўтариладик. Хотин лифтни тўхтатди, биз чиқиб даҳлизда унинг орқасидан кетдик. Кэтрин менинг қўлимдан маҳкам ушлаб олганди.

— Мана шу сизнинг палатангиз, — деди хотин. — Марҳамат қилинг, ечиниб ётинг. Мана сизга тунги кўйлак.

— Менинг тунги кўйлагим бор, — деди Кэтрин.

— Сизга мана бунда қулайроқ бўлади, — деди хотин. Мен чиқиб кетдим. Йўлакдаги стулга ўтирдим.

— Энди кирсангиз бўлади, — деди ҳамшира эшик олдида туриб.

Кэтрин худди бўздан тикилганга ўхшайдиган, ёқаси чор қирра қилиб қийилган тунги кўйлак кийиб энсизгина каравотда ётарди. У менга жилмайиб қўйди.

— Энди росмана дард тута бошлады, — деди у. Ҳамшира унинг қўлини ушлаб турар, соатига қараб тўлғоқ тутишига қулоқ соларди.

— Мана ҳозир қаттиқроқ бўлди, — деди Кэтрин. Қаттиқроқ бўлгани унинг юзидан ҳам кўриниб турарди.

— Доктор келмадими? — сўрадим мен унинг ҳамширасидан.

— Келди, пастда ухлаб ётибди. Керак бўлган пайтда бу ерга чиқади. Мен *madame* га бир оз қарашим керак, — деди ҳамшира. — Барака топинг, бирпас чиқиб туринг.

Мен йўлакка чиқдим. Йўлакнинг атиги иккита деразаси бор эди, иккала томондаги қатор кетган эспиклар берк эди. Йўлакдан касалхонанинг ҳиди анқирди. Мен стулда ўтириб, ерга тикилганча Худодан Кэтрин омон-эсон қутулишини ёлвориб сўрадим.

— Кириппингиз мумкин, — деди ҳамшира. Мен кирдим.

— Сенмисан, жоним? — деди Кэтрин.

— Тузукмисан?

— Энди роса оляпти.

Унинг юзи ўзгариб кетди. Кейин у жилмайди.

— Мана буниси чинакам бўлди. Ҳамшираҳон, қўлингизни яна курагимга қўйиб турсангиз.

— Сизга шундай қулай бўляптими? — сўради ҳамшира.

— Сен энди кетавер, жоним, — деди Кэтрин. — Бориб бирон нарса еб ол. Ҳамшираҳон бу ҳали анчагача чўзилиши мумкин деяпти.

— Биринчи марта кўзи ёриётганда бир оз чўзилади, — деди ҳамшира.

— Бор, бирон нарса тамадди қилиб ол, — деди Кэтрин. — Мен ўзимни анча дуруст ҳис қиляпман, ростдан.

— Мен яна бирпас бўламан, — дедим.

Тўлғоқ дам-бадам тутиб турарди, кейин камайиб қолди. Кэтрин қаттиқ ҳаяжонда эди. Жуда ҳам жони

оғриб кетган кезларда у яхши деб қўярди. Дард тутиш сусайиб қолганда у норози бўлиб хижолат чекарди.

— Сен кета қол, жоним, — деди у. — Сенинг олдинда мен ўзимни эркин тутолмаяпман. — Унинг чеҳраси яна ўзгариб кетди. — Ана. Буниси дурустроқ бўлди. Мен яхши хотин бўлишни шу қадар истайманки, ҳеч бир найранг-пайранг қилмасдан туғишни истайман. Барака топ, бор, овқатланиб кел, жоним. Сенсиз зерикиб қолмайман. Ҳампираҳон бирам яхши эканларки.

— Ҳали бемалол нонушта қилиб олсангиз бўлади, — деди ҳампира.

— Яхши, мен кетдим. Кўришгунча, азизим.

— Кўришгунча, — деди Кэтрин. — Яхшилаб нонушта қил, менинг ўрнимга ҳам.

— Бу ерда қаерда нонушта қилиш мумкин? — сўрадим мен ҳампирадан.

— Бизнинг кўчамизда шундоқ майдон олдида қаҳвахона бор, — деди у. — Ҳозир очилган бўлса керак.

Тонг оқариб келмоқда эди. Мен кимсасиз кўчадан қаҳвахонага бордим. Ойналар ёруғ эди. Мен рухлаб қўйилган буфет олдида бордим, буфетчи чол менга бир стакан оқ вино билан бриошь берди. Бриошь кечаги экан. Мен уни винога ботириб едим, кейин яна қаҳва ичдим.

— Каллаи саҳарлаб бу ерда нима қилиб юрибсиз? — сўради чол.

— Хотиним касалхонада кўзи ёримоқда.

— Шундай денг! Хўп, омон-эсон қутулсин.

— Менга яна бир стакан вино беринг.

У шипани азотроқ кўтариб қўйди, стакан тўлиб бир ози тўкилди. Мен ичиб, ҳақини тўлаб ташқарига чиқдим. Кўчада, ҳамма уйларнинг олдида ахлатчини кутиб ахлат идишлари турарди. Бир челақни ит искаб кўрмоқдайди.

— Сенга нима керак? — сўрадим мен ва унга бирон нарса йўқмикин деб энгашиб челақни қарадим; челақнинг устида қаҳва қуйқаси, ахлат ва қуриган гуллардан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

— Ҳеч вақо йўқ, ит, — дедим мен. Ит кўчанинг нариги томонига ўтиб кетди. Касалхонага келиб Кэтрин ётган қаватга кўтариладим ва йўлакдан унинг эшигигача бордим. Тақиллатдим. Ҳеч ким жавоб бермади. Эшикни очдим; фақат Кэтриннинг жомадони стулда турар, унинг ҳалати илгакка осиб қўйилганди. Йўлакка чиқиб биров кўриниб қолармикин деб, қарай бошладим. Мен бошқа ҳамширани кўриб қолдим.

— Madame Генри қани?

— Ҳозиргина бир хонимни туғруққа олиб кирипди.

— Қаерда?

— Юринг сизга кўрсатаман.

У мени йўлакнинг нариги бошига олиб борди. Хонанинг эшиги қия очик турарди. Мен Кэтринни столда ётган, устига чойшаб ёпилган ҳолда кўрдим. Столнинг олдида ҳамшира турар, доктор эса нариги томонда, қандайдир цилиндрлар олдида эди. Доктор қўлида най қувурга уланган резина ниқоб ушлаб олганди.

— Мен сизга ҳалат бераман, кейин кириппингиз мумкин, — деди ҳамшира. — Марҳамат, бу ёққа келинг.

У менга оқ ҳалат кийдириб, орқамдан тўғнағич билан қадаб қўйди. — Энди кирсангиз бўлади, — деди у. Мен хонага кирдим.

— Келдингми, жоним? — деди Кэтрин қандайдир ўзгариб кетган овоз билан. — Ишларимиз нимагадир юришмаяпти.

— Мepisour Генри сиз бўласизми? — сўради доктор.

— Ҳа. Ўзларингиз қалайсиз, доктор?

— Ҳаммаси яхши кетяпти, — деди доктор. — Тўлғоқ пайтида газ бериш мумкин бўлсин деб бу хонага ўтдик.

— Беринг, — деди Кэтрин.

Доктор унинг юзига резина ниқоб кийгизди ва қандайдир дискни буради. Кэтрин тез-тез чуқур нафас ола бошлаганини кўрдим. Кейин у ниқобни олиб ташлади, доктор аппаратни ўчирди.

— Унча қаттиқ бўлмади. Яқинда жуда қаттиқ бўлганди. Доктор мени худди йўқдай қилиб қўйди. Тўғрими, доктор? — Унинг овози ралати эди. «Доктор» сўзини айтганда бир оз баландроқ чиқди. Доктор жилмайди.

— Беринг, — деди Кэтрин. У ниқобни юзига тез тутиб, тез нафас ола бошлади.

Унинг секин инграётганини эпитдим. Кейин у ниқобни суриб қўйди-да, жилмайди.

— Буниси қаттиқроқ бўлди, — деди у. — Бу жуда ҳам қаттиқ бўлди. Сен ташвишланма, жоним. Бор. Яна бир марта нонушта қилиб ол.

— Мен шу ерда бўламан, — дедим мен.

Биз касалхонага соат учларда келгандик. Туш бўлди, лекин ҳамон Кэтриннинг кўзи ёригани йўқ. Тўлғоқ ўта сусайиб қолди. Унинг қаттиқ уринганлиги, азоб чекканлиги кўриниб турарди. Лекин у ўзини тетик тутишга қаракат қиларди.

— Қўлимдан ҳеч нарса келмаяпти, жоним, — деди у. — Хўрлигим келяпти. Мен ҳаммаси оппа-осон ўтиб кетади, деб ўйлагандим. Энди бўлса, мана — яна... — У қўлини ниқобга чўзди, ниқобни юзига босди. Доктор дискни бураб, Кэтринга тикилиб турди. Дард яна дарров босилди.

— Бир нави, — деди Кэтрин. У жилмайиб қўйди. — Бу газ менга жудаям ёқиб қолди. Ажойиб нарса.

— Уйга ҳам озгинасини олиб кетамиз, — дедим мен.

— Ҳозир яна тутади, — деди Кэтрин шоша-пиша. Доктор дискни буриб соатига қаради.

— Тўлроқ тутиши қандай бoryпти? — сўрадим мен.

— Ораси бир дақиқа.

— Сиз овқатланмайсизми?

— Мен ҳозир тушлик қилгани бораман, — деди у.

— Сиз албатта овқатланиб олипингиз керак, доктор, — деди Кэтрин. — Мунча имилламасам, одамга бирам алам қиладики. Балки эрим унгача менга газ бериб турар?

— Таъблари, — деди доктор. — Икки рақамигача бурасиз.

— Тушунарман, — дедим мен. Дискнинг тили бўлиб, у айлантириб туриларди.

— Беринг, — деди Кэтрин. У ниқобни юзига қаттиқ босиб олди. Мен дискни икки рақамигача бурдим. Кэтрин ниқобни юзидан олганда орқасига бураб қўйдим. Доктор менга иш топиб берганидан ғоятда хурсанд эдим.

— Газни сен берганмидинг, жоним? — сўради Кэтрин. У менинг қўлимни силаб қўйди.

— Мен.

— Қандай яхшисан!

Газдан бир оз унинг боши айланиб қолганди.

— Мен қўшни хонада овқатланаман, — деди доктор. — Бирор гап бўлса, дарров чақирарсиз.

Мен у қандай овқатланаётганига қараб турардим, кейин бир оз ўтгач, унинг ёнбошлаганини, чекаётганини кўрдим. Вақт ўтиб борарди. Кэтрин тез-тез чарчай бошлади.

— Нима дейсан, мен ўзи туға олармикинман? — сўради у.

— Албатта туға оласан.

— Қўлимдан келганча ҳаракат қиляпман. Мен италасам, у яна орқага кетади. Ҳозир тутати. Бер тезроқ.

Соат иккида мен овқатлангани кетдим. Қаҳвахонада бир қанча одамлар бор эди, столчада қаҳва билан киршвассер солинган қадаҳлар турарди. Мен столга ўтирдим.

- Нимангиз бор? — сўрадим мен кельнердан.
- Иккинчи нонушта тамом бўлди.
- Тузукроқ ҳеч нарса йўқми?
- Choucroite<sup>51</sup> тайёрлаш мумкин.
- Choucroite билан пиво беринг.
- Тўлами, яримми?
- Ярим, очидан.

Кельнер устига чўчка гўшти қўйилган, винога омихта қилинган қайноққина карамга сосиска ботирилган Sauerkraut<sup>52</sup> олиб келди. Карам еб пивони ичдим. Жуда ҳам очқагандим. Қаҳвахонада ўтирганларга бир-бир кўз югуртириб чиқдим. Бир столда қарта ўйнамоқда эдилар. Ёнимдаги столда икки киши гаплашиб, чекишиб ўтирарди. Қаҳвахона тутун бўлиб кетганди. Эрталаб нонушта қилган жойимда энди уч киши турибди: чол, кассада ўтириб столларга нима берилаётганига қараб турган қора қўйлакли семиз хотин ва этак тутган бола. Мен бу хотиннинг болалари қанчайкин ва уларни қандай қилиб туққанийкин, деб ўйлаб ўтирардим.

Овқатланиб бўлиб, орқамга, касалхонага қайтдим. Кўча энди ялаб қўйилгандай топ-тоза эди. Ахлат челакалар олиб кетилганди. Ҳавода булутлар кезиб юрар, лекин гоҳи офтоб кўринай-кўринай деб қўярди. Лифтда юқорига чиқиб, йўлакдан Кэтриннинг хонасига бордим, халатим шу ерда эди. Мен уни кийиб олиб, гарданимга тўгнағич қадаб олдим. Ойнага қарадим, ичимда худди серсоқол лўттибозга ўхшайман, деб қўйдим. Йўлакдан Кэтрин ётган жойга бордим. Эпик ёпиқ эди, тақиллатдим. Ҳеч ким жавоб бермади; мен эпикни очиб ичкарига кирдим. Доктор Кэтриннинг олдида ўтирарди. Ҳамшира хонанинг бир бошида нимадир қиломоқда эди.

---

<sup>51</sup> Нордон карам (франц.).

<sup>52</sup> Нордон карам (немис).

— Ана сизнинг эрингиз, — деди доктор.

— Оҳ, жоним, доктор бирам ажойибларки! — деди Кэтрин жуда ғалати товуш билан. — У менга қизиқ бир латифа айтиб берди, жуда ҳам жоним оғриб кетганда шундай қилдики, мен яна ўзимни билмай қолдим. У антиқа. Сиз антиқа одамсиз, доктор.

— Маст бўлиб қолибсан, — дедим мен.

— Биламан, — деди Кэтрин. — Фақат бунга гапириб ўтирмайлик. — Сўнг: — Беринг тезроқ. Тезроқ беринг.

У ниқобга жонҳолатда ёпишиб олиб, энтикиб узук-юлуқ нафас ола бошлади. Кейин чуқур ҳўрсингандай нафасини чиқарди. Шунда доктор чап қўли билан ниқобни олди.

— Буниси жуда кучли бўлди, — деди Кэтрин. Унинг овози жуда ғалати эди. — Энди мен ўлмайман, жоним. Мен ўлиб қолай дедим, лекин ўтиб кетди. Сен хурсандмисан?

— Энди у ёққа қайтиб бормагин.

— Бормайман. Бироқ ундан қўрқмайман ҳам. Мен ўлмайман, жоним.

— Сиз бундай тентакликни қилманг, — деди доктор. — Сиз ўлмайсиз ва эрингизни ёлғиз қолдириб кетмайсиз.

— Йўқ, йўқ. Мен ўлмайман. Мен ўлишни истамайман. Ўлим — тентаклик. Мана яна. Беринг тезроқ.

Бир оздан сўнг доктор деди:

— Сиз, мистер Генри, бирпасга чиқиб туринг, мен хотинингизни текшириб қўраман.

— У ишнинг қандай бораётганини кўрмоқчи, — деди Кэтрин. — Сен кейин кирасан. Майлими, доктор?

— Ҳа, — деди доктор. — Мен ўзим чақиртираман.

Бу ердан чиқиб бола тутилгандан кейин Кэтринни олиб келишлари керак бўлган палатага кетдим. Мен стулга ўтириб атрофга қарадим. Чўнтагимда овқатлангани борганда сотиб олган газета бор эди, чиқариб ўқишга тушдим. Қоронғи тушиб қолгани учун чироқ-

ни ёқдим. Салча фурсатдан сўнг ўқипдан тўхтаб, чи-роқни ўчирдим ва ташқарида қоронғи қуюқлашиб бораётганини томоша қилиб турдим. Қизиқ, нега доктор чақиртирмаяпти. Балки мен кетганим яхши бўлгандир. Афтидан, менинг у ерда турмаслигимни хоҳлагандир. Соатга қарадим. Яна ўн дақиқагача ҳеч ким келмаса, ўзим бораман.

Шўрлик, шўрлик Кэт. Бирга ётганинг оқибати мана шундоқ бўлар экан-да. Мана энди қопқон отилди. Се-вишганларга мукофот мана шу. Яхшиямки, газ бор экан. Оғриқни пасайтирадиган нарсалар бўлмаган кезларда нима қилишган экан? Тўлғоқ тута бошласа, худди тегирмонга тушгандай бўласан. Кэтрин бутун ҳомиладорлик пайтини яхши кечирди. Унчалар ёмон бўлгани йўқ. Ҳатто кўнгли ҳам деярли айнагани йўқ. Охирги кунларгача у вой деб айтмади. Лекин алоҳал барибир тутилди. Ал-қасос ул-минал ҳақ. Бўлмаган гап! Биз эллик марта уйланган тақдиримизда ҳам яна шундай бўлган бўларди. Агар у ўлиб қолса-я? У ўлмайди. Ҳозир ҳеч ким туғаётганда ўлмайди. Ҳамма эрлар шундай деб ўйлашади. Шундай, лекин у ўлиб қолса-я? У ўлмайди. Фақат у жуда қийналиб кетди. Кейин биз: қандай қийин бўлган эди-я, деб гаплашиб юрамиз, ўшанда Кэтрин: унча эмас, дейди. Тўсатдан у ўлиб қолса-я? У ўлмаслиги керак. Ҳа, баногоҳ, ўлиб қолса-я? Бундай бўлиши мумкин эмас, деярман сенга. Аҳмоқ бўлма. Фақат у қийналиб кетди, холос. Фақат табиат-нинг ўзи шундан қийналадиган қилиб қўйган, холос. Биринчи туғишида қийналиб туғади. Ҳа, лекин у ўлиб қолса-я? Унинг ўлиши мумкин эмас. Нега энди у ўлар экан? Ўлишита қандай сабаблар бўлиши мумкин? Милан кечаларида тугилган мева туғилиши керак, холос. Барча қийинчиликлар у туфайли бўляпти, кейин у туғилади-ю, айланиб, ўргила бошлайсан, кўрмасанг туролмайдиган бўлиб қоласан. Хатарли ҳеч нарса йўқ. Яна у ўлиб қолса-я? У ўлиши мумкин эмас. Тўсатдан ўлиб қолса-я?

Доктор хонага кирди.

— Ҳеч.

— Нима демоқчисиз?

— Нима дердим. Мен уни ҳозиргина қараб чиқдим... — У батафсил тушунтириб берди. — Кейин мен яна кутдим. Лекин иш олдга силжияпти.

— Нима маслаҳат берасиз?

— Икки йўл бор: қисқич ишлатиш мумкин, лекин бу аёл учун жуда хавфли. Болани бир ёққа қўйиб тураверинг. Қорнини кесиш ҳам мумкин.

— Қорнини кесиш жуда ҳам хавфлими? Яна у ўлиб қолса-я?

— Туришга қараганда хавфли эмас.

— Буни ўзингиз қилоласизми?

— Ҳа. Менга ҳаммасини тайёрлаш ва керакли одамларни олиб келиш учун бир соат вақт керак бўлади. Балки, бир соатга ҳам бормас.

— Сизнингча, қайси осонроқ?

— Мен кесиб олишни айтган бўлардим. Агар бу менинг хотиним бўлганда мен уни кесиб олардим.

— Оқибати нима бўлади?

— Ҳеч қандай оқибати йўқ. Фақат чандиқ қолади.

— Ҳеч қандай асорати бўлмайдими?

— Қисқич билан олганда шундай бўлиши мумкин.

— Ҳеч нарсa қилмай, кутсак-чи?

— Эртами-кеч бирон нарсa қилиш керак бўлади. Madame Генри ҳалиям кўп куч йўқотдилар. Қанча тез операция қилсак, шунча яхши.

— Унда тезроқ бошланг, — дедим мен.

— Ҳозир бориб айтаман.

Кэтриннинг олдига бордим. Кэтрин столда устига чойшаб ёпилганча ётар, жуда оқариб, бўздай бўлиб қолган, ҳорғин эди. Ҳампира унинг ёнида турарди.

— Сен рози бўлдингми? — сўради у.

— Ҳа.

— Яхши бўлибди. Энди бир соатдан кейин ҳаммаси тамом бўлади. Бошқа кучим қолмади, жоним. Энди

кучим етмайди. Бер, бер тезроқ. Фойдаси бўлмади. Ё Худо, фойдаси бўлмаяпти.

— Чуқурроқ нафас ол.

— Оляпман. Ё Худо, ёрдам бермаяпти. Ёрдам бермаяпти.

— Бошқа цилиндр беринг, — дедим ҳамширага.

— Шу янги цилиндр.

— Жоним, мен шундай тентакманки, — деди Кэтрин. — Лекин ростданам ҳеч ёрдам бермаяпти. — У бирдан йиғлаб юборди. — Мен чақалоқ туғишни шунчалик орзу қилгандим, ҳеч кимга оғирим тушмасин дедим, мана энди кучим ҳам қолмади, ҳеч нарса қилолмаяпман, мана, газ ҳам ёрдам бермай қўйди. Жоним, ҳеч ёрдам бермай қўйди. Ўлсам ҳам майли эди, фақат тезроқ тамом бўла қолса. О, жоним, жоним, бирон нарса қил, ҳаммаси тугасин. Ана яна. О-о, о-о, о-о! — У пиқиллаб йиғлаганча ниқоб билан нафас олмоқда эди. — Ёрдам бермаяпти. Ёрдам бермаяпти. Ёрдам бермаяпти. Кечир мени, жоним. Йиғлама. Кечир мени. Бошқа қилолмайман. Шўрлигим! Сени мен шундай севаманки, ҳали яна бир уриниб кўраман. Мана ҳозир бир уриниб кўраман. Бошқа ҳеч нарса беришнинг иложи йўқми? Қанийди, менга яна бир нарса беришса!

— Мен газ таъсир этадиган қиламан. Охиригача бурайман.

— Мана энди бер.

Мен дискани охиригача бурдим, у босиқ ва чуқур нафас ола бошлаши билан ниқобни ушлаб турган қўллари шилқ этиб тушди. Мен аппаратни ўчириб, юзидан ниқобни олдим. У қайтиб келмайдиган ердан қайтиб келгандай бўлди.

— Қандоқ яхши, жоним. Сен қандоқ меҳрибонсан.

— Бирпас чида, сен жуда юраклисан-ку. Мен ҳадеб бундай қилолмайман. Бу сени ўлдириб қўйиши мумкин.

— Менда энди юрак қолдими, жоним. Мен тамом бўлдим. Мени тамом қилишди. Мен энди биламан.

— Ҳаммада бўлади бундай.  
— Лекин бу жуда ҳам ёмон бўляпти. Одамни тамом қилмагунча қийнашади.

— Яна бир соатдан кейин қутуласан.  
— Мунча яхши! Жоним, мен ўлмайман-а, тўғрими?  
— Тўғри. Сен ҳеч қачон ўлмайсан.  
— Менинг ҳеч ўлгим йўқ, сени ёлғиз тапшлаб кетолмайман, лекин бирам мадорим қолмади-ей, ўлиб қоламан, деб қўрқяпман.

— Бекор гап. Ҳамма шундай деб ўйлайди.  
— Гоҳида мен шундай бўлишини сезиб турибман.  
— Ундай бўлмайди. Ундай бўлиши мумкин эмас.  
— Мабодо?  
— Мен бунга йўл қўймайман.  
— Бер менга тезроқ. Бер, бер, менга.

Кейин яна:

— Мен ўлмайман. Мен ўзим бунга йўл қўймайман.  
— Албатта сен ўлмайсан.  
— Сен шу ерда бўласанми?  
— Ҳа, фақат қарамасдан тураман.  
— Яхши. Фақат кетиб қолма.  
— Йўқ, йўқ. Мен ҳеч қаерга кетмайман.  
— Бирам яхшисанки. Мана, яна бер. Бер яна. Ёрдам бермаяпти.

Дискани уч рақамигача, кейин тўртгача бурдим. Доктор тезроқ кела қолса-чи, дердим. Мен иккидан сўнг келадиган рақамлардан қўрқардим.

Ниҳоят, бошқа бир доктор билан иккита ҳампира келишди, улар Кэтринни гилдиракли замбилга солишди-да, йўлакдан юриб кетдик. Йўлакдан зудлик билан ўтиб лифтга чиқдик, лифтда замбилга жой бериш учун ҳаммамиз деворга қисилишиб турдик; кейин тепага чиқилди, эшик ланг очилди, майдончага чиқилди, йўлакдан резина гилдиракларда операцияхонага борилади. Доктор ниқоб тутиб, қалпоқча кийиб олган экан, танимабман. Бу ерда яна бир доктор билан яна ҳампиралар бор эди.

— Менга бирон нарса беришсин, — деди Кэтрин. — Менга бирон нарса беришсин. Доктор, менга таъсир қиладиган қилиб беринг.

Докторлардан бири унинг юзига ниқоб тутди, мен эшикка қараб, ёп-ёруғ операция саҳнини кўрдим.

— Сиз ҳув анави эшикдан кириб, ўша ерда ўтиришпингиз мумкин, — деди ҳамшира.

Тўсиқнинг бу томонида ўтирадиган жойлар бор экан, бу ердан оқ стол билан чироқлар кўриниб турарди. Мен Кэтринга қарадим. Унинг юзига ниқоб тутиб қўйилган, қимирламай ётарди. Замбилни олдинга олиб ўтишди. Мен йўлакдан орқамга қараб кетдим. Икки ҳамшира галерея томонга шоша-пиша ўтиб боришарди.

— Қорнини кесипармиш, — деди бири. — Ҳозир қорнини кесиб олишпармиш.

Иккинчиси кудди. — Етиб келганимизни қара. Омадимиз бор экан! — Улар галереяга олиб борадиган эшикка кириб кетишди.

Яна бир ҳамшира келди. У ҳам шошиб турарди.

— Нимага турибсиз, киришг. Кирсангиз-чи, — деди у.

— Мен шу ерда кутаман.

У ҳовлиққанча кириб кетди. Мен йўлакда у ёқдан-бу ёққа юра бошладим. Киришга қўрқардим. Деразага қарадим. Қоронғи эди, лекин деразанинг шуъласида ёмғир ёғаётгани кўринди. Йўлак охиридаги бир хонага кирдим-да, ойнаванд жавонда турган шишаларнинг ёзувларига қараб чиқдим. Кейин чиқиб бўм-бўш йўлакда туриб операция хонасининг эшикларига қараб қолдим.

Иккинчи доктор, ундан кейин ҳамшира чиқди. Доктор иккала қўли билан териси ҳозиргина шилиб олинган қуёнга ўхшаш бир нарсани кўтариб олганди. У йўлакдан тез ўтиб бошқа бир эшикка кириб кетди. Мен у кириб кетган хонанинг эшигидан келиб қарадим, улар чақалоқни нимадир қилаётганларини

кўрдим. Доктор менга кўрсатиш учун уни кўтарди. У чақалоқнинг оёғидан кўтариб шапатилаб қўйди.

— Аҳволи дурустми?

— Зўр йигитча. Беш килолар келади.

Уни кўрганда юрагим жиз этмади. Худди менга унинг алоқаси йўқдай. Юрагимда унга нисбатан оталик меҳрини туймадим.

— Наҳотки, сиз ўз ўғлингиз билан фахрланмасангиз? — сўради ҳамшира. Улар чақалоқни ювишиб, нималаргадир ўраб қўйишмоқда эди. Мен унинг кичкина қорамтир юзини, қорамтир қўлчаларини кўрдим, лекин на қимирлаганини, на инг деб овоз чиқарганини эшитдим. Доктор уни яна алланималар қила бошлади. У ташвишлан кўринарди.

— Йўқ, — дедим. — У онасини ўлдириб қўяй деди.

— Бунга бечора чақалоқ гуноҳкор эмас. Сиз ўғил бўлишини истамовдингизми?

— Йўқ, — дедим. Доктор ҳамон у билан овора эди. Уни яна оёғидан кўтариб шапатилади. Мен бунга қараб ўтирмадим. Йўлакка чиқдим. Энди кириб кўришим мумкин эди. Галереяга олиб чиқадиган эшикдан кириб, бир неча зина пастга тушдим. Тўсиқ олдида ўтирган ҳамширалар менга пастга тушнинг деган ишорани қилишди. Мен бош чайқадим. Шу ердан ҳам бемалол кўриниб турарди.

Мен, Кэтрин ўлган бўлса керак, деб ўйлардим. У ўлганга ўхшаб ётарди. Унинг менга кўриниб турган юзи кўкариб кетганди. Пастда эса чироқ тагида доктор кенг, узун очилган, четлари бўртиб турган пинцетлар билан тортилган ярани тикмоқда эди. Бошқа, юзига ниқоб тутиб олган доктор наркоз берарди. Икки юзларини бойлаб олган ҳамшира ускуналарни узатиб туришарди. Бу инквизиция пайти тасвирланган суратга ўхшарди. Мен у ерда туриб ҳаммасини ўз кўзим билан кўришим мумкин эди, лекин шундай қиламаганимдан ҳозир хурсанд эдим. Эҳтимол, мен кесилларига чидаб туролмаган бўлардим, лекин энди

мен доктор косиблардай чаққонлик билан чок тикаётганига бемалол қараб турардим.

У охиригача тикиб бўлгандан сўнг йўлакка чиқиб кетдим ва яна уёқдан-буёққа юра бошладим. Кўп ўтмай доктор чиқди.

— Қалай, у тузукми?

— Тузук. Сиз қараб турувдингизми? Унинг кўриниши ҳорғин эди.

— Мен сизнинг тикаётганингизни кўрдим. Жуда ҳам катта кесибсизларми дейман?

— Сизга шундоқ туюлгандир.

— Ҳа. Чандиғи кейин текис бўлиб кетадими?

— Албатта.

Салдан кейин замбилни олиб чиқишди-да, йўлакдан зудлик билан лифтга олиб кетишди. Мен ёнида бордим. Кэтрин инграб ётарди. Пастда палатада уни ўрнига ётқизишди. Мен каравотнинг оёғидаги стулга ўтирдим. Палата қоронғи эди. Кэтрин қўлини узатди.

— Шу ердამисан, жоним? — деди у. Унинг овози заиф ва ҳорғин эди.

— Шу ердаман, азизам.

— Бола қанақа?

— Ш-ш, гаплашманг, — деди ҳампира.

— Ўғил. Каттакон, семиз, қорача.

— Ўзи тузукми?

— Ҳа, — дедим. — Зўр бола.

Ҳампира менга ралати қараб қўйганлигини кўрдим.

— Жонимда жон қолмади, — деди Кэтрин. — Ҳамма ёғим оғриб кетяпти. Ўзинг тузукмисан, жоним?

— Жуда яхши. Гапирма.

— Сен бирам яхшисанки. О жоним, билсайдинг қандай оғриётганини! У кимга ўхшайди?

— У териси шилинган қуёнга ўхшайди, башараси қаримсиқ.

— Сиз яхшиси чиқиб кетинг, — деди ҳампира. — Madame Генри гапиришлари мумкинмас.

— Мен йўлакда бўламан, — дедим.

— Бор, бирон нарса еб кел.

— Йўқ. Мен йўлакда бўламан.

Мен Кэтринни ўтиб қўйдим. Унинг юзи паға бўлиб кетган, қаттиқ азоб тортгани кўриниб турарди.

— Сизни бир дақиқага мумкинми, — дедим мен ҳамширага. У мен билан йўлакка чиқди. Мен эшикдан нарироққа юрдим.

— Болага нима бўлган?

— Ҳали ўзингиз билмайсизми?

— Йўқ.

— Бола тирик эмасди.

— У ўликмиди?

— Уни нафас олдиролмадик. Киндиги бўйнига ўралиб қолган экан.

— Демак, у ўлганми?

— Ҳа. Бирам ачинарлиг-ей. Паҳлавондай бола эди-я. Мен сиз билсангиз керак девдим.

— Йўқ, — дедим мен. — Боринг, madame олдиларига кириг.

Мен ҳамшираларни симга қадалган ҳисоботлари турган стол олдидаги стулга ўтирдим ва деразага қарадим. Кўзимга зимистон тун билан ойна ёруғида ёраётган ёмғирдан бўлак ҳеч нарса кўринмади. Мана гап қаерда экан! Бола ўлик туғилибди. Доктор нега мунча ҳорғин десам, шунга экан-да. Нега бўлмаса, хонада унинг оёқларидан кўтариб орқаларига шapati уриб юришибди? Афтидан, уни тириштиришмоқчи бўлган бўлсалар керак. Мен диндор эмасдим, лекин уни чўқинтириш кераклигини англаб турардим. У бирон марта ҳам нафас олмаган бўлса-я? Шундайликка шундай-я. У бир сония ҳам яшамаган. Фақат она курсоғидагина тирик бўлган. Мен неча марталаб унинг қимирлаганини сезганман. Кейинги пайтларда эса, билинмай қолган эди-я. Балки у ўпандаёқ бўғилиб қолгандир. Бечора чақалоқ! Нега ҳам мен ундай бўлиб бўғилиб ўлмадим. Афсус. Йўқ, афсус эмас. Эҳтимол, ўлиб

кетганимда яна бунча ўлимларни бошимдан кечирмаган бўлардим. Энди Кэтрин ўлади. Мана, ҳаммасининг оқибати нима бўлар экан. Ўлим. Буларнинг ҳаммасининг нима кераги бор, ҳатто билмайсан ҳам. Билиб улгуролмайсан.

Бир куни ўрмонда ҳордиқ чиқаргани ўтирдим. Гулханга чумолилар уймалашиб ётган тўнкани қалаб қўйдим. Тўнка ёна бошлагач, чумолилар ташқарига ўрмалаб чиқишди ва аввал олов ёнаётган ўрталиққа қараб юришди, кейин тўнканинг тепасига қараб қочишди. Бу ерда чумолилар кўпайишиб кетгандан кейин бирин-сирин оловга қулаб туша бошлашди. Баъзи бирлари амал-тақал қилиб ўтдан чиқиб олишди, куйган, эзилган ҳолда ўзлари ҳам қаергалигини билмай тирқираб қочишди. Лекин уларнинг кўпчилиги оловга яқинлашиб сўнг яна ортга қайтишар, бир ерга тўпланишиб олар ва яна ўт ичига қулар эдилар. Эсимда, ўшанда буни дунёнинг охирига ўхшатган, тўнкани олиб отиб юбориб масиҳодай жалоскорлик қилмоқчи бўлгандим, унда чумолилар қутулиб кетган бўлардилар. Лекин бунинг ўрнига мен қалай кружкадаги сувни тўнкага сепиб юбордим, кружкага виски солиб кейин устидан сув қуйиб аралаштирмоқчи бўлган эдим. Ёниб турган тўнкага тушган сув, эҳтимолки, чумолиларни баттарроқ куйдирган бўлса.

Мен йўлакда ўтириб Кэтриннинг соғлиги ҳақида хабар беришларини кутар эдим. Ҳамширадан ҳамон дарак бўлмагани учун бир оздан сўнг ўрнимдан туриб, бориб секин эшикни қиялаб очиб ичкарига назар ташладим. Йўлак ёп-ёруғ, палата ичи қоронғи бўлгани учун аввал ҳеч нарсани кўролмадим. Кейин каравот олдида ўтирган ҳамширани, ёстиқдаги Кэтриннинг бошини, чойшабдан билинар-билинмас кўтарилиб турган гавдасини кўрдим. Ҳамшира қўлини лабига босди-да, кейин ўрнидан туриб, эшик олди-га келди.

— Аҳвол қалай? — сўрадим мен.

— Тузук, ҳаммаси жойида, — деди ҳамшира. — Сиз овқатланиб келаверинг; кейин яна келарсиз.

Йўлакдан бориб зинадан пастга тушдим, касалхонанинг эшигидан чиқдим-да, ёмғирда қаҳвахонага қараб кетдим. Қаҳвахона чароғон, ҳамма столлар банд эди. Жой излаб тополмадим, шунда кельнер олдимга келиб ҳўл пальтом билан шляпамни олиб, менга бўш стул кўрсатди, столнинг бир ёғида қандайдир кексароқ бир одам пиво ичиб кечки газетани ўқиб ўтирарди. Мен кельнердан бугун қандай *plat du jour*<sup>53</sup> борлигини сўрадим.

— Бузоқ гўшти бор эди, лекин тутади.

— Кечки овқатга нималарингиз бор?

— Чўчқа гўшти билан тухум, пишлоқ солинган куймоқ ёки...

— *Choucrouteni* эрталаб еган эдим, — дедим мен

— Рост, — деди у. — Рост. Сиз бутун эрталаб овқат еган эдингиз.

Ўрта ёшли бу одам ўзининг тепакали устига сийрак сочларини силлиқ қилиб тараб қўйган эди. Юзига қараганда яхши одамга ўхшарди.

— Нима келтирай? Гўшт билан тухумми ёки куймоқми?

— Гўшт билан тухум, — дедим, — пиво.

— *Demi-blonde*?

— Ҳа, — дедим.

— Кўрдингизми, эсимда турибди, — деди у. — Сиз эрталаб ҳам *demi-blonde* буюрган эдингиз.

Мен овқатни еб, пивони ичиб олдим. Овқатни ичи чўнқир идишда беришди, идишнинг ичида гўшт, устига тухум қўйилганди. У жуда ҳам иссиқ экан, бир қошиқ оғзимга олиб боргандим, куйдириб юборай деди. Пиво билан қўтпиб ичдим, мен жуда оч эдим, яна овқат сўрадим. Бир неча стакан пиво ичдим. Мен

---

<sup>53</sup> Тайёр таом (франц.)

ҳеч нарсани ўйламасдим, қўпним ўқиётган газетани ўқий бошладим. Унда инглиз фронтида юз берган ўпирилиш ҳақида ёзилганди. Қўпним унинг газетини ўқиётганимни кўриб бошқа бетига ардариб олди. Мен кельнердан газета сўрамоқчи эдим, лекин сира ҳаёлимни бир ерга йиғолмадим. Қаҳвахонанинг ичи иссиқ ва ҳавоси бўғиқ эди. Ўтирганларнинг қўплари бир-бирларини танир эдилар. Бир неча столларда қарта ўйнашмоқда эди. Кельнерлар столлар орасидан ичимликлар тапиб юришарди. Икки киши кириб ўрин топишолмади. Улар менинг қаршимга келиб тўхташди. Мен яна пиво сўрадим. Ҳозир кетганим билан қаерга ҳам бораман, касалхонага боришга ҳали эрта эди. Мен ҳеч нарсани ўйламасликка, оғир бўлишга ҳаракат қилардим. Кирганлар яна бирпас туришди, лекин ҳеч кимнинг ўрни бўшамагач, чиқиб кетишди. Яна пиво ичдим. Олдимда, стол устида анча идишлар йиғилиб қолганди. Қаршимда ўтирган одам кўзойнагини олди, уни филофига солиб қўйди, газетани буклаб чўнтагига тикди-да, қўлидаги ликёр солинган қадаҳни ўйнаб атрофга аланглай бошлади. Тўсиндан бормасам бўлмаслигини сездим. Мен кельнерни чақирдим, пулни тўладим, пальтони кийдим, шляпани олиб кўчага чиқдим. Касалхонага қайтдим, ёмғир ёриб турарди. Тепада, йўлакда ҳамширага дуч келдим.

— Мен ҳозиргина сизга, меҳмонхонага қўнғироқ қилгандим, — деди у.

— Ичимда бир нарса узилиб кетгандай бўлди.

— Тинчликми?

— Madame Генридан қон кетяпти.

— Кирсам бўладими?

— Йўқ, ҳозир мумкинмас. Доктор бор.

— Хавфлими?

— Жуда ҳам хавфли.

Ҳамшира ичкарига кириб орқасидан эшикни зичлаб ёпди. Мен йўлакда, эшик олдида ўтирдим. Ичим ўпирилиб тушгандай эди. Мен ўйламасдим. Миямга ҳеч

нарсa кирмасди. Мен унинг ўлишини билардим ва Худодан унинг ўлмаслигини илтижо қилардим. Илоҳим, у ўлмасин. Ё Раб, ё Раб, у ўлмасин. Нимани буюрсанг, шуни адо этаман, фақат у ўлмасин. Йўқ, йўқ, йўқ, жоним Худоё, у ўлмасин. Жоним Худо; у ўлмасин. Йўқ, йўқ, йўқ, у ўлмасин. Парвардигорим, уни ўз паноҳингда асра. Нима десанг, шуни адо этаман, у ўлмасин. Сен болани олдинг, энди уни ўз паноҳингда асра. Уни олдинг, майли, лекин энди буни ўз паноҳингда асра. Худо, жоним Худо, уни ўз паноҳингда асра.

Ҳамшира эшикни қия қилиб очди, менга киришга ишора қилди. Унинг орқасидан палатага кирдим. Кирганимда Кэтрин ўтирилиб қарамади. Мен ўрин олди-га келдим. Доктор тўшакнинг нариги томонида турган эди. Кэтрин менга қараб жилмайди. Мен тўшакка энгашиб йиғлаб юбордим.

— Шўрлигим, — деди Кэтрин жуда ҳам хаста овозда. Унинг юзи паға бўлиб кетганди.

— Ҳаммаси жойида, Кэт, — дедим мен. — Тезда ҳаммаси яхши бўлиб кетади.

— Мен тезда ўламан, — деди у. Кейин бир зум сукут қилиб турди-да, деди: — Мен эса хоҳламайман.

Мен унинг қўлини тутдим.

— Ушлама мени, — деди у. Унинг қўлини қўйиб юбордим. У жилмайди. — Шўрликкинам! Ушлайвер истаганингча.

— Ҳаммаси яхши бўлади, Кэт. Мен биламан, ҳаммаси яхши бўлади.

— Мен бир нарсa бўлиб қолса деб, сенга хат ёзиб қолдирмоқчи эдим, ёзилмаёқ қолди.

— Мен капишними, бирон одамни чақирайми?

— Ўзинг борсан, етади, — деди у. Кейин анчадан сўнг: — Мен қўрқмайман. Фақат мен хоҳламайман.

— Сизга қўп гапириш мумкин эмас, — деди доктор.

— Яхши, гапирмайман, — деди Кэтрин.

— Нима қилай, Кэт? Сенга бирон нарса керакми? Кэтрин жилмайди. — Йўқ. — Бир қанча вақт ўтгач: — Сен бошқа қиз билан мен билан бўлгандай бўлмайсанми? Бизнинг сўзаримизни гапирмайсанми? Айт.

— Ҳеч қачон.

— Мен сенинг яна қизларинг бўлишини истайман.

— Улар менга керакмас.

— Сизга кўп гапириш мумкин эмас, — деди доктор. *Monsieur* Генри чиқиб турмася бўлмайди. Кейинроқ яна киради. Сиз ўлмайсиз. Бўлмағур гапларни гапирманг.

— Хўп, — деди Кэтрин. — Мен сенинг олдинтга тунлари келаман, — деди у. У зўр-базўр гапирмоқда эди.

— Марҳамат, палатадан чиқинг, — деди доктор. — Унинг гапириши мумкинмас.

Кэтрин менга имо қилиб қўйди; унинг юзи кўкариб кетмоқда эди.

— Майли, мен йўлакда тураман, — дедим.

— Хафа бўлма, жоним, — деди Кэтрин. — Мен зигирча ҳам қўрқмайман. Фақат бу жуда бўлмағур нарса.

— Сен менинг жонажонимсан, сен жуда юракли хотинсан.

Мен йўлакда, эпик орқасида турдим. Узоқ турдим. Ҳамшира палатадан чиқиб, ёнимга келди.

— *Madame* Генрининг ҳоли жуда ёмон, — деди у. — Мен қўрқяпман.

— У ўлдимми?

— Йўқ, у ҳушсиз ётибди.

Афтидан қон тўхтамай кетмоқда эди. Қонни сира тўхтатиб бўлмади. Мен палатага кирдим, то жон бергунча Кэтриннинг олдида бўлдим. У бошқа ўзига келмади, кўп ўтмай ҳаммаси тугади.

Йўлакда мен докторга дедим:

— Бутун яна қилинадиган ишлар борми?

— Йўқ. Ҳеч нарса қилиш керак эмас. Сизни меҳмонхонага кузатиб қўяйликми?

— Йўқ, раҳмат. Мен яна бир оз шу ерда бўламан.  
— Биламан, нима ҳам дердим. Ифода қилолмай-  
ман...

— Ҳа, — дедим, — нима ҳам дейиш мумкин.  
— Хайрли тун, — деди у. — Балки ҳар ҳолда куза-  
тиб қўйсам бўлармиди?

— Йўқ, раҳмат.  
— Бошқа ҳеч нарса қилиб бўлмади, — деди у. —  
Операция кўрсатдики...

— Мен бу ҳақда гапиришни истамайман, — дедим.  
— Сизни меҳмонхонага кузатиб қўйсам дедим.  
— Йўқ, раҳмат.

У йўлакдан юриб кетди. Мен палатанинг эшигига  
келдим.

— Ҳозир мумкинмас, — деди ҳамширалардан бири.  
— Мумкин, — дедим.  
— Йўқ, ҳали мумкинмас.  
— Кетинглар бу ердан, — дедим мен. — У ҳам кет-  
син.

Бироқ уларни ҳайдаб юбориб эшикни ёпиб чироқ-  
ни ўчирганимда, бунга энди ҳожат қолмаганлигини  
англадим. Бу ҳайкал билан хайрлашувдай эди. Кўп  
ўтмай мен чиқиб зинадан тушдим-да, ёмғирда меҳ-  
монхонага йўл олдим. Ёмғир тинмай ёварди.

## МУНДАРИЖА

|                                      |     |
|--------------------------------------|-----|
| ЧОЛ ВА ДЕНГИЗ ( <i>Қисса</i> ) ..... | 3   |
| АЛВИДО, ҚУРОЛ ( <i>Роман</i> ) ..... | 99  |
| МУАЛЛИФ СЎЗ БОШИСИ .....             | 99  |
| БИРИНЧИ КИТОБ .....                  | 104 |
| ИККИНЧИ КИТОБ .....                  | 187 |
| УЧИНЧИ КИТОБ .....                   | 268 |
| ТЎРТИНЧИ КИТОБ .....                 | 345 |
| БЕШИНЧИ КИТОБ .....                  | 398 |

*Адабий-бадиий нашр*

ЭРНЕСТ ХЕМИНГУЭЙ

**ЧОЛ ВА ДЕНГИЗ**

Мухаррир  
Феруза ҚУВОНОВА

Бадиий муҳаррир  
Уйғун СОЛИХОВ

Мусаҳҳиҳ  
Муҳаббат МЕНГНОРОВА

Компьютерда саҳифаловчи  
Феруза БОТИРОВА

Босишга 30.01.2014 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 1/32.

Босма тобоғи 13,875. Шартли босма тобоғи 23,31.

Гарнитура «Bookman Сут+Uzb». Офсет қоғоз.

Адади 5000 нусха. Буюртма № 24.

Баҳоси келиштиган нархда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

Лицензия рақами: АЛ № 198. 2011 йил 28.08 да берилган.

«SPECIAL PRINTING SERVICE» босмахонасида босилди.

100113. Тошкент, Чилонзор тумани, Чилонзор кўчаси 1-а.

«Ёшлар матбуоти» босмахонасида муқоваланди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

***Мурожаат учун талафотлар:***

Нашр бўлими – 278-36-89; Маркетинг бўлими – 128-78-43

факс – 273-00-14; web-сайтимиз: [www.yangiasr.uz](http://www.yangiasr.uz)

e-mail: [yangiasravlod@yandex.ru](mailto:yangiasravlod@yandex.ru)

**«Янги аср авлоди» нашриёт матбаа маркази  
«Камроат кутубхонаси» руқияда қўйидаги китобларни  
нашрга тайёрлади:**

**А.Дюма**

**«ГРАФ МОНТЕ-КРИСТО - 1, 2»**

**Бичими 84x108 1/32, 752, 756 бет**

**Қални муқовада**

Икки китобдан иборат асарнинг бош қаҳрамони Эдмон Дантес – Монте Кристо “Иф” қалъасидан халос бўлгач, разолат ботқоғига ботган инсонларни зўр матонат, ақл-идрок билан фош этади. Жазо ҳам, муқсфот ҳам Аллоҳнинг иродаси билан инсон тириклигидаёқ уни бенаиб қолдирмаслиги асар ниҳоясида акс этади, фақат, Граф таъкидлаганидек, “кутмоқ ва умид қилмоқ керак”.

**Артур Конан Дойл**

**«ШЕРЛОК ХОЛМС ВА ДОКТОР УОТСОННИНГ  
САРГУЗАШТЛАРИ»**

**84x108 1/32 528 бет**

**Қални муқовада**

Артур Конан Дойлнинг «Йўқотилган дунё», «Заҳарланган минтақа», «Даҳшат водийси» каби асарлари нафақат Европада, балки бутун дунёга машҳур. Ва айни пайтда юртимиз китобсеварларига ҳам яқини таниш.

Бу тўпламда ёзувчининг детектив, илмий фантастика, саргузашт асарларидан саралаб олинган ҳаётий далилларга бой ҳикоя ва қиссалари жой олган.

Чарльз Баскервилнинг гаройиб тарзда ўлдирилиши одамларни даҳшатга солади. Ҳамма улкан мулк соҳибининг фосиқ аждодалари айби учун жазо сифатида ботқоқ тубидан чиққан даҳшатли ит ҳақида турли ваҳима гапларни айтишади. Хонаки итларидан мутлақо фарқ қиладиган, салобати ўрмон қора айиғини эслатадиган, бир оиланинг изига тушган Баскервиллар ити инсонлар каби хуфийна иш тутади. Фақат бутина эмас, машҳур изқуварлар Шерлок Холмс ва доктор Уотсоннинг қатор жиноятларни фош қилишдаги бир-биридан қизиқарли саргузаштларини маъкур китобдан билиб олишингиз мумкин.

1990 йилда «Баскервиллар ити» номи билан нашр этилган маъкур асар китобхонлар илтимосига кўра қайта чоп этилмоқда.

**Андерсен**

**"ҚОР ОДАМ"**

**84x108 1/32 382 бет**

**Юмшоқ муқовада**

Андерсеннинг эртаклари бутун ҳам энг кўп ўқиладиган асарлар сирасига киради. Уларда болаларга хос бўлган беғубор кечинмалар, эзгуликнинг талабаси, орзу-умидларнинг ушалиши, ёруғ оламда ҳар биримиз ҳар қадамда дуч келиб, кундалик ҳаётимиздаюз бераётган оддий воқеа-ҳодисаларнинг ўзгача талқини тилга олинади.

Эртаклар катта-кичик ёшдаги ўқувчиларга мўлжалланган бўлиб, улар тасаввурингизни бойитади, ақлингизни чарқлатади. Олис манзиллардаги эртакларнинг мўъжизавий оҳанги Сиз азият китобхоналарни мафтун этади.

**Даниел Дефо**

**"РОБИНЗОН КРУЗОНИНГ ҲАЁТИ ВА АЖОЙИБ САРГУЗАШТЛАРИ"**

**Бичими 84x108 1/32, 208 бет.**

**Юмшоқ муқовада**

Йигирма саккиз йил кимсасиз ва бепоён оролда ёлғиз ўзи яшаган Робинзон Крузонинг бошидан кечирган саргузаштларга бой ҳаёти ва унинг бахтли яқини ҳақидаги қизиқарли ҳикоя сизни бефарқ қолдирмайди.

**Жюл Верн**

**"ҲҲ БҲШ ҲШЛИ КАПИТАН"**

**Лотин алифбосида**

**Бичими 84x108 1/32, 356 бет**

**Юмшоқ муқовада**

Асрлар оша қўлдан қўймай ўқиб келинадиган мазкур асарда Ҳн беш Ҳшли капитан – Дик Сенднинг бир-биридан қизиқарли саргузаштлари қаламга олинади.

Жумладан, Жанубий Африкада кечган хунрезликлар, қулар савдоси билан боғлиқ аялчан воқеалар, турли хавф-хатарларга қолган капитан Дик ва саёҳатчи дўстлари – хизматчиси Геркулес, миссис Уздон ва унинг кичик ўғли Жек, хаёлараст олим Бенедикт тоғанинг бошидан кечирганлари сизни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

**Ҳинд эпоси**

**"КАЛИЛА ВА ДИМНА"**

**84x108 1/32, 246 бет**

**Юмшоқ муқовада**

Бу асар, неча асрларки, ҳикмат ва масаллар бобида муносиб ўрин эгаллаб келмоқда. Халқ ҳаёти, дарди, аҳли донишлар улуғворлиги, ҳозиржавоблик, донолик акс этгани учун ҳам "Калила ва Димна" таъриф ва тавсифга эга. Ундаги масаллар, ҳикматлар маъзи инсонийлик, олимжанобликни улуғлайди. Тарбиявий аҳамияти жиҳатидан ҳам ушбу бебаҳо асар бутунда ўз қийматини йўқотмаган. Ўқинг, уқинг, донолар оламида бўлинг.

**Марк Твен**

**"ТОМ СОЙЕРНИНГ БОШИДАН КЕЧИРГАНЛАРИ"**

**Бичими 84x108 1/32, 288 бет**

**Юмшоқ муқовада**

Адиб мазкур асарида ёш, ўта қизиққон ва шўх, чигал тўсиқлардан ҳам қийналмай ўта оладиган, оғир ва мураккаб шароитларда ҳам ўзини тута биладиган, уддабурон бола Том Сойер ҳақида ҳикоя қилади.

**Пауло Козло**

**"АЛКИМЕҒАР"**

**Бичими 84x108 1/32, 184 бет**

**Юмшоқ муқовада**

Ўз тақдиримиз ўз қўлимиздами? Мисли олтинга айлантирадиган Алкимеғар, умумбашар тили, тақдир тошлари аслида мавжудми? Орзулар, муҳаббат бу йўлда бизга ёрдам берадими ёки аксинча... Асар мана шулар ҳақида рамзий бир шаклда ҳикоя қилади.

**Рашид Нури Гунтеяни**

**"ҚОЛИҚУПН"**

**Бичими 84x108 1/32, 458 бет.**

**Қалъи муқовада**

Муҳаббат мавзусига бағишланган асарларни миллати ва динидан, ёшдан қатъи назар, барча бирдек севиб, кўзига ёш олиб, қаҳрамони тақдирига ўзини ҳамдард қилиб ўқийди Ра-

шод Нури Гунтекиннинг машҳур “Чолиқуши” асарини ҳам худди шундай ҳиссиёт билан қўлга оласиз. Унда бу туйғу ўзининг бутун қудратини биргина оғизга – Чолиқуши тирмоғида яққол гавдалантириб беради.

**Чингиз Айтматов**

**«КАССАНДРА ТАМҒАСИ»**

**Бичими 84x108 1/32, 296 бет**

**Юмшоқ муҳовада**

Буюк адиб ушбу фалсафий романида бутун сайёра, боринчи, космос миқёсида кенг ва узвий мушоҳада юритган. Бугунги пафқатсизлик, ёвузлик, ваҳшийлик урувларини келажакда қандай даҳшатли мевалар беришини космик юксакликдан баҳорат қилган.

**Жалолиддин Румий**

**«ИЧИНДАГИ ИЧИНДАДУР»**

**Бичими 84x108 1/32, 240 бет**

**Юмшоқ муҳовада**

“Ичиндаги ичиндадур” Мавлоно Жалолиддин Румийнинг турли мажлисларда билдирган ўтлағ фикрларидан таркиб топган. Сиз ушбу рисолаи ўқиб, инсон ва олам, онг ва борлиқ, инкор ва исбот, ҳаёл ва амал сингари фалсафий тушунчаларнинг асл моҳиятини англайсиз. Ва ҳамма нарса ўзингизда, ҳамма нарса ўзингиздан эканлигига яна бир бор иймон келтирасиз.

**Абдулла Қодирий**

**“ЎТКАН КУНЛАР”**

**Бичими 84x108 1/32, 442 бет.**

**Қадим муҳовада**

**Кирилл ва Лотин ёзувларида.**

Севги кимларни йиғлатиб, кимларни қулдирмаган дейсиз. Шарқ адабиётининг нодир асарларидан бири ҳисобланмиш мазкур асарда муҳаббат ўзгача, такрорланмас бадиий талқин қилинади. Шунингдек, ватанпарварлик, ҳақимчилик, андиша, хотирбозлик, муомала, беҳаёлик сингари мавзулар ҳам қаламга олинади. Мутолаага шопилинг.





## Эрнест Хемингуэй (1899 – 1961)

Америкалик машхур ёзувчи Нобел мукофоти лауреати (1954).

1899 йилда туғилган.

1917 йилдан Канзас-Ситида журналист-репортёр сифатида иш бошлаган. Дастлабки ҳикоялар тўплами 1924 йилда «Бизнинг замонда» номи билан нашр этилган. Шунингдек, адабнинг «Пешиндаги кейинги ўлим» (1932), «Африканинг яшил тепаликлари» (1935), «Ғолибга байроқ берилмайди» (1933), «Ҳўкизининг шох», «Френсис Макомбернинг бахти», «Килиманжаро корлари» (1936) ҳикоялари ҳам унинг юксак бадиий маҳорат маси эканлигидан далолат беради.

Адибнинг машхур «Алвидо, қурол!» (1929) романида инсон ҳуқуқлари, унинг қадр-қиммати ва муҳаббатнинг ҳар қандай суз кучлардан устунлиги еркин ифодалаган.

Испан ҳақиқининг миллий озодлик курашида ҳаётий муҳбир сифатида қатнашган адиб таассуротлари асосида «Мотам қўнғироғи» (1940) романини ёзган.

«Дарёнинг нарёғида, дарахлар соясида» (1950) романи, «Чол ва денгиз» (1952) қиссаси Хемингуэйга қалта шухрат келтирган.

Адиб 1961 йилда вафот этган.



ISBN 978-9943-08-874-0



9 789943 088740